Vývoj vědomí člověka a společnost

JOSEF LINHART

ACADEMIA

prof. PhDr. Josef Linhart, DrSc.
člen korespondent ČSAV

Vývoj vědomí člověka a společnost

Metodologické studie

Vydala Academia
nakladatelství Československé akademie věd
Praha 1984
Obálku navrhl Ivan Urbánek
Redaktorka publikace Helena Kupcová
Technická redaktorka Daniela Šebánková
Vydání I. — 344 stran (50 obr.)
Vytiskl Tisk, knižní výroba, n. p. Brno,
závod 4, Přerov
28,26 AA — 28,66 VA
Náklad 2200 výtisků — 02/9-6656
21-023-84
Cena brož. výtisku 50,-- Kčs
509-21-827

VIII. Dialektika vývoje člověka, jeho vědomí a osobnosti 263
Souhrn 273
Развитие сознания человека и общество (Резюме) 287
Evolution of the Consciousness of Man and Society (Summary) 299
Literatura 311
Rejstřík osobní 326
Rejstřík 331

b) Historicko-systémový přístup 106
c) Dialektika společenského a individuálního vědomí 110

7. Vývojové stupně psychického odrazu (Od smyslového poznání k vědomému myšlení) 120

8. Systémový přístup k analýze vědomí 124

IV. Chování a činnost 132

1. Pojem chování a behaviorismus 132

2. Evoluce chování u zvířat 136

3. Úrovně chování a jeho regulace 139

4. Praxe, činnost a vědomí 147
a) Kategorie činnosti v psychologii 149
b) Model funkčního systému činnosti 152
c) Psychické procesy v cílevědomém jednání 157

5. Motivace a zaměření jednání 163

6. Objekt a subjekt činnosti 170

V. Poznání, inteligence a dialektické myšlení 175

1. Spor o podstatu poznání v psychologii 176

2. Poznání — předpoklad přetváření světa 181
a) Metodologické problémy kongitivní psychologie 181
b) Odraz a poznávací procesy 183
c) Vnímání a tvůrčí subjektivita 187

3. Přechody od smyslového poznání k myšlení 187
a) Rozdíl a totožnost v poznávacích procesech 194
b) Vývoj myšlení a inteligence 202

4. Předpoklady dialektickomaterialistického myšlení 206

VI. Učení a psychický vývoj 213

1. O podstatě učení 214

2. Fylogeneze učení 219

3. Vědomé učení člověka 224

4. Úloha učení v psychické fylogenezi a ontogenezi 229

VII. Společnost, člověk a osobnost 238

1. Společenská podstata člověka 240

2. Vznik a vývoj lidského subjektu 242

3. Osobnost a dialektika společenských vztahů 247

4. Vědomí a osobnost 256

Obsah

Úvod 5

I. Vědy o vývoji člověka 9

1. Přirozená soustava věd 9

2. Jednota nižších a vyšších forem pohybu hmoty 15
a) Hmota, bytí a vědomí 16
b) Formy pohybu hmoty 20
c) Vznik psychosociální úrovně 29

3. K soustavě věd o člověku 33

4. Vztah biologického a sociálního ve vývoji člověka 42

5. Dialektika kategorií v psychologii 49
a) Kategorie vzájemné souvislosti a determinismu 51
b) Vývojový princip v psychologii 58

II. Nemarxistické přístupy k otázce vývoje člověka 62

1. Dualismus a idealismus 63

2. Strukturalismus, fenomenologie a existencionalismus 67

3. „Systém člověk-stroj“ 71

III. Princip odrazu, psychika a vědomí 77

1. Princip odrazu 77

2. O podstatě jednoduchého odrazu 79

3. Vývoj odrazu v neživé a živé přírodě 85

4. Vznik psychiky 93

5. Vědomí a nevědomí 97

6. Společenské a individuální vědomí 100
a) Vědomí a společenská činnost 101

dialektiky viz Dialektika; viz Dialektický materialismus
kvalitativních a kvantitativních změn viz Kvalita
postačující pravděpodobnosti 169
postačujícího důvodu 169
progresívního vývoje 274
přírodního výběru 46
samoorganizace viz Samoorganizace
učení viz Učení
vývoje 217, 227, 248 viz též Vývoj
Zaměřenost 95, 163—170, 245
a výběrovost 95
cílové zaměření 169, 245
Změna 45, 210
a učení 207
a vývoj viz Vývoj
degenerační 45
Znak 70, 109, 196—201
a odraz viz Odraz
a symbol viz Symbolické procesy
a význam viz Význam
irelevantní 196—201
relevantní 196—201
znaková identifikace viz Identifikace
znakový systém 109
Zobecňování 57, 127, 209
a abstrakce viz Abstrakce
a identifikace viz Identifikace
a myšlení 124, 209
a syntéza viz Syntéza
obecné a zvláštní 57
Zpětná vazba 47, 141, 216
a činnost 47, 216
a informace viz Informace
a učení 216
Zprostředkovatelnost 55, 124, 144, 162
psychických procesů 55, 124, 144, 162

Věda 9—15, 33—42, 117, 193, 274
a vědomí 117
diferenciace věd 11, 12
funkce v. 13
soustava psychologických věd 13—15
soustava věd 9—15, 274
vědeckotechnický pokrok 193
vědecký světový názor 262
vědy o vývoji člověka viz Člověk
vědy užité 11
Vědomí 7, 31, 35, 47, 48, 67—71, 77, 97—71, 77, 97—120, 126—128, 151, 170, 210, 211, 224—228, 256—259, 271, 277, 278
a bytí 16—20, 28, 106, 107, 115, 116, 127, 251, 258
a činnost viz Činnost
a duchovní kultura 256, 257, 271
a hmota 16—20
a ideologie viz Ideologie
a jazyk viz Jazyk
a motivace viz Motivace
a nevědomí 77—100, 103, 104, 259
a odraz 47, 48, 101, 121, 128, 259
a osobnost viz Osobnost
a psychický proces 227
a věda viz Věda
a význam viz Význam
aktivita v. 126
individuální 35, 56, 100—120, 260, 278
sebeuvědomování 67, 105, 210, 211, 260, 262
společenské 35, 56, 100—120, 258—260, 262, 278
struktura v. 259
systém a v. viz Systém
teorie v. viz Teorie
uvědomění 236, 237
uvědomování 67, 77, 127, 210
vědomý účel 151, 170
vývoj v. 100
Vlastnost 72, 101
a psychické procesy 72, 101
osobnosti viz Osobnost
Vnímání 121, 122, 187—192, 218
a význam viz Význam
adekvátnost v. 187, 189, 191
percepční variabilita 190
percepční vzorce 218
vjemy 121, 122
Vývoj 9, 22—33, 35—42, 43—49, 58—76, 79, 104, 106—110, 114, 120, 125, 137, 139, 150, 174, 217—237, 262, 269, 270, 275, 283, 284
a učení viz Učení
celoživotní v. 237
člověka 9, 35—42, 62—76, 150, 213, 238—262
fylogeneze 43, 104, 229—237
historický přístup 59—61, 76, 79, 106, 110, 150, 233, 241, 243, 269, 272
inteligence 181—212
kognitivní 175—212
motivace viz Motivace
nerovnoměrnost v. 35, 59
ontogeneze 43, 104, 229—237
opakovatelnost v. 270
osobnosti viz Osobnost
prognóza v. 286
psychiky 47, 52—54, 139, 283, 284
psychosociální úroveň 29—33, 48, 114
sociálně kognitivní v. 232, 236
společnosti viz Společnost
subjekt v. 231, 232
teorie v. viz Teorie
vývojová psychologie 44, 137
vývojové determinanty viz Determinace
vývojové protiklady viz Protiklady
vývojové stupně 120, 234, 235, 269
vývojový princip 23, 58—61, 219—237, 275
vývojový přístup 59—61, 125, 174, 233
zákony v. 23—29
Význam 53, 70, 125, 129, 130, 161, 162, 188, 189, 225, 238, 239
a hodnoty viz Hodnota
a sémantika 70, 188, 189
a smysl 53, 161, 162, 189, 225, 238, 239
a vnímání 188, 189
chápání významu 162, 238, 239

Zájmy 161, 162, 260, 261
a poznání pravdy 260, 261
a význam 161, 162
jednota zájmů 261
třídní 260
společenské 260, 261
Zákony 46, 96, 169, 248, 269, 270, 274
asociační 96
biogenetické 269, 270

Subjektivismus 19, 20, 65, 66, 99, 122
Svět 16—19
  a obraz světa 16, 17
Symbolické procesy 48, 183, 184
  symboly 183, 184
Syntéza 11, 50, 225
  a integrace 225
  syntetický přístup 11
Systém 11—13, 48, 50, 60, 71—76, 78, 120, 124—131, 156, 174, 229, 230, 233, 237, 241, 248, 264
  a celek 266
  a vědomí 127, 128
  autoregulační 156
  biopsychosociální 241
  otevřený 78, 128, 229, 230
  systémová teorie viz Teorie
  systémový přístup 11—13, 48, 54, 55, 60, 106—110, 120, 124—131, 174, 233, 237
  uzavřený 78
  znakový viz Znak

Teleologie viz Účelovost
Teorie 49, 50, 53, 66, 78, 79, 101, 102, 111, 131, 169, 177, 210, 213—219, 248, 255, 256, 264, 266, 270, 282, 285
  asociační 123
  atribuce 169
  behavioristická viz Behaviorismus
  činnosti 147—174
  chování 132—139
  informace 215
  inteligence 193—212
  interakční 285
  jednota teorie a praxe 178—180
  motivace 163—170
  myšlení 123, 124
  odrazu 50, 77—131, 177, 259
  osobnosti 255, 256
  paměti 184—187
  poznání 49, 65, 176—181, 282
  psychoanalytická 69, 98—100
  reflexní 121
  scientistická 266
  sémantických sítí 185
  smyslových dat 56
  systémů 50, 248, 264
  učení 213—219
  učení člověka 224—228
  vědomí 97, 98, 101, 102, 258, 259
  vnímání 66, 121, 122
  vytváření pojmů 210
  vývoje 43, 44, 59, 263
  vývoje osobnosti 238—241, 247—262
  vývoje psychiky 44, 59, 263
  vývoje subjektu 242—247
  významu 129, 130, 162, 186
  zaměření (ustanovky) 164—167
  znaky 65, 184, 185
Tvořivost 128—130, 155, 156, 191—193, 247
  a heuristika viz Heuristika
  a umění 130

Účelovost 158—160, a cíl 158
Učení 74, 93—96, 97, 143, 144, 202, 213, 214, 216—237, 270, 283
  a anticipace 96
  a asociace viz Asociace
  a city viz Emoce
  a činnost 223
  a formování vlastností 232, 233
  a odraz 216, 217, 233
  a orientace viz Orientační aktivita
  a osvojování 270
  a podmiňování 143, 144, 214, 216
  a poznávací procesy viz Poznávání
  a vývoj 213, 214, 219—237
  a zpětná vazba 223
  aktivní sociální viz Aktivní sociální učení
  člověka 216
  definice u. 216
  druhy u. 218—224
  fylogeneze u. 219—224
  myšlenkové 227
  odnaučování 216
  pojmové 218, 219
  proces u. viz Proces
  sociální 227, 228
  teorie u. viz Teorie
  vědomé 224—228
  verbální 225, 226
  vývoj u. 217—229
  zvířat 143, 144, 216
Úroveň 47, 49, 114
  biopsychosociální 47, 49, 114
  psychosociální viz Psychika

Variabilita 138
  v chování viz Chování

autoreflexe 31, 165, 210, 236
reflexívní abstrakce 236
Regulace 74, 99, 102, 103, 139—147, 156, 189, 232, 233, 280
a zpětná vazba viz Zpětná vazba
autoregulace 74, 156, 189
biologická úroveň regulace 140
činnosti 99, 102, 103
chování 99
modely psychické regulace 139, 147
nervová 141
přímá 142, 143, 280
psychická 140—147, 232, 233, 280
vědomá regulace činnosti 144—146
Rozhodování 146, 152, 154, 168—170
a anticipace 146, 168
a řešení problémů viz Řešení problémů
a regulace činnosti 152—163, 168—170
a zpětná vazba viz Zpětná vazba
model rozhodování viz Modely

Řeč 69, 104, 108, 110, 117, 118
a myšlení viz Myšlení
vnější 69
vnitřní 69
Řešení problému 147, 194—203, 232
a myšlení 194—202, 232
a rozpor 147, 232
postřeh a vzhled 213
problém 203
Řízení 102, 103, 146, 147
společnosti 247
vědomé 146, 147

Samoorganizace 210—212, 218
kognitivní koordinace 218
Sémantika 10, 70, 184—187, 203, 226, 227
sémantická paměť 184—187, 226, 227
Sémiotika 10, 48, 69, 117, 118
Senzorické procesy 187—192
senzomotorická inteligence 192
Schopnosti 141, 267, 268
a činnost viz Činnost
vývoj s. 141, 267, 268
Signální soustavy 70, 95, 160, 222
a znak viz Znak
signální činnost 160, 222
Smysl viz Význam
Socialismus 56, 108, 109, 263, 272
způsob života v socialismu 56, 108, 109, 263, 272
Sociální styk 45, 56—58, 106, 109, 236, 237
a osobnost 106
Sociogeneze 36—39, 44
Sociologie 12, 40, 46, 47, 263
Společnost 10—13, 29—33, 40, 42—49, 59, 60, 106—109, 112, 236—239, 243, 249, 265, 266
duchovní život společnosti 112
industriální 266
kapitalistická 108, 109
psychosociální procesy 239
socialistická viz Socialismus
sociální a biologické vztahy 42—49, 59, 60
sociální procesy 209
společenské vědy 10—13
společenské vztahy 106—108, 236—238, 249, 250, 265, 266, 272
společenské vztahy a vědomí 129
třídní 116, 117, 243
vývoj s. 29—33, 40, 141
Struktura 105—168, 176, 181, 193, 201, 246
činnosti 165—168
kognitivní 176, 181, 193
osobnosti viz Osobnost
schopnosti 192, 202
subjektu 246
úlohy 201
Strukturalismus 19, 50, 62, 78, 177, 203, 264
a konstruktivismus 50, 62, 63, 203, 264, 265
tvarová psychologie 177
Subjekt 19, 35, 96, 99, 118, 124, 145, 150, 170—176, 182, 183, 190, 191, 231, 232, 234, 242, 247, 263
a objekt 19, 96, 124, 145, 170—176, 182, 183
a osobnost viz Osobnost
aktivita s. 171—174, 190, 191, 231, 232, 234, 263
činnosti 35, 99, 118, 150, 170, 244, 245
fylogeneze s. 242, 243
gnozeologický 243—245
model subjektu 245—247
odrazu 244
ontologický přístup 242—245
vývoj s. 171—173, 247

Potřeba 158, 159
Pozitivismus 19, 20, 50, 62, 70, 78, 207
logický 207
Poznání 182, 192—195, 203, 204, 209
a jazyk viz Jazyk
abstraktní 209
názorné 209
racionální 182, 192, 203, 204, 209
smyslové 182, 192—195, 203, 204, 209
teorie p. viz Teorie
Poznávací procesy 6, 70, 71, 118, 119, 127, 128, 181—187, 189, 194—203, 209—212
a činnost viz Činnost
a identifikace viz Identifikace
a intuice 212
a odraz 183—187, 209, 210
cykly p. 127, 128, 210
kognitivní autoregulace 189
kognitivní psychologie 181—183
rozdíl a totožnost v p. p. 197—204
Práce 44—46, 56, 57, 103, 112, 113, 119, 193, 247
a činnost viz Činnost
a exteriorizace 247
a vědeckotechnický pokrok 193
a vědomí 112, 113
druhy p. 103
pracovní proces 247
společná 103
Pragmatismus 20, 48, 70, 78, 98, 119, 129, 148, 149
neopragmatismus 20, 48, 149
Pravda 260, 261
a odraz 260, 261
a poznání viz Poznání
a zájmy 260, 261
objektivnost p. 260
Praxe 49, 76, 120, 147—149, 170, 178, 272, 276
a teorie 178, 272, 276
subjekt p. 170
Princip 20—29, 58—61, 99—268
p. jednoty vědomí a činnosti 99—268
p. vývoje viz Dialektika; viz Vývoj
p. vzájemné souvislosti viz Dialektika
Proces 53, 54, 58—61, 157—163, 232, 233
a změna 22, 23, 53
formativní 232, 233
p. myšlení viz Myšlení
psychický viz Psychika
Protiklady 48, 59, 94, 113, 128, 145, 174, 178, 204, 255, 271
a konflikt viz Konflikt
a rozpor 48, 113, 145, 204, 255
jednota a boj protikladů viz Dialektika
vnitřní 59, 128, 174, 271
Prožívání 169
Předmět 150, 151, 179
Představa 94, 96, 122, 123, 191, 192
a anticipace viz Anticipace
představivost 94, 123, 191, 192
Přírodní výběr 46, 96, 138, 139
Psychika 47, 53, 54, 58—61, 72, 93—97, 102, 103, 112, 113, 232, 233, 277
a práce 112, 113
člověka 47, 93—97, 102, 103
objektivace 165
psychický proces 53, 54, 58—61, 72, 95, 104, 127, 157—163, 165, 232, 233, 277
psychosociální úroveň 30, 31, 44, 239, 241
výsledek psychického procesu 127, 165
vývoj p. viz Vývoj
vznik p. 93—97
p. zvířat 113
Psychoanalýza 69, 98—100
Psychologie 13—15, 29—33, 37—40, 46, 49—61, 71, 181, 259, 266, 269, 272, 273
behavioristická viz Behaviorismus
existencialistická viz Existencialismus
kategorie v psychologii 49—61
kognitivní viz Poznávací procesy
marxistická 51, 123, 269, 272
metodologie p. viz Metodologie
obecná 13—15
osobnosti 259
psycholingvistika 69
sociální 37—40, 259, 266
soustava psychologických věd viz Věda
tvarová viz Strukturalismus
p. vědomí viz Vědomí
vývojová viz Vývoj

Reflex 90, 91, 143, 44, 214—218, 221, 222, 224
nepodmíněný 90, 91, 221, 222
podmíněný 90, 91, 143, 144, 214—217, 221—222
reflexní proces 90, 217, 218, 224
Reflexe 31, 165, 210, 236

Obraz 140
a odraz viz Odraz
Obsah viz Forma
Odraz 33, 35, 47, 51—53, 64, 65, 77—100, 109—111, 120—137, 146—147, 150, 187, 215, 216, 259, 276
a činnost 87
a informace 82, 83, 92
a model viz Modely
a myšlení viz Myšlení
a obraz 140
a paměť viz Paměť
a poznávací procesy viz Poznávací procesy
a shoda 81, 212, 216
a učení viz Učení
a vědomí viz Vědomí
adekvátnost o. 187
akční 137
aktivita o. 125, 146, 147
definice o. 52, 80
dráždivost 33, 77, 88
druhy o. 84—87, 95, 109, 110, 137
funkční 92, 93
fyzikální 82, 83
jednoduchý 79—85
nervový 87, 88, 90, 91, 93
princip o. 52, 53, 77—100, 276
proces odrážení 81, 216
psychický 47, 53
subjekt o. 35, 84, 96, 99, 131, 150, 276
teorie o. viz Teorie
vývoj o. 88—91, 120—131
zprostředkovatel o. 83, 84
Ontogeneze viz Vývoj
Opakování viz Učení
Operace 127, 173, 174
myšlenkové viz Myšlení
Operacionalismus 20, 48, 119, 129, 202, 264
Organizace (uspořádání) 136, 162, 163, 210
Orientační aktivita 215
a pozornost 215
orientační schéma 215
Osobnost 172, 238—263, 266, 284, 285
a celoživotní vývoj 238
a činnost 247
a duchovní kultura 256, 257
a individualita 249—252
a individuum 248, 257
a řešení rozporů 258
a společenské vztahy 247, 256
a subjekt 172, 251, 255, 257
a systémová organizace 249
a vědomí 256—262 viz též Vědomí
deformace o. 266
determinanty o. viz Determinace
dynamika o. 252, 258, 266
formování o. 250, 251, 259, 272
harmonická 255, 256
individuální zvláštnosti 257, 258
integrita o. 266—268
odcizení o. 255
osobnostní smysl 262
společenská podstata o. 247—256, 265—267
status o. 265, 266
struktura o. 252—255, 285
svoboda o. 259, 260
teorie o. viz Teorie
vlastnosti o. 251, 252, 267
vývoj o. 247—263, 285
vývojové zvláštnosti 258
vztah mezi osobností a vědomím 258, 259

Paměť 93, 94, 184—186, 190, 191, 231, 283
a kódování 190, 191
a učení 93, 94, 231
dlouhodobá 184—186, 283
krátkodobá 184—185, 283
operační 186, 187
sémantická 186—187
Pedagogika 12, 36, 46, 47, 250, 271, 272
Počitek 121
a odraz 121
Podmiňování viz Reflex podmíněný
a anticipace viz Anticipace
Pohyb 22, 23, 43, 81, 114
formy p. viz Hmota
koordinace p. viz Regulace
samopohyb 43
Pojem 206, 209
a myšlení viz Myšlení
a odraz viz Odraz
a význam viz Význam
teorie vytváření pojmu (viz Teorie)
vytváření pojmu 206, 209
Posilování 158—169
odměna a trest 158
Postoj 164, 170

Kategoriální systém 49—61, 267
Kategorie viz Dialektika
Kauzalita 168, 170, 248, 249
determinismus viz Determinismus
kauzální atribuce 168, 169
kauzální vývojová analýza 248, 249
kauzální vztahy 168, 248
Kódování viz Paměť
Kognitivní procesy viz Poznávací procesy
Komunikace 45, 56, 106, 107
sociální 106, 107
Konflikt 145, 147, 204
a rozpor viz Protiklady
interpersonální 204
Kvalita 22, 23, 45, 48, 60, 91, 92, 194, 216, 269
a kvantita 60
kvalitativní přechody 194, 216, 269
kvalitativní vývoj 269
kvalitativní změny 48, 69, 91, 92, 216
Kybernetika 10, 50, 54, 73, 74

Lingvistika 46, 117, 118
Logika 118, 203, 207, 208
dialektická 208
logické myšlení 207
logický pozitivismus 207
logická pravidla 118
l. poznání 208
logická struktura 203

Marxisticko-leninská filozofie (viz Dialektický materialismus)
Materialistický světový názor (viz Dialektický materialismus)
Metodologie 9, 11—13, 100, 102, 105, 108—110, 124—131, 180, 232, 237—239, 242—245, 247—256, 264, 265, 271, 274, 275, 279, 285
dialektická viz Dialektika
dialektické pojetí osobnosti 247—256
velementová 123, 251
gnozeologický přístup 243—245
jednota logického a historického 271, 285
m. kognitivní psychologie 181—183
makro- a mikroanalýza 269
metateorie konstruktivismu 264, 265
metodologická východiska 100, 275, 285
ontologický přístup 242, 243
systémová 11—13, 106—110, 124—131, 237, 238, 279
vývojový přístup viz Vývoj
Metody 121, 142, 196—201
experimentální 142, 196—201
introspekce 121
Modely 74, 130, 131, 139—147, 205, 210, 211, 245—247
a odraz 130, 131
m. myšlení 205
psychické regulace 245—247
regulačního systému 139—147
selekční 210, 211
subjektu 245—247
umělého intelektu 205
Motivace 151—153, 163—170, 260, 262
a činnost 151, 152, 164—170
a hodnoty 262
a regulace 163—165
a zájem viz Zájmy
osobnostní smysl 262
společenská 260
m. vědomí 169, 170
Mozek 51, 52, 64, 101
a psychika 51, 52, 64, 101
Myšlení 75, 96, 123, 124, 127, 140, 193—202, 205—212, 218, 219, 282
a abstrakce 194, 196, 201, 202, 205, 206, 209
a logika viz Logika
a řeč 123
a řešení problémů viz Řešení problémů
a zobecňování viz Zobecňování
asociativní 96, 207
cykly m. 127, 128
definice m. 206
druhy m. 206, 282
elementární 140, 218
konkrétní 205
operace myšlenkové 127
proces m. 75
syntetické 209
teoretické 282
tvořivé 210—212
vývoj m. viz Vývoj

Negace negace viz Dialektika; viz Zákony
Noosféra 31, 32, 40, 41

Etika 262
a hodnoty 262
Existencialismus 67, 68, 100, 251
existencialistická psychologie 67, 68
filozofie života 251

Fantazie 191, 192
a představivost 123, 191, 192
Fáze psychického procesu viz Psychika
Filozofie 9, 13, 15, 19, 20, 57, 62—66, 145, 247
empirismus 62
jev a podstata 18, 19, 57, 78, 145
Forma 271
a obsah 271
Funkce 215, 233
funkční orgány 233
funkční schéma 215
Funkcionalismus 53, 54, 248
Funkční systém 56, 91, 152—157, 164—167, 191, 245—247, 251
a psychická regulace 245—247
činnosti 56, 152—157, 164—167, 231
funkční systémy senzorické 191
učení 91
Fylogeneze viz Vývoj
Fyziologie 61, 65, 93, 99, 121, 133
mozek viz Mozek
nervový odraz viz Odraz

Generalizace viz Zobecňování
Gnozeologie 42, 65, 66, 181, 183
a poznatelnost světa 181, 183
jednota ontologického a gnozeologického 42

Heuristika 74, 75, 205, 211, 212
heuristické procesy 74, 75, 205
heuristické programy 205
Historický materialismus viz Dialektický materialismus
Hmota 15—29, 114, 141, 238, 239, 274
a vědomí viz Vědomí
biologická forma pohybu h. 27, 28, 114
formy pohybu h. 15—33, 114, 274
pohyb fyzikální 24, 25
pohyb chemický 25—27
společenská forma pohybu h. 28—33, 114, 141, 238, 239
Hodnota 129, 130, 238, 239, 244, 245, 267, 268
a motivace viz Motivace
a vlastnictví 238
hodnotová orientace 267, 268

Chování 54, 55, 94—97, 132—147, 229
a činnost viz Činnost
a etiologie 136, 137, 229
a učení 143, 144
evoluce ch. 136—147
sociální úroveň ch. 141
variabilita ch. 138

Idealismus 63—71, 78, 105, 193
existencialismus 67—69
ideální a materiální 94
fenomenologie 67—70, 78, 193
panteismus 63, 73
tomismus 78
Identifikace 195—199
a diferenciace viz Diferenciace
a poznávání rozdílů 195—199
znakově pojmová i. 196—199
Ideologie 116, 117, 148, 261, 262
a zájmy 116, 117, 261, 262
Individuum 34, 35, 114
individualismus 114, 119
individualita viz Osobnost
kolektivismus 115, 116
Informace 54, 118, 140, 141, 224
a odraz 54
a zpětná vazba 141
informační procesy 118, 224
omezení variety 224
zpracování i. 140, 141, 224
Instinkt 103, 229, 230
Intelekt umělý 205
Inteligence 192—205
a schopnosti 202, 203
senzomotorická 192
sociální podmíněnost i. 204
umělá viz Intelekt umělý
vývoj i. 193—205

Jazyk 69, 104, 105, 110, 117, 118
a myšlení 71
a poznání 105
a řeč 104
a vědomí 69, 71, 110
Jednání 157—170
a činnost viz Činnost

fáze č. 156, 157
formy č. 152, 153, 173
funkční systém č. viz Funkční systém
kategorie č. 54—58, 132, 149—151
praktická 150
proces č. 155, 156
produktivní 271
předmětná 150
reprodukující 271
senzomotorická viz Senzomotorická činnost
společenská 150, 169, 251
společná 169
tvořivá 155, 156, 191—193
typy č. 152, 153
vědomá 211
zaměření č. 153
Člověk 6, 9, 33—42, 78, 79, 91, 238—262
a osobnost viz Osobnost
antropogeneze 35, 37—39, 91
socializace č. 241
společenská podstata č. 240, 241
vědy o vývoji č. 6, 9, 33—42, 78, 79, 259
vývoj č. viz Vývoj
Dědičnost 46, 47, 59, 230, 231
a proměnlivost 59
dědičné změny 46, 47
dispoziční vlastnost 46
nedědičné změny 46, 47
Determinace 53, 59, 60, 108, 168—170, 227, 228, 234, 235, 249, 251, 267
a plasticita 235
činnosti 168—170
osobnosti 249
psychických jevů 53, 59, 60, 108
sociální 108, 227, 228, 251
společenská determinace osobnosti 263
Determinismus 51—58, 108, 193, 194
a nahodilost 194
a podmínky 53
kauzalita viz Kauzalita
Dialektický materialismus 16, 17, 20, 28—33, 35—42, 62—66, 75—76, 78, 83, 100, 101, 106—110, 121, 129, 206—212, 233, 239, 273
a idealismus viz Idealismus
a historický materialismus 28—33, 35—42, 75, 76, 78, 100, 108—110, 150, 233
a mechanistický materialismus 63, 64, 71—76, 106
a psychologie viz Psychologie
a vulgární materialismus 71, 72
dialektickomaterialistické myšlení 206—212, 239, 272
dialektika viz Dialektika
marxisticko-leninská filozofie 10, 15, 18—20, 101, 102, 121
materialistický světový názor 121
metafyzický materialismus 175, 177, 178
nazíravý materialismus 148, 175—178
zákony d.m. 20—31
Dialektika 16, 17, 23, 42—49, 50—60, 75, 76, 100, 110—119, 149, 173, 174, 178, 180, 202, 204, 208, 224, 230, 231, 233, 243, 264, 267, 273, 284
a systémový přístup 264, 272, 286
biologického a sociálního 42—49, 59, 230
boje a jednoty protikladů 58, 59, 174, 178, 179, 204, 231, 284
jednoty subjektu a objektu 124, 173, 174, 224, 242, 243
kategorie d. 21, 22, 24, 43, 49, 51—58, 60, 76, 100, 149, 231, 267, 272
objektivní skutečnosti 208
osobnosti 263—286
princip vývoje 20—29, 58—61
princip vzájemné souvislosti 50, 51, 100
rozpor viz Protiklady
vědomí 268—286
vztah kvality a kvantity viz Kvalita
zákon kvalitativních a kvantitativních změn viz Kvalita
zákon negace negace 24, 47, 60, 233, 284
zákon všeobecného pokroku 23, 274
Diferenciace 196, 199, 221, 222
diferenciační učení 196—201, 221, 222
Dispozice 46, 60, 272
a dědičnost viz Dědičnost
dispoziční vlastnosti 46, 272
Dualismus 47, 63—66
psychofyzický paralelismus 47, 64, 65

Ekonomie 12, 238, 239
Emoce 52, 146, 160—162, 262
a anticipace 160—162
a hodnoty 262
a odraz 52, 146, 160, 161
a prožívání 160
strach 160

Rejstřík věcný

Abstrakce viz Myšlení
Adaptace 45, 93, 94, 96, 136, 216
  maladaptace 216
Adaptiogeneze 45
  adaptační změny viz Adaptace
Aktivita 61, 125, 126, 164, 171—174, 188, 190, 191, 234
  a regulace viz Regulace
  odrazu viz Odraz
  stabilizace a. 164
  subjektu 126, 171—174, 190, 191
  vstřícná 188, 234
Aktivní sociální učení 57, 165, 232
Analýza 50, 168
  kauzální 168
Anticipace 95—97, 157—161, 218
  a cíl 157—161
  a představa 96, 160, 218
  a předvídání 96
  a vzhled 218
  očekávání 160
  selektivnost a. 96
Antropogeneze viz Člověk
Antropologie 9, 46, 67, 68, 248
  antropologický naturalismus 248, 264
  existencialistická psychologie 67, 68
  filozofická a. 9, 62, 67, 68, 76, 251
  filozofie života 251
  personalismus 20, 251
Arogeneze 45
Asociace 96
  asociační zákony 96
Automaty 73—76
  „člověk-stroj" 71—76
  stroj 73—75

Behaviorismus 19, 72, 73, 98, 132—135, 264
  a chování viz Chování
  neobehaviorismus 135, 264
Biologie 9, 15, 42—49, 230, 231, 241
  biologická evoluce 9, 15, 44—46, 230, 231, 241
Bytí 17, 107, 108, 251, 258, 259
  a vědomí viz Vědomí
  společenské 17, 107, 108, 251, 258, 259

Cíl 55, 56, 146, 151, 153, 170, 245
  činnosti 55, 56, 146, 151, 153, 245
  vědomý účel 151, 170
City viz Emoce

Činnost 47—49, 54—58, 76, 94—97, 118, 126, 132—163, 169, 173, 178, 179, 191—193, 210, 211, 232, 251, 271
  a chování 54, 55, 94—97, 132—147
  a jednání 157—163
  a myšlení viz Myšlení
  a odraz 54, 149, 150, 153
  a operace viz Operace
  a poznávání 55, 56, 178, 179
  a práce viz Práce
  a praxe viz Praxe
  a regulace 99
  a schopnosti viz Schopnosti
  a učení viz Učení
  a vědomí 47, 48, 118, 126
  a vývoj 232
  cíl č. viz Cíl
  cyklus č. 156, 157, 210
  druhy č. 152, 153
  efektivita č. 155, 156

Tříska, K. 196, 234
Tugarinov, V. P. 105, 109
Turing, A. M. 74
Turková, M. 237

Ukrajincev, B. S. 80—82, 110
Ursul, A. D. 80, 81, 83, 110
Uznadze, D. N. 100, 104, 164, 165, 167, 232, 236

Vaněk, M. 266
Vašek, Z. 40, 232
Vekker, L. M. 195
Veličkovskij, V. M. 185
Venda, V. F. 186
Vergiles, N. J. 190
Vernadskij, V. I. 31, 40, 194
Veselovský, Z. 136, 137, 139, 218
Viceník, T. J. 52, 78, 81, 93, 95—97, 102, 126, 130, 179
Vogt, K. 72
Vohník, S. 201
Vorweg, M. 165, 168
Vucetičová, G. G. 185
Vygotskij, L. S. 46, 50, 54, 63, 69, 105, 127, 150, 181, 194, 206, 207, 209, 219, 233, 235, 281

Wallon, H. 266
Watson, J. B. 72, 133, 214
Weiner, B. 168
Wiener, N. 60
Wittgenstein, L. 20
Wundt, W. 65, 101, 251

Zabrodin, J. M. 84, 121
Zahn, Ch. 193
Zak, A. Z. 141
Zapletal, I. 16, 18, 21, 26
Zaporožec, A. V. 60, 97, 145, 187
Zelený, J. 76, 125
Zeman, J. 80, 110
Zimmermann, M. J. 213
Zinčenko, V. P. 97, 184, 185, 187, 190—192, 270, 271

110, 120, 133, 136, 156, 160, 164, 184, 215, 219, 222, 229, 241, 278
Pavlov, T. 78, 80, 82, 171
Perlaki, I. 40, 164, 232
Petrovskij, A. V. 55, 162, 166, 228
Piaget, J. 20, 60, 63, 78, 96, 119, 135, 181, 182, 202, 208—210, 218, 219, 229, 232, 236, 265, 270, 274
Pietrasiński, Z. 130
Platón 66, 182, 265
Platonov K. K. 82
Plechanov, G. V. 183, 270
Popper, K. R. 66
Pospelov, D. A. 74, 144, 158, 205
Prangišvili, A. S. 100, 104, 232
Pribram. K. H. 48, 87, 97, 135, 157, 177, 181, 182, 186, 187
Pšonik, A. T. 121, 191
Puškin, V. N. 74, 144, 158, 205, 228

Radil, T. 72, 99, 120
Raffael Santi 257
Rapoport, A. 264
Reichenbach, H. 193
Reykowski, J. 154
Riegel, J. P. 270
Rogers, C. R. 68, 97
Rohthacker, E. 67
Rosenthal, L. 213
Rosenzweig, M. R. 233
Roščin, S. K. 67
Rotter, J. B. 135, 168
Rousseau, J. J. 240
Royce, J. R. 63, 264, 285
Rubinštejn, S. L. 50, 53, 54, 63, 65, 66, 68, 92, 93, 96, 99, 101, 105, 109, 110, 118, 135, 137, 150, 163, 168, 171, 173, 179, 181, 195, 197, 202, 203, 208, 219, 229, 233, 240, 248, 251, 252, 263, 268, 281
Ruml, V. 18, 19
Russell, B. 66, 76
Rutkevič, M. N. 17, 19, 20, 23, 24, 50, 52, 72, 74, 82, 88, 94, 102, 105, 179, 195
Rýdl, M. 72

Sartre J. P. 67, 68
Sečenov, I. M. 84
Sedlák, J. 8, 40
Sedláková, M. 55, 191
Semjonov, J. I. 141
Sève, L. 119, 173, 202, 247, 248, 250, 251, 255, 263, 265, 267, 268
Severcov, A. N. 45
Shames, C. 248
Sherrington, Ch. S. 64
Scheler, M. 67
Schmidt, H. D. 44, 58, 136, 214, 215, 229, 232
Schopenhauer A. 69
Simon, N. A. 205
Simpson, D. 268
Sirácky, A. 11
Skinner, B. F. 134, 148, 149, 159, 214, 219, 222, 224, 285
Skorny, E. 154
Slaměník, I. 225
Slobin, D. I. 106
Smirnov, A. A. 119, 184
Sokolov, A. N. 69
Sokolov, J. N. 48, 87, 184
Sperling, G. 184, 185, 186
Spielberger, C. D. 108
Spinoza, B. 63, 73, 101
Staout, G. F. 101
Stern, W. 270
Suchodolskij, G. V. 150
Svoboda, B. 266

Šeptulin, A. P. 24
Šifová, Ž. I. 209
Šingarov, G. Ch. 91, 222, 245
Šípoš, I. 185, 187, 191
Škramovská, Š. 26
Šorm, F. 25
Šorochovová, J. V. 63, 243, 252
Špalinskij, V. V. 55, 228

Tardy, V. 266
Teilhard de Chardin, P. 28, 31, 32, 35, 40, 78, 175, 194
Těplov, B. M. 150
Thomae, J. 233
Thorndike, E. L. 133, 202, 210, 214, 223
Thorpe, W. H. 224
Tich, N. A. 144
Tichomirov, O. K. 74, 158
Tjuchtin, V. S. 80, 83, 85
Toffler, A. 269
Tolman, E. C. 120, 135, 157, 218, 264
Tomaszewski, T. 154

Koperník, J. 100
Kopnin, V. P. 5, 105
Kossakowski, A. 228
Koščo, J. 14
Kotásková, J. 228, 232, 236
Kováč, D. 14, 186
Krejčí, F. 65
Krušinskij, L. A. 136, 140, 143, 218, 222
Kuzmin, E. S. 267

La Metrie, J. O. de 73
Lacan, J. 68, 69, 100, 106
Lawler, M. J. 204
Lebeděv, A. N. 84, 121
Leibniz, G. W. 20, 51, 168, 181, 260, 266
Lenin, V. I. 16—18, 20, 21, 41, 43, 49, 51, 58, 62, 65, 73, 78—80, 82, 85, 88, 102, 113, 118, 121, 128, 136, 137, 171, 177, 180, 183, 188, 193, 194, 204, 231, 260, 263, 268, 283
Leonardo da Vinci 257
Leonovičová, V. 55, 132, 136—140, 215, 229
Leontjev, A. A. 51, 107
Leontjev, A. N. 46, 50, 54, 55, 62, 78, 84, 98, 99, 101, 105, 111, 121, 126, 129, 132, 137, 150, 161, 163, 167, 173, 179, 181, 187, 188, 190, 194, 225, 232, 233, 238, 247, 248, 250, 256, 262, 263, 267, 270, 281
Lévy-Brühl, L. 69, 114
Lewin, K. 181
Linhart, J. 12, 14, 17, 21, 23, 24, 26—28, 30, 32, 37, 40, 46, 47, 51, 52, 54, 56, 60, 78—80, 82, 83, 87—90, 93, 95, 96, 99, 105, 108, 110, 114, 123, 126, 132, 136—138, 141, 144, 146, 151, 156, 158—160, 162, 164—168, 171, 173, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 186, 187, 191, 192, 195, 196, 201—203, 205, 209, 210, 213, 215, 217—220, 225, 228, 232—237, 241, 242, 272, 273
Linton, R. 67
Lipps, T. 102
Locke, J. 51, 62, 117, 181, 183, 187
Lomov, B. F. 34, 44, 51, 54, 56, 63, 82, 84, 105—108, 110, 150, 151, 158, 161, 167, 173, 187, 236, 243, 281
Lorenz, K. 93, 136, 143, 144, 177, 214, 218
Lurija, A. R. 69, 120, 150, 184, 187

McCarthy, J. 135
Macovschi, E. 17
Mach, E. 18—20, 65, 70, 76, 80, 183
Makarenko, A. S. 236
Man, F. 40, 164, 166, 168, 232
Marcuse, H. 266
Marr, N. J. 69
Maršík, M. 170, 242, 243
Marx, K. 5, 29, 30, 41, 55, 56, 60, 62, 72, 76, 78, 94, 103, 106, 107, 110—112, 118, 119, 129, 148—151, 156, 162, 170, 172, 177—179, 238, 240, 247—249, 256, 259, 260, 265, 266, 269, 271, 273, 278, 286
Maslow, A. M. 68, 97
May, R. 68
Mead, G. H. 70
Melotová, A. M. 69
Menčinská, N. A. 228, 262
Mesarovič, M. D. 125
Metzger, W. 181, 218
Mikšík, O. 266
Miller, G. A. 135, 157, 177, 181, 186
Miller, N. E. 134, 222
Minskij, M. L. 205
Morris, C. W. 70
Mosteller, F. 218
Mounier, E. 266
Mowrer, O. H. 218
Müller, J. 133, 188
Mužík, J. 111, 238, 242

Narskij, I. S. 179
Natorp, P. 101
Neisser, J. 181
Netopilík, J. 30, 112
Newell, A. 74, 205
Nietzsche, F. 148
Norakidze, V. G. 165
Novák, V. 11, 13, 17, 21, 23, 24, 26—28, 30, 32, 33, 52, 54—56, 79, 80, 82, 83, 87—90, 93, 110, 114, 132, 136—139, 141, 144, 215, 220, 229

Obuchowski, K. 154
Oganov, A. A. 128, 130
Oléron, P. 69
Oparin, A. I. 27
Osgood, C. E. 214
Owczynikowa, W. 154

Pardel, T. 10, 14, 98, 99
Parygin, B. D. 267, 269
Pavlov, I. P. 13, 48, 64, 70, 91, 95, 96, 109,

Deese, J. E. 213
Démokritos 63, 72
Descartes, R. 51, 64, 74, 105
Dewey, J. 70, 148, 149
Diderot, D. 63, 73, 182
Drvota, S. 45, 138—140, 213—215, 218, 219, 229, 230
Dubinin, N. P. 241
Dubnička, J. 15, 16, 18, 21, 26
Durkheim, E. 114

Efroimson, V. P. 141
Engels, B. 17, 18, 20, 21, 23—26, 30, 32, 33, 41, 45, 46, 51, 54—56, 62, 72, 76, 78, 94, 101, 103, 106, 107, 110, 111, 114, 117, 123, 142, 148, 149, 172, 176, 177, 195, 240, 256, 260, 270, 273, 274, 286
Estes, W. K. 94, 97, 187, 217

Farkašová, E. 52, 78, 81, 93, 95—97, 102, 126, 130, 179
Feuerbach, L. 149
Fichte, J. G. 148
Filkorn, V. 114
Firsov, L. A. 136, 140, 143, 218
Fischer, E. 62
Fischerová, J. 162
Flewelling, R. 20
Foppa, K. 222
Forster, V. 72
Frencl, M. 196
Freud, S. 48, 65, 68, 69, 98—100, 106, 277
Fromm, E. 62, 68

Gagné, R. M. 224
Galanter, E. 135, 157, 177, 181
Galperin, P. J. 145, 158, 228
Gehlen, A. 67
Geller, J. S. 105
Geraudy, E. 62, 158
Glaserfeld, E. 265
Gregory, R. L. 187
Guilford, J. P. 266, 285

Hajko, V. 13
Hall, S. 270
Häyrynen, Y. P. 183, 237
Heckel, E. 269
Hegel, G. W. E. 19, 62, 105, 117, 148, 182, 194, 208, 239, 270, 283
Heidegger, M. 67, 78, 193
Heider, F. 168
Heller, D. 201, 205
Helmholtz, H. L. P. von 65, 176, 183
Helus, S. 228, 235
Hérakleitos 63
Hessová, J. 40
Hlavsa, J. 159, 192
Hoffmann, J. 187
Holas, E. 242
Holbach, P. H. D. 182
Horák, P. 201
Hošek, V. 266
Hull, C. L. 133, 157, 177, 218
Hulse, E. S. H. 213
Hume, D. 51, 62, 66, 182, 192
Hunt, F. B. 210
Hus, J. 260
Husák, G. 6
Husserl, E. 67, 78, 102, 193, 242

Charleswort, W. R. 48, 177
Chomsky, N. 70, 106, 181, 182

Iljenkov, E. V. 105
Inger, D. M. 268
Iscoe, I. 128

James, W. 102, 149
Jan Pavel II. 7
Janoušek, J. 168
Jaroševskij, M. G. 68, 78, 98
Jasper, K. 67, 68
Jung, C. G. 98—100, 106, 114, 277

Kagan, H. S. 150
Kahuda, F. 172
Kant, I. 18, 51, 62, 63, 78, 117, 181, 204, 218, 264, 265
Kedrov, B. M. 10, 270, 271
Kelley, H. H. 135, 168, 169
Khol, J. 40
Klimov, E. A. 146
Klix, F. 186, 187, 228
Kodým, M. 228, 232, 236
Köhler, W. 160, 190, 218
Komenský, J. A. 260
Kon, I. S. 250
Konstantinov, F. V. 24, 37
Kopal, E. 32

Rejstřík osobní

Abulchanovová-Slavská, K. A. 150, 171, 173
Adler, A. 100
Afanasjev, V. G. 83, 238
Allport, G. V. 269, 288
Anaňjev, E. G. 6, 31, 34, 35, 37, 40, 44, 59, 63, 69, 132, 150, 161, 170, 179, 194, 232, 236—238, 242, 243, 250—252, 265, 267, 268, 274, 281
Ancyferovová, L. I. 58, 60, 250
Andrejevová, G. M. 168
Anochin, P. K. 48, 96, 147, 157, 222
Archimedés 9
Archipcev, F. T. 171
Aristotelés 9, 209
Asejev, V. G. 163
Ashby, W. R. 47, 74, 144, 215
Asmolov, A. G. 104, 165, 166
Asrafjan, J. A. 222
Avenarius, R. 65, 70, 80

Bakurija, M. V. 50, 52
Baldwin, J. 270
Bardin, K. V. 121
Bassin, F. V. 99
Beaudichonová, J. 69
Bergson, H. 22, 69
Beritašvili, I. S. 140
Berkley, G. 19, 65, 66, 78, 182, 192
Berlyne, D. E. 48, 177, 242
Bernštejn, N. A. 120, 141, 156, 245, 246
Bertalanffy, E. von 248, 264, 285
Biľak, V. 6
Birjukov E. V. 105, 215
Bloom, B. S. 108
Bodaljev, A. A. 34, 57, 168, 236, 250, 263
Bogdanov, A. A. 65
Boroš, J. 10, 16
Bower, G. H. 186
Brentano, F. 122
Brežněv, L. I. 6
Brichcín, M. 141, 145, 171, 196, 253
Broad, C. D. 66
Bruner, J. S. 196
Bruno, G. 260
Brušlinskij, A. V. 22, 74, 208
Brychnáč, V. 17, 23, 50, 52, 93, 102, 105, 179
Budilovová, J. A. 65
Bühler, K. 226, 227, 229
Bühlerová, Ch. 120
Büchner, L. 72
Bujevová, L. P. 108
Bush, R. R. 218
Bychovskij, B. E. 23
Bykov, K. M. 121, 191

Carlyle, T. 148
Carnap, R. 70, 161
Craik, F. 97

Čehartišvili, Š. N. 165
Čechák, V. 8, 125
Čeleda, J. 26
Černík, V. 52, 78, 81, 93, 95—97, 102, 126, 130, 179

Dante Alighieri 154
Darwin, Ch. R. 100, 110, 111, 138, 141, 260, 278
Davydov, V. V. 63, 150, 208, 228, 232—234, 236, 270, 271

Dodatky k literatuře

ANCYFEROVA, L. I.: K psichologii ličnosti kak razvitijušščejsja sistemy. In: L. I. Ancyferova (red.): Metodologičeskije problemy formirovanija i razvitija ličnosti. Moskva, Nauka 1981.

ANCYFEROVA, L. I. (red.): Psichologija formirovanija i razvitija ličnosti. Moskva, Nauka 1981.

BODALJEV, A. A.: Ličnosť i obščenije. Moskva, Pedagogika 1983.

BRUNŠILICKIJ, A. V.: O formirovaniji psichičeskogo. In: L. I. Ancyferova (red.): Psichologija formirovanija i rozvitija ličnosti. Moskva, Nauka 1981.

LAWLER, M. J.: IQ, Heritability and Racism. New York, International Publishers 1978. -- Koefficient intellecta, nasledstvennost i rasizm. Moskva, Progress 1982.

LINHART, J.: Vliv prostředí a výchovy na duševní vývoj dítěte. Příspěvek k analýze rozvoje schopností venkovských a městských dětí. Praha, SPN 1950.

LINHART, J.: Historický a systémový přístup ke studiu vývoje vědomí. Čs. Psychol., 26, 1982b, č. 6, s. 514—521.

LINHART, J.: Odraz, tvořivost a ideologie. Praha, Academia 1983.

LINHART, J. — TURKOVÁ, M.: Psychologické základy počátečního čtení. Čs. Psychol., 25, 1981, č. 4, s. 389—397.

PLATONOV, K. K.: Sistema psichologii i teoria otraženija. Moskva, Nauka 1982.

ŠÍPOŠ, I.: Pamäť a znovupoznanije. Bratislava, Veda 1977.

ZELENÝ, J.: Pojednání o dialektice. Praha, Academia 1982.

HLAVSA, J. a kol.: Psychologické problémy výchovy k tvořivosti. Praha, SPN 1981.

VENDA, V. F. et al.: Psichologičeskije problemy pererabotki znakovoj informacii. Moskva, Nauka 1977.
VERNADSKIJ, V. I.: Chimičeskije strojenije biosfery Zemli i jejo okruženije. Moskva, Nauka 1965.
VERNADSKIJ, V. I.: Biosfera. Moskva, Mysl' 1967.
VESELOVSKÝ, Z.: Vždyť jsou to jen zvířata. Praha, Mladá fronta 1974.
VORWEG, M.: Sozial-psychologisches Training. Jena, Friedrich Schiller Univ. 1971.
VORWEG, M.: Adaptives Training der Leistungsmotivation. Zeitschr. Psychol., *195*, 1977, č. 2, s. 230—236.
VORWEG, M.: Zur psychologischen Persönlichkeitsforschung. Berlin, Deutsch. Verl. der Wissenschaft, 1978.
VYGOTSKIJ, L. S.: Soznanije kak problema psichologii povedenija. In: Psichologija i marksizm. Moksva 1924.
VYGOTSKIJ, L. S.: Myšlenije i reč. Moskva 1934.
VYGOTSKIJ, L. S.: Myšlenije i reč. Izbrannyje psichologičeskije issledovanija, I. Moskva, APN RSFSR 1956. — Thought and Language. Cambridge, Mit Press 1962. — Myšlení a řeč. Praha, SPN 1971.
VYGOTSKIJ, L. S.: Razvitije vysšich psichičeskich funkcij. Moskva, APN RSFSR 1960. — Vývoj vyšších psychických funkcí. Praha, SPN 1976.
VYGOTSKIJ, L. S.: Problema vozrastnoj periodizacii detskogo razvitija. Vopr. Psichol., 1972, č. 2., s. 114—123.
WALLON, H.: De l'acte à la pensée. Paris, Flammarion 1942. — Ot dejstvija k mysli. Moskva 1956.
WATSON, J. B.: Psychology from the standpoint of a behaviorist. Philadelphia, Lippincott 1919.
WEINER, B.: An attributional approach for educational psychology. In: L. Shalman: Rev. of Research in Education, 1977.
WIENER, N.: Kybernetika a společnost. Praha, ČSAV 1963.
WITTGENSTEIN, L.: Philosophical investigations. Oxford, Blackwell 1958.
WUNDT, W.: Osnovanija fiziologičeskoj psichologii. Moskva 1880.
ZABRODIN, Ju. M. — LEBEDEV, A. N.: Psichofiziologija i psichofizika. Moskva, Nauka 1977.
ZAK, A. Z.: Izučenije teoretičeskogo myšlenija na klassifikacionnom materiale. In: Výzkum procesu učení a myšlení při řešení problému. Praha, Academia (v tisku).
ZAPOROŽEC, A. V. et al.: Vosprijatije i dejstvije. Moskva, Prosveščenije 1967.
ZELENÝ, J.: Dialektika a systémový přístup. (Návrh otázek ke zkoumání.) Filos. Čas., *20*, 1972, s. 570—582.
ZEMAN, J.: Teorie odrazu a kybernetika. Praha, Academia 1978a.
ZEMAN, J.: Dialektika, informace a odraz. Praha, Horizont 1978b.
ZINČENKO, V. P.: Teoretičeskije problemy psichologii vosprijatija. In: Inženernaja psichologija. Moskva 1964.
ZINČENKO, V. P.: Produktivnoje vosprijatije. Vopr. Psichol., 1971, č. 8, s. 27—42. — Productive perception. Čs. Psychol., 17, 1973, č. 4, s. 306—320.
ZINČENKO, V. P. — VELIČKOVSKIJ, V. M. — VUČETIČ, G. G.: Funkcionáľnaja struktura zriteľnoj pamjati. Moskva, MGU 1980.
ZINČENKO, V. P. — VERGILES, N. Ju.: Utváření vizuálního obrazu. Praha, Academia 1975.

ŠUCHODOLSKIJ, G. V.: Poňateľnaja sistema psichologičeskoj teorii dejateľnosti. Psich. Žur., t. 2, 1981, n. 3, s. 12—24.
ŠEPTULIN, A. P. et al.: Dialektičeskij materializm. Moskva, Vyšaja škola 1975.
ŠINGAROV, G. Ch.: Teorija otraženija i uslovnyj refleks. Moskva, Medgiz 1974.
ŠINGAROV, G. Ch.: Uslovnyj refleks i problema znaka i značenija. Moskva, Nauka 1978.
ŠOROCHOVA, Je. V.: Niektoré aspekty problému vedomia. In: Metodologické problémy psychológie. Bratislava, Veda 1975, s. 47—50.
ŠOROCHOVA, Je. V.: O jestestvennoj prirode i socialnoj sušnosti čeloveka. In: Biologičeskoje i socialnoje v razvitii čeloveka. Moskva, Nauka 1977, s. 65—81.
TARDY, V.: Psychologie osobnosti. Praha, SPN 1964.
TEILHARD de CHARDIN, P.: Fenomen človeka. Moskva, Progress 1965.
TEILHARD de CHARDIN, P.: Místo člověka v přírodě (Výbor studií). Praha, Svoboda 1967.
THOMAE, J.: Entwicklungspsychologie. Handbuch der Psychologie 3. Göttingen 1959.
THORNDIKE, E. L.: Pedagogická psychologie. Praha, Dědictví Komenského 1929.
THORNDIKE, E. L.: Reward and punishment in animal learning. Comp. Psychol. Monogr., *8*, 1932, č. 39.
THORPE, W. H.: Fyziologické mechanismy chování živočichů. In: Sympos. Soc. exper. Biol., 4. 1950, s. 387—408.
TICH, N. A.: Rannyj ontogenez povedenija primatov. Leningrad, Izd. Leningr. Univ. 1966.
TICHOMIROV, O. K.: Iskusstvennyj intelekt i psichologija. Moskva, Nauka 1976.
TJUCHTIN, V. S.: Informacija i otraženije. Vopr. Filos., *21*, 1967, č. 3, s. 41—52.
TJUCHTIN, V. S.: Otraženije, sistemy, kibernetika. Moskva, Nauka 1972.
TOLMAN, C.: Metatheoretical Constructivism: A Materialist Evaluation. Canadian Psychology, *1*, 1980, č. 1, s. 7—13.
TOLMAN, E. C.: Purposive behavior in animals and men. New York, Appleton-Century Crofts 1932.
TOLMAN, E. C.: Principles of purposive behavior. In: S. Koch (Ed.): Psychology: A study of a science. 2. vol. New York 1959.
TOMASZEWSKI, T.: Wstęp do psychologii. Warszawa, Pań. Wyd. Nauk 1971.
TOMASZEWSKI, T.: Poznavateľnyje processy v regulacii dejateľnosti. Presented: Konferenz Psychologen sozialist. Länder, Potsdam 1978 (rukopis).
TUGARINOV, V. P.: Filozofia vedomia. Bratislava, Pravda 1974.
TURING, A. M.: Compating machinery and intelligence. Mind, *59*, 1950, s. 433—460.
TURING, A. M.: Možet-li mašina myslit? Moskva 1960.
UKRAINCEV, B. S.: Otobraženije v neživoj prirode. Moskva, Nauka 1969.
URSUL, A. D.: Otraženije i informacija. Moskva, Mysľ 1973.
URSUL, A. D.: Metodologické otázky informace. Praha, SPN 1975.
UZNADZE, D. N.: Eksperimentaľnyje osnovy psichologii ustanovki. Tbilisi, AN Gruz. SSR 1961.
UZNADZE, D. N.: Psichologičeskije issledovanija. Moskva, Nauka 1966.
VANĚK, M. — HOŠEK, V. — SVOBODA, B.: Studie osobnosti ve sportu. Praha, UK 1974.
VEKKER, L. M.: Psichičeskije processy. Leningrad, Izd. Leningr. Univ. 1974.

RUBINŠTEJN, S. L.: Osnovy psichologii. Moskva, Učpedgiz 1935.
RUBINŠTEJN, S. L.: O myslení a spôsoboch jeho výskumu. Bratislava, Slov. pedag. nakl. 1960.
RUBINŠTEJN, S. L.: Bytí a vědomí. Praha, SPN 1961.
RUBINŠTEJN, S. L.: Základy obecné psychologie. Praha, SPN 1964.
RUBINŠTEJN, S. L.: Problemy obščej psichologii. Moskva, Pedagogika 1973. — Problémy všeobecnej psychológie. Bratislava, Obzor 1978.
RUML, V.: Marxisticko-leninská filozofie jako metodologický základ poznání přírody. Filos. Čas., *24*, 1976, č. 3, s. 285—297.
RUSSELL, B.: The Analysis of Mind. London—New York 1924.
RUSSELL, B.: Čelovečeskoje poznanije. Moskva, Izd. innostr. liter. 1957.
RUTKEVIČ, M. N.: Dialektický materialismus. Bratislava, Pravda 1976.
SARTRE, J. P.: L'Être et le Néant. Paris, Gallimard 1950.
SARTRE, J. P.: La critique de la raison dialectique. Paris, NFR 1960.
SEČENOV, I. M.: Mozkové reflexy. Praha, Zdrav. nakl. 1952.
SEDLÁK, J.: Efektivita aktivního sociálního učení a osobnostní proměnné. Čs. Psychol., *25*, 1981, č. 1, s. 18—31.
SEDLÁK, J. — HESSOVÁ, J.: Effektivnosť i protekaniji aktivnogo socialʼnogo obučenija učenie srednego medicinskogo učilišča. Čs. Psychol., *24*, 1980, č. 2, s. 138—151.
SEDLÁKOVÁ, M.: Úvod do studia obecné psychologie. Praha, SPN 1978.
SEMJENOV, S. A.: Pervobytnaja technika. In: Materialy i issledovania po archeologii SSSR. Moskva—Leningrad, Izd. akad. nauk SSSR 1957.
SÈVE, L.: Marxismus a teorie osobnosti. Praha, Svoboda 1976.
SHAMES, C.: The Aplication of Dialectics to the Theory of Personality; presented: XXIInd Int. Congr. of Psychol., Leipzig 1980 (rukopis).
SCHMIDT, H. D.: Obecná vývojová psychologie. Praha, Academia 1978.
SIRÁCKY, A.: Sociológia a integrácia vied. Bratislava, Vyd. polit. lit. 1968.
SKINNER, B. F.: Science and human behavior. New York. McMillin 1960.
SKINNER, B. F.: Beyond freedom and dignity. New York, Bantam/Vintage Books 1972.
SKORNY, Z.: Aspiracje młodzieży oraz kierujące nimi prawidłowości. Wrocław, Zakł. Narod. imenia Ossolińskich 1980.
SLAMĚNÍK, J.: Párově asociační učení. Čs. Psychol., *25*, 1981, č. 4, s. 299—315.
SLOBIN, D. I.: Grammatical transformations and sentence comprehension in childhood and adulthood. J. Verb. Learn. verb. Behav., *5*, 1966, č. 3, s. 219—227.
SMIRNOV, A. A.: Vozrastnyje različija korrelacii v oblasti pamjati i ich zavisimosť ot charaktera mnemičeskoj dejateľnosti. In: Sbornik 18 mežd. psichol. kongr. 2. Problemy obščej psichologii. Moskva 1966.
SMIRNOV, A. A.: Problémy psychológie pamäti. Bratislava, SPN 1969.
SMIRNOV, A. A. et al. (Ed): Psichologija Moskva, Učpedgiz 1956. — Psychologie. Praha, SPN 1959, 2. vyd. 1961.
SOKOLOV, A. N.: Vnutrennaja reč i myšlenije Moskva, Prosveščenije 1968.
SOKOLOV, J. N.: Vosprijatije i uslovnyj refleks. Moskva, MGU 1958.
SOKOLOV, J. N.: Mechanizmy pamjati. Opyt eksperimentaľnogo issledovanija. Moskva, MGU 1969.
SPERLING, G.: Information available in brief visual pressentations. Psychol. Monogr., *74*, 1960, 11, whole no. 498. — Informacija, polučajemaja po korotkich zriteľnych predjavlenijach. In: Inženernaja psichologija za rubežom. Moskva 1967.
STAOUT, G. F.: Analitičeskaja psichologija. Moskva 1920.

beitsberatung Psychologen sozial. Länder, Potsdam 1978. Psychologie im Sozialismus. Berlin, VEB deut. Verlag der Wissenschaft. 1980, s. 189—199.
PETROVSKIJ, A. V. — ŠPALINSKIJ, V. V.: Social'naja psichologija kollektiva. Moskva, Nauka 1978.
PIAGET, J.: Epistémologie et psychologie de la fonction. Études d'épist. génét., 23. Paris, Presses Univ. de France 1968.
PIAGET, J.: La psychologie de l'intelligence. Paris, Colin 1947. Psychologie inteligence. Praha, KPÚ 1964, SPN 1970.
PIAGET, J.: Štrukturalismus. Bratislava, Pravda 1971.
PIAGET, J.: Essai de logique opératoire. Paris. Dunod 1972.
PIETRASIŃSKI, Z.: Myślenie twôrcze. Warszava. Zakł. wydaw. Szkol. 1969. — Tvorivé myslenie. Bratislava, Obzor 1972.
POPPER, K. R.: On the Theory of the Objective Mind. In Akten des 14. Kongress für Philosophie. Bd. 1. Wien 1968.
POSPELOV, D. A. — PUŠKIN, V. N.: Myšlenije i avtomaty. Moskva, Sovetskoje radio 1972. — Myšlení a automaty. Praha, Academia 1978.
PRANGIŠVILI, A. S.: Učenije i ustanovka. In: Proc. 2nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Probl. Solv. 1973. Praha, UK 1975, s. 448—460.
PRIBRAM, K. H.: Language of the brain. Experimental paradoxes and principles in neuropsychology. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1971.
PRIBRAM, K. H.: Introduction to the second prague conference on human learning. In: Proc. 2nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Probl. Solv. 1973. Praha, UK 1975, s. 4—13.
PRIBRAM, K. H.: Modes of central processing in human learning. In: Proc. 3nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Develop. 1977, Prague, Inst. Psychol. 1978, s. 593—605.
PUŠKIN, V. N.: Psichologija i kibernetika. Moskva, Pedagogika 1971. — Psychologie a kybernetika. Praha, SPN 1974.
RADIL, T.: Spánek a bdění. Praha, Academia 1978.
RADIL, T.: Parapsychologie z hlediska psychologie. Čs. Psychol., *24*, 1980, č. 6, s. 545—549.
REYKOWSKI, J. et al.: Eksperimental'naja psichologija emocij. Moskva, Progress 1979.
REYKOWSKI, J. — OWCZYNNIKOWA, W. — OBUCHOWSKI, K.: Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości. Wrocław, Zakł. Narod. im. Ossolińskich 1977.
RIEGEL, J. P.: Toward a dialectical theorie of development. Ann. Arbor, Michigan 1975.
ROGERS, C. R.: Freedom to learn. Columbus, Merill 1969.
ROSENTHAL, L. — ZIMMERMANN, B. J.: Social Learning and Cognition. New York, Academic Press 1978.
ROSENZWEIG, M. R.: Role of experience in development of neurophysiological regulatory mechanisms and in organisation in the brain. In: Early childhood. The development of selfregulators mechanisms. New York 1971, s. 15—37.
ROŠČIN, S. K.: Zapadnaja psichologija kak instrument ideologii i politiki. Moskva, Nauka 1980.
ROTTER, J. B.: Generalized expectacies for internal vs. external control of reinforcement. Psycholog. Monographs 1966.
RUBINŠTEJN, S. L.: Problemy psichologii v trudach Karla Marksa. Sov. Psichotechnika 1934, č. 1, s. 8.

NEWELL, A. — SIMON, H. A.: Human problem solving Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1972.
NORAKIDZE, V. G.: Tipy charaktera i fiksirovannaja ustanovka. Tbilisi, Mecniereba 1966.
NOVÁK, V.: Zákon negace negace a jeho uplatnění a využití v biologii. Čs. Fyziol., 1974, č. 1, s. 97—106.
NOVÁK, V.: Vývoj vědy jako formy společenského vědomí a přirozená soustava věd. Filos. Čas., 1979, č. 6, s. 824—836.
NOVÁK, V.: Biostruktura jako zvláštní forma pohybu hmoty a její filozofický význam. In: J. Dubnička a I. Zapletal (red.): Hmota a pohyb z hlediska filozofie a přírodních věd. Praha, FÚ ČSAV 1980.
NOVÁK, V.: Evoluce nervových funkcí a psychiky. In: J. Linhart a kol.: Základy obecné psychologie. Praha, SPN 1981, s. 72—94.
NOVÁK, V.: The principles of sociogenesis. Praha, Akademia 1982.
NOVÁK, V. et al.: Historický vývoj organismů. Praha, ČSAV 1969.
NOVÁK, V. — LINHART, J.: Evoluce lidské činnosti na úrovni biologie a psychologie. Čs. Psychol., *19*, 1975, č. 2, s. 89—101.
NOVÁK, V., LINHART, J.: Dialektika kategorie odrazu ve fyzice, biologii a psychologii. Filos. Čas., *24*, 1976, č. 3, s. 369—399.
NOVÁK, V. — LINHART, J.: Dialektika psychosociální formy pohybu hmoty. Čs. Psychol., *21*, 1977, č. 3, s. 184—198.
OGANOV, A. A.: Teorija otraženija i iskusstvo. Moskva, Iskusstvo 1978.
OLÉRON, P.: Recherches sur le développement mental des sourd-muets; contribution à l'étude du problème „language et pensée". Paris, CNRS 1957.
OLÉRON, P.: Sur les Effects assimilateurs et différenciateurs des étiquettes verbales. J. Psychol. norm. pathol., 1967, č. 4, s. 431—450.
OSGOOD, C. E.: Method and theory in experimental psychology. New York, Oxford. Univ. Press 1953.
PARDEL, T.: Problémy psychoanalytického hnutia. Hĺbinná psychológia. Bratislava, Psychodiagnostika 1972.
PARDEL, T. — BOROŠ, J.: Základy všeobecnej psychológie. Bratislava, Slov. ped. nakl. 1975.
PARYGIN, B. D.: Naučnotechničeskaja revoljucija i ličnosť. Moskva, Izd. polit. lit. 1978.
PAVLOV, I. P.: Podmíněný reflex. In: Výbor ze spisů I. P. Pavlova. Praha, St. zdrav. nakl. 1952.
PAVLOV, I. P.: Polnoje sobranije sočinenij. T. 3. Moskva, Leningrad 1949. — Sebrané spisy. Sv. 3. Praha, St. zdrav. nakl. 1953.
PAVLOV, T.: Teorija otraženija. Moskva, Leningrad 1949. — Teorie odrazu. Bratislava, Slov. akad. vied a umení 1951.
PAVLOV, T. et al. (Eds): Leninskaja teorija otraženija i sovremennaja nauka. Sofia, Nauka i iskusstvo 1969, 1973.
PERLAKI, I.: Komplexný prístup k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií. Sociol. Čas., *11*, 1975, č. 2, s. 159 až 169.
PERLAKI, I.: Aktívne sociálne učenie a jeho aplikácie. In: Aktivní sociální učení a jeho aplikace (Výběr referátů ze symposia). Sborník z 3. pražské konf. 1977. Praha, Psychol. ústav ČSAV 1978, s. 16—30.
PETROVSKIJ, A. V.: Socialʹno-psichologičeskije problemy kollektiva. In: Ar-

MARX, K.: Teze o Feuerbachovi. In: K. Marx—B. Engels: Německá ideologie I. Praha, Svoboda 1952.
MARX, K.: Kapitál, Díl I. Praha, SNPL 1954
MARX, K.: Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844, Praha, SNPL 1960.
MARX, K. — ENGELS, F.: Německá ideologie I. Praha, Svoboda 1952.
MARX, K. — ENGELS, F.: Spisy. Sv. 3. Praha, SNPL 1958.
MARX, K. — ENGELS, F.: Spisy. Sv. 13. Praha, SNPL 1963.
MARX, K. — ENGELS, F.: Spisy. Sv. 20. Praha, SNPL 1966a.
MARX, K. — ENGELS, F.: Malé ekonomické spisy. Bratislava, Vyd. pol. lit. 1966b.
MARX, K. — ENGELS, F.: Spisy. Sv. 34. Praha, SNPL 1971.
MASLOW, A. M.: Toward a psychology of being. Princeton, Van Rostrand 1962.
MAY, R.: Love and will. New York, Norton 1969.
MENČINSKAJA, N. A.: Učenije i rozvitije ličnosti. In: Proc. 3nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Develop. 1977. Prague, Inst. Psychol. 1978, s. 39—48.
METZGER, W.: Psychologie. Darmstadt, Steinkopf 1968.
MIKŠÍK, O.: Interakční koncepce osobnosti. Kandidátská práce. Praha, FF UK 1979.
MILLER, G. A. — GALANTER, E. — PRIBRAM, K. H.: Plans and structure of behavior. New York, Holt, Rinehart a. Winston 1960. — Plany i struktura povedenija. Moskva, Progress 1964.
MILLER, N. E.: Issledovanija fiziologičeskich mechanizmov motivacii. Vopr. Psichol., 1961, č. 4, s. 143—156.
MILLER, N. E.: Experiments relevant to learning theory and psychopathology. In: 18. int. Congr. Psychol. Moskva 1966.
MINSKY, M. L.: Plain talk about neurodevelopmental epistemology. In: Int. point Conf. on Artificial Intelligence M. I. T. Boston, August 1977.
MORRIS, C. W.: Foundation of the theory of signs. Int. Encyclopedia of United Science, 1, 2, Chicago 1938.
MORRIS, C. W.: Signs, languege and behavior. New York, Prentice-Hall 1946, 1955.
MOWRER, O. H.: Learning theory and behavior. New York, J. Wiley 1960a.
MOWRER, O. H.: Learning theory and symbolic processes. New York, J. Wiley 1960b
MUŽÍK, J. (red.): K otázkám dialektiky subjektu a objektu. Sborník statí. Praha, Ústav marxismu-leninismu 1966.
MUŽÍK, J. et al.: Dialektika formování socialistického vědomí, Praha, Panorama 1981.
NARSKIJ, I. S.: Dialektický rozpor a logika poznání. Praha, Svoboda 1972
NATORP, P.: Einleitung in die Psychologie. Berlín 1888.
NEISSER, J.: Cognitive psychology. New York, Appleton-Century Crofts 1969.
NETOPILÍK, J.: Vědecký světový názor a systém duchovního života. In: J. Mužík et al.: Dialektika formování socialistického vědomí. Praha. Panorama 1981, s. 117—139.
NEWELL, A.: Studies in problem solving: Subject 3 on the cryptarithmetic task Donald + Gerald = Robert. New York, Carnegie-Mellon Univ., Dept. Computer Sci. 1967.
NEWELL, A.: On the analysis of human problem solving protocols. In: Calcul et formalisation dans les sciences de l'homme. Paris 1968.

ní. In: Aktivní sociální učení. Sborník z 3. praž. konf. 1977. Praha, Psychol. ústav ČSAV 1978, s. 6—15.
LINHART, J. — TŘÍSKA, K.: Zur Dialektik dek psychischen Entwicklung des Kindes. Pädagogik, 4. Beiheft, 1959.
LINHART, J. — TŘÍSKA, K.: K problému diferenciace a zobecňování. Activ. nerv. super., *6*, 1964, č. 4, s. 353—360.
LINHART, J. — VAŠEK, Z.: Nové psychologické metody v ideové výchově socialistického člověka. Čs. Psychol., *22*, 1978, č. 5, s. 389—397.
LINHART, J. — VOHNÍK, S. — HORÁK, P.: A contribution to information analysis of identification process. In: Entropy and information in Science and Philosophy. Praha 1975, s. 155—170.
LIPPS, T.: Puti psichologii. Doklad na 5. meždunarodnom psichologičeskom kongrese 1905.
LOCKE, J.: Rozprava o ľudskom rozume. In: Antalógia z diel filozofov. Novoveká, empirická a osvietenská filozofia. Bratislava, Politická literatura 1967.
LOMOV, B. F.: Čelovek i technika. Očerki inženerskoj psichologii. Moskva, Sovetskoje Radio 1966.
LOMOV, B. F.: Sovietská psychológia a jej perspektívy po XXIV. zjazde Komunistickej strany Sovietského sväzu. In: Marxizmus a rozvoj psychologického myslenia. Bratislava, Psychodiagnostické a didaktické testy 1975, s. 193—229.
LOMOV, B. F.: Problema biologičeskogo i socialnogo v psichologii. In: B. F. Lomov et al.: Biologičeskoje i socialnoje v rozvitii čeloveka. Moskva, Nauka 1977, s. 34—65.
LOMOV, B. F.: Kategoriji obščenija i dejateľnosti v psichologii. Vopr. Filos., *33*, 1979, č. 8, s. 34—47.
LOMOV, B. F.: On levels of fanticipation in the structures of human activity. In: Proc. XXIInd Internat. Congr. of Psychol. Leipzig 1980, s. 154—158.
LOMOV, B. F.: K probleme dejateľnosti v psichologii. Psich. Žur. *2*, 1981, č. 5, s. 3—22.
LOMOV, B. F. et al.: Biologičeskoje i socialnoje v rozvitii čeloveka. Moskva, Nauka 1977.
LOMOV, B. F. (Ed.): Problemy psichofiziki. Moskva, Nauka 1974.
LORENZ, K. Z.: Das sogenannte Böse. Wien, Borotha-Schöler 1963.
LORENZ, K. Z.: Innante Bases of Learning. In: K. H. Pribram (Ed.): On the Biology of Learning. New York, Harcourt, Brace and World 1969, s. 13—93; Český překl.: O biologii učení. Praha, Academia 1974.
LURIJA, A. R.: O regulirujuščej roli reči v formirovanii proizvoľnych dviženij. Ž. vyšš. nerv. Dejat., *6*, 1956, č. 5, s. 645—662.
LURIJA, A. R.: Mozg čeloveka i psychičeskoje processy. Moskva, Ak. P. nauk RSFSR 1963. Ľudský mozog a psychické procesy. Bratislava, Slov. ped. nakl. 1976.
LURIJA, A. R.: The working brain. An introduction to neuropsychology. London, Penguin Press 1973a.
LURIJA, A. R.: Neuropsychological studies in the USSR. A review. Pt. 1. Proc. Nat. Acad. Sci. USA, *70*, 1973b, č. 3, s. 959—964.
MACOVSCHI, E.: Priroda i structura živoj materii. Bucuresti, Acad. RSR 1976.
MAKARENKO, A. S.: Vybrané pedagogické spisy Praha, SPN 1952.
MAN, F.: Motivační výcvik s využitím aktivního sociálního učení. Kandidátská práce. Praha 1979.
MARŠÍK, M.: Kategorie subjektu a objektu v novodobé filozofii. Praha, Univ. Karl. 1975.

LINHART, J.: Proces a struktura lidského učení. Praha, Academia 1972a.
LINHART, J.: Heuristické aspekty identifikačních úloh. Čs. Psychol., *16*, 1972b, č. 2, s. 97—109.
LINHART, J.: K voprosu determinácii i napravlennosti v modeljach myslitelnoj dejatelnosti. In: A. S. Prangišvili (Ed.): Psichologičeskije issledovanija posvjaščennyje 85-letiju D. N. Uznadze. Tbilisi 1973, s. 223—247.
LINHART, J.: K teorii psychických změn a k Piagetově koncepci kognitivního vývoje. In: Acta Univ. Carol. Philosophica et historica 3. Studia psychologica III. Praha, Univ. Kar. 1975a, s. 7—26.
LINHART, J.: Cognitive processes and learning. In: Proc. 2nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Probl. Solv. 1973. Praha, Univ. Karl. 1975b, s. 14—46.
LINHART, J.: Činnost a poznávání. Praha, Academia 1976a.
LINHART, J.: Dialektickomaterialistická metoda v současné psychologii. Učební texty UK. SPN 1976b.
LINHART, J.: Obecné otázky psychologie. Učební texty UK. SPN 1977.
LINHART, J.: Aktivita odrazu, řešení problému a činnost. Čs. Psychol., 22, 1978a, č. 1, s. 4—19.
LINHART, J.: Basi metodologiche dei modelli di soluzione di problemi. Ricerche di psicologia, 1978b, č. 6, s. 149—168.
LINHART, J.: Active Reflection, Problem Solving and Activity. In: Proc. 3nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Develop. 1977. Prague, Inst. Psychol. 1978c., s. 11—38.
LINHART, J.: Odraz, znak a lidská činnost. Čs. Psychol., *23*, 1979a, č. 1, s. 1—19.
LINHART, J.: Metodologické otázky využití reflexní teorie odrazu a znaku v psychologickém výzkumu. Čs. Psychol., *23*, 1979b, č. 2, s. 85—103.
LINHART, J.: Orientační činnost a aktivita odrazu. Čs. Psychol., *24*, 1980a, č. 2, s. 120—137.
LINHART, J.: Kategoriální systém v současné psychologii. Čs. Psychol., *24*, 1980b, č. 4, s. 327—345.
LINHART, J.: Člověk a společenský pokrok. Tribuna, 1981, č. 12.
LINHART, J.: Základy psychologie učení. Praha, SPN 1982a.
LINHART, J. a kol.: Základy obecné psychologie. Praha, SPN 1981.
LINHART, J. — FRENCL, M. — BRICHCÍN, M.: Koncepce výzkumného projektu metody trojího řešení problému. Čs. Psychol., *24*, 1979, č. 3, s. 189—195.
LINHART, J. — HELLER, D.: System approach to modeling of active reflection and development of cognitive structures. In: XXIInd Internat. Congr. of Psychol. Leipzig 1980, Abstr. 1, s. 234.
LINHART, J. — HLAVSA, J.: Význam podmíněných orientačně pátracích reakcí u dětí mladšího věku. Psychol. Čas. SAV, *1*, 1953, č. 2, s. 231—261.
LINHART, J. — MAN, F. — PERLAKI, I.: Formování motivace prostřednictvím aktivního sociálního učení. Čs. Psychol., *25*, 1981, č. 1, s. 1—17.
LINHART, J. — NOVÁK, V.: Evoluce učení. Čs. Psychol., *19*, 1975, č. 4, s. 293 až 309.
LINHART, J. — NOVÁK, V.: Natural selection and the evolution of social consciousness. In: Proc. Symp. Natur. Selec. Liblice. Praha, ČSAV 1978, s. 489—498.
LINHART, J. — NOVÁK, V.: Princip odrazu v biologii a psychologii. Praha, Academia (v tisku).
LINHART, J. — PERLAKI, I.: Model aktivního sociálního učení. Čs. Psychol., *19*, 1975, č. 3, s. 235—248.
LINHART, J. — PERLAKI, I.: Teoretická východiska aktivního sociálního uče-

KONSTANTINOV, F. V. et al.: Marxisticko-leninská filosofie. Praha, Svoboda 1973.
KOPAL, Z.: Zpráva o vesmíru. Praha, Mladá fronta 1976.
KOPNIN, P. V.: Dialektika kak logika i teorija poznanija. Moskva, Nauka 1973.
KOSSAKOWSKI, A.: Psychologische Grundlagen der Persönlichkeitsentwicklung im pädagogischen Prozess. Berlin, Volk und Wissen 1977 .
KOŠČO, J.: Predmet a system psychologických vied. Pratislava, Slov. ped. nakl. 1975.
KOTÁSKOVÁ, J.: Reinforcement value in learning of young children. In: Proc. 2nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Probl. Solv. 1973. Praha, Univ. Karl. 1975, s. 470—474.
KOTÁSKOVÁ, J. — KODÝM, M.: Nové koncepce psychického vývoje a jejich metodologické důsledky. In: Československo-sovětský seminář. Sborník materiálů PÚJAK 1981.
KOVÁČ, D.: K integrácii v psychológii. Bratislava, Psychodiagnostika 1975.
KRUŠINSKIJ, L. A.: Biologičeskije osnovy rossudečnoj dejateľnosti. Moskva, Mosk. gos. inst. 1977.
KUZMIN, E. S.: Osnovy sociaľnoj psichologii. Leningrad 1967.
LACAN, J.: La direction de la cure. Écrits, Le Seuil 1966.
LEIBNITZ, G. W.: Nové úvahy o lidské soudnosti. Praha, Česká akad. věd a umění 1932.
LENIN, V. I.: Filosofické sešity. Praha, SNPL 1953.
LENIN, V. I.: Spisy. Sv. 14. Praha, Svoboda 1958.
LENIN, V. I.: Materialismus a empiriokritismus. In: Spisy, Sv. 14, Praha, Svoboda 1958.
LENIN, V. I.: Vybrané spisy. Sv. 1. Praha, SNPL 1975.
LEONOVIČOVÁ, V. V.: Tendence k syntéze přírodovědních a společenskovědních znalostí a některé metodologické problémy psychologie. Čs. Psychol., *22*, 1978, č. 1, s. 27—33.
LEONOVIČOVÁ, V. V. — NOVÁK, V.: Evoluce biologických základů lidského chování. Praha, Academia 1982.
LEONŤJEV, A. A.: Dejateľnosť i obučenije. Vopr. Filos., *33*, 1979, č. 1, s. 122.
LEONŤJEV A. N.: Problema rozvitija psichiky. Moskva, APN 1959. — Problémy psychického vývoje. Praha, SPN. 1966.
LEONŤJEV, A. N.: Problema dejateľnosti v psichologii. Vopr. Filos., *26*, 1972a, č. 9, s. 95—108.
LEONŤJEV, A. N.: Dejateľnosť i soznanije. Vopr. Filos., *26*, 1972b, č. 12, s. 129 až 140.
LEONŤJEV, A. N.: Dejateľnosť. Soznanije. Ličnosť. Moskva, Politizdat 1975. — Činnost, vědomí a osobnost. Praha, Svoboda 1978.
LÉVY-BRÜHL, L.: Pervobytnoje myšlenije. Moskva 1930.
LEWIN, K.: A dynamic theory of personality. New York, McGraw-Hill 1935.
LINHART, J.: Americký pragmatismus. Rozbor krize buržoazního myšlení. Praha, Melantrich 1949 (rusky Moskva 1954).
LINHART, J.: Asociace a signální funkce mozkové kůry: In: Sbor. psycholog. prací, Praha 1957, s. 135—175.
LINHART, J.: Psychologické problémy teorie učení, Praha, ČSAV 1965.
LINHART, J.: Psychologie učení. Praha, SPN. 1967.
LINHART, J.: Process i struktura čelovečeskogo učenija. Moskva, Pedagogika 1970.

HLAVSA, J.: Psychologické základy teorie tvorby. Praha, Academia (v tisku).
HOFFMANN, J.: Conceptual Coding-Representation and Process. In: XXIInd Internat. Congress of Psychology Leipzig 1980, Abstr. 1, s. 134.
HOLAS, E.: Chování, subjekt, psychika. Praha, Academia 1971.
HULL, C. L.: Principles of behavior. An introduction to behavior theory. New York, Appleton-Century-Crofts 1943.
HULL, C. L.: A behavior system. New Haven, Yale Univ. Press 1952.
HUSÁK, G.: Jdeme po správné cestě. Rudé právo z 30. 4. 1973.
HUSSERL, E.: Karteziánské meditace. Praha, Svoboda 1968.
HUSSERL, E.: Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie. Úvod do fenomenologické filozofie. Praha, Academia 1972.
CHARLESWORTH, W. R.: The role of surprise in cognitive development. In: D. Elkind—J. Flavell (Eds.): Studies in cognitive development. Essays in honor of J. Piaget. Oxford 1969.
CHOMSKY, N.: Skinner's Review of verbal behavior. Language, *35*, 1959, s. 26—58.
CHOMSKY, N.: Aspekte der Syntax-Theorie. Berlin, Akademic-Verlag 1970.
CHOMSKY, N.: Psychology and ideology. Cognition, *1*, 1972, č. 1, s. 11—46.
IĽJENKOV, E. V.: Dialektičeskaja logika. Moskva, Izd. polit. lit. 1974.
ISCOE. I. — BLOOM, B. S. — SPIELBERGER, C. D.: Community psychology in transition. New York, Hemisthere Publ. Co. 1977.
JAMES, W.: Principles of psychology. New York, J. Holt 1890.
JAMES, W.: Suščestvujet li soznanije? In: Novyje idei v filosofii. Moskva 1910, č. 4.
JAMES, W.: Druhy náboženské zkušenosti. Praha, Melantrich 1930.
JANOUŠEK, J.: Dynamika lidské motivace v podmínkách vědeckotechnické revoluce. Čs. Psychol., *19*, 1975, č. 5, s. 400—411.
JAROŠEVSKIJ, M .G.: Psychológia v 20. storočí. Bratislava, Pravda 1975.
JASPER, K.: Philosophie. Bd. 1—3. Berlin 1932.
JUNG, C. G.: Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unberwussten. Zürich 1945.
KAGAN, M. S.: Ľudská činnosť. Bratislava, Pravda 1977.
KEDROV, B. M.: O klassifikaciji nauk. Vopr. Filos., *9*, 1955, č. 2, s. 49—68.
KELLEY, H. H.: Causal schemats and the attribution process. New York, General Learning Press 1972.
KELLEY, H. H.: The two major fosets of attribution research. In: XXIInd Internat. Congress of Psychol. Leipzig 1980, Abstr. 2, s. 489.
KHOL, J.: Člověk v systému řízení. Praha, Svoboda 1975.
KHOL, J.: Kauzální přístup jako metodologické východisko užité ethiologie. Doktorská práce. Praha, FF UK 1979.
KLIMOV, E. A.: Individualnyj stil dejateľnosti v zavisimosti ot tipologičeskich svojstv nervnoj sistemy. Kazaň, K. G. 1969.
KLIX, F.: On the representation of semantic information in human long-term--memory. In: Proc. 3nd Prague Conf. Psychol. hum. Learn. Develop. 1977, Prague. Inst. Psychol. 1978, s. 715—725.
KLIX, F.: Erwachendes Denken. Eine Entwicklungsgeschichte der menschlichen Intelligenz. Berlin, Dtsch. Verlag der Wissenschaft. 1980.
KÖHLER, W.: The mentality of apes. New York, Harcourt, Brace a. World 1925. — Harmondsworth, Penguin Books 1957.
KÖHLER, W.: On the nature of association. Proc. Amer. philos. Soc., *84*, 1941, s. 489—502.
KON, I. S.: Sociologie osobnosti. Praha, Orbis 1971.

DUBNIČKA, J. — ZAPLETAL, I. (red.): Hmota a pohyb z hlediska filozofie a přírodních věd. Praha, FÚ ČSAV 1980.
EFROIMSON, V. P.: Evolucionno-genetičeskoje proischoždenije altruističeskich emocij. Věst. APN Naučnaja mysl' 1968, s. 27—41.
ENGELS, F.: Dialektika přírody. Praha, Svoboda 1950.
ENGELS, F.: Podíl práce na polidštění opice. Praha, Svoboda 1966.
ESTES, W. K.: Multiple coding and processing stages (A Review). In: XXIInd Internat. Congress of Psychology Leipzig 1980, Abstr. 1, s. 132.
ESTES, W. K. (Ed.): Handbook of Learning and Cognitive Processes. Vol. 1—4. Hillsdale, Lawrence Erlbaum Assoc. Publ. 1975.
FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. Bratislava 1960.
FIRSOV, L. A.: Golosovoje povedenije u nižších i vyšších obezjan. Vopr. Psichol., 1970, č. 2, s. 113—125.
FIRSOV, L. A.: Povedenije antropoidov v prirodnych uslovijach. Leningrad, Nauka 1977.
FISCHEROVÁ, J.: Časové schéma. Kandid. práce. Praha, FFUK 1966.
FISCHEROVÁ, J.: Visual imagery shames of living time-intervals and of sequences of natural membres. Presented: XXIInd Internat. Congress of Psychology Leipzig 1980 (rukopis).
FLEWELLING, R.: The Person or the Significance of Man. Los Angeles 1952.
FOPPA, K.: Lernen, Gedächtnis, Verhalten, Ergebnisse und Probleme der Lernpsychologie. Köln, Kiepenheuer u. Witsch 1965.
FORSTER, V.: Energetické vlastnosti nervového dění a dynamika reflexů hybných a logických. Praha 1921.
FREUD, S.: Úvod do psychoanalýzy. Praha, J. Albert 1945.
FROMM, E.: Člověk a psychoanalýza. Praha, Svoboda 1967.
FROMM, E.: Lidské srdce. Praha, Mladá fronta 1969.
GAGNÉ, R. M.: The condition ef learning. New York, Holt, Rinehart a. Winston 1965. — Podmínky učení. Praha, SPN 1975.
GAĽPERIN, P. Ja.: Psichologija myšlenija i učenije v poetapnom formirovanii umstvennych dejstvij. In: Issledovanije myšlenija v sovetskoj psichologii. Moskva 1966, s. 236—237.
GAĽPERIN, P. Ja.: Vvedenije v psichologiju. Moskva, Mosk. gos. univ. 1976.
GARAUDY, R.: Perspektivy člověka, Praha, Nakl. pol. lit. 1965.
GLASERFELD, E. von: Radical constructivismus and Piaget's concept of knowledge. In: F. B. Murray (Ed.): The impact of Paigetain theory. Baltimore, Univ. Park Press 1979.
GREGORY, R. L.: Rozumnyj glaz. Moskva, Mir 1972.
GUILFORD, J. P.: Personality. New York, Holt, Rinehart a. Winston 1959.
HAJKO, V.: Veda v etape výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti. Nová mysl, 1981, č. 3, s. 24—32.
HÄYRYNEN, Y. P.: Productivity of mental Abilities. Acta psychol. fennica. Helsinki 1977.
HEGEL, G. W. F.: Fenomenologie ducha. Praha, ČSAV 1960.
HEIDEGGER, M.: Existence and Being. Chicago 1967.
HEIDER, F.: The psychology of interpersonal relations. New York, J. Wiley 1958.
HELMHOLTZ, H. L. F. von: Handbuch der physiologischen Optik. Leipzig, Voss 1856.
HELUS, Z.: Psychologické problémy socializace osobnosti. Praha, SPN. 1973.
HELUS, Z. a kol.: Psychologie školní úspěšnosti žáků. Praha, SPN. 1979.

BRICHCÍN, M.: Vědomá regulace průběhu činnosti na základě cílových a zpětných informací. Čs. Psychol., *23*, 1979, č. 5, s .474—493.
BRICHCÍN, M.: Vědomá regulace činnosti a volní procesy. In: J. Linhart a kol.: Základy obecné psychologie. Praha, SPN 1981, s. 433—464.
BROAD, C. D.: Some elementary Reflexions on Sense-Perception. Philosophy, *27*, 1952, 100.
BRUNER, J. S.: The process of education. Cambridge, Harward Univ. Press 1960. — Process obučenija. Moskva, APN RSFSR 1962. —
BRUNER, J. S.: Beyond information given. New York, J. Wiley 1973.
BRUŠLINSKIJ, A. V.: Myšlenije i prognozirovanije. (Logicko-psichologičeskoj analiz). Moskva, Mysl' 1979.
BRYCHNÁČ, V. et al.: Marxisticko-leninská filozofie. Praha, Svoboda 1978.
BUDILOVA, Je. A.: Filosofskije problemy v sovetskoj psichologii. Moskva, Nauka 1972.
BÜHLER, K.: Sprachtheorie. Jena, Fischer 1934.
BÜHLER, K.: Die geistige Entwicklung des Kindes. Jena. Fischer 1918. — Nástin duševního vývoje dítěte. Praha, Čs. graf. unie 1939.
BUJEVA, L. P.: Čelovek: dejatel'nosť i obščenije. Moskva, Mysl' 1978.
BUSH, R. R. — MOSTELLER, F.: Stochastic models for learning. New York, J. Wiley 1955.
BYCHLOVSKIJ, B. E. et al.: Rozvitije koncepcii strukturnych urovnej v biologii. Moskva, Nauka 1972.
BYKOV, K. M. — PŠONIK, A. T.: O prirode uslovnogo reflexa. Fiziol. Ž., *35*, 1949, č. 2, s. 509—524.
CARNAP, R.: Introduction to semantics. Cambridge, Harvard Univ. Press. 1948.
CRAIK, F.: Selective changes in encoding as a function of reduced processing capacity. In: XXIInd Internat. Congress of Psychology Leipzig 1980, Abstr. 1, s. 133.
ČCHARTIŠVILI, Š. N.: Vlijanije potrebnosti na vosprijatije i ustanovku. Vopr. Psichol., 1971, č. 1, s. 26—37.
ČECHÁK, V.: K Hegelovu pojetí práce a praxe. Filos. Čas., *26*, 1978, č. 1, s. 143 až 152.
ČERNÍK, V. — FARKAŠOVÁ, E. — VICENÍK, J.: Teoria poznania. Bratislava, Pravda 1980.
DARWIN, C.: Výraz emocí u člověka a u zvířat. Praha, ČSAV 1964.
DARWIN, C.: O původu člověka. Praha, Academia 1970.
DAVYDOV, V, V.: Vidy obobščenija v obučenii. Moskva, Pedagogika 1972. — Druhy zevšeobecňovania vo vyučování. Bratislava, Slov. pedag. nakl. 1977.
DAVYDOV, V. V. — ZINČENKO, V. P.: Princip rozvitija v psichologii. Vopr. Filos. *34*, 1980, č. 12, s. 47—60.
DEESE, J. E. — HULSE, E. S. H.: The psychology of learning. New York, McGraw -Hill 1967.
DEWEY, J.: Rekonstrukce ve filosofii. Praha, Sfinx-B. Janda 1929.
DEWEY, J.: Demokracie a výchova. Praha, J. Laichter 1932.
DRVOTA, S.: Od zvířete k člověku. Praha, Panorama 1979 .
DUBININ, N. P.: Filosofskije i sociologičeskije aspekty genetiki čeloveka. Vopr. Filos., *25*, 1971, č. 1, s. 36.
DUBNIČKA, J.: Dialektickomaterialistická koncepcia hmoty. In: J. Dubnička a I. Zapletal (red.): Hmota a pohyb z hlediska filozofie a přírodních věd. Praha, Filozof. ústav ČSAV 1980, s. 9—24.

ANOCHIN, P. K. (red.): Mechanizmy i principy celenapravlennogo povedenija. Moskva, Nauka 1972.
ARCHIPCEV, F. T. et al.: Subjekt i objekt v teorii otraženija. In: T. Pavlov et al.: Leninskaja teorija otraženija i sovremennaja nauka. Sofia, Nauka i iskusstvo 1973.
ASEJEV, V. G.: Motivacija povedenija i formirovanije ličnosti. Moskva, Mysl 1976.
ASHBY, W. R.: Primenenije kibernetiki v biologii i sociologii. Vopr. Filos., *12*, 1958, č. 12, s. 110—117.
ASHBY, W. R.: Design for a brain. The origin of an adaptive behaviour. London, Chapman and Hall 1960. — Konstrukcija mozga. Proischoždenije adaptivnogo povedenija. Moskva, Izd. inostr. lit. 1962.
ASHBY, W. R.: Kybernetika. Praha, Orbis 1961.
ASMOLOV, A. G.: Ustanovka i dejateľnosť. Moskva, Mosk. gos. inst. 1979.
ASRAŤJAN, Je. A.: Očerki po fiziologii uslovnych refleksov. Moskva, Nauka 1970.
BAKURIJA, M. V.: O dialekticko-logickej povahe zpôsobu definovania kategórií. In: V. Černík et al.: K otázkám metodológie vied. Bratislava, Pravda 1973, s. 113—116.
BARDIN, K. V.: Problema porovočustviteľnosti i psichologičeskije metody. Moskva, Nauka 1976.
BASSIN, F. V.: K rozvitiju problemy značenija i smysla. Vopr. Psichol., 1973, č. 6, s. 13—24.
BEAUDICHON, J. — MELOT, A. M.: Language and problem solving. Čs. Psychol., *15*, 1971, č. 6, s. 579—583.
BERITAŠVILI, I. S.: O nervnych mechanizmach prostranstvennoj orientacii vyšších pozvonočnych životnych. Tbilisi, Izd. Akad. nauk Gruz. SSR 1959.
BERLYNE, D. E.: Conflict, arousal and curiosity. New York, McGraw-Hill 1960.
BERNŠTEJN, N. A.: Nekotoryje nazrevajuščije problemy reguljacii dvigateľnych aktov. Vopr. Psichol., 1957, č. 6, s. 70—90.
BERNŠTEJN, N. A.: Modeli kak sredstvo izučenija nervodvigateľnych aktov. Dokl. APN RSFSR 1961, č. 2.
BERNŠTEJN, A. N.: Očerki po fiziologii dviženij i fiziologii aktivnosti. Moskva, Medicna 1966.
BERTALANFFY, L. von: Člověk-robot a myšlení. Praha, Svoboda 1972.
BIĽAK, V.: Za další zvýšení úrovně a účinnosti politicko-výchovné a ideologické práce. Zpráva předsednictva ÚV KSČ, přednesená na 15. zasedání ÚV KSČ dne 25. března 1980.
BIRJUKOV, B. V.: Kibernetika i metodologija nauki. Moskva, Nauka 1974.
BIRJUKOV, B. V. — GELLER, Je. S.: Kibernetika v gumanitarnych naukach. Moskva, Nauka 1973.
BODALJEV, A. A.: Ob izučenii obščenija. In: Arbeitsberatung Psychologen sozialistischer Länder, Postdam 1978. Berlin, Gesellschaft für Psychol., 1978, Abstr. s. 135—136.
BODALJEV, A. A. (red.) Těoretičeskije i prikladnyje problemy poznanija lidmi drug druga. Moskva 1979.
BOWER, G. H. (Ed.): The psychology of learning and motivation. New York, Academic Press 1972.
BREŽNĚV, L. I.: Zpráva o činnosti ÚV KSSS XXIV. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. In: L. I. Brežněv: Projevy a stati 1964—1971. Praha, Svoboda 1972, s. 711.

Literatura

ABUŁCHANOVA-SLAVSKAJA, K. A.: Ličnosť i dejateľnosť. In: Arbeitsberatung Psychologen sozialistischer Länder. Potsdam 1978. Psychologie im Sozialismus. Berlin, VEB deut. Verlag der Wissenschaften 1980a, s. 147—152.

ABUŁCHANOVA-SLAVSKAJA, K. A.: Dejateľnosť i psichologija ličnosti. Moskva, Nauka 1980b.

ABUŁCHANOVA-SLAVSKAJA, K. A.: Kategoriji dejateľnosti v sovetskoj psichologii. Psich. žur., t. l., 1980c, n. 4, s. 11—28.

ADLER, A.: Menschenkenntnis. Frankfurt am M. — Hamburg, Fischers Bücherei 1966.

AFANASJEV, V. G.: Čelovek v upravlenii obščestvom. Moskva, Politizdat 1977. — Člověk a řízení společnosti. Praha, Svoboda 1978a.

AFANASJEV, V. G.: Socialnaja informacija i upravlenije obščestvom. Moskva, Politizdat 1975. — Sociální informace a řízení společnosti. Praha, Svoboda 1978b.

ANAŇJEV, B. G.: Sociogenetičeskaja teorija rozvitija povedenija čeloveka. In: Refleksologija i smežnyje napravlenija. Leningrad 1930.

ANAŇJEV, B. G.: Teorija oščuščenij. Leningrad, Izd. Leningr. Univer. 1961.

ANAŇJEV, B. G.: K ontopsichologii čeloveka. In: Teoretičeskaja prikladnaja psichologija v Leningrad. universitetě. Leningrad 1969.

ANAŇJEV, B. G.: O problemach sovremennogo čelovekoznanija. Moskva, Nauka 1977.

ANAŇJEV, B. G.: Čelovek kak predmet poznanija. Leningrad, Izd. Leningr. Univer. 1968. — Človek ako predmet poznania. Bratislava, Psychodiagnostika 1980a.

ANAŇJEV, B. G.: Izbrannyje psichologičeskije trudy (T. I, II). Moskva, Pedagogika 1980b.

ANCYFEROVA, L. I. (red.): Princip rozvitija v psichologii. Moskva, Nauka 1878.

ANDREJEVA, G. M.: Processy kauzalnoj atribucii v meziličnostnom vosprijatii. Vopr. Psichol., 1979, č. 6, s. 26—39.

ANOCHIN, P. K.: O fiziologičeskom substrate signaľnych reakcij. Ž. vyšš. nerv. Dejat., 7, 1957, č. 1, s. 39—48.

ANOCHIN, P. K.: Opereža luščeje otraženije dejstviteľnosti. Vopr. Filos., *16*, 1962, č. 7, s. 97—111.

ANOCHIN, P. K.: Psichičeskaja forma otraženija dejstviteľnosti. In: T. Pavlov et al.: Leninskaja teorija otraženija i sovremennaja nauka. Sofia, Nauka i uskussvo 1969, s. 109—139.

Marxist psychology is endeavouring to create a comprehensive theory of man and his personality, of his role and place in the developing socialist society (i. e. under actual historical conditions). In this way it surpasses the methodology of existentialism, psycho-analysis and humanistic psychology, on which various bourgeois futurological studies are based. The author opposes these subjectivistic methodologies with the materialistic-dialectic method, the foundations of which were established by K. Marx particularly in his Capital; here Marx explained the way of exploiting the dialectical method in analysing the tendencies of man's evolution in society, the roles of practical activity (and practice in general) in forming his consciousness and personality, etc.

The author counters out-dated positivistic elementarism and structuralism with a method based on the dialectical unity of macro- and micro-analysis. Of special importance is the development of the method of studying qualitative evolutionary levels (e. g., the level of psychic reflection and psychic regulation of activity, the level of cognizance and thinking, etc.) In analysing the relations between the historical evolution of consciousness and its ontogenesis, the author dealt with the analysis of transformations of the contents of the psychic evolution of mankind in its forms; the adoption of these form becomes the content of the evolution of individual consciousness (see the relation between the historical and logical in the evolution of consciousness). From this point of view, he explains the nature of reproduction processes which act in this connection. This new methodological approach is the basis for cognizing the laws which enable psychic evolution to be influenced to render the content of consciousness and the structure of personality of the new man in harmonic relations with the needs of the socialist society.

and VIII in which the theoretical synthesis of the dialectic unity of consciousness and personality of man is carried out on the basis of analysing the relations between man as the subject of activity and personality, on the one hand, and the society, on the other.

First of all (Chapter VII,1,2) he analyses the historical process in which the subject of activity (practice) and the subject of cognizance were formed; this process became the condition for the creation of personality. Of the processes which play the most important part in the creation of personality, the author emphasizes sociogenesis and socialization and, within these, particularly practice and mutual contect of people. The social essence of personality was formed in these processes as a summary of social relations. Here, the author advocates the necessity for theoretical synthesis of the interpretations of personality in philosophy, sociology and psychology, frequently still understood isolatedly.

The laws of the evolution of personality in the sense of this concept should be seen in inherent relation with the dialectic laws of the historical evolution of society. However, these general laws require specification on the basis of psychological research which clarifies the partial laws and mechanisms of evolution and the forming of personality. One of the fundamental processes which distinguishes the psychic evolution of man from social relations, is the mutual contact of people, social perception, social learning (imitation, common solving of problems), common activity in a group, etc. These microprocesses always take place in a certain manner of life of society. Man is constantly re-formed by these social relations which become the content of his consciousness by way of reflection. In the socialist society, not only does the number of relations between man and society increase, but also their quality and their subjective significance change.

The structure of personality is multi-level, conditioned by the temperamental properties of the nervous system, as well as by the properties of character, the nucleus of which is motivational tendenciousness to objectives of value (ethic). An important component of the personality are its capabilities: other specific capabilities developed from the fundamental human capabilities, i. e. the capability to work and to learn; their development (e. g., artistic, scientific, organizational and other capabilities) depends on the possibilities provided by society. The elaboration of the categories of possibility and reality, i. e. differentiation between the actual subject (really developed personality) and the potential subject, helps in understanding the dynamic structure. This category enables one to apprehend newly the processes and mechanisms which represent the very nucleus of socialization of personality. This is the basis for clarifying static and dynamic dialectics, and the actual, potential (dispositional) and vertical structure of personality. Under constant change, the psychic composition of personality remains relatively stable; in this sense, personality is an integrated structure of inherent features and properties of man.

In the concluding chapter (VIII) new methodological bases of the study of man's evolution, his consciousness and personality, are generalized. In his monograph, the author has endeavoured to overcome biased naturalism and empirism (Skinner, Guilford, Allport) and their "black box" model in psychology. He points out critically the contribution and limitations of the western systems approach and of so-called constructivism (Bertalanffy, Royce, etc.) which do not understand the significance of the dialectical unity of the objective and subjective, and make the old reductionistic errors; this can been seen especially in defining the laws of psychic evolution of man and the essence of human personality (the author proves this by analysing the concept of the so-called personality features and the so-called interaction theory).

with the productive activity of the subject. In retaining facts, an important role is played by symbols and meanings which do not exist separately, but form cognitive structures. These processes are the base of semantic memory which draws on social experience.

Reality is distinguished (various kinds of stimuli, patterns, various social situations, etc.) and differentiated answers (motoric and verbal) are adopted on the basis of reflections of reality in processes we refer to as learning. The evolution of learning is very complicated; it starts with relatively simple conditional reflexes and goes as far as learning at the level of consciousness and thinking. Human conscious learning, which we divided into verbal, semantic-memory learning, intellectual and social learning, is particularly important in the evolution of man. Conscious learning is the fundamental factor in the evolution of intellectual activity and the personality of man.

The aspects of evolution of the mind in phylogenesis and ontogenesis, hitherto studied most, concern learning. In studying the relations between psychic development and learning, the author draws on the regularities and categories of the dialectic theory of evolution which constitutes the methodological base of sciences of man's evolution. The evolutionary approach in psychology as in other natural and social sciences, is one of the most important research methods. The author also used it as a tool for synthesis within the scope of psychology itself, as well as in comparing the results of the individual sciences of man's evolution (the evolutionary principle makes a substantial contribution here to the integration of scientific knowledge). This applies in particular to psychic evolution; some of the laws and properties of psychic processes can only be cognized by cognizing their origination and evolution. The main task of psychology, therefore, is not to determine and measure the final results of psychological evolution, but to study the very processes of their origination and forming.

The author considers the fact that a part of the whole (sometimes a smaller one, at other times a larger) always goes extinct, whereas the whole continues to develop, as a common property of these evolutionary processes. This process is constantly repeated and creates a series of successively negating negations. The law of negation of negation is closely related to another important law of evolution, the law of unity and struggle of antitheses, which apprehends the motive power and source of evolution, the old giving way to the new. Some components of the old whole, which are capable of life, are retained for further evolution. In this way, partial renewal of the old takes place in the subsequent evolutionary phase, however, at a new and qualitatively higher level (ref. to Chapter I).

Ontogenesis of the mind forms a continuum in which the transition from one qualitative level to the next (new) is effected by dialectical negation. We assume that this evolutionary mechanism causes the lower, preceding phase to enter the subsequent higher phase as an inherent component, being simultaneously negated, of course. Psychic ontogenesis may thus be described as a sequence of evolutionary stages associated with creating and developing new forms of psychic systems and activities. Learning has an important place among the various evolutionary factors, especially active social learning which takes place as a result of interaction and communication between people. The action of social and inherent determination in this process is dialectically mutual and requires the existence of numerous degrees of freedom and probability decision based on the unity of internal conditions and external influences.

The third group of problems in the author's study is covered by Chapters VII

in working with wood) man views it under the influence of historically generated customs and manners of utilizing it — consequently, he considers the object to be the objective of his activity. In itself the sensual image contains the general which the subject has adopted from social practical activity. This creates the counter-activity of the subject which gave birth to imagination, fantasy, by which people in their images manifest their creative capabilities and express the needs of society in which they live.

The properties and functions of things, their significance for practical activity become the contents of cognitive processes and are usually coded by means of symbols (most frequently verbal) — they become their meanings. Words and speech were formed under the influence of social interaction based on common work. The author explains the dependence of the symbol systems by means of the reflection of objective reality and analyses their part in communications among people. Neither perception, nor learning and thinking are mere individual activites, but are conditioned socially, by the interactions among people.

An important qualitative change in the manner of activity and cognizance of people took place with the division of work which led to the origination of theoretical thinking (its logical forms and operations). This involves the application of a new methodological, historico-social aspect to studying higher cognitive processes. This opinion contributes not only to explaining the evolution of higher psychic functions, but also emphasizes the new function of the highest level of cognitive processes, i. e. thinking. The necessary condition for the development of higher forms of cognizance was that human activity became purposeful due to production and that its control is effected by means of conscious understanding of essential relations (semantic level of cognizance).

The dialectic process of cognizance of objective reality is effected by graduating from sensual cognizance (live observation) to abstract thinking and from it to practice (Lenin). Only social practice is capable of unifying ideas into an integrated theory and verifying its truthfulness. The author re-assesses old opinions of the relation between speech and thinking from these dialectic points of view. He proves that thinking develops towards a higher degree of abstraction and efficency with the aid of symbols (speech), that its content increases by adopting facts from social experience. Speech is a form of existence of the idea which exists independently of human consciousness as a whole. However, due to symbolic mediation reflection, created by thinking, becomes more remote to the reflected reality; in this way the symbolic level of cognizance may in some people become the source not only of individual errors in thinking, but also of totally incorrect and purely formal thinking which is incapable of penetrating to the essence of the matter (ref. to Hegel's concept of deliberation, Verstand). This generates rigid verbal formalism which is in antithesis to the dialectical evolution of scientific findings and social practice. These deficiencies can be overcome by dialectico-materialistic thinking which abolishes stationariness, disjunctiveness and verbal formalness of deliberation; this is a necessary stage which enables one to arrive at rational forms of cognizance (Vernunft) in which dialectic unity of the part and whole, continuity and discontinuity are effected. This generates a new level of dialectic concreteness and integrity.

An important part in activity and in processes of cognizance is played by memory and learning (ref. to Chapter VI). Relations between short-term and long-term memory are in the limelight of current research; transfers from short- to long-term memory are influenced by activity and learning, and mediated by coding the information obtained. Generating information from the memory, recalling, is connected

Activity concentrates on objective reality, on its apprehension and reforming — in this rests its objectivity which we can only fully grasp on the basis of the interaction of categories, in particular the unity of the categories of reflection and activity. The objectivity of activity and cognizance lies in the specific human relation to the world in which man, on the basis of mechanisms of active reflection, not only reproduces, but also creatively changes nature, becomes an active subject and renders phenomena of nature and society the object of his reforming force (this is where the process of objectivation and de-objectivation takes place). Psychology studies the dynamics and structure of activity not only in relation to its object, but also with regard to the objetuve of activity, the means and conditions which the subject selects and determines, i. e. with regard to processes (perception, thinking, decision), as well as to motives and attitudes; at the same time, psychology clarifies how productivity of activity (work) and the standard of its results depends on these processes and on relations between people. All these processes pass through the human head, i. e. they reflect reality.

On the basis of analysis of the situation, man establishes the objective of his activity. endeavours to achieve it and, for this purpose, generates suitable hypotheses and strategies. This is not a question of linear realization of the established objective, but of all involved components forming a complex functional system of activity (FSA) which, as opposed to the behaviouristic S-R model, emphasizes the role of the conscious cognitive and motivational regulation in human behaviour. The FSA concept is the base for interpreting various kinds and forms of activity, as well as for successful practical applications.

The complexity of the structure of human activity, which is determined socially, is reflected in that activity as a process controlled hierarchically in which various levels of regulatory systems are involved. Clarification of the relations between the categories of activity and reflection, which are inherently related, contributes to understanding this hierarchic structure. In this way, not only interaction between subject and object is established in human activity, but at the same time the determinateness of the subject by the object is specified.

People can only control the world under the condition that they understand it correctly — the explanation of this thesis represents the contents of the fifth chapter. Processes of cognizance are conceived here as manifestations of the capability of the most highly organized matter (the brain) to reflect objective reality, the external world as well as the internal environment of the organism and the objective activity itself. On the basis of this concept of cognitive reflection, it is possible to explain the hitherto little studied relations between the individual kinds of cognitive processes. The unity of the process is established as a feature of social practice, which varies in the separate kinds of human activity. That the theory of cognizance has become a real science by including practice in its base, applies to philosophy and psychology alike.

The principle of practice and the principle of reflection contribute to throwing light on the connection between lower and higher cognitive processes. There exist transitions between and, simultaneously, qualitative changes of the level of lower reflections (sensations and peceptions) and higher cognitive processes, including thinking; their base is also reflective, however, a higher degree of fourth and fifth reflection are involved. In these higher forms of reflection, the subject synthesizes selectively and actively the components of past experience with the reflection of the instantaneous situation, especially with regard to inner motives and needs of the activity being executed. In perceiving and working the object alone (e. g., a carver

evolutionary equilibrium. Adaptation and equilibrium assume the existence of reflection and its evolutionary stages, ranging from the biological levels to psychic, and then also consciousness. The initial thing is action reflection in the form of muscular motion which is the active output to the varying environment and which requires central processing of the input data. The action reflection is the evolutionarily primary condition of behaviour and activity.

The author defines the category of behaviour from the evolutionary point of view, in relation to the concept of adaptation, as well as to the activity of the organism as whole. The following belong to the specific features of behaviour: a high degree of heterogeneity and variability, the action of tendenciousness and objective (however, only man has intentional objectives); a certain degree of organization; behaviour also undergoes perfection in natural selection, in which advantageous changes of organisms gain ground. These conditions formed a line of evolution, the result of which was the creation of socially determined activity of man. Three levels of behaviour can be distinguished in this evolution: a) biological (this includes, e. g., unconditional reflexes); b) psychological already established in higher animals (birds, vertebrates) and characterized by elementary concrete thinking; c) social, which was established together with the creation of human society and purposeful work of man. In this sense activity is a historico-social category.

Activity and behaviour are inherently associated. The author expains the complicated transitions from behaviour to action, which relate to the three levels of behaviour mentioned, by analysing three levels of regulation: a) direct regulation of behaviour which correspond to unconditional reflexes, instincts, and conditional reactions strengtened by learning (this is were the important transition from instinctive behaviour to conditional reflexive learning takes place); b) mediated psychic regulations in which positive and negative experiences enter the set of inherent conditions controlling further activity; this involves, in particular, various types of feedback thanks to which the organism perfects its behaviour in the process of learning; c) a qualitatively new level is represented by intentional regulation of activity which is conditioned socially and has the nature of an intellectual solution of the problem and of volitive decision.

In the interaction between man and the external conditions of his existence, the main role is played by active, conscious action on them and their reforming, i. e. activity, practice (ref. to Chapter IV,4). In the work process, the originally spontaneous behaviour changed into purposeful activity which displays cognitive, reformative aspects and the aspect of value. By activity (work) man becomes related to the object not as a carrier of needs and objectives alien to the object, but adequately on the basis of its reflection and cognizance: in this way he adopts the object and renders it the measure and essence of his activity. People thus gradually include nature itself into their material and spiritual culture. Creativity of man finds its explanation in the dynamics of activity. By analysing these other relations between reflection and activity, the author newly develops some aspects of the fundamental works of Soviet psychologists (Rubinshtejn, Vygotskij, A. N. Neontjev, Ananjev, Lomov and others) who explained the important role of activity and work in studying the evolution of man. The activity approach of Soviet psychology enabled many phenomena of the human mind to be understood, and a large number of its essential characteristics and regularities to be discovered. From these points of view, the author throws new light on the individual features of evolution of the mind with regard to the category of the subject and its activity, and with regard to the social relations of people.

fundamental condition of objectivation of social and individual consciousness is practice (in particular the work process); it enriches consciousness constantly, thus developing it.

In the conclusion to the third chapter (III,8) the author has elaborated the Marxist approach to systems methodology in studying consciousness. The author proves that consciousness as a transformed form of social relations is an active open system in which an individual phenomenon (state) may only exist by means of a system of other phenomena (states). This indicates the necessity for a systems method based on the law of unity and struggle of antitheses and of negation of negation. This explains the origination of new forms of reflection up to the relation level of consciousness-activity; in this connection, it is particularly important to realize the results, as well as the processes of one's own activity (see e.g., generalization and abstraction based on one's own operations, including intellectual operations). Sensual reflection, conception, content of the word, etc., become a component of consciousness provided they have a certain meaning and sense in the system of experience and knowledge obtained through social practice. The meanings formed in this way and established in language, differentiate and direct the feelings of man, his attention and will, and synthesize them into a unified consciousness (from a Marxist point of view, this defines the relations between semantics and pragmatism). Self-consciousness develops on the basis of these systems relations and, finally, also the control (regulation) of one's own psychic processes. This is one of the sources of creativity of man in which the unsatisfied consciousness places new ideal values in antithesis to the imperfect reality. Conscious cognizance thus exceeds the scope of formal thinking and attains the level of dialetical thinking.

The fourth chapter deals with the analysis of other categories of sciences of man: behaviour activity. The confusion existing in these two categories is an obstacle to the development of these sciences and to exploiting their findings in practice.

Numerous controversies were introduced into the concept of behaviour by behaviourism which attempted to create not only objective psychology, but also sciences of man and society. This was to have been effected by applying behaviouristic methodology not only to the study of man, but also to society in general. However, this involves a biased positivistic approach which did not explain the three main criteria of the concept of behaviour: a) first of all, not only the behaviour of man, but also the behaviour of higher animals cannot be segregated from its psychic content; to try to study the behaviour of man without considering its psychic content is vulgar reductionism; b) without throwing light on social and psychic regulation, behaviour becomes a mere abstract (see phenomenon the "black box" scheme, or the S—R model); c) the study of behaviour cannot be limited just to a description of the reactions of an organism, on the contrary, it must attempt a comprehensive causal interpretation. Behaviourists apply the concept of behaviour, conceived in this inadequate manner, to the behaviour of man and to social processes; consequently, the essence of behaviour and its actual evolution remained unexplained in behaviourism. The behaviourists were unable to discard the traditional undialectical concept and, thanks to their restricted methodology, were unable to replace it with a new conception of objective psychology. The author confronts his dialectico-materialistic conception not only of psychology, but also of the whole system of sciences of man, with the positivistic methodology of behaviourism.

As opposed to behaviourism, the author considers behaviour to be a form of active adaptation of the organism to the environment which tends to support and strengthen the life of the individual and species, and assumes the preservation of internal

process take place, but it is, in the first place, a process in which man apprehends the ambient world and himself. Research into consciousness and self-consciousness requires the vanquishing of methodologies like subjectivism and objective idealism. The author draws on the principles of dialetical materialism, namely on the following theses: consciousness is the highest form of reflection and a property of highly organized matter; the methodological foundation for studying the evolution of consciousness is formed by the categorial system of historical materialism; social consciousness has priority in relation to invidual consciousness (ref. to the interpretation of the category of mutual contact of people). With these opinions in mind, the author presents a new and concrete historical explanation of the influence of social relations on the way of life of people, on relations between people, communication and the forming of consciousness and personality (ref. to Chapter III,6b). Speech, which is practical consciousness also existing with respect to other people (Marx), adopts specific functions in the spiritual evolution of society and the individual. The range from sensual reflection to thinking and creative changing of reality apprehends the evolutionary stages of psychic reflection (ref. to Chapter III,7); here the author gives a new interpretation of images and imagination.

From these aspects, the author throws new light on the qualitative differences between the mind of animals and man (he refers to the work of Darwin and Pavlov and criticises simplifying evolutionism). Psychology and philosophy usually explained these differences by reference to personality, however, this explanation cannot be satisfactory without the interpretation of dialectics of social and individual consciousness. Here, one can see the negative influence of the methodology of mere introspection in researching consciousness; the methodology based on historical materialism emphasizes the study of the origination and evolution of sonsciousness founded on the analysis of social relations and work activity. Historically primary is social consciousness which, as the highest form of reflection of social existence, has a complicated structure (since it includes political, philosophical, legal, ethical, ideological and other opinions); the meanings of social consciousness are backed by the reflected world and social practice in which consciousness finds its essence and objectivation.

Individual consciousness, which depends on social consciousness, is a set of experiences (practical and mediated by speech) of the individual and, at a given time, represents a synthesis of all previous reflections with the instantaneous reflections. In his ontogenetic evolution, the individual learns to control historically created ways of objectival activity and speech; mediated cognizance of the properties of this world are based on the relation of the indivual to the external world, evolving in this manner. Man is segregated from objective reality and faces it as an active force, depending on the degree of purposefulness of his acts, on the degree to which he is conscious of himself. Individual consciousness may lag behind the evolution of society and its consciousness, or it can be in advance of it (e.g., the progressive ideas of scientists, artists, etc.). We understand consciousness as a dynamic and active proces in which the creation of antitheses and their solution play an important role.

The analysis is centred on the relations between social and individual consciousness. Since both kinds of consciousness are a reflection of objective reality, they must have numerous features in common — this establishes their unity; at the same time they are active consciousnesses which remould the ambient world. The author explains the cognitive aspect of consciousness; coincidence with cognized reality is at first only approximate, but is constantly perfected — this is where the principle of unity of consciousness and activity comes to bear, as well as the historicity of consciousness and cognizance, and the category of the general and individual. The

the reflecting subject. The author explains that reflection cannot be reduced to mere passive "mirroring, to the capability of reflecting reality. The general development of reflection in historico-social evolution took place (and is still taking place now) by being integrated into the actual existence of people, in their acting on nature and in their mutual contact, as well as by adopting and cognizing and regulatory role. This integration into social existence has changed the nature of reflection qualitatively: its new forms are created including the highest, i.e. consciousness. The author approaches the study of reflection and its activity from the aspect of categorial analysis, including the category of activity; indeed, reflection is closely associated with individual and social activity, and has an important cognitive and regulatory function.

The research into psychic reflection provides an explicatory model of the subject and its activity. The author explains, in the first place, the specificity of the subject of reflection, activity and cognizance (including the gnoseological subject) also from the point of view of phylogenesis and ontogenesis. Research into psychic reflection simultaneously creates a conceptual base for interpreting emotions and motivations in human behaviour. From the point of view of the principle of reflection, also the relation between the material and spiritual is analysed; in this case, the mind is understood to be the function of the brain and a qualitatively new reflection of reality.

The interpretation of the origination of psychic reflection and of the mind as a whole is closely associated with the analysis of the evolution of reflection in animate and inanimate nature, in particular nervous reflection (ref. to Chapter III,3). At the same time, the principal conditions for the creation of relative independence of the mind are explained (which also include spatial and temporal distribution of signals, the origination of signal and cognitive systems, selectiveness, tendenciousness and anticipation). The activity of the subject leads to the image being translated into the "language of internal code" in which the needs, motives and intrests of the subject are expressed. In the complicated dialectics of the objective and subjective, sufficient scope is created for man's creative activity. The psychic reflection has two aspects: a) the content of the reflection which is given by the coincidence of the reflection with the reflected object (original); the content of the reflection can be expressed by the measure of information; b) the form of the reflection, the manner of its material existence and manifestation (coding of the content of relection, its expression in terms of symbols, in particular speech, etc.). Coincidence can further be expressed by the degree of similarity (homomorphism and isomorphism) and adequacy (correctness, completeness, relevance of the reflection).

A qualitatively new and higher form of reflection is consciousness which was created as the product of social life of people (that is why consciousness is not a universal property of matter). The relation between consciousness and inconsciousness (ref. to Chapter III,5), which was distorted namely by psychoanalysis (Freud, Jung), is explained by the author on the basis of the Marxist-Leninist theory of social and individual consciousness (Chapter III,6) and the theory of set. Man's mind, on the basis of which consciousness originated, differs qualitatively from that of animals. Man's mind is associated with sensual processes, emotional states, thinking, deciding and will, all these components being integrated by the action of socially determined activity, particularly work. Consciousness is formed in the process of work and with the participation of speech. This is also associated with the origination of intentional control of behaviour and action which differs qualitatively from reflexive and instinctive control.

The consciousness of man is not a final product, a final "scene", in which psychic

following laws and categories: the struggle and unity of antitheses (e. g., the relation between hereditary and acquired properties, stability and variability), negation of negation (e. g., negation of natural selection in the evolution of the human society), the category of qualitative and quantitative changes, differentiation and integration, the categories of the possible and actual (e. g., the transformation of dispositions into mental properties), the category of personality (in this case, e. g., the relation between the subject of action and personality is important). New light has also been thrown on the questions of regulation of activity and behaviour (evolutionary levels of regulation, etc.). Drawing on this system of categories, the author has developed his systems approach; an important part in it is played by specific psychological categories and principles such as the principle of unity of consciousness and action, the unity of education and evolution of personality, etc.

In the second chapter, the author explains the philosophical and methodological solutions to the problems of the study of man's evolution, his mind and consciousness, and criticises the main non-Marxist opinions of these problems. Incorrect dualistic opinions are still surviving in current psychophysical parallelism, as well as in semantism and energetism; we also encounter them in positivistic semiotics and in the theory of "sensual data" which rejects the principle of reflection. The controversy is particularly acute as regards the interpretation of the relations between thinking, language and consciousness, between symbol and meaning, in the field of the theory of cognisance, as well as in the theory of personality (viz current psycholinguistics, psychosemiotics, etc.); here the variances concern namely current structuralism and existentialism. Phenomenology and existentialism understand the relation between subject and object idealistically: for example, they assume the existence of observational structures which are inexplainable from an evolutionary point of view. The survival of idealistic opinions is aided by the existing mechanistic opinions, for example, in opinions of the nature of self-regulation system (automatons); as regards the question whether machines are capable of thinking, there exist simplified approaches which are detrimental to progress in this important field.

In treating these problems, the author deals systematically with their applications to social practice, particularly to the spheres of management, ideology and education (e. g., the analysis of the evolution of consciousness as the reflection of social existence, the psychological foundations of regulation and organization of human activity, the planning of activity of people and the development of creativity, etc.). The author justifies the use of the method of active social learning (ASL) and of other methods suitable for perfecting social activity. Our study is the basis for a comprehensive solution of the psychological problems of planning and organizing human activity, shaping the socialist consciousness and generally developed personality. It presents new facts concerning the perfection of the socialist educational system.

The second group (Chapters III to VI) presents the analysis of special problems of the evolution of man and his consciousness. Chapter III describes new facts concerning the principle of reflection, various types of reflection and their role in the evolution of man, his mind, social and individual consciousness. Two great changes have taken place in the evolution of reflection which is inherently associated with the history of the world as a whole: first of all, the generation of excitation in the simplest organism and sensation; secondly, the development of the mind of higher animals into human consciousness.

The author draws on the Leninist theory of reflection and presents the following definition of reflection: Reflection lies in partial accordance of the properties of the reflected object with the arrangement of the reflection which this object generates in

The subject of the separate scientific disciplines are various forms of motion of matter. The term mass, interpreted in the sense of Marxist philosophy, is connected with its polar category which is consciousness. On the basis of the principle of reflection, dialectical materialism refutes various kinds of objective and subjective idealism. Matter, motion, space and time are inseparable; motion is a form of existence of matter which reflects the dialetical unity of the general, particular and individual. Matter undergoes constant evolution and is qualitatively and quantitatively infinite; this concept refutes the unilaterally understood theory of equilibrium and the structuralistic concepts of formation conceived statically.

The author draws on Engels' law of progressive evolution of motion and on the existence of four fundamental forms of motion of matter; physical, chemical, biological and social. Of particular importance is the psycho-social level of motion which represents the highest degree of organization of material processes; its study is a matter for social and natural sciences alike, which prove that the objective evolution of nature and society leads to awareness of oneself in mankind as well as in the individual man. From this materialistic point of view, the author analyses the current theory of the noosphere; in this case he draws on the law of acceleration in geological, biological and social evolution.

On the basis of these dialectical aspects, the author refutes the out-dated concept of behavioristic science of man and society, as well as the contemporary constructivistic approach (e. g., J. Piaget). In a number of works which deal with the problems of sciences of man from new aspects, of special importance is the Marxist concept of Ananjev (1980a), particularly the following two of its theses: a) the problem of man and of his evolution has become a general problem of all sciences; b) the energing system of sciences of man is characterized not only by differentiation, but also by the increasing tendency towards synthesis; psychology has an important place in this synthesis. Their main asset is in developing the methodological foundations of sciences of the evolution of man, especially the proposal of the system of dialectico-materialistic and psychological categories and principles, on the basis of which it is possible to explain the problems of the evolution of man and the role psychology assumes in them. The author approaches the question of studying sociogenesis and anthropogenesis from this point of view (this is associated with clarifying the role played by sociology, social psychology, etc.). The science of man's evolution, in the Marxist concept, represents a new theoretical synthesis which is an important aspect of scientific communism and has important applications, e. g., in the field of social prognostics (for example, the questions of the general development of personality, information systems, etc.). In this concept, the sciences of man's evolution contribute to a more profound development of the Marxist-Leninist theory of knowledge and dialectics.

The methodological foundation of the theory of sciences of man is the appropriate system of categories. In particular, the author has developed the categorial system of psychology which assumes a key position in the sciences of man. First of all it explains the categories which express the basic relations in the field of general association and determination in the evolution of man and his mind (thus contributing to the overcoming of the still existing mechanistic, indeterministic and structuralistic opinions). This involves in particular the categories of reflection, activity, subject and object, essence and phenomenon, cause and consequence, mutual contact of people, etc.; this is further associated with the categories of the general, individual and particular (e. g., general personal properties are determined by social relations).

From the point of view of the evolutionary principle, the author mentions the

Evolution of the Consciousness of Man and Society

Methodological study

Summary

The monograph Evolution of the Consciousness of Man and Society contributes to the study of the methodological foundations of the system of sciences of man and the role which psychology plays in it. The problems of the evolution of man's mind in relation to the historical evolution of society is analysed comprehensively using methods of macro- and micro-analysis. This new approach is founded on the system of laws and categories of materialistic dialectics: the author initially draws on the principle of reflection and categories of activity, behaviour, subject and object, mutual contact of people, cause and consequence, the general, particular and unique, essence and phenomenon, etc. The monograph works up into a concrete psychological analysis of the relations between consciousness, personality and society under current cultural and historical conditions. The problems mentioned are treated from the point of view of the dialectical systems approach which endeavours to apprehend the entirety of man from the point of view of his place in the historical evolution of society. This approach is based on the postulate of practice which constitutes one of the methodological foundations of the system of sciences of man, including psychology (refer to Marx's and Engels' concept of the role of activity and practice in the evolution of man). The monograph concerned with the status of the system of sciences of man, particularly psychology, in the social sciences explains the causes of the enhanced role of the subjective factor in the evolution of the socialist society.

The monograph is divided into three groups of problems: the first group (Chapters I and II) deals with the methodological foundations of the system of sciences of man, the second (Chapters III to VI) treats the separate problems of the subject on hand (e. g., the conditions of origination of consciousness, dialectical thinking, etc.), and the third (Chapters VII and VIII) contains a synthesis in the form of the concept of dialectical unity of consciousness and personality of man.

In the first group, the author explains the origination and evolution of the sciences of man and their place in the natural system of sciences (ref. to Chap. I). The origination of the sciences of man is associated with overcoming the intuitive character of the preceding stage in the evolution of science which in socialism, in connection with the scientific and technical revolution, has become an active factor of intensifying the productive work of people. That is why the questions of the evolution of man as the subject of activity, questions of forming of social and individual consciousness, of the development of the cognizing capabilities of man, etc., have come into the limelight. In the natural system of sciences of man, an important place is attributed to psychology, whose development is now being exceptionally stimulated by new requirements of social and technical development; a new classification of psychological sciences is presented in this connection.

ния и между его онтогенезом автор занимается анализом трансформаций содержаний духовного развития человечества и его формы; осваивание этих форм становится содержанием развития индивидуального сознания (см. отношение исторического и логического в развитии сознания). Из этой точки зрения он объясняет характер воздействующих здесь процессов производства и воспроизводства. Этот новый методологический подход является исходным пунктом для познания тех закономерностей, которые дают возможность оказать влияние на психическое развитие так, чтобы содержание сознания и структура личности нового человека находились в гармонических отношениях с потребностями социалистического общества.

общие законы однако требуют конкретизации на основе психологических исследований, объясняющих частичные закономерности и механизмы развития и формирования личности. Одним из основных процессов, который психическое развитие человека включает в социальные взаимосвязи, является взаимоотношение людей, социальное восприятие, социальное учение (подражание, общее решение проблем), общая деятельность в группе и др. Эти микропроцессы проходят всегда в определённом способе жизни общества. Человек постоянно преобразовывается в результате этих социальных отношений, которые становятся посредством отражения содержанием его сознания. В социалистическом обществе не только растёт количество отношений человека и общества, а меняется как их качество, так и их субъективное значение.

Структура личности многоступенчатая, обусловленная с одной стороны свойствами темперамента нервней системы, с другой стороны свойствами характера, ядром которых является мотивационная направленность на ценностные (этические) цели. Важной составной частью личности являются способности: из основных способностей человека, это способность работать и учиться, развивались и дальнейшие специфические способности; их развитие (напр. способности художественные, научные, организационные и др.) обусловливаются возможностями, которые даёт общество. Пониманию динамической структуры способствует распознавательная категория возможностей и действительности, т. е. различение между субъектом актуальным (реально развитой личностью) и субъектом потенциональным. Эта категория даёт возможность заново постичь те процессы и механизмы, являющиеся собственным ядром социализации личности. Это исходная точка для объяснения диалектики статической и динамической, актуальной, потенциональной (распорядительной) и вертикальной структуры личности. В процессе постоянного изменения остаётся психический состав личности релятивно без изменения; в этом отношении личность является целостной структурой внутренних черт и особенностей человека.

В заключительной главе (VII) обобщаются новые методологические исходные точки изучения развития человека, его сознания и личности. Автор в своей монографии добивается преодоления одностороннего натурализма и эмпиризма (Скиннер, Гилфорд, Оллпорт и др.), их модели „чёрного ящика" в психологии. Даётся критическая оценка, в чём заключается вклад и какие пределы западного системного подхода и т. наз. конструктивизма (Берталанфи, Ройс и др.), которые не понимают значение диалектического единства объективного и субъективного и допускают старые редукционистские ошибки; это проявляется в частности, определяя законы психического развития человека и сущности личности человека (автор это подтверждает анализом концепции т. наз. черт личности и т. наз. теории взаимодействия).

Марксистская психология добивается того, чтобы создать целостную теорию человека и его личности, его роли и места в развивающемся социалистическом обществе (т. е. в конкретных исторических условиях). Тем самым реально преодолевает методологию экзистенционализма, психоанализа и гуманистической психологии, о которой пишут и на которую опираются различные буржуазные футурологические статьи. Против этих субъективистических методологий представляет автор материалистическо-диалектический метод, основы которого создал К. Маркс прежде всего в своём Капитале; Маркс здесь объяснил способ использования диалектического метода в процессе анализа тенденций развития человека в обществе, роли практической деятельности (и практики вообще) при формировании его сознания и личности и др.

Против устаревшего позитивистического элементаризма и структурализма автор выдвигает метод, опирающийся на диалектическое единство макро- и микроанализа. Особенно важной является разработка метода изучения качественных уровней развития (см. напр. уровень психического отражения и психической регуляции деятельности, уровня познания и мышления и др.). В процессе анализа отношений между историческим развитием созна-

бальное, семантически запоминающее, идейное и социальное. Сознательное учение является основным фактором в развитии мыслительной деятельности и личности человека.

Наиболее изученные до сих пор стороны развития психики в филогенезе и онтогенезе касаются учения. В процессе изучения отношений между психическим развитием и учением автор исходит из закономерностей и категорий диалектической теории развития, которая создаёт методологическую основу наук о развитии человека. Эволюционный подход в психологии также как и в остальных естественных и общественных науках является одним из самых знаменитых методов исследования. Автор его одновременно использовал в качестве инструмента для синтеза, а именно и в рамках самой психологии, и при компарации результатов отдельных наук о развитии человека (эволюционный принцип здесь существенно способствует интеграции научного познания). Это имеет силу в частности для психического развития; некоторые закономерности и свойства психических процессов можно, так сказать, узнать лишь познанием их возникновения и развития. Главной задачей психологии не является устанавливать и измерять уже готовые результаты психического развития, а изучать сами процессы, их возникновение и формирование.

Общим свойством этих процессов развития считается по мнению автора, что часть целого всегда при них (иногда меньшая, иногда большая) утрачивается, затем как целое развивается дальше. Этот процесс постоянно повторяется и создаёт серию пестепенно отрицающихся отрицаний. Закон отрицания отрицания приводится в тесной связи с другим важным законом развития — законом единства и борьбы противоречий, посягающих движущую силу и источник развития, причём старое уступает место новому. Некоторые элементы старого целого до сих пор жизнеспособные остаются в сохранении для дальнейшего развития. Таким образом происходит следующий фазис развития с частичным восстановлением старого, однако на новом, качественно высшем уровне (см. тоже глава I).

Онтогенез психики составляет континуум, в котором переход из одного качественного уровня во второй (новый) осуществляется диалектическим отрицанием. Предполагается, что этим механизмом развития входит более низкий предшествующий фазис как ингерентная составная часть в следующую более высокую степень, причём одновременно подвергается отрицанию. Психический онтогенез поэтому можно описать как последовательность степеней развития, с которыми связано и укреплено образование новых форм психических систем и деятельности. К числу различных факторов развития относится и важное место занимает учение, особенно активное социальное учение, проходящее на основе взаимодействия и коммуникации людей. Воздействие социальной и внутренней детерминации в этом процессе диалектически взаимное и предполагает существование многочисленных степеней свободы и правдоподобностного решения на основе единства внутренних условий и внешних влияний.

Третья часть проблем рассматривается в главах седьмой и восьмой, где на основе анализа отношений между человеком как субъектом деятельности и личностью и общественностью сделан теоретический синтез диалектического единства сознания и личности человека.

Сначала (глава VII, 1.2) анализируется исторический процесс, в котором создавался субъект деятельности (практики) и субъект познания, который стал предпосылкой возникновения личности. Из процессов, которые больше всего находят применение в процессе возникновения личности, подчёркиваются социогенезис и социализация, и в них особенно практика и взаимоотношение людей. В этих процессах создавалась общественная сущность личности как совокупность общественных отношений. Автор здесь защищает необходимость теоретического синтеза до сих пор часто изолированно понимаемого изложения личности в философии, социологии и в психологии.

Законы развития личности в смысле этого понимания необходимо рассматривать во внутренней связи с диалектическими законами исторического развития общества. Эти

зависимость систем знаков на отражении объективной действительности и даёт анализ их доли в процессе общения людей. Ни восприятие, ни учение и мышление не являются только индивидуальной активностью, а они обусловлены в общественном отношении, взаимодействием людей.

Важное качественное изменение в способе деятельности и познания людей произошло в процессе разделения труда, приводившем к возникновению теоретического мышления (его логических форм и операций). Речь идёт о применении новой методологической, историко-общественной точки зрения при изучении высших познавательных процессов. Эта точка зрения способствует не только объяснению развития высших психических функций, но подчёркивает и новую функцию самого высокого уровня познавательных процессов, которую представляет собой мышление. Необходимым условием развития высших форм познания было то, что в результате влияния производства стала деятельность человека целенаправленной, и управление ею осуществляется на основе сознательного понимания существенных связей (семантический уровень познания).

Диалектический процесс познания объективной действительности осуществляется переходом от чувственного познания (живого созерцания) к абстрактному мышлению и от него к практике (Ленин). Только общественная практика формирует единство идей в теорию, образующую целое, и проверяет её правдивость. Из этих диалектических точек зрения автор даёт переоценку старых взглядов на отношение речи и мышления. Оказывается, что на основе символов (речи) мышление развивается к более высокой абстракции и эффективности и по содержанию обогащается тем, что воспринимает готовые сведения из общественного опыта. Язык является формой существования мысли, существовавшей изолированно от человеческого сознания как целого. Однако в результате воздействия опосредствования знаками отражение, возникшее в процессе мышления, удаляется от отражаемой действительности; тем самым уровень познания посредством знаков может у некоторых людей стать источником не только отдельных ошибок в мышлении, но и целиком неправильного, только формального мышления, которое не в состоянии проникнуть в суть дела (см. Понимание Гегеля раздумывания, Verstand). Таким образом возникает застывший вербальный формализм, попадающий в противоречие с диалектическим развитием научных видов познания и общественной практики. Эти недостатки преодолевает мышление диалектико-материалистическое, устраняющее статичность, дизъюнктивность и вербальную формальность раздумывания; это необходимая степень, дающая возможность прийти к рассудочным формам познания (Vernunft), в которых осуществляется диалектическое единство части и целого, непрерывности и разрывности. Таким образом возникает новый уровень диалектической конкретности и целостности.

Важную роль в деятельности и в познавательных процессах играют память и учение (см. глава VI). На передний план в настоящее время выдвигаются в исследовании отношения между кратковременной и долговременной памятью; переводы из краткосрочной в долгосрочную память подвергаются влиянию деятельности и учения и они опосредствованы кодированием полученных информаций. Создание информаций из памяти, их воспроизведение в памяти связано с продуктивной активностью субъекта. При сохранении сведений важную роль играют знаки и значения, не существующие изолированно, но создающие когнитивные структуры. Приведённые процессы являются основой семантической памяти, опирающейся на общественный опыт.

Распознание действительности (разных видов побуждений, фигур, разных общественных ситуаций и т. п.), осваивание дифференцированных ответов (моторических и вербальных) реализуется на основе отражения действительности в процессах, которые называются учение. Эволюция учения очень сложная — она исходит из релятивно простых условных рефлексов до самого учения на уровне сознания и мышления. В развитии человека особенно важно сознательно учение человека, подразделяющееся на учение вер-

выбирает и определяет субъект, т. е. с учётом процессов (восприятия, мышления, решения) и мотивов и подходов; психология одновременно объясняет, как от этих процессов и отношений между людьми зависит производительность деятельности (труда), уровень их результатов. Все эти процессы проходят через головы людей, т. е. являются отражением действительности.

Человек на основе анализа обстановки создаёт цель своей деятельности, добивается её достижения и создаёт для этой цели подходящие гипотезы и стратегии. Здесь речь не идёт о линейной реализации намеченной цели, но все элементы принимающие участие создают *функциональную* комплексную *систему деятельности* (ФСД), которая — в отличие от бихевиористической модели С—Р — подчёркивает роль сознательной когнитивной и мотивационной регуляции в поведении человека. Концепция ФСД является основой как для изложения разных видов и форм деятельности, так и для успешного практического применения.

Сложность структуры деятельности человека, которая социально детерминирована, проявляется и в том, что деятельность представляет собой процесс управляемый иерархически, включая регуляционные системы различных уровней. Для понимания этой иерархической структуры достаточно объяснение отношений между категорией деятельности и категорией отражения, среди которых существует внутренняя связь. Таким образом реализуется в деятельности человека взаимодействие между субъектом и объектом, но одновременно уточняется определённость субъекта объектом.

Люди могут овладеть миром лишь при таком условии, что его правильно познают — объяснением этого тезиса занимается пятая глава. *Познавательные процессы* здесь понимаются как проявления способности наивысше организованной материи (мозга) отражать объективную действительность, а именно как внешний мир и внутреннюю среду организма, так саму предметную деятельность. На основе этого понятия познавательного отражения можно объяснить до сих пор не очень изученные связи между отдельными видами познавательных процессов. Единство познавательных процессов реализуется как момент общественной практики, а именно по отдельным видам человеческой деятельности по-разному. Как для философии, так и для психологии имеет силу, что *теория познания* стала действительной наукой тем, что в её основу вошла практика.

Принцип практики и принцип отражения способствуют объяснению сочетания *низших и высших* познавательных процессов. Существуют переходы и одновременно качественные изменения уровня более низких отражений (ощущений и восприятий) до более высоких познавательных процессов, в том числе и мышления; их основа тоже отражательная, однако речь идёт о более высокой степени квартарного и квинтарного отражения. В этих более высоких формах отражения субъект осуществляет активно синтез элементов прошлого опыта с отражением актуальной обстановки, и прежде всего на основе внутренних побуждений и потребностей производимой деятельности Человек уже в процессе восприятия и обработки предмета (напр. резчик при обработке дерева) рассматривает его под влиянием исторически возникших навыков и способов его использования — в результате этого этот объект проявляется как цель его деятельности. Смысловое изображение содержит то общее, что субъект освоил себе из общественной практической деятельности. Таким образом создаётся встречная активность субъекта, способствующая возникновению воображения, фантазии, в которой люди посредством своих изображений проявляют свои творческие способности и выражают потребности общества, в котором они живут.

Свойства и функции вещей, их значение для практической деятельности становятся содержанием познавательных процессов, и, как правило, кодируются с помощью *знаков* (чаще всего вербальных) — они становятся их *значениями*. Слова и речь формировались в результате общественного взаимодействия на основе общего труда. Автор объясняет

ческим чертам поведения относится: высокое разнообразие и вариабильность, воздействие направленности и цели, (сознательная цель впрочем существует только у человека); определённая степень организации; в естественном отборе, в котором укрепляются выгодные изменения организма, совершенствуется и поведение. Такими-то условиями создавалась линия развития; переходом которой было возникновение социально детерминированной деятельности человека. В этом развитии различаются три уровня поведения: а) биологический, (сюда относятся напр. безусловные и условные рефлексы); б) психологический, возникший уже у животных высшего разряда (птиц, позвоночных животных) и который отличается элементарным конкретным мышлением; в) социальный, возникший наряду с зарождением общества и целенаправленного труда человека. В этом смысле деятельность является историко-общественной категорией.

Деятельность и поведение связаны внутренне между собой. Сложные переходы от поведения к деятельности, навязывающие на приведённые три уровня поведения, автор объясняет разбором трёх уровней регуляции: а) прямой регуляции поведения, которой отвечают безусловные рефлексы, инстинкты и условные реакции, закреплённые учением, (здесь осуществляется важный переход инстинктивного поведения к условно рефлексному учению); б) опосредованные психические регуляции, где положительные и отрицательные виды опыта попадают в комплекс внутренних условий, управляющих дальнейшей деятельностью; это касается в частности действия разных видов обратной связи, благодаря которой организм в процессе учения совершенствует своё поведение; в) качественно новый уровень представляет сознательная регуляция деятельности, обусловленная социально и имеет характер идейного решения проблемы и волевого решения.

Во взаимодействии между человеком и внешними условиями его существования главную роль играет активное, сознательное воздействие на них и их преобразование, т. е. деятельность, практика (см. глава IV, 4). В процессе труда первоначально поведение животных менялось в целенаправленную деятельность характеризующуюся познавательной, преобразующей и ценностной сторонами. Деятельностью (работой) человек относится к предмету не как носитель потребностей и целей этому предмету чужих, а адекватно, на основе его отражения и познания: тем самым он осваивает себе предмет и превращает его в меру и сущность своей активности. Таким образом люди постепенно включают саму природу в свою материальную и духовную культуру. Творческая деятельность человека находит своё объяснение в динамике деятельности. Анализом этих дальнейших отношений между отражением и деятельностью я развиваю вновь некоторые аспекты основных работ советских психологов (Рубинштейна, Выготского, А. Н. Леонтьева, Ананьева, Ломова и др.), которые объяснили важную роль деятельности и труда в процессе изучения развития челока. Деятельный подход советской психологии дал возможность понять многие явления психики человека, открыть целый ряд их существенных характеристик и закономерностей. С этих аспектов автор по-новому объясняет отдельные стороны развития психики с учётом категорий субъекта и его активности, и, принимая во внимание общественные отношения людей.

Деятельность направлена на объективную действительность, на возможность взять и преобразовать её — в этом заключается её *предметность*, которую можно полностью понять лишь на основе взаимодействия категорий, в частности единства категории отражения и деятельности. Предметность деятельности и познания заключается в том специфически человеческом отношении к миру, в котором человек на основе механизмов активного отражения не только воспроизводит, но и творчески меняет природу, становится активным субъектом и из явлений природы и общества создаёт объект своей преобразующей силы, (здесь происходит процесс конкретизации и лишения конкретизации деятельности). Психология изучает динамику и структуру деятельности не только по отношению к её предмету, но и с учётом цели деятельности, средств и условий, которые

в которой отдельное явление (состояние) может существовать лишь посредством системы других явлений (состояний). Из этого вытекает необходимость системного метода, опирающегося на закон единства и борьбы противоречий и отрицания отрицания. Таким образом объясняется возникновение новых форм отражения до самого уровня отношения сознание-деятельность; особенно важно здесь осознание как результатов, так и процессов собственной деятельности (см. напр. обобщение и абстракция на основе собственных операций, в том числе операций мыслительных). Смысловое отражение, представление, содержание слова и др. становятся составной частью сознания до тех пор, пока имеют определённое значение и смысл в системе опыта и знаний, полученных в результате общественной практики. Таким образом созданные значения, зафиксированные в языке, дифференцируют и направляют чувства человека, его внимание и волю и синтетизируют их в единое сознание, (тем самым с марксистской точки зрения даны отношения между семантикой и прагматикой). На основе этих системных отношений развивается осознание самого себя и наконец овладевание (регуляция) своими собственными психическими процессами. Это один из источников творчества человека, в котором недовольное сознание ставит новые идеальные ценности в противовес несовершенной действительности. Сознательное познание здесь выходит за рамки формального мышления и достигает уровня диалектического мышления.

Четвёртая глава занимается анализом следующих категорий наук о человеке: поведением и деятельностью. Их нынешняя невыясненность является препятствием развития этих наук и использования их познания на практике.

Многочисленные неясности внёс в понятие поведения бихевиоризм, попытавшийся создать не только объективную психологию, но и науки о человеке и обществе. Путём для этого должно было послужить перенесение бихевиористической методологии не только на изучение человека, а на общество вообще. Однако речь идёт об одностороннем позитивистском подходе, который не выяснил три главных критерия понятия поведение: а) во-первых не только поведение человека, но уже поведение высших животных нельзя оторвать от его психического содержания; стремление изучать поведение человека без его психического содержания представляет собой грубый редукционизм; б) без объяснения социальной и психической регуляции поведение является лишь абстрактной схемой (см. схема „чёрного ящика", т. е. модель С—Р); в) стадия поведения не может ограничиться лишь на описание реакций организма — наоборот должно добиваться комплексного каузального изложения. Бихевиористы неадекватно переносят понимание поведения в таком понимании на поведение человека и в социальные процессы; по этим причинам остались без объяснения в бихевиоризме сущность поведения и его конкретное развитие. Бихевиористы не вышли из подчинения традиционной недиалектической концепции и не способны были в результате влияния своей ограниченной методологии заменить её новым пониманием объективной психологии. В противовес позитивистской методологии бихевиоризма автор выдвигает своё диалектико-материалистическое понимание не только психологии, но и всей системы наук о человеке.

Поведение автор считает — в отличие от бихевиоризма — формой активной адаптации организма к среде, направленной на поддержку внутреннего равновесия развития. Адаптация и равновесие предполагают существование отражения и его эволюционной стадии от уровня биологического до уровня психического и потом и сознания. Исходным здесь является отражение действия в виде мускульного движения, которое является активным выходом в меняющуюся среду и которое предполагает центральную обработку входной информации. Отражение действия по развитию представляет собой первичное предположение поведения и деятельности.

Категории поведения автор ограничивает с точки зрения эволюции, а именно как по отношению к понятию адаптация, так к активности организма как целого. К специфи-

категориальную систему исторического материализма; общественное сознание имеет приоритет в отношении к сознанию индивидуальному (см. изложение категории взаимоотношения людей). С этой точки зрения автор по-новому и конкретно исторически объясняет воздействие общественных отношений на способ жизни людей, на отношения среди людей, коммуникацию и формирование сознания и личности (см. глава III, 6). Речь, которая является практическим сознанием существующим и для других людей (Маркс), выполняет специфические функции в духовном развитии общества и отдельного лица. Интервал от смыслового отражения до самого мышления и творческого изменения действительности постигает степени развития психического отражения (см. глава III, 7); Автор здесь совсем по-новому интерпретирует возникновение представлений и воображений (фантазии).

С этих точек зрения автор по-новому объясняет качественные различия между психикой животных и человека, (навязывает на работы Дарвина и И. П. Павлова и даёт критическую оценку упрощающего эволюционизма). Психология и философия всегда объясняли как правило эти различия ссылкой на личность — однако это объяснение не может быть удовлетворительным без изложения диалектики общественного и индивидуального сознания. Здесь отрицательно проявляется влияние методологии одной лишь интроспекции в процессе исследования сознания; методология, исходящая из исторического материализма подчёркивает стадию возникновения и развития сознания на основе анализа общественных отношений и трудовой деятельности. Исторически первичным является общественное сознание, которое как высшая стадия отражения общественного бытия обладает сложной структурой, к ней относятся взгляды политические, философские, юридические, эстетические, идеологические и др.; в качестве значений общественного сознания существует отражающий мир и общественная практика, в которой отражается сущность и объективизация сознания.

Индивидуальное сознание, зависящее от сознания общественного, является совокупностью опыта (практического и посредством речи) отдельного лица и является в данный промежуток времени синтезом всех предшествующих отражений с отражением актуальным. Отдельное лицо в своём онтогенетическом развитии учится овладевать исторически возникшими способами предметной деятельности и языком; на основе таким-то образом развивающегося отношения отдельной личности к окружающему миру формируется опосредствованное познание качеств этого мира. Человек выделяется из объективной действительности и относится к ней как противостоящая активная сила, в зависимости от целенаправленности своих поступков, от степени осознания самого себя. Индивидуальное сознание может отставать за развитием общества и его сознания, или наоборот может опережать его (напр. прогрессивные идеи вождей, художников и др.). Сознание понимается как динамический, активный процесс, в котором важную роль играет возникновение противоречий и их решение.

Центр тяжести анализа составляют отношения между общественным и индивидуальным сознанием. Так как оба вида сознания являются отражением объективной действительности, у них неизбежно многие черты общие и тем самым дано их единство; одновременно это сознание активное, преобразовывающее окружающий мир. Автор объясняет познавательную сторону сознания; совпадение с познаваемой действительностью сначала только приблизительное и постепенно совершенствуется — здесь имеет силу принцип единства сознания и деятельности, историчности сознания и познания, категории общего и единичного. Основное предположение объективизации общественного и индивидуального сознания — это практика, (в частности процесс труда); им сознание всё время обогащается и тем самым дальше развивается.

В конце третьей главы (III, 8) разработан марксистский подход к системной методологии в процессе изучения сознания. Автор аргументирует, что сознание как трансформируемая форма общественных отношений представляет собой активную открытую систему,

витие. Настоящим включением в общественное бытие характер отражения меняет своё качество, возникают его новые формы, в том числе самой высокой — наивысшей формы, которой является сознание. К изучению отражения и его развития и активности автор приступает с точки зрения категориального анализа, включая категорию деятельности; отражение, так сказать, тесно связано с индивидуальной и общественной деятельностью и выполняет важную когнитивную и регуляционную функцию.

Исследования психического отражения дают эксплицированную модель субъекта, его активности. Автор прежде всего объясняет специфику субъекта отражения, деятельности и познания (в том числе гносеологического субъекта), а именно и с точки зрения филогенеза и онтогенеза. Исследования психического отражения одновременно создают концепционную основу для изложения эмоций и мотивации в поведении человека. С точки зрения принципа отражения подвергается анализу и отношение между материальным и духовным; психика здесь понимается как функция мозга и как качественно новое отражение действительности.

Изложение возникновения психического отражения и психики в целом навязывает на анализ развития отражения в живой и безжизненной природе, в частности нервного отражения (см. глава III, 3). Одновременно объясняются главные условия для возникновения релятивной самостоятельности психики (к которым кроме прочего относятся пространственная и временная дислокация сигналов, возникновение сигнальных и когнитивных систем, высококачественность, направленность и антиципация). Активность субъекта влечёт за собой то, что картина переводится на „язык внутреннего кода", в котором выражаются потребности, мотивировка и интересы субъекта. В сложной диалектике объективного и субъективного таким образом создаётся достаточное пространство для встречной творческой активности человека. У психического отражения две стороны: а) содержание отражения, которое дано мерой совпадения отражения с отражаемым предметом (оригиналом); содержание отражения можно выразить мерой информации; б) формой отражения, способ его материального существования и проявления (кодификация содержания отражения, его выражение в знаках, главным образом речи и т. д.). Кроме того конгруэнцию можно выразить различной степенью сходства (гомоморфизм и изоморфизм) и адекватностью (правильностью, полнотой, релятивностью отражения). На основе отражения возникает *психический процесс*.

Качественно новой, высшей формой отражения является сознание, которое возникло как продукт общественной жизни людей; (поэтому сознание не является универсальным свойством материи). Отношение между сознанием и несознанием (см. глава III, 5), которое исказил главным образом психоанализ (Фрейд, Юнг), автор объясняет на основе марксистско-ленинской теории общественного и индивидуального сознания (глава III, 6) и теории установки. Психика человека, на основе которой возникло сознание, качественно отличается от психики животных. К психике человека относятся смысловые процессы, эмоциональные состояния, мышление, способность принимать решение и воля — все эти составные части интегрируются воздействием социально детерминированной деятельности, прежде всего в работе. Сознание создаётся в процессе труда и при участии речи. С этим связано и возникновение сознательной регуляции поведения и действия, качественно отличающихся от регуляции рефлексивной и инстинктивной.

Сознание человека не является готовым продуктом, это не вполне законченная „сцена", где происходят психические действия, но это прежде всего процесс, в котором человек осознаёт окружающий мир и самого себя. Исследование сознания и процесса самосознания требует преодоления методологии как субъективизма, так объективного идеализма. Автор исходит из принципа диалектического материализма — это касается прежде всего следующих тезисов: сознания как высшей стадии отражения и свойства высоко организованной материи; методологическая основа для изучения развития сознания создаёт

шение между субъектом деятельности и личностью). Вновь освещены и вопросы регуляции деятельности и поведения (уровня развития регуляции и др.). На основе этой системы категорий автор разрабатывает системный подход; в нём играют важную роль также специфически психологические категории и принципы, как напр. принцип единства сознания и деятельности, единства воспитания и развития личности и др.

Во второй главе автор объясняет философские и методологические выходы проблематики изучения развития человека, его психики и сознания и даёт критическую оценку главным немарксистским взглядам по изучаемым вопросам. Неправильные дуалистические взгляды до сих пор переживают как в современном психофизическом параллелизме, так и в семантизме и энергетизме; с ними можно встретиться и в позитивистской семантике и в теории „смысловых данных", отрицающих принцип отражения. Особенно резко обострились противоречия и разногласия, излагая отношения между мышлением, языком и сознанием, между знаком и значением, и именно как в области теории познания, так и в теории личности (см. современная психолингвистика, психосемиотика и др.) — распри здесь касаются в частности современного структурализма и экзистенционализма. Отношение субъекта и объекта феноменология и экзистенционализм понимают идеалистически: они предполагают напр. существование созерцательных структур, которые с точки зрения развития необъяснимы. Переживанию идеалистических взглядов способствуют существующие до сих пор механистические точки зрения; напр. во взглядах на характер саморегуляционных систем (автоматов), на вопрос, способны ли машины думать, существуют упрощённые подходы, тормозящие прогресс в этой важной области. Эти идеалистические и механистические взгляды выступают опорой современного *антропологизма*, который является препятствием для образования наук о развитии человека в виду того, что такой антропологизм не понимает общественную сущность человека и его сознания. Против такого антропологизма овтор ставит свой эволюционно-системный подход.

Решая эти вопросы, автор систематически занимается их практическим применением в общественную практику, в частности в область управления, идеологии и воспитания (см. анализ развития сознания как отражения общественного бытия, психологических основ регуляции и организации деятельности человека, планирования деятельности людей и развития творчества, и др.). На практике обосновывается применение метода активного социального учения (МАСУ) и других методов, подходящих для совершенствования общественной практики. Наша статья является основанием для комплексного решения психологической проблематики планирования и организации деятельности человека, формирования социалистического сознания и всесторонне развитой личности. Она приносит новые сведения для совершенствования социалистической воспитательно-просветительной системы.

Вторая часть (главы III—VI) занимается анализом специальных вопросов, касающихся развития человека и его сознания. III глава описывает новые сведения о принципе отражения и о различных видах отражения и их роли в развитии человека, его психики, общественного и индивидуального сознания. В развитии отражения, которое внутренне связано со всей историей мира, произошли два больших изменения: во-первых, возникновение раздражимости у самых простых организмов, и потом восприятия; во-вторых, переход психики высших животных к человеческому сознанию.

Автор, исходящий из ленинской теории отражения, даёт следующее определение отражения: Отражение заключается в частичном единстве свойств отражаемого предмета с упорядочением отражения, которое этот предмет вызывает в отражающем предмете (субъекте). Автор объясняет, что отражение нельзя редуцировать ни на одно только пассивное „зеркальное отражение", на способность отражать действительность. Тем, что отражение включается в реальное бытие людей, в их воздействие на природу и в их взаимоотношение и что выполняет познавающую и руководящую роль (регуляцию), произошло в историкообщественном развитии (и происходит и в настоящее время) его всестороннее раз-

ве принципа отражения различные виды объективного и субъективного идеализма. Материя, движение, пространство и время являются неотъемлемыми друг от друга; движение есть форма бвтия материи, в котором отражается диалектическое единство общего, отдельного и особенного. Материя всё время развивается, она бесконечная в количественном и качественном отношениях; это понятие превосходит односторонне понимаемую теорию равновесия и структуралистские концепции формирований в статическом понимании.

Автор исходит из закона Энгельса о прогрессивном развитии движения и из существования четырёх основных видов движения материи физической, химической, биологической и социальной. Особенно важен психосоциальный уровень движения, находящийся в наивысшей стадии организованности материальных процессов; его изучением занимаются общественные и естественные науки, которые показывают, что объективное развитие природы и общества достигает у человечества и у отдельного человека воспитания сознательности в самом себе. Из этой материалистической точки зрения автор даёт оценку современной теории сферы человеческого познания; здесь исходит из закона ускорения в геологическом, биологическом и социальном развитии.

На основе этих диалектических подходов автор преодолевает устаревшую концепцию бихевиористических наук о человеке и обществе и современный контруктивистский подход (напр. Ж. Пиаже). В ряде работ, занимающихся проблематикой науки и человека с новой точки зрения особенно важное значение принадлежит марксистской концепции Ананьева (1980), в частности её два следующих тезиса: а) проблема человека и его развития стала общей проблемой всех наук; б) возникающая система наук о человеке отличается не только возрастающей дифференциацией, но и усиливающей тенденцией к синтезу; важное место в этом синтезе занимает психология. Свой главный вклад они видят в разработке методологических основ наук о развитии человека, прежде всего предложение системы диалектико-материалистических и психологических категорий и принципов, на основе которых можно объяснить проблематику развития человека и место, которое в ней занимает психология. Из этой точки зрения автор приступает к изучению вопроса социогенезиса и антропогенезиса, (с этим связано объяснение задачи, которую здесь занимает социология, социальная психология и др.). Науки о развитии человека представляют собой в марксистском понимании новый теоретический синтез, являющийся важной страницей научного коммунизма и характеризуется значительным применением, напр. в области социальной прогностики (см. напр. вопросы всестороннего развития личности, информации и др.). Науки о развитии человека в этом понимании являются вкладом в более глубокой разработке марксистско-ленинской теории познания и диалектики.

Методологической основой теории наук о человеке является соответствующая система категорий. Автор разрабатывает в частности категориальную систему психологии, которая занимает в науках о человеке решающую позицию. Он объясняет прежде всего категории, выражающие основные отношения в области всеобщей связи и детерминации в развитии человека и его психики, (способствует тем самым преодолению действующих до сих пор точек зрения механистических, индетерминистических и структуралистских). Речь идёт прежде всего о категории отражения, деятельности, субъекта и объекта, сущности и явления, причины и действия, взаимоотношения людей и др.; с этим дальше связаны категории общего, отдельного и особенного (напр. общие свойства личности определяются общественными отношениями).

С точки зрения принципа развития автор приводит эти законы и категории, как напр.: борьба и единство противоречий (напр. отношение наследственных и полученных свойств, стабильность и изменчивость), отрицания отрицания (напр. отрицание естественного отбора в развитии человека и общества), категория качественных и количественных изменений, дифференциация и интеграция, категория возможного и действительного (см. напр. переход склонности в психические свойства), категории личности (здесь напр. важно отно-

Развитие сознания человека и общество

(Методологические исследование)

Резюме

Монография Развитие сознания человека и общество способствует решению методологических основ системы наук о человеке и роли, принадлежащей среди них психологии. Комплексно подвергается анализу проблематика развития психики человека по отношению к историческому развитию общества, применяя методы макро- и микроанализа. Этот новый подход опирается на систему законов и категорий материалистической диалектики: автор исходит из принципа отражения и категорий деятельности, поведения, субъекта, взаимоотношения людей, причины и действия, общего, особенного и единичного, сущности и явления и др. Работа переходит в конкретный психологический анализ отношений между сознанием, личностью и обществом в современных культурно-исторических условиях. Приведённые вопросы решаются с точки зрения диалектического системного подхода, добивающегося постичь цельность человека с точки зрения его места в историческом развитии общества. Этот подход опирается на постулат практики, являющийся одним из методологических основ системы наук о человеке, в том числе психологии (см. понимание роли деятельности и практики в развитии человека Марксом и Энгельсом). Монография, занимающаяся положением системы наук о человеке, в частности психологии, в общественных науках объясняет причины повышенной роли субъективного фактора в развитии социалистического общества.

Работа делится на три округа: в первой части (глава I и II) разрабатываются методологические основы системы наук о человеке; во второй части (глава III—VI) решаются отдельные вопросы данной проблематики (напр. условия возникновения сознания, диалектического мышления и др.); в третьей части (глава VII) произведён синтез в виде концепции диалектического единства сознания и личности человека.

В первой части автор объясняет возникновение и развитие наук о человеке и их место в естественной системе наук (см. глава I). Возникновение наук о человеке связано с преодолением созерцательного характера предшествующего этапа развития науки, которая при социализме — в связи с научно-технической революцией — становится активным фактором интенсификации производительного труда людей. Поэтому на передний план выдвигаются вопросы развития человека как субъекта деятельности, фопросы формирования общественного и индивидуального сознания, развития познавающих способностей человека и др. В естественной системе наук о человеке занимает важное место психология, развитие которой сегодня необыкновенно стимулируется новыми требованиями социального и производственно-технического развития; в связи с этим даётся новая классификация психологических наук.

Предметом отдельных научных отраслей являются различные формы движения материи. Понятие материя, трактуемое в духе марксистской философии, связано со своей полярной категорией, которой является сознание. Диалектический материализм опровергает на осно-

Marxistická psychologie usiluje o vytvoření *celistvé teorie vývoje člověka* a jeho osobnosti, jeho úlohy a místa v rozvíjející se socialistické společnosti (tj. v konkrétních historických podmínkách). Tím reálně překonává metodologii existencialismu, psychoanalýzy a humanistické psychologie, o které se opírají různé buržoazní futurologické studie. Proti těmto subjektivistickým metodologiím staví autor materialistickodialektickou metodu, jejíž základy vytvořil K. Marx a B. Engels; zejména Marx zde objasnil způsob využití dialektické metody při analýze tendencí vývoje člověka ve společnosti, úlohy praktické činnosti (a praxe vůbec) při formování jeho vědomí i osobnosti aj.

Proti zastaralému pozitivistickému elementarismu a strukturalismu staví autor metodu opírající se o dialektickou jednotu *makro-* i *mikroanalýzy*. Zvláště důležité je rozpracování metody studia kvalitativních vývojových úrovní (viz např. úrovně psychického odrazu a psychické regulace činnosti, úrovně poznání a myšlení aj.). Při analýze vztahů mezi historickým vývojem vědomí a mezi jeho ontogenezí se autor zabývá rozborem transformací obsahů duševního vývoje lidstva v jeho formy; osvojování těchto forem se stává obsahem vývoje individuálního vědomí (viz vztah *historického a logického* ve vývoji vědomí). Z tohoto hlediska objasňuje povahu zde působících reprodukčních a produkčních procesů. Tento nový metodologický přístup je východiskem poznání těch zákonitostí, které umožňují ovlivňovat psychický vývoj tak, aby obsah vědomí a struktura osobnosti nového člověka byly v harmonických vztazích s potřebami socialistické společnosti. Z těchto hledisek autor rozpracoval historicko-systémový přístup, který je důležitý při prognostickém studiu vývoje osobnosti a jeho vědomí.

jsou zdůrazněny sociogeneze a socializace, a v nich zejména praxe a vzájemný styk lidí. V těchto procesech se utvářela *společenská podstata* osobnosti jakožto souhrn společenských vztahů. Autor zde obhajuje nutnost *teoretické syntézy* dosud mnohdy izolovaně chápaného výkladu osobnosti ve filozofii, sociologii i v psychologii.

Zákony *vývoje osobnosti* ve smyslu tohoto pojetí nutno vidět ve vnitřní souvislosti s dialektickými zákony historického vývoje společnosti. Tyto obecné zákony však vyžadují konkretizaci na základě psychologických výzkumů, objasňujících dílčí zákonitosti a mechanismy vývoje a formování osobnosti. Jedním ze základních procesů, který včleňuje psychický vývoj člověka do sociálních souvislostí, je *sociální styk lidí*, sociální percepce, sociální učení (napodobování, společné řešení problémů), společná činnost ve skupině aj. Psychické procesy se formují v určitém způsobu života společnosti. Člověk je těmito sociálními vztahy, které se stávají prostřednictvím odrazu obsahem jeho vědomí, neustále přetvářen. V socialistické společnosti nejen vzrůstá počet vztahů člověka se společností, nýbrž se mění jak jejich kvalita, tak i jejich subjektivní význam.

Struktura osobnosti je mnohoúrovňová, podmíněná jak temperamentovými vlastnostmi nervové soustavy, tak vlastnostmi charakterovými, jejichž jádrem je motivační zaměřenost na hodnotové (etické) cíle. Důležitou složkou osobnosti jsou schopnosti: ze základních lidských schopností, tj. schopnosti pracovat a učit se, se rozvinuly další specifické schopnosti; jejich rozvoj (např. schopnosti umělecké, vědecké, organizační aj.) je podmíněn možnostmi, které skýtá společnost. K pochopení dynamické struktury přispívá rozpracování kategorie *možnosti a skutečnosti*, tj. rozlišení mezi subjektem aktuálním (reálně rozvinutou osobností) a subjektem potenciálním. Tato kategorie umožňuje nově postihnout ty procesy a mechanismy, které jsou vlastním jádrem socializace osobnosti. To je východisko k objasnění dialektiky statické a dynamické, aktuální, potenciální (dispoziční) i vertikální struktury osobnosti. Při neustálé změně zůstává psychická skladba osobnosti relativně stabilní; v tomto smyslu je osobnost ucelenou strukturou vnitřních rysů a zvláštností člověka.

V závěrečné kapitole (VIII.) jsou zobecněna *nová metodologická východiska* studia vývoje člověka, jeho vědomí a osobnosti. Autor ve své monografii usiluje o překonání jednostranného naturalismu a empirismu (Skinner, Guilford, Allport aj.), jejich modelu „černé schránky" v psychologii. Kriticky hodnotí, v čem je přínos a které jsou meze západního systémového přístupu a tzv. konstruktivismu (Bertalanffy, Royce aj.), které nechápou význam dialektické jednoty objektivního a subjektivního a upadají do starých redukcionistických omylů; projevuje se to zejména při vymezování zákonů psychického vývoje člověka a podstaty lidské osobnosti (autor to dokládá rozborem koncepce tzv. rysů osobnosti a tzv. interakční teorie).

i *ontogenezi* se týkají učení. Při studiu vztahů mezi psychickým vývojem a učením vychází autor ze zákonitostí a kategorií dialektické teorie vývoje, která tvoří metodologický základ věd o vývoji člověka. *Vývojový přístup* je v psychologii, podobně jako v ostatních přírodních a společenských vědách, jednou z nejvýznamnějších výzkumných metod. Zároveň jej autor použil jako nástroje k syntéze, a to jak v rámci samotné psychologie, tak i při komparaci výsledků jednotlivých věd o vývoji člověka (vývojový princip zde podstatně přispívá k integraci vědeckého poznání). Platí to zvláště pro psychický vývoj; některé zákonitosti a vlastnosti psychických procesů lze totiž poznat jen poznáním jejich vzniku a vývoje. Hlavním úkolem psychologie není proto zjišťovat a měřit již hotové výsledky psychického vývoje, nýbrž zkoumat *samotné procesy jejich vznikání a utváření.*

Za společnou vlastnost těchto vývojových pochodů pokládá autor to, že při nich vždy část celku (někdy menší, jindy větší) zaniká, zatímco celek se vyvíjí dál. Tento proces se neustále opakuje a tvoří sérii postupně se *negujících negací.* Zákon negace negace je uveden do úzké souvislosti s dalším důležitým zákonem vývoje — *zákonem jednoty a boje protikladů,* který postihuje hybnou sílu a zdroj vývoje, přičemž staré ustupuje novému. Některé složky starého celku, které jsou životaschopné, zůstávají zachovány pro další vývoj. Tím dochází v následující vývojové fázi k částečné obnově starého, ovšem na nové, kvalitativně vyšší úrovni (viz též kap. I).

Ontogeneze psychiky tvoří kontinuum, ve kterém *přechod z jedné kvalitativní úrovně do druhé (nové)* se uskutečňuje dialektickou negací. Předpokládáme, že tímto vývojovým mechanismem vstupuje nižší předcházející fáze jako inherentní součást do následujícího vyššího stupně, přičemž je ovšem zároveň negována. Psychickou ontogenezi lze proto popsat jako posloupnost vývojových stupňů, s nimiž je spojeno vytváření i upevňování nových forem psychických soustav a činností. Mezi různými vývojovými faktory patří významné místo učení, zvláště aktivnímu sociálnímu učení, které probíhá na podkladě vzájemné interakce a komunikace lidí. Působení sociální i vnitřní determinace v tomto procesu je dialekticky vzájemné a předpokládá existenci četných stupňů volnosti a pravděpodobnostního rozhodování na základě jednoty vnitřních podmínek a vnějších vlivů.

Třetí problémový okruh autorovy studie tvoří sedmá a osmá kapitola, v níž je na podkladě analýzy vztahů mezi člověkem jako subjektem činnosti a osobností a mezi společností provedena teoretická syntéza *dialektické jednoty vědomí a osobnosti člověka.*

Nejdříve (kap. VII,1,2) je analyzován historický proces, v němž se utvářel *subjekt činnosti* (praxe) i subjekt poznání, který se stal předpokladem vzniku osobnosti. Z procesů, které se nejvíce uplatňují ve vzniku osobnosti,

tečňuje na základě vědomého chápání podstatných souvislostí (sémantická úroveň poznání).

Dialektický proces poznání objektivní skutečnosti se uskutečňuje přechodem od smyslového poznání (živého nazírání) k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi (Lenin). Jen společenská praxe utváří jednotu idejí v ucelenou teorii a ověřuje její pravdivost. Z těchto dialektických hledisek autor přehodnocuje staré názory na vztah mezi řečí a myšlením. Ukazuje, že se na podkladě symbolů (řeči) myšlení rozvíjí k vyšší abstrakci i efektivnosti a že se obsahově obohacuje tím, že přejímá hotové poznatky ze společenské zkušenosti. Jazyk je formou existence myšlenky, která existuje izolovaně od lidského vědomí jako celku. Avšak působením znakového zprostředkování se vzdaluje odraz, který myšlením vzniká, od odrážené skutečnosti; tím se znaková úroveň poznání může stát u některých lidí zdrojem nejen jednotlivých chyb v myšlení, ale i celkově nesprávného, pouze formálního myšlení, které není s to proniknout k podstatě věci (viz Hegelovo pojetí rozvažování, Verstand). Vzniká tak strnulý verbální formalismus, který se ocitá v rozporu s dialektickým vývojem vědeckých poznatků a společenské praxe. Tyto nedostatky překonává myšlení *dialektickomaterialistické,* které odstraňuje statičnost, disjunktivnost a verbální formálnost rozvažování; to je nutným stupněm, který umožňuje dospět k rozumovým formám poznání (Vernunft), v nichž se uskutečňuje dialektická jednota částí a celku, kontinuity a diskontinuity. Tím vzniká nová úroveň dialektické konkrétnosti a celistvosti.

V činnosti a v poznávacích procesech mají důležitou úlohu *paměť* a *učení* (viz kap. VI). V popředí současných výzkumů jsou vztahy mezi krátkodobou a dlouhodobou pamětí; převody z krátkodobé do dlouhodobé paměti jsou ovlivňovány činností a učením a zprostředkovány kódováním získaných informací. Generování informací z paměti, jejich vybavování, je spojeno s produktivní aktivitou subjektu. V uchovávání poznatků mají důležitou úlohu znaky a významy, které neexistují izolovaně, ale tvoří kognitivní struktury. Uvedené procesy jsou základem *sémantické paměti,* která se opírá o společenskou zkušenost.

Rozpoznávání skutečnosti (různých druhů podnětů, obrazců, různých společenských situací apod.), osvojování diferencovaných odpovědí (motorických i verbálních) se realizuje na podkladě odrazů skutečnosti v procesech, které nazýváme učení. Evoluce učení je velmi složitá — vychází z relativně jednoduchých podmíněných reflexů až k učení na úrovni vědomí a myšlení. Ve vývoji člověka je zvláště důležité lidské vědomé učení, které členíme na učení verbální, sémanticky paměťové, myšlenkové a sociální. Vědomé učení je základním činitelem ve vývoji myšlenkové činnosti i osobnosti člověka.

Posud nejvíce prozkoumané stránky *vývoje psychiky ve fylogenezi*

Lidé mohou svět ovládat pouze za té podmínky, že jej správně poznávají — objasnění této teze tvoří obsah páté kapitoly. *Poznávací procesy* jsou zde pojaty jako projevy schopnosti nejvýše organizované hmoty (mozku) odrážet objektivní skutečnost, a to jak vnější svět a vnitřní prostředí organismu, tak samotnou předmětnou činnost. Na základě tohoto pojetí poznávacího odrazu je možno objasnit dosud málo prozkoumané souvislosti mezi jednotlivými druhy poznávacích procesů. Jednota poznávacích procesů se realizuje jako moment společenské praxe, a to různě v jednotlivých druzích lidské činnosti. Jak pro filozofii, tak i pro psychologii platí, že *teorie poznání* se stala skutečnou vědou tím, že do jejího základu byla zahrnuta praxe.

Princip praxe a princip odrazu přispívají k objasnění sepětí *nižších a vyšších* poznávacích procesů. Existují přechody a zároveň kvalitativní změny úrovně nižších odrazů (počitků a vjemů) až k vyšším poznávacím procesům včetně myšlení; jejich základ je rovněž odrazový, avšak jde o vyšší stupeň kvartárního a kvintárního odrazu. V těchto vyšších formách odrazu provádí subjekt výběrově a aktivně syntézu složek minulé zkušenosti s odrazem aktuální situace, a to především na základě vnitřních pohnutek a potřeb konané činnosti. Člověk již při vnímání a při opracování předmětu (např. řezbář při práci s dřevem) jej spatřuje pod vlivem historicky vzniklých návyků a způsobů jeho využití — tím se mu tento objekt jeví jako cíl jeho činnosti. Smyslový obraz v sobě obsahuje to obecné, co si subjekt osvojil ze společenské praktické činnosti. Tak se utváří vstřícná aktivita subjektu, která dala vznik představivosti, fantazii, v níž lidé ve svých obrazech projevují své tvůrčí schopnosti a vyjadřují potřeby společnosti, v níž žijí.

Vlastnosti a funkce věcí, jejich význam pro praktickou činnost se stávají obsahy poznávacích procesů a jsou zpravidla kódovány pomocí *znaků* (nejčastěji verbálních) — stávají se jejich *významy*. Slova a řeč se utvářely vlivem společenské interakce na základě společné práce. Autor objasňuje závislost znakových systémů na odraze objektivní skutečnosti a analyzuje jejich podíl v mezilidské komunikaci. Ani vnímání, ani učení a myšlení nejsou pouze individuální aktivity, nýbrž jsou podmíněny společensky, sociálním stykem lidí.

Důležitá kvalitativní změna ve způsobu činnosti a poznání lidí nastala při dělbě *práce*, která vedla ke vzniku *teoretického myšlení* (jeho logických forem a operací). Jde tu o uplatnění nového metodologického, historicko-společenského hlediska při studiu vyšších poznávacích procesů. Toto hledisko přispívá nejen k objasnění vývoje vyšších psychických funkcí, ale zdůrazňuje i novou funkci nejvyšší úrovně poznávacích procesů, jíž je myšlení. Nezbytnou podmínkou rozvoje vyšších forem poznání bylo to, že vlivem výroby se stala lidská činnost *cílevědomou* a že její řízení se usku-

nikoli jako nositel potřeb a cílů tomuto předmětu cizích, nýbrž adekvátně na podkladě jeho odrazu a poznání: tím si předmět osvojuje a činí jej mírou a podstatou své aktivity. Tím lidé postupně zařazují samotnou přírodu do své hmotné a duchovní kultury. Tvořivost člověka nachází své vysvětlení v dynamice činnosti. Analýzou těchto dalších vztahů mezi odrazem a činností rozvíjím nově některé aspekty základních prací sovětských psychologů (Rubinštejna, Vygotského, A. N. Leont'jeva, Anaňjeva, Lomova aj.), kteří objasnili důležitou úlohu činnosti a práce při studiu vývoje člověka. Činnostní přístup sovětské psychologie umožnil pochopit mnohé jevy lidské psychiky, objevit celou řadu jejich podstatných charakteristik a zákonitostí. Autor z těchto hledisek nově objasňuje jednotlivé stránky vývoje psychiky se zřetelem ke kategorii subjektu a jeho aktivity i se zřetelem ke společenským vztahům lidí.

Činnost je zaměřena na objektivní skutečnost, na její uchopení a přetváření — v tom spočívá její *předmětnost*, kterou můžeme plně pochopit jen na základě vzájemného působení kategorií, zejména jednoty kategorií odrazu a činnosti. Předmětnost činnosti a poznání záleží v tom specificky lidském vztahu k světu, v němž člověk na základě procesů aktivního odrazu nejen reprodukuje, nýbrž i tvořivě mění přírodu, stává se aktivním subjektem a z jevů přírody a společnosti činí objekt své přetvářející síly (zde probíhá proces zpředmětnění a odpředmětnění činnosti). Psychologie zkoumá dynamiku a strukturu činnosti nejen ve vztahu k jejímu předmětu, ale se zřetelem k cíli činnosti, prostředkům a podmínkám, které vybírá a stanoví subjekt, tj. se zřetelem k procesům (vnímání, myšlení, rozhodování) i k motivům a postojům; psychologie zároveň objasňuje, jak na těchto procesech a na vztazích mezi lidmi závisí produktivita činnosti (práce), úroveň jejích výsledků. Všechny tyto procesy procházejí hlavou lidí, tj. jsou odrazem skutečnosti.

Člověk na základě analýzy situace vytváří cíl své činnosti, usiluje o jeho dosažení a generuje k tomu účelu vhodné hypotézy a strategie. Nejde zde o lineární realizaci stanoveného cíle, nýbrž všechny zúčastněné složky tvoří komplexní *funkční systém činnosti* (FSČ), který — na rozdíl od behavioristického modelu S-R — zdůrazňuje úlohu vědomé kognitivní a motivační regulace v lidském jednání. Koncepce FSČ je základem jak pro výklad různých druhů a forem činnosti, tak i pro úspěšné praktické aplikace.

Složitost struktury lidské činnosti, jež je sociálně determinována, se projevuje i v tom, že činnost je proces řízený hierarchicky při zapojení různých úrovní regulačních systémů. K pochopení této hierarchické struktury přispívá objasnění vztahů mezi kategorií činnosti a kategorií odrazu, mezi nimiž existuje vnitřní propojení. Tak se v lidské činnosti nejen realizuje interakce mezi subjektem a objektem, ale zároveň se zpřesňuje určenost subjektu objektem.

novým pojetím objektivní psychologie. Proti pozitivistické metodologii behaviorismu staví autor své dialektickomaterialistické pojetí nejen psychologie, ale i celé soustavy věd o vývoji člověka.

Chování pokládá autor — na rozdíl od behaviorismu — za *formu aktivní adaptace organismu k prostředí,* které směřuje k podpoře a upevnění života jedince a druhu a předpokládá udržování vnitřní vývojové rovnováhy. Adaptace a rovnováha předpokládají existenci odrazu a jeho evolučních stupňů od úrovně biologické k úrovni psychické a potom i vědomí. Výchozí je tu akční odraz v podobě svalového pohybu, který je aktivním výstupem do měnícího se prostředí a který předpokládá centrální zpracování vstupní informace. Akční odraz je vývojově prvotní předpoklad chování a činnosti.

Kategorii chování autor vymezuje z evolučního hlediska, a to jak ve vztahu k pojmu adaptace, tak k aktivitě organismu jako celku. Ke specifickým rysům chování patří: vysoká různorodost a variabilita, působení zaměřenosti a cíle (vědomý cíl ale existuje jen u člověka); určitý stupeň organizace; v přírodním výběru, v němž se upevňují výhodné změny organismů, se zdokonaluje i chování. Těmito podmínkami byla vytvořena vývojová linie, jejímž vyústěním byl vznik *sociálně determinované činnosti člověka.* V tomto vývoji se rozlišují tři úrovně chování: a) biologická (sem patří např. nepodmíněné i podmíněné reflexy); b) psychologická, která vznikla již u vyšších živočichů (ptáků, obratlovců) a která se vyznačuje elementárním konkrétním myšlením; c) sociální, jež vznikla spolu se zrodem lidské společnosti a cílevědomé práce člověka. V tomto smyslu je činnost historickospolečenskou kategorií.

Činnost i chování vnitřně souvisejí. Složité přechody od chování k činnosti, které navazují na uvedené tři úrovně chování, objasňuje autor rozborem tří *úrovní regulace:* a) *přímé regulace* chování, které odpovídají nepodmíněné reflexy, instinkty a podmíněné reakce upevněné učením (zde se uskutečňuje důležitý přechod od instinktivního chování k podmíněně reflexnímu učení); b) *zprostředkované psychické regulace,* v níž kladné a záporné zkušenosti vstupují do souboru vnitřních podmínek, které řídí další činnost; jde zejména o působení různých druhů zpětných vazeb, dík kterým organismus v procese *učení* zdokonaluje své chování; c) kvalitativně novou úroveň představuje *vědomá regulace činnosti,* která je podmíněna sociálně a má povahu myšlenkového řešení problému a volního rozhodování.

Ve vzájemném působení mezi člověkem a vnějšími podmínkami jeho existence má hlavní úlohu aktivní, vědomé působení na ně a jejich přetváření, tj. *činnost, praxe* (viz kap. IV,4). V procesu práce se původně živočišné chování změnilo v cílevědomou činnost, která má stránku poznávací, přetvářecí a hodnotovou. Činností (prací) se člověk vztahuje k předmětu

praxe (zejména pracovní proces); jí se vědomí neustále obohacuje a tím dále vyvíjí.

V závěru třetí kapitoly (III,8) je rozpracován marxistický přístup k *systémové metodologii* při studiu vědomí. Autor dovozuje, že vědomí jakožto transformovaná forma společenských vztahů je *aktivní otevřený systém,* v němž jednotlivý jev (stav) může existovat pouze prostřednictvím soustavy druhých jevů (stavů). Z toho plyne nutnost systémové metody opírající se o zákon jednoty a boje protikladů a negace negace. Tím se vysvětluje vznik nových forem odrazu až ke vztahové úrovni *vědomí-činnost;* zvláště důležité je zde uvědomování jak výsledků, tak procesů vlastní činnosti (viz např. zobecňování a abstrakce na základě vlastních operací včetně operací myšlenkových). Smyslový odraz, představa, obsah slova aj. se stávají součástí vědomí potud, pokud mají určitý *význam a smysl* v systému zkušeností a znalostí získaných společenskou praxí. Takto utvářené významy, zafixované v jazyce, diferencují a usměrňují city člověka, jeho pozornost a vůli a syntetizují je v jednotné vědomí (tím jsou z marxistického hlediska dány vztahy mezi sémantikou a pragmatikou). Na podkladě těchto systémových vztahů se rozvíjí uvědomování sebe sama a posléze i *ovládání* (regulace) *svých vlastních psychických procesů.* To je jeden ze zdrojů tvořivosti člověka, v níž nespokojené vědomí staví nové ideální hodnoty do protikladu k nedokonalé skutečnosti. Vědomé poznání zde překračuje rámec formálního myšlení a dospívá na úroveň myšlení dialektického.

Čtvrtá kapitola se zabývá analýzou dalších kategorií věd o člověku: *chováním* a *činností.* Jejich dosavadní neujasněnost je překážkou rozvoje těchto věd i využití jejich poznatků v praxi.

Četné nejasnosti vnesl do pojmu chování *behaviorismus,* který se pokusil o vytvoření nejen objektivní psychologie, ale i věd o člověku a společnosti. Cestou k tomu mělo být přenesení behavioristické metodologie nejen na studium člověka, ale na společnost vůbec. Jde tu však o jednostranný pozitivistický přístup, který neujasnil tři hlavní kritéria pojmu chování: a) předně nejen chování člověka, ale již chování vyšších zvířat nelze odtrhnout od jeho psychického obsahu; snaha o studium chování člověka bez jeho psychického obsahu je hrubý redukcionismus; b) bez objasnění sociální a psychické regulace je chování pouze abstraktní schéma (viz schéma „černé schránky", resp. model S-R); c) studium chování se nemůže omezit pouze na popis reakcí organismu — naopak musí usilovat o komplexní kauzální výklad. Behavioristé neadekvátně přenášejí takto chápaný pojem chování na jednání člověka a do sociálních procesů; z těchto důvodů zůstaly v behaviorismu podstata chování i jeho konkrétní vývoj neobjasněny. Behavioristé se nevymanili ze zajetí tradiční nedialektické koncepce a nebyli schopni vlivem své omezené metodologie ji nahradit

bení *společenských vztahů* na způsob života lidí, na mezilidské vztahy, komunikaci a formování vědomí i osobnosti (viz kap. III,6b). Řeč, která je praktickým vědomím existujícím i pro jiné lidi (Marx), plní specifické funkce v duchovním vývoji společnosti i jedince. Rozpětí od smyslového odrazu až k myšlení a tvořivému měnění skutečnosti postihuje vývojové stupně psychického odrazu (viz kap. III,7); Autor zde nově interpretuje vznik představ a představivosti (obrazotvornosti).

Z těchto hledisek autor nově osvětluje *kvalitativní rozdíly* mezi psychikou zvířat a člověka (navazuje na práce Darwina i I. P. Pavlova a kriticky hodnotí zjednodušující evolucionismus). Psychologie a filozofie objasňovaly obvykle tyto rozdíly odkazem na osobnost — avšak toto objasnění nemůže být uspokojivé bez výkladu *dialektiky společenského a individuálního vědomí*. Zde se negativně projevuje vliv metodologie pouhé introspekce při výzkumu vědomí; metodologie vycházející z historického materialismu zdůrazňuje studium vzniku a vývoje vědomí na podkladě rozboru společenských vztahů a pracovní činnosti. Historicky prvotní je *společenské* vědomí, které jakožto nejvyšší forma odrazu společenského bytí má složitou strukturu (patří k ní názory politické, filozofické, právní, etické, ideologické aj.); za významy společenského vědomí existuje odrážený svět a společenská praxe, v níž vědomí nachází svou podstatu i objektivaci.

Individuální vědomí, které je závislé na vědomí společenském, je soubor zkušeností (praktických i prostřednictvím řeči) jedince a je v daném okamžiku syntézou všech předchozích odrazů s odrazem aktuálním. Jedinec ve svém ontogenetickém vývoji se učí ovládat historicky vzniklé způsoby předmětné činnosti a jazyka; na podkladě takto se rozvíjejícího vztahu individua k vnějšímu světu se formuje zprostředkované poznání vlastností tohoto světa. Člověk se vyděluje z objektivní skutečnosti a staví se proti ní jako aktivní síla podle stupně cílevědomosti svých činů, podle stupně uvědomování sebe sama. Individuální vědomí se může za vývojem společnosti i jejího vědomí opožďovat, nebo je napak předbíhat (např. pokrokové ideje vědců, umělců aj.). Vědomí chápeme jako dynamický, aktivní proces, v němž má důležitou úlohu vznikání rozporů a jejich řešení.

Těžiště analýzy tvoří *vztahy mezi společenským a individuálním vědomím*. Poněvadž oba druhy vědomí jsou odrazem objektivní skutečnosti, mají nutně četné rysy společné — tím je dána jejich jednota; zároveň je to vědomí aktivní, které okolní svět přetváří. Autor objasňuje poznávací stránku vědomí; shoda s poznávanou skutečností je zpočátku jen přibližná a stále se zdokonaluje — zde platí princip jednoty vědomí a činnosti, historičnosti vědomí a poznání, kategorie obecného a jednotlivého. Základní předpoklad objektivace společenského a individuálního vědomí je

ontogeneze. Výzkumy psychického odrazu zároveň vytvářejí koncepční bázi pro výklad emocí a motivace v lidském chování. Z hlediska principu odrazu je analyzován i vztah mezi hmotným a duševním; psychika je zde chápána jako funkce mozku a jako kvalitativně nový odraz skutečnosti.

Výklad vzniku psychického odrazu a psychiky vcelku navazuje na rozbor vývoje odrazu v živé a neživé přírodě, zejména nervového odrazu (viz kap. III,3). Zároveň jsou objasněny hlavní podmínky pro vznik relativní samostatnosti psychiky (k nimž mimo jiné patří prostorová a časová dislokace signálů, vznik představ a kognitivních soustav, výběrovost, zaměřenost a anticipace). Aktivita subjektu vede k tomu, že obraz je převáděn do „jazyka vnitřního kódu", v němž jsou vyjádřeny potřeby, motivy a zájmy subjektu. Ve složité dialektice objektivního a subjektivního se tak vytváří dostatečný prostor pro vstřícnou tvořivou aktivitu člověka. Psychický odraz má dvě stránky: a) *obsah* odrazu, který je dán mírou shody odrazu s odráženým předmětem (originálem); obsah odrazu lze vyjádřit mírou informace; b) *formu* odrazu, způsob jeho materiální existence a projevu (kódování obsahu odrazu, jeho vyjádření ve znacích, zejména řeči aj.). Shodu lze dále vyjádřit různým stupněm podobnosti (homomorfismus a izomorfismus) a adekvátnosti (správnosti, úplnosti, relevantnosti odrazu).

Kvalitativně novou, nejvyšší formou odrazu je *vědomí*, které vzniklo jako produkt společenského života lidí (proto není vědomí univerzální vlastností hmoty). Vztah mezi vědomím a nevědomím (viz kap. III,5), který zkreslila zejména psychoanalýza (Freud, Jung), objasňuje autor na základě marxisticko-leninské teorie společenského a individuálního vědomí (kap. III,6) a teorie zaměření (ustanovky). Psychika člověka, na jejímž základě vzniklo vědomí, se kvalitativně liší od psychiky zvířat. K psychice člověka patří smyslové procesy, emocionální stavy, myšlení, rozhodování a vůle — všechny tyto složky jsou integrovány působením sociálně determinované *činnosti*, především v práci. Vědomí se vytváří v pracovním procesu a za účasti řeči. S tím souvisí i vznik vědomé regulace chování a jednání, která se kvalitativně liší od regulace reflexní a instinktivní.

Vědomí člověka není hotový produkt, dokončená „scéna", ve které probíhají psychické děje, nýbrž je to především *proces*, v němž si člověk uvědomuje okolní svět a sebe sama. Výzkum vědomí a sebeuvědomování vyžaduje překonat metodologii jak subjektivismu, tak objektivního idealismu. Autor vychází z principů dialektického materialismu — jde hlavně o tyto teze: vědomí je nejvyšší forma odrazu a vlastnost vysoce organizované hmoty; metodologický základ pro studium vývoje vědomí tvoří kategoriální systém historického materialismu; společenské vědomí je prioritní ve vztahu k vědomí individuálnímu (viz výklad kategorie sociálního styku lidí). Z těchto hledisek autor nově a konkrétně historicky objasňuje půso-

sémiotika aj.) — spory se zde týkají zejména současného *strukturalismu a existencialismu*. Vztah subjektu a objektu chápou fenomenologie a existencialismus idealisticky: předpokládají např. existenci nazíravých struktur, jež jsou z vývojového hlediska nevysvětlitelné. Přežívání idealistických názorů napomáhají dosud existující *mechanistická* hlediska; např. v názorech na povahu samoregulačních systémů (automatů), na otázku, zda stroje jsou schopny myslet existují zjednodušené přístupy, které jsou poplatné antropologismu a brzdí pokrok v této důležité oblasti.

Při řešení těchto otázek se autor systematicky zabývá jejich *aplikacemi do společenské praxe*, zejména do oblasti řízení, ideologie a výchovy (viz analýza vývoje vědomí jako odrazu společenského bytí, psychologických základů regulace a organizace lidské činnosti, plánování činnosti lidí a rozvoje tvořivosti, aj.). V práci je zdůrazněno použití metody aktivního sociálního učení (MASU) a dalších metod vhodných pro zdokonalování společenské praxe. Naše studie je podkladem pro komplexní řešení psychologické problematiky plánování a organizace lidských činností, formování socialistického vědomí i všestranně rozvinuté osobnosti. Přináší nové poznatky pro zdokonalení socialistické výchovně vzdělávací soustavy.

Druhý okruh (kap. III až VI) přináší rozbor speciálních otázek vývoje člověka a jeho vědomí. III. kapitola analyzuje nové poznatky o *principu odrazu* a o různých druzích odrazu a o jejich úloze ve vývoji člověka, jeho psychiky, společenského a individuálního vědomí. Ve vývoji odrazu, jenž je vnitřně spojen s celou historií světa, se odehrály dvě velké změny: předně vznik *dráždivosti* u nejjednodušších organismů a potom čití; za druhé přechod psychiky vyšších živočichů k lidskému vědomí.

Autor vycházející z leninské teorie odrazu podává tuto definici odrazu: Odraz záleží v *částečné shodě* vlastností odráženého předmětu s uspořádáním odrazu, který tento předmět vyvolává v odrážejícím předmětě (subjektu). Autor objasňuje, že odraz nelze redukovat ani na pouhé pasívní „zrcadlení", na schopnost k odrážení skutečnosti. Tím že je odraz včleněn v reálné bytí lidí, v jejich působení na přírodu i v jejich sociální styk a že plní poznávací i řídící (regulační) úlohu, nastal v historicko-společenském vývoji (a nastává i v současné době) jeho všestranný rozvoj. Tímto včleněním do společenského bytí se povaha odrazu kvalitativně mění, vznikají jeho nové formy včetně té nejvyšší formy, jíž je vědomí. Ke studiu vývoje odrazu a jeho aktivity přistupuje autor z hlediska kategoriální analýzy včetně kategorie činnosti; odraz je totiž s individuální i společenskou činností těsně spojen a plní důležitou kognitivní a regulační funkci.

Výzkumy *psychického odrazu* poskytují explikační model *subjektu*, jeho aktivity. Autor především objasňuje specifiku *subjektu odrazu, činnosti* a *poznání* (včetně gnoseologického subjektu), a to i z hlediska fylogeneze a

chologických kategorií a principů, na jejichž podkladě lze objasnit problematiku vývoje člověka i místo, které v ní zaujímá psychologie. Z tohoto hlediska autor přistupuje k otázce studia sociogeneze a antropogeneze (s tím souvisí vyjasnění úlohy, kterou zde má sociologie, sociální psychologie aj.). Vědy o vývoji člověka představují v marxistickém pojetí novou teoretickou syntézu, která je důležitou stránkou vědeckého komunismu a má významné aplikace např. v oblasti sociální prognostiky (viz např. otázky všestranného rozvoje osobnosti, informatiky aj.). Vědy o vývoji člověka v tomto pojetí jsou příspěvkem k hlubšímu rozpracování marxisticko-leninské teorie poznání a dialektiky.

Metodologickým základem věd o vývoji člověka je příslušná soustava kategorií. Autor rozpracovává zejména *kategoriální soustavu psychologie*, která zaujímá ve vědách o člověku klíčové postavení. Objasňuje předně kategorie, které vyjadřují základní vztahy v oblasti všeobecné souvislosti a determinace ve vývoji člověka a jeho psychiky (přispívá tím k překonání dosud působících hledisek mechanistických, indeterministických a strukturalistických). Jde především o kategorii odrazu, činnosti, subjektu a objektu, podstaty a jevu, příčiny a účinku, sociálního styku lidí aj.; s tím dále souvisejí kategorie obecného, jednotlivého a zvláštního (např. obecné osobnostní vlastnosti jsou určovány společenskými vztahy).

Z hlediska *vývojového* principu uvádí autor tyto zákony a kategorie: boj a jednota protikladů (např. vztah dědičných a získaných vlastností, stabilita a proměnlivost), negace negace (např. negace přírodního výběru ve vývoji lidské společnosti), kategorie kvalitativních a kvantitativních změn, diferenciace a integrace, kategorie možného a skutečného (viz např. přechod dispozic v psychické vlastnosti), kategorie osobnosti (zde je např. důležitý vztah mezi subjektem činnosti a osobností). Nově osvětleny jsou i otázky regulace činnosti a chování (vývojové úrovně regulace aj.). Na podkladě tohoto systému kategorií autor rozpracovává systémový přístup; v něm mají závažnou úlohu takové specificky psychologické kategorie a principy, jako je např. princip jednoty vědomí a činnosti, jednoty výchovy a vývoje osobnosti aj.

Ve druhé kapitole objasňuje autor *filozoficko-metodologická* východiska problematiky studia vývoje člověka, jeho psychiky a vědomí, a kriticky hodnotí hlavní nemarxistické názory na zkoumané otázky. Nesprávné *dualistické* názory dosud přetrvávají jak v současném psychofyzickém paralelismu, tak v sémantismu a energetismu; setkáváme se s nimi i v pozitivistické sémiotice i v teorii „smyslových dat", popírajících princip odrazu. Zvláště ostře se vyhrotily rozpory při výkladu vztahů mezi myšlením, jazykem a vědomím, mezi znakem a významem, a to jak v oblasti teorie poznání, tak i v teorii osobnosti (viz současná psycholingvistika, psycho-

VIII) je provedena syntéza v podobě koncepce dialektické jednoty vývoje vědomí a osobnosti člověka.

V *prvním okruhu* objasňuje autor vznik a vývoj *věd o člověku* a jejich místo v přirozené soustavě věd (viz kap. I). Vznik věd o člověku souvisí s překonáním nazíravého charakteru předchozí etapy vývoje vědy, která se v socialismu — v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí — stává aktivním činitelem intenzifikace produktivní práce lidí. Proto do popředí vystupují otázky vývoje člověka jako subjektu činnosti, otázky formování společenského a individuálního vědomí, rozvoje poznávacích schopností člověka aj. V přirozené soustavě věd o člověku zaujímá důležité místo *psychologie*, jejíž rozvoj je dnes neobyčejně stimulován novými požadavky sociálního a vědeckotechnikého rozvoje; v souvislosti s tím je podána nová klasifikace psychologických věd.

Předmětem jednotlivých vědních oborů jsou různé *formy pohybu hmoty*. Pojem hmota, interpretovaný ve smyslu marxistické filozofie, je spojen se svou polární kategorií, jíž je vědomí. Dialektický materialismus vyvrací na základě principu odrazu různé druhy objektivního i subjektivního idealismu. Hmota, pohyb, prostor a čas jsou neoddělitelné; pohyb je způsob existence hmoty, v němž se projevuje dialektická jednota obecného, jednotlivého a zvláštního. Hmota se neustále vyvíjí, je kvalitativně i kvantitativně nekonečná; toto pojetí překonává jednostranně chápanou teorii rovnováhy i strukturalistické koncepce staticky chápaných útvarů.

Autor vychází z Engelsova zákona *progresivního* vývoje pohybu a z existence čtyř základních *forem pohybu hmoty:* je to forma fyzikální, chemická, biologická a sociální. Zvláště důležitá je psychosociální úroveň pohybu, která je nejvyšším stupněm organizovanosti materiálních procesů; jejím studiem se zabývají společenské i přírodní vědy, které ukazují, že objektivní vývoj přírody i společnosti dospívá v lidstvu i v jednotlivém člověku k *uvědomování* sebe sama. Z tohoto materialistického hlediska autor hodnotí současnou teorii noosféry; vychází zde ze zákona zrychlování v geologickém, biologickém a sociálním vývoji.

Na podkladě těchto dialektických hledisek autor překonává zastaralou koncepci behavioristických věd o člověku a společnosti i soudobý konstruktivistický přístup (např. J. Piageta). V řadě prací zabývajících se z nových hledisek problematikou věd o člověku je zvláště důležitá marxistická koncepce Anaňjevova (1980a), zejména tyto dvě její teze: a) problém člověka a jeho vývoje se stal *obecným* problémem všech věd; b) vznikající *soustava věd o člověku* se vyznačuje nejen vzrůstající diferenciací, ale i sílící tendencí k syntéze; důležitou úlohu v této syntéze má psychologie. Svůj hlavní přínos spatřuji v rozpracování *metodologických* základů věd o vývoji člověka, především návrh soustavy dialektickomaterialistických a psy-

Vývoj vědomí člověka a společnost[1]

Metodologická studie

Souhrn

Monografie Vývoj vědomí člověka a společnost přispívá k řešení metodologických základů *soustavy věd o člověku* a úlohy, kterou v nich má *psychologie*. Komplexně je analyzována problematika vývoje psychiky člověka ve vztahu k historickému vývoji společnosti s použitím metody makro- a mikroanalýzy. Tento nový přístup se opírá o systém *zákonů a kategorií materialistické dialektiky*: autor vychází z principu odrazu a kategorií činnosti, chování, subjektu a objektu, vzájemného styku lidí, příčiny a účinku, obecného, zvláštního a jedinečného, podstaty a jevu, aj. Práce vyúsťuje v konkrétně psychologickou analýzu vztahů mezi vědomím, osobností a společností v současných kulturně historických podmínkách. Uvedené otázky jsou řešeny z hlediska dialektického systémového přístupu, který usiluje o postižení *celistvosti člověka* z hlediska jeho místa v historickém vývoji společnosti. Tento přístup se opírá o postulát praxe, který je jedním z metodologických základů soustavy věd o člověku včetně psychologie (viz Marxovo a Engelsovo pojetí úlohy činnosti a praxe ve vývoji člověka). Monografie zabývající se postavením soustavy věd o člověku, zejména psychologie, ve společenských vědách objasňuje příčiny zvýšené úlohy subjektivního faktoru ve vývoji socialistické společnosti.

Práce se člení na tři okruhy: v prvním okruhu (kap. I a II) jsou rozpracovány metodologické základy soustavy věd o člověku; v druhém okruhu (kap. III až VI) se řeší jednotlivé otázky dané problematiky (např. podmínky vzniku vědomí, dialektického myšlení aj.); v třetím okruhu (kap. VII a

[1] Monografie Vývoj vědomí člověka a společnost vznikla jako jeden z hlavních výsledků dílčího úkolu VIII-5-1/1 Teoretické a metodologické problémy studia psychického vývoje člověka a formování jeho vědomí v rozvinuté socialistické společnosti (výzkum byl prováděn v letech 1976—1980, koordinátorem byl J. Linhart). K ukončení studie přispěla spolupráce mezi Psychologickým ústavem ČSAV v Praze a mezi Psychologickým ústavem AV SSSR a Ústavem obecné a pedagogické psychologie APV SSSR v Moskvě.

osobnosti definitivně překonává staré mechanistické behavioristické schéma S—R (stimulus-reakce). Podle tohoto schématu je výsledné chování člověka (jeho reagování) prostým výsledkem vnější situace (souboru podnětů). Dnes v nemarxistické psychologii běžná úprava tohoto schématu zavedením pojmu osobnost (O), tj. S → O → R, však neřeší novým způsobem vztah mezi osobností a společností. *Model*, který navrhuje marxistická psychologie, je zcela odlišný zejména tím, že postihuje systémové, vývojové a vnitřně rozporné souvislosti; jsou to především historicky se vyvíjející a mnohdy protikladné *sociální vztahy*, jejichž soustava tvoří podstatu osobnosti; společnost a její duchovní kultura určuje vývoj člověka prostřednictvím společenské *praxe* (činnosti) a společenského *vědomí;* individuální vědomí je souhrnem všech těchto podmínek utvářeno, přičemž člověk, zpětně na tyto podmínky aktivně působí; přetvářející činnost lidí je řízena *dialektickým myšlením* (viz kap. V,4).

Na podkladě této dialektické koncepce rozpracováváme i pojmový aparát vývoje společenského a individuálního vědomí (viz Linhart et al., 1981). Zvláštní důležitost zde přikládáme studiu procesů vzájemných vztahů mezi vědomím a osobností a rozlišení jejich *potenciálních* (dispozičních) a *aktuálních* stránek. Důležitým úkolem psychologie je poznat a tím i ovládnout potenciální základ subjektu (jeho dispozice a schopnosti) natolik, aby mohl co nejvíce přispět k vývoji všestranně rozvinuté osobnosti. Cílem psychologie je tedy ovládnout dynamické rozpětí mezi subjektem aktuálním (rozvinutou osobností) a subjektem potenciálním.

Rozborem těchto otázek nejsou ovšem zdaleka vyčerpány složité stránky vývoje člověka, jeho studia vědomí a osobnosti. Další analýza konkrétně historicky chápaných podmínek a činitelů formování osobnosti v socialistické společnosti se musí opírat o komplexně pojatou metodologii. Jedním ze základních aspektů této metodologie nově vznikajících věd o člověku je přesné rozlišení pojmového aparátu jednotlivých vědních disciplín; teprve na tomto základě je možno přistoupit k objasnění podstatných vztahů těchto disciplín a k jejich teoretické syntéze. To je hlavní cesta, po které mohou jednotlivé vědní obory — od biologie a fyziologie až po psychologii a sociologii v těsné spolupráci s filozofií — proniknout do dialektických zákonitostí vývoje člověka, jeho vědomí, tvořivé činnosti a jeho vztahů k společnosti. Z těchto hledisek jsme navrhli nový systémový přístup, na podkladě kterého objasňujeme úlohu člověka a jeho uvědomělé práce v komplexních souvislostech vznikajících spojením současného vědeckotechnického pokroku se základními cíli rozvoje socialistické společnosti a revolučního komunistického hnutí.

kého opakování dějin lidské kultury. I když Kedrovovo pojetí je pouze globální, správně konstatuje, že toto opakování se týká *duchovního života* vývoje lidstva a nikoli jeho sociálně ekonomických formací. Kedrov spojuje tento problém s otázkou vztahu *logického a historického*. V logickém se opakuje posloupnost historických stadií vývoje, logické v obecné formě vyjadřuje obsah historických procesů. Co je zde touto obecnou formou? Podle Davydova a Zinčenka jde o vývojové formy kultury, které si dítě a člověk ve svém vývoji přisvojuje; toto přisvojování má podobu zkráceného opakování historického vývoje vědmí. Základní úlohu zde má správně koncipovaná, vědecky zdůvodněná výchovně vzdělávací soustava; v systému představ, pojmů, činností a prožitků ve výchovných činnostech a jednotlivých vyučovacích předmětech si dítě osvojuje historickou zkušenost i kulturu lidstva ve zkrácené a zobecněné formě. Kulturu chápou podle Marxe jako specificky lidskou „neorganickou přírodu", která je vnitřně spojena jak s historickým vývojem vědomí, tak s psychickou ontogenezí jedince. Autoři správně shrnují, že před společenskými vědami vyvstává základní úkol určit, „jak se *obsah* duševního vývoje lidstva přetváří v jeho *formy* a jak se osvojování těchto *forem* jedincem stává *obsahem* vývoje jeho vědomí." To vyžaduje zobecněně a zkráceně převést tyto formy do konkrétních, věkově přiměřených *činností* dětí, tak aby vedly k osvojení bohatství společenské zkušenosti a kultury.

Závěr, který Davydov a Zinčenko (1980) vyvozují z tohoto rozboru, však zjednodušuje složitou dialektiku psychické ontogeneze. Uvádějí totiž, že „základem psychického rozvoje je specifická *reprodukující* činnost člověka, jejímž prostřednictvím si osvojuje historicky zformované fundamentální potřeby a schopnosti, které jsou pro něho nezbytné ..." Avšak v logické formě zobecněné, v kulturních předmětech objektivizované obsahy duševního vývoje lidstva a jejich osvojování nelze chápat jako vlastní zdroj psychického vývoje jedince. Koncepce, která pojímá psychický vývoj jako důsledek vnějších příčin, se ocitá v rozporu s leninskou dialektickou teorií vývoje, tj. nevidí úlohu vnitřních podmínek a příčin, *vnitřních protikladů*, které vedou k rozdvojení a zároveň k vyšší jednotě. Zde je skryt i neustále vyjevován zdroj aktivity lidského subjektu a jeho tvořivých možností. Psychický vývoj je proto podmíněn nikoli jen reproduktivní, ale zejména i *produktivní činností*. V této produktivní činnosti se zákonitě spojuje historické a logické v jednotný, vnitřně rozporný proces, v němž lidská osobnost je vnějšími podmínkami nejen determinována, nýbrž je svou činností, silou svého myšlení a své vůle mění. Toto přetváření není ovšem nikdy dílem izolovaného jedince, nýbrž se uskutečňuje v sociálních vztazích, v mnohostranném styku lidí, který umocňuje jejich tvůrčí možnosti.

Marxistická psychologie tímto svým pojetím vývoje člověka a jeho

ČSAV - Ústav experimentální psychologie ČAV KNIŽNICA

Z toho pak byla odvozena teorie rekapitulace (Hall, Baldwin), podle níž psychický vývoj dítěte opakuje základní stadia vývoje společnosti (divošství, hry, tělesných úkonů aj.). Jde tu však o mechanistickou koncepci, jejíž základní omyl záleží v tom, že budoucnost jedince je zcela určena minulostí druhu, k němuž jedinec přináleží.

Z nových hledisek se k této problematice vrací sovětská psychologie (Davydov a Zinčenko, 1980). Oba autoři vycházejí z myšlenek, které o *opakovatelnosti* tohoto vývoje formuloval Hegel ve své Fenomenologii ducha: „Jednotlivec musí i po obsahové stránce projít vzdělávacími stupni obecného ducha, ale jako podobami, které duch již odložil, jeho etapami cesty, která je již proražena a urovnána".[3] Vývoj individuálního vědomí je tu pojat jako zkrácená reprodukce těch stupňů, jimiž prošlo vědomí lidí. Přitom však, jak u Hegela, tak u dalších materialistických filozofů (Engelse, Plechanova aj.) zůstalo neujasněno, *co* a *jak* se konkrétně opakuje z dějin vědomí ve vývoji lidského jedince.

O řešení této otázky se z psychologického hlediska pokusil A. N. Leontjev (1966), který psychickou ontogenezi charakterizoval jako *osvojování* společenské zkušenosti dítěte. Toto osvojování spočívá v reprodukci vlastností, schopností a způsobu činnosti i chování na podkladě toho, že dítě je v neustálém praktickém styku s předměty, které jsou produkty lidské práce, a v komunikaci s dospělými lidmi. Leontjev však neobjasnil, které vlastnosti a schopnosti jsou „reprodukovány" vyvíjejícím se jedincem, a jak se konkrétně tato reprodukce uskutečňuje (tj. jakými procesy, jakou činností a jakým učením). Další nejasnosti vznikají tím, že A. N. Leontjev činnost dítěte (i dospělého) chápe v podstatě jako individuální činnost a nikoli jako činnost společnou, jako činnost v společenské praxi.

Leontjevova koncepce osvojování nestačí z uvedených důvodů k překonání v psychologii dosud rozšířených teorií *spontánního vývoje individuální psychiky*, počínaje Sternem a konče Piagetem. Piaget, který vychází ze systému rovnováhy (ekvilibria) mezi organismem a prostředím, chápe osvojování společenské zkušenosti jako pouhý regulátor urychlování nebo zpomalování spontánního vývoje psychiky. Dialektiku vývoje člověka a jeho psychiky se pokusil postihnout americký psycholog Riegel (1975). Zabývá se zejména otázkami vztahu mezi jedincem a společností, tzv. rovnováhy mezi nimi a vývojových změn; v jeho pojetí se však projevuje formální použití dialektiky, které ústí v metafyziku.

O překonání jak adapcionistického Leontjevova výkladu osvojování, tak teorie spontánního vývoje usilují Davydov a Zinčenko (1980). Opírají se při tom o Kedrovův výklad individuálního vývoje člověka jako dialektic-

[3] G. W. Hegel: Fenomenologie ducha. Praha 1960, s. 66.

dialektickém celku. Z tohoto hlediska lze říci, že člověk se stává osobností v procesu svých vlastních aktů (činů) — přirozeně těch, které jsou determinovány konkrétním společenským bytím a jsou jeho aktivním odrazem. Vezmeme-li akt jako prvek historie (životopisu) osobnosti, můžeme říci, že osobnost se utváří jako složitý, integrovaný systém aktů. Tento přístup znamená překonání pragmatismu, který rovněž podtrhává úlohu činnosti, a to zejména tím, že pojímáme akty i celkovou činnost v jednotě s jejich sociálním obsahem a s vědomím člověka.

Psychologie v těchto nových koncepcích osobnosti, charakteru a schopností směřuje k překonání jednostranného empirismu (Allport aj.) a jeho modelu „černé schránky" (včetně jeho upravené podoby, tj. doplněné o tzv. systémový přístup a o vnitřní proměnné v podobě rysů osobnosti). Marxistická psychologie se musí zmocnit otázky *celého člověka* z hlediska jeho místa v rozvíjející se socialistické společnosti — ovšem nikoli metodologií existencialismu, psychoanalýzy a humanistické psychologie („human relation", resp. jejich odvarem v podobě západní futurologie Tofflera aj.), nýbrž dialektickomaterialistickou metodu, jejíž základy vytvořili klasikové marxismu-leninsmu. Marx (1954) ve svém Kapitálu rozpracoval způsob využití dialektické metody při analýze tendencí vývoje člověka ve společnosti, úlohy praktické činnosti (zejména práce) při formování jeho vědomí i osobnosti a vývoje vzájemných vztahů mezi lidmi (Parygin, 1978). Metody *mikro*analýzy osobnosti a mezilidských vztahů je nutno vždy provádět ve vztahu k *makro*analýze, tj. překonat při studiu otázky vývoje člověka a jeho vědomí zastaralý elementarismus a rozpracovat dialektický přístup od celku („zezhora"). Z tohoto hlediska je zvláště důležité objasnění *kvalitativních vývojových úrovní* psychiky a vědomí člověka (viz úrovně psychického odrazu, psychické regulace činnosti, úrovně poznání a myšlení aj.). Při výzkumu těchto stránek nelze hledat hlavní metodologické východisko v tom, že by psychologie objasňovala vývoj člověka a jeho osobnosti ze samotného odrazu, činnosti a styku lidí, nýbrž je nutno vyjít z celé *dialektiky života*, do níž člověk vstupuje a jejíž problémy aktivně řeší. Z těchto širokých i konkrétně historických hledisek je třeba chápat výše probírané základní pojmy a kategorie, jako je odraz, činnost, vzájemný styk lidí, společenské vztahy aj.

(4) Při rozboru vývoje člověka a jeho vědomí jsme vícekráte ukázali (viz kap. V aj.) na paralelu *mezi historickým vývojem vědomí a mezi jeho ontogenezí*. Hlubší objasnění této paralely je možné jen na základě analýzy dialektických vztahů mezi oběma vývojovými procesy. O jejich průběhu bylo vysloveno několik teorií.

Jedna z nejstarších teorií vychází z tzv. *biogenetického zákona*, formulovaného německým darwinistickým biologem E. Haecklem. Podle této teorie prochází vývoj jedince všemi fylogenetickými stadii svého druhu.

a z vývoje a systému osobnosti), je v současné buržoazní psychologii a sociologii běžné, že zaměňuje osobnost s procesem vzájemného působení mezi individuem a situací. Anaňjev (1980a) ukazuje při kritice těchto názorů (např. Simpsona a Ingera), že tu dochází k odvozování osobnosti z příslušné referenční skupiny a ze sociálních rolí; jde tu o novou variantu pragmatismu a behaviorismu, podle níž je podstatou osobnosti to, co právě dělá, aktuální interakce — jediné, co v této zjednodušující koncepci ze sféry osobnosti zůstává, je určitý rozsah tendencí a motivů individua; k hlavním regulátorům motivů prý patří odměna a trest. Z této koncepce plyne, že lidé jsou při plnění svých sociálních rolí (tzv. „sociálním fungování osobnosti") zcela nahraditelní. Podle tohoto technokratického přístupu záleží např. výběr lidí (kádrů) v rozdělení určitého počtu pracovníků podle sociálních rolí a jejich řízení určitým systémem ekonomických odměn. Jde tu o technokratickou manipulaci s lidmi, jejímž východiskem je funkcionalismus, pragmatismus a instrumentalismus.

Určité nejasnosti dosud vládnou v otázce vztahů mezi činností, vědomím, osobností a rozvojem *schopností*. Tato otázka se zpravidla redukovala na tvrzení, že schopnost je vnitřně spojena s činností v tom smyslu, že schopnost podmiňuje úspěšné provádění činnosti i jejích jednotlivých aktů. Schopnost je nepochybně schopností k určité činnosti a souvisí s výkonovou regulací (Rubinštejn, 1964); konkrétní schopnosti pokládáme za stránky obecné schopnosti k práci a učení. Tímto pojetím je však zároveň zdůrazněna závislost rozvoje schopností na historickém vývoji člověka a jeho společensky determinované činnosti. Právě tato závislost je však dosud nedostatečně objasněna.

Předně je třeba vycházet z toho, že činnost je exteriorizace, projev psychiky a vědomí lidí; plán vytvořený ve vědomí a přijatá rozhodnutí se projevují v konkrétní činnosti a jsou v ní realizovány. Již v akčním odraze, který jsem výše zdůvodnil (viz kap. III), chápu činnost (akt) jako součást celkové odrazové aktivity (již na této úrovni je činnost-akt závislá na odraze). V tomto smyslu dále rozpracovávám Rubinštejnem (1961) stanovený *princip jednoty vědomí a činnosti;* zdůrazňuji přitom — v souladu s Leninovým výkladem dialektiky[2] — že jde o *vývojovou* jednotu, která se realizuje pokud jde o člověka, v rozvoji celistvé osobnosti.

Dialektické vztahy tvořící podstatu tohoto principu lze stručně vyjádřit následujícími souvislostmi. Předně prostřednictvím činnosti přechází subjekt v objekt, subjekt se objektu zmocňuje a přetváří jej; takto systémově chápanou činnost můžeme rozčlenit na jednotlivé akty, popřípadě operace. Přitom se zde uplatňuje další souvztažnost: činnost (akt) a schopnost je třeba chápat, jak uvádí Sève (1976), v jejich dialektické sepětí; akt předpokládá schopnost, a schopnost předpokládá akt. Důležitá je další vztahová rovina: systém aktů tvoří činnost — činnost jsou akty v procese a ve svém

[2] V. I. Lenin: Filosofické sešity. Praha 1953; viz zejména Leninův výklad dialektiky vývoje (s. 319—320).

cializuje se, nýbrž základ teorie osobnosti tvoří kategorie aktivity subjektu — člověk tvoří možnosti svého rozvoje, razí nové cesty a není pouhou realizací těchto možností. Podstata těchto tvořivých sil a schopností člověka je společenská, rozvíjí se ve vzájemném působení lidí. Osobnost není proto pouhou sumou rysů, vlastností a schopností, ale tvoří *celistvou jednotu*, v jejíž integraci má důležitou úlohu vědomí, reflexe sebe sama i reflexe reálných vztahů s druhými lidmi (viz obr. VII,1 a VII,3).

(3) Analýza dialektických východisek studia vědomí a osobnosti nás vrací k výchozímu rozboru *dialektiky kategorií* v psychologii (kap. I,5). Tyto kategorie pomáhají psychologii objasnit místo člověka v jej obklopujícím světě i jeho aktivní úlohu ve vývoji společnosti. Dík tomuto systémovému přístupu, opírajícímu se o soustavu kategorií materialistické dialektiky, jsme identifikovali činnost a vzájemný styk lidí (který odvozujeme z kategorie společenských vztahů) jako *determinantu formování vědomí i osobnosti* člověka. Nejde ovšem o činnost jedince (na kterou se soustředil zejména A. N. Leontjev, 1978), nýbrž o společenskou činnost, která je vnitřně spojena se společenským vědomím. Sève (1976) v tomto smyslu mluví o „sociální logice" činnosti.

Sovětská psychologie (Kuzmin, 1967, Anaňjev, 1980a, aj.) propracovala tuto novou koncepci při studiu *osobnostních vlastností* člověka, které tvoří jednotnou strukturu osobnosti a představují vyšší úroveň nad typologickými zvláštnostmi nervové soustavy. Kuzmin (1967) vychází při výzkumu těchto souvislostí z analýzy rolí, které člověk zaujímá ve skupině, kolektivu a společnosti. Rolové chování osobnosti se projevuje v několika rovinách, z nichž hlavní jsou: a) role, která je východiskem společné činnosti člověka jako subjektu; b) dále je to role, která se rozvíjí v rovině, jež je určována shodou vlastností osobnosti s vykonávanou funkcí a mírou pochopení této shody; c) nejvíce nároků na osobnost klade ta vztahová rovina, která záleží v uvědomělém přijetí vykonávané společenské funkce a v odpovědnosti za ni. Studium sociálních rolí a jejich různých rovin umožňuje hlouběji než dosud řešit základní otázku o podstatě vztahů mezi osobností a společností.

Existuje však, jak právem podtrhávají Parygin (1978) a Anaňjev (1980a), společné centrum, ve kterém se sjednocují výzkumy sociologů, axiologů, etiků i psychologů; tímto centrem je *hodnotová orientace* skupin, kolektivů i osobností, která se týká cílů činnosti, životního zaměření, postojů, motivace chování a mravních hodnot; hodnotová orientace jakožto systém uvědomělých vztahů tvoří jádro rozvíjející se osobnosti a určuje její vztah ke společnosti, k práci, k rolím a úkolům (funkcím), které člověk plní. Tyto hodnotové charakteristiky tvoří podstatné momenty vnitřního života člověka, jeho sociálního chování i jeho charakteru.

Na rozdíl od marxistické psychologie, která vidí existenci sociálních rolí v jednotě s integritou rysů osobnosti (tj. vychází z dialektické kategorie obecného a zvláštního

základě výzkumů marxistické sociologie a psychologie pojem role na obecnější otázku postavení člověka ve společnosti (resp. společenské funkce) a včleňuje sem i úlohu aktivního subjektu (jeho tvořivé činnosti, vědomí, prožívání apod.); dále upozorňuje na důležitost třídních charakteristik, které silně ovlivňují nejen ekonomické, ale i politicko-právní postavení člověka jako občana, a které buržoazní sociologie i psychologie přehlížejí. Marxistická věda na tomto podkladě vymezuje svým způsobem optimální vztah mezi právy a povinnostmi občanů, a to s přihlédnutím k tomu, jak různě si člověk tento vztah uvědomuje a prožívá.

Svým vymezením podstaty osobnosti pomáhá dialektický materialismus překonat současné jednostranné koncepce osobnosti. Předně koncepci vycházející z existence *rysů* osobnosti, které jsou zjišťovány na podkladě testů a dotazníků korelační i faktorovou analýzou; tato koncepce má v pracích Guilforda (1959), Tardyho (1964) aj. popisně strukturalistický charakter, který nepostihuje dynamiku vztahů a procesů, jež tvoří podstatu osobnosti a podílejí se na jejím utváření. Současné výzkumy osobnosti v různých situacích (např. osobnosti sportovce, osobnosti při zátěži aj.) ukazují (Vaněk et al., 1974, Mikšík, 1979), že význam rysů, který tvoří důležitý, nikoli však soběstačný aspekt studia osobnosti, je nutno podřídit širšímu historickomaterialistickému hledisku při systematickém využívání sociální psychologie. Druhý, rovněž nemarxistický přístup představuje tzv. *interakční teorie*, která sice vychází ze sociálních situací a jejich vlivu na osobnost, chápe však tyto situace abstraktně, mimo konkrétně historický kontext (zatím je tato teorie užívána a ověřována převážně při výzkumu zátěží a stressových situací).

Paralelně s těmito scientistickými, často biologizujícími hledisky navrhují někteří současní západní psychologové a sociologové koncepci o rozvoji „celistvé a harmonické" osobnosti. I když nejde o chápání celku v dialektickém smyslu, přece jen jsou nuceni stoupenci těchto teorií kritizovat skutečnost, že kapitalismus deformuje celistvou osobnost a obětuje ji na oltář utilitaristické ziskuchtivosti. Patří sem předně výše zmínění personalisté (Mounier aj.), kteří ve svém mělkém romantismu obhajují „svobodu osobnosti jako duchovní bytosti", chápané v tradicích náboženství a Leibnizových monád. Řadí se sem i názory „nové levice", které nacházejí svůj výraz v pracích Marcusa aj.; vytvoření nového člověka vyvozuje Marcuse z potřeb rozvoje tzv. industriální společnosti a z „revoluce vědomí". Jde tu o filozofickou vzpouru levých radikálů proti všemocnosti byrokracie soudobé kapitalistické společnosti, který však teoreticky — kromě pojmového zmatku — nepřináší nic nového.

Na rozdíl od personalistických, existencialistických a utopistických názorů začleňujeme do studia osobnosti — v souladu s Marxovou tezí o podstatě osobnosti jako souhrnu společenských vztahů — všechny aspekty těchto vztahů, včetně vzájemných styků mezi lidmi. Přitom klademe důraz na to, že osobnost tvoří nedílnou jednotu, *celek*. Člověk tvoří celek i v tom smyslu, že pod vlivem společnosti aktivně rozvíjí svůj přírodní základ, tj. svou vnitřní silou překračuje rámec toho, co mu je vrozeně dáno. Konkrétně se to projevuje v tom, že přetváří — ovšem nikoli sám, nýbrž jako společenský systém (resp. společenská třída, skupina apod.) — podmínky svého života. Nestačí proto konstatovat, že člověk si osvojuje kulturu a so-

konstruuje svět i jeho výklad na základě svých vnitřních potřeb a pojmového rámce, který přijal za svůj. Glaserfeld (1979) uvádí, že „... totiž pozorování může mít různý význam, jestliže je včleněno do různého teoretického kontextu"; z toho však dále nesprávně vyvozuje, že vědecký obraz světa je konstrukcí lidské mysli (jde o oživení starých Kantových „apriorních idejí"). Mezi radikální konstruktivisty, k nimž se Glaserfeld sám řadí, počítá i Piageta, podle něhož si dítě samo ze sebe vytváří pojem prostoru, času a příčiny, tj. samo si konstruuje svět, ve kterém žije. Objektivní skutečnost je prý toliko „externalizací" vnitřních idejí a pojmů.

Tímto způsobem se vrací jak západní systémová teorie, tak její konstruktivističtí stoupenci v psychologii k starému idealistickému názoru, že východiskem všeho — nejen vědy, ale dokonce i objektivního světa — je lidské vědomí, které je činěno závislým na subjektivních potřebách a zájmech člověka i jeho osobnosti.

(2) Se zřetelem k těmto konstruktivistickým názorům, které idealisticky zkreslují otázku podstaty světa, vývoje společnosti i člověka, je důležité to, abychom správně pochopili, v čem je přínos vymezení *podstaty lidské osobnosti* marxisticko-leninskou filozofií a psychologií. Marx (1952) ve svých Tezích o Feuerbachovi uvádí, že podstatou osobnosti není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu, ale *souhrn společenských vztahů*. Tato teze někdy bývá, a to i částečně vlivem prací Sèvových (1976), vykládána jednostranně: podstata osobnosti je prý mimo ni, v objektivních společenských vztazích (jde prý o tzv. „excentraci" osobnosti). Avšak říkat, že podstata jevu (např. osobnosti) je mimo tento jev (osobnost), je základní logickou chybou, které se v rozporu s dialektikou dopouští buď mechanický materialismus, nebo objektivní idealismus. V dějinách filozofie učinil takovou chybu Platón, když tvrdil, že podstatou věcí jsou objektivní ideje, které existují mimo tyto věci, před nimi a po nich. Platón byl tedy jedním z prvních představitelů teorie o tzv. „excentraci" podstaty. K řešení této složité otázky je nutno přistupovat *dialekticky:* podstata osobnosti je zároveň v ní samé a zároveň není, tj. je v objektivních společenských vztazích. V tom je též jádro společenské determinace, činnostní zprostředkovanosti a zároveň i dynamiky osobnosti; je i v jejím vývoji i v její aktivní přetvářející činnosti (např. v pracovním procesu, řízení aj.). Z hlediska transformace společenských a mezilidských vztahů lze mluvit o procesech interiorizace, které spojujeme s procesy učení, zejména aktivního sociálního učení.

Konkrétně historický přístup ke studiu vývoje člověka našel svůj výraz v pojmu *status osobnosti* (Anaňjev, 1980a,b), který závisí na úrovni pracovní činnosti (dělbě práce apod.) a na včleňování člověka do společnosti. K statutu osobnosti patří: druh povolání, úroveň vzdělání, etnická příslušnost, velikost důchodu a sociální role (buržoazní sociologie a psychologie se zpravidla omezují na těchto pět ukazatelů); Anaňjev (1980a) rozšiřuje na

(1) Studium vztahů mezi člověkem a společností, vědomím a osobností vyžaduje nový *systémový přístup* (resp. makropřístup), který rozpracovala materialistická dialektika. Rovněž řada západních pokrokových vědců (Bertalanffy, Rapoport aj.) zdůraznila nutnost překonat redukcionistický elementarismus, který je plodem starého mechanistického (tzv. newtonského) období vývoje vědy, a přejít ke studiu zákonů vývoje velkých systémů. Vznikly tak různé systémové teorie, které znamenají pokrok v rozvoji vědy, ale které se v řadě přístupů zásadně odlišují od materialistické dialektiky.

Osvětlíme tuto otázku stručným rozborem systémové teorie předního kanadského biologa Bertalanffyho (1972). Jeho vědecké názory odrážejí potřebu rozvoje současné vědy i technický pokrok dnešní společnosti. Dochází v ní k neobyčejně komplexním změnám, které nechápe stará mechanisticky orientovaná věda a které může postihnout jen nová teorie systémů. Podle Bertalanffyho teorie je nutno odmítnout pojem autonomního jedince (jakýsi element ve fyzikálním smyslu) a orientovat se na studium forem a organizačních principů vývoje systémů (např. lidské společnosti). Uvedený systémový přístup je významným pokrokem a má dosud značnou explanační sílu při studiu složitých struktur v biologii a ve společenských vědách včetně psychologie (např. vzájemného působení lidí, chování lidí ve skupině, vztahu člověka a společnosti aj.).

Teorie systémů nově propracovala otázky vztahů mezi systémy a subsystémy, strukturální vztahy uvnitř systémů aj. Tyto vztahy však Bertalanffy a jiní chápou arbitrárně ve smyslu operacionalismu jako konstrukce vytvářené badatelem; podle nich nejsou systémové vztahy odrazem objektivních systémů, reálných vztahů ve vnějším světě. Systémy jsou zde chápány úzce funkcionálně jako funkce určitých zákonů. Dialektický materialismus naproti tomu vychází v řešení systémových vztahů z jednoty objektivní a subjektivní dialektiky — různé relace a relační úrovně nejsou jen důsledky určitých myšlenkových operací a jejich tautologie, nýbrž jsou poznávajícím subjektem odráženy jako reálné vztahy v objektivní skutečnosti a jsou verifikovány společenskou praxí. Uvedené metodologické nedůslednosti způsobují, že Bertalanffy nepřispěl k překonání tradičního naturalismu a jeho redukcionistických tendencí ani v psychologii, ani ve vědách o člověku.

Systémová teorie se kriticky obrací vůči behaviorismu ve vědách o společnosti a o člověku, proti jeho elementaristickému a popisnému pozitivismu, avšak nejde dále než že nahrazuje subjektivně empiristického Huma idealistickým duchem Kantovým (Ch. Tolman, 1980). Tím se současné západní systémové koncepce včleňují do metateorie *konstruktivismu*, který v Kantově smyslu zdůrazňuje konstruktivistickou (tím je míněno i tvořivou) úlohu lidské mysli. Podle konstruktivistů (např. Royce) si člověk

VIII. Dialektika vývoje člověka, jeho vědomí a osobnosti

Klíčem k pochopení formování vědomí a osobnosti je Leninova dialektická koncepce[1] vývoje jako rozdvojení jednotného na vzájemně se vylučující protiklady a vzájemný vztah mezi nimi. Takováto koncepce odmítá chápat vývoj jako pouhý důsledek vnějších příčin; naopak zdůrazňuje úlohu vnitřních příčin, protikladů, které podmiňují dynamiku daného jevu. Z těchto dialektických hledisek interpretujeme novým způsobem *aktivitu lidského subjektu, jeho vědomí i vývoje osobnosti.* Jde tu o proces aktivního utváření (stávání se, Werden) osobnosti, která je nejen vnějšími podmínkami determinována, nýbrž svou činností mění, přetváří podmínky své existence.

Tyto dialektické vztahy, jejichž komplexnost je umocněna složitostí sociálních systémů a jim odpovídajícího společenského i individuálního vědomí, jsou zdrojem dynamiky osobnosti, její vnitřní aktivity a motivace jejího jednání. Konkrétním příkladem je působení kultury společnosti a jejího vědomí (např. marxistického světového názoru) na utváření osobnosti a charakteru socialistického člověka. Toto působení, které je třeba chápat konkrétně historicky, utváří způsob života lidí, který se projevuje v jednotlivých stránkách osobnosti, jako jsou její sociální role, styly činnosti, kognitivní styly aj. V návaznosti na nové teorie osobnosti (A. N. Leontjeva, Rubinštejna, Sèva, Bodaljeva) zdůrazňuji nutnost teoretické syntézy dosud mnohdy izolovaně chápaného výkladu osobnosti ve filozofii, sociologii a v psychologii. Tento izolující a nesystémový přístup výkladu vede zpravidla k nepochopení podstaty osobnosti a její společenské determinace. Objasním krátce z tohoto hlediska metodologické aspekty studia osobnosti a vědomí se zřetelem k jejich vzájemným vztahům a k jejich sociální determinaci. Přitom vycházím z toho základního předpokladu, že psychologie není při řešení těchto otázek soběstačná, nýbrž se musí opírat o vědeckou filozofii a sociologii (viz obr. VII,3).

[1] V. I. Lenin: Filosofické sešity. Praha 1953, s. 319--320.

výrobních prostředků, mizí antagonistické protiklady mezi třídami a vytváří se postupně soustava zájmů všech občanů.

Uvedené příklady ukazují, že vědomí není pouze kognitivní soustava, nýbrž že je to i soustava *motivačně hodnotová*. Zatímco významy jako kognitivní jevy orientují poznávání a činnost navenek, k předmětu, sjednocují významy-motivy potřeby subjektu, jeho vnitřní sféru. Tento dialektický pohyb, který je interiorizující a exteriorizující zároveň, souvisí s přeměnou „věcí o sobě" ve „věci pro nás". Významy mají v životě subjektu další úlohu: souvisejí s rozvojem *uvědomování sebe sama*, svého „já", s uvědomováním role své osoby v sociálních vztazích a — co je hlavní — s vývojem osobnosti. Z tohoto hlediska pokládám za vhodný návrh A. N. Leonťjeva (1978) přisoudit tomuto druhu významů specifický *„osobnostní smysl"*, a to i z toho hlediska, že při analýze osobnosti nelze opomenout dialektickou jednotu společenského a individuálního vědomí. Důležité je i to, že tento přístup, který je výzkumně zdůvodněn, překonává dnes dosud na Západě módní psychoanalytické, existencialistické a strukturalistické názory, na jejichž nebezpečí a ideologické zneužívání jsem ukázal v předchozích kapitolách (viz zejména kap. II, III,5 aj.).

Při vytváření zájmové jednoty a při formování osobnosti má nezastupitelnou úlohu *vědecký světový názor*. Zvláště důležité je jeho působení u dětí a mládeže. Obsahy společenského vědomí, které si subjekt v procesu svého individuálního vývoje přivlastňuje a dále rozvíjí jako svůj světový názor, jsou hlavní, vedoucí strukturou v regulaci činnosti člověka jakožto osobnosti (Menčinskaja, 1978). Oosobnost je ovšem aktivní, působí na okolní přírodní i sociální svět — to je smysl naší formulace, že osobnost se nevytváří jen poznáváním, nýbrž i v procesech činnosti, a že v určitém smyslu je integrovaným systémem aktů. Základní charakteristikou této činnosti ovšem je, že ji člověk koná vědomě a společensky zainteresovaně.

Ve společenském vědomí jakožto nejvyšší formě odrazu skutečnosti jsou společenské zájmy vnitřně spojeny se všemi jeho složkami, jako jsou politické a právní ideje, morálka, umění, věda aj. Zájmy společnosti, resp. společenských tříd, jsou nejvýstižněji formulovány v *ideologii*. Ideologie jakožto důležitá součást struktury společenského vědomí je komplexní odraz společenského bytí v určité historické epoše; je to souhrn představ, názorů a idejí, které si o světě i o sobě jakožto sociálním subjektu, o svých zájmech, o podmínkách své existence i své budoucnosti vytváří určitá společenská skupina, třída, vrstva. Na základě svého vztahu k společenským zájmům a k ideologii nabývá odraz vysokého stupně tvořivosti, např. vybírá ze skutečnosti určité buď podstatné, nebo nepodstatné rysy a jejich souvislosti, je zaměřen na přetváření skutečnosti apod. Osobnost, představitelka pokrokových společenských zájmů je důležitou silou rozvoje společnosti.

čitku a souvisí s adekvátností smyslového odrazu. Oddělit objektivní a subjektivní moment v odrazu je možno až na úrovni myšlení, kdy poznávající subjekt provádí komparaci jednoho pojmu s jinými pojmy, což se uskutečňuje na podkladě myšlenkových soudů. Logičtí pozitivisté (Carnap aj.) z toho učinili mylný závěr, že pravda je vlastností věty sestrojené podle logických pravidel. Ve skutečnosti však teorie pravdy se neomezuje jen na oblast soudů a úsudků, nýbrž se týká adekvátnosti všech druhů psychického odrazu ve vztahu k odrážené skutečnosti a všech úrovní lidského poznání. Právě uvedená subjektivní stránka odrazu je spojena s úlohou motivů a zájmů v lidské činnosti.

Rozebereme tuto otázku motivů a zájmů podrobněji a upozorníme na mnohotvorné stránky této problematiky. Za prvé převládal dlouho ve vědách o člověku včetně psychologie vulgární materialismus, podle něhož lze prý hlavní motivy lidského jednání převést na biologické potřeby, dokonce např. na potřeby a pudy sexuální. Tyto simplifikující názory se objevují doposud (psychoanalýza, rasismus aj.). I když lidé přirozeně potřebují k svému životu a k své práci uspokojit alespoň základní potřeby (jako je potřeba ukojit hlad, uchovat si zdraví, potřeba bydlet aj.), přesto historie lidstva prokazuje, že společnost podřídila tyto elementární potřeby *vyšším společenským zájmům,* jak je to zejména patrno v revolučních epochách dějin. Společenské zájmy, které odrážejí materiální potřeby rozvoje společnosti a mají proto z hlediska svého vzniku *objektivní příčiny,* jsou zároveň důležitou složkou struktury společenského vědomí a hybnou silou poznání.

Zvláště důležité je rozlišení *dvou úrovní zájmů.* Předně jde o společenské zájmy, jejichž studiem se zabývá historický materialismus a sociologie: zájmy zde nejsou výtvorem aktivity jedince, nýbrž jsou určovány objektivními podmínkami a konkrétně historickým společenstvím (třídou, národem, politickou stranou apod.). Společenské zájmy výrazně působí na vývoj osobnosti i vědomí lidí. Psychologie se dříve ke své škodě zabývala převážně zájmy jednotlivce: zájem vymezuje jako aktivní emocionální vztah individua k určitému předmětu nebo k určité osobě; jestliže se zájem stabilizuje, stává se rysem osobnosti. Osobní zájmy jednotlivce jsou podřízeny zájmům společenským, podobně jako individuální vědomí je závislé na vědomí společenském — přesněji řečeno tvoří obě úrovně zájmů dialektickou jednotu. Právě tato *jednota zájmů,* která může být harmonická i dialekticky rozporná, je klíčem k pochopení toho, jak společnost a její vědomí působí na psychický vývoj člověka a jeho rozvoj osobnosti.

Nejde tudíž o prostý, mechanisticky chápaný vliv prostředí. Přitom ovšem příslušnost k určitému společenství, která není záležitostí toliko subjektivního rozhodování lidí, nýbrž je dána objektivními životními podmínkami, je ve vývoji osobnosti velmi důležitá. Ve společenském prostředí (např. v dělnické třídě) se vytvářejí na podkladě společné činnosti a společných cílů společné zájmy všech jeho členů. To však neznamená, že všichni jeho členové si tyto zájmy na stejné úrovni uvědomují; např. třídní zájem proletariátu je objektivně zájmem každého dělníka, ale u některých dělníků se vlivem setrvačnosti (návyků aj.) a působením cizí třídní ideologie nemusí vytvořit uvědomění jejich třídních zájmů. A naopak si mohou někteří představitelé inteligence nebo i jiných tříd osvojit vědecký světový názor a přimknout se k ideologii dělnické třídy. V socialistické společnosti, v níž je odstraněno soukromé vlastnictví

školy apod.). Sociální řízení a kontrola jsou pak v dalším vývoji postupně interiorizovány a přetvářejí se ve vyšší instanci, kterou označujeme termíny sebereflexe, *uvědomování si sebe sama.*

Klíčovou, i když dosud málo objasněnou otázkou při působení společenského vědomí na utváření osobnosti je *vztah společenského a individuálního vědomí;* v tomto vztahu je pak jednou z hlavních problematika *motivů* a *zájmů.* I vědecké, tzv. neosobní poznání se rodí v závislosti na osobních zájmech lidí, jejich citech a postojích; to není v rozporu s tím, že cílem vědy je zobrazit svět a zákony jeho vývoje objektivně, tj. tak, jaké skutečně jsou. Příklad uvedeme z dějin vědy. Pokrokoví vědci, kteří do svého myšlení a charakteru vstřebávají nejvyšší formy poznání a kulturu vzniklou v historickém vývoji lidstva, vždy usilovali a usilují o pravdivé, ale zároveň *progresívní a revolučně zaujaté* poznání. Bylo by možno uvést více příkladů, které by doložily, že otázky motivace a zájmů patří k hlavním při studiu vztahů mezi vědomím a osobností socialistického člověka.

Pravda a zájmy lidí se mohou dostat do ostrých protikladných vztahů. Úsilí o pravdivé poznání vždy naráželo na velké překážky. Ve stati Marxismus a revizionismus Lenin k této otázce uvádí: „Známý výrok praví, že kdyby se geometrické axiómy dotýkaly zájmů lidí, lidé by je jistě vyvraceli. Přírodovědecké teorie, které se dotýkaly starých předsudků teologie, vyvolávaly a dosud vyvolávají nejurputnější boj."[20] V historii byl boj o pravdivé poznání vždy neúprosný, jak o tom svědčí takové osobnosti jako J. Hus, G. Bruno, J. A. Komenský, nověji Darwin, Marx, Engels, Lenin aj. Lenin v souvislosti s tím ukazuje na závažnost i složitost otázky zájmů a jejich úlohu v úsilí lidí o pravdivé poznání.

V čem je podstata vztahů mezi zájmy a pravdou z hlediska teorie odrazu? Pravdivé poznání záleží v nezkresleném, správném odraze skutečnosti, tj. je určitou *mírou shody odrazu* s odráženým předmětem. Pojem pravda je velmi složitý — zde se dotýkáme pouze jeho základních aspektů. Pravda a nepravda jsou základní gnoseologické kategorie; zároveň problematika pravdivosti poznání skutečnosti patří k nejdůležitějším otázkám nejen teorie poznání a myšlení, ale i etiky. Pravda o určité poznané skutečnosti existuje pouze jedna; materialisté — na rozdíl od subjektivního idealismu — uznávají *objektivnost pravdy,* která záleží ve shodě odrazu s odrážejícím předmětem. Jiná je otázka, zda jsme schopni poznat naráz pravdu úplnou — z životní zkušenosti víme, že pravdivé poznání není ani okamžité, ani hned zcela úplné, tj. je relativní. Ovšem na základě dílčích relativních pravd dospíváme k pravdě trvalé, absolutní. Protiklad mezi pravdou a nepravdou existuje již v po-

[20] V. I. Lenin: Vybrané spisy. Sv. 1. Praha 1975, s. 78. Lenin se zde odvolává na výrok německého filozofa Leibnize, který zaujatost lidských zájmů vyjádřil výše citovaným aforismem (G. W. Leibniz: Nové úvahy o lidské soudnosti. Praha 1932, s. 51).

gicky spojeno s existencí dominantního ohniska v mozku. Tato ohniska se relativně rychle střídají, jsou nestálá — naproti tomu vědomí společenské i individuální je nejvyšší, vnitřně bohatě členěná a v řeči fixovaná forma odrazu skutečnosti. V tomto smyslu je též důležitou kategorií filozofie, psychologie a sociologie. Pojem vědomí nelze rovněž převést na čití sebe sama na základě sebepozorování. To je subjektivistické pojetí, které nebere v úvahu základní zákonitosti společenské formy pohybu hmoty. Tato subjektivistická pojetí vědomí se negativně odrážejí i v západních teoriích osobnosti.

Hlavní principy zkoumání vývoje člověka, jeho vědomí a osobnosti shrnul Marx (1952) ve svých Tezích o Feuerbachovi. Marx zde objasňuje jak základy lidské sociogeneze, tak i to „místo kauzality", které mají společenské vztahy při formování osobnosti. Marx nevychází z abstraktně chápané sociogeneze, ale chápe ji historicky, vyvozuje ji ze zákonů vývoje společenských formací. Na tomto základě pak objasňuje podstatu všech lidských jevů. Od dob, kdy Marx formuloval své teze o Feuerbachovi, nastaly v této oblasti velké objevy: byla především nově formulována leninská teorie odrazu, na jejímž základě byly objasněny nové stránky společenského a individuálního vědomí (viz kap. III), byly dále rozpracovány nové aspekty principu vývoje, vznikly nové práce ve vědách o vývoji člověka (včetně sociální psychologie a psychologie osobnosti), o způsobu života aj. Tyto nové objevy se snažím v této své monografii zobecnit.

Uvedené výzkumy přispívají i k objasnění dosud málo prozkoumané otázky, jak složitá struktura společenského vědomí, v níž mají důležitou úlohu poznání (včetně vědy a umění), společenské zájmy a ideologie, *působí* na vývoj člověka, na formování jeho osobnosti a charakteru. Přitom právě tato otázka má rozhodující význam v současné vývojové etapě socialistické společnosti. Především z tohoto hlediska je nutno objasnit úlohu motivačních a poznávacích procesů, tj. postihnout jejich vztah jak k ideologii, ke společenským potřebám, tak k rozvoji osobnosti. Společenské vědomí působí jak svým obsahem, tak svou strukturou na vlastnosti osobnosti zpravidla *zprostředkovaně,* tj. uskutečňuje se jak prostřednictvím individuálního vědomí a individuální činnosti, tak prostřednictvím potřeb a zájmů jedince.

Jedno z teoretických východisek při komplexním studiu těchto otázek spatřuji v tom, že subjektem poznání a činnosti není pouze jednotlivec, ale sociální skupina, třída, mnohdy celá společnost — obecně řečeno — *socium.* Individuum je společnosti podřízeno ve svém jednání i rozhodování. K podstatě osobnosti proto patří uvědomování si této sounáležitosti ke společnosti a ke společné činnosti. Zároveň je toto uvědomování prostředkem k tomu, aby člověk poznáním objektivních podmínek a jejich zákonitostí si tvořil prostor pro svou *relativní svobodu.* Uvědomování se vyvíjí v psychické ontogenezi; dítě se např. učí vlivem společenské výchovy uvádět svou vlastní činnost v soulad s potřebami společnosti (rodiny,

tivně stálé, mají v sobě tedy něco dispozičního. Někdy je dispozice bližší biologickému základu, jak je tomu např. u temperamentových vlastností (unavitelnost, cholerická výbušnost aj.), jindy záleží vlastnost v rozvinutí dispozice na bázi jiných, především sociálně formativních složek osobnosti (viz např. formování pravdomluvnosti u dítěte; jejím předpokladem je učením zakódovaná dispozice — postoj k pravdě; ten vyplývá z obecnějšího hodnotového systému).

Druhým dokladem je existence *vývojových zvláštností* osobnosti člověka. Pojem vývojová zvláštnost postihuje tu fázi ve vývoji individua, během níž se určitá vloha (resp. komplex psychických dispozic) projevuje víceméně analogicky u těch individuí, která patří do téže populace. Tak např. nástup poznávacích funkcí, zvláště orientačně pátrací aktivity ve věku čtyř let, má zřetelně typický projev ve formě otázek „proč?" (pravděpodobně se touto fází klade základ pro rozvoj interogativního myšlení). Rozvoj této dispozice je závislý na předcházející vývojové fázi i na právě působících podnětech, které stimulují kognitivní aktivitu. Osobnost má tedy svůj vlastní ontogenetický vývoj, který navazuje na příslušné fáze fylogeneze i ontogeneze a který se nekryje s vývojem vědomí.

Třetím dokladem je to, že člověk si ve své celoživotní dráze uvědomuje objektivní podmínky své existence a rozpory společenských situací víceméně jasně a prožívá je s různou silou. Zde vznikají složité vztahy mezi tím, co je *vědomé* a co *nevědomé*. V závislosti na tom se utváří způsob jeho života a vzniká jeho složité životní drama, které má povahu jedinečného, neopakovatelného vývoje i své zvláštní rozuzlení. Např. dělník-proletář se v kapitalistické společnosti dopracovává k jasnému uvědomění svých životních podmínek a způsobu boje proti svému vykořisťování jen postupně a v boji proti vládnoucí buržoazní ideologii. Přestože nemá dosud plné uvědomění, stojí svými činy a postoji, mnohdy i neuvědomovanými, na straně společenského pokroku.

Problematika *vztahů mezi osobností a vědomím*, i když představuje teoretickou syntézu studia psychického vývoje člověka, je dosud málo prozkoumána. Východiskem zde musí být metoda historické analýzy; z ní plyne, že *společenské vědomí je primární* a předchází vzniku vědomí individuálního (viz kap. III,5). Druhou základní tezí je, že struktura společenského vědomí má různé stránky, z nichž za hlavní lze pokládat vědomí politické, ekonomické, právní, ideologické, etické a náboženské. Za třetí: obsah a forma vědomí i jeho složek jsou určovány konkrétně historickými podmínkami (např. v buržoazní společnosti jsou určovány třídními zájmy, jejichž negativní rysy jsou v komunistické společnosti překonávány jen postupně).

Vědomí a jeho působení na osobnost nelze redukovat na otázku vytváření představ a pravidel chování, vznikajících, jak uvádí buržoazní filozofie a psychologie, buď na základě společenské dohody, nebo dokonce na základě přání a vůle jedince. Společenské vědomí není totiž pouhou sumou individuálních vědomí a představ člověka, podobně jako společenské potřeby nejsou jen úhrnem individuálních potřeb — obojí je odrazem univerzálního společenského bytí. Takovéto názory jsou v rozporu s objektivním a vývojově historickým přístupem ke studiu vědomí a osobnosti člověka.

Podobně vědecky nezdůvodněné jsou snahy redukovat vědomí pouze na jasné pole při subjektivním vnímání věcí, jak to činí někteří stoupenci empiristické psychologie. Takovéto „jasné pole" existuje, jak známo, již u živočichů a je fyziolo-

lečenské a individuální vědomí i rozvoj osobnosti jsou tudíž závislé na historii společnosti a na osvojování společenských zkušeností. Uvedený ilustrativní příklad ukazuje na jednotu ekonomických, demografických, politických a psychosociálních činitelů, z nichž vycházejí vědy o člověku při studiu vývoje lidské osobnosti.

Vědomí ovšem není jakousi nezávislou entitou, nýbrž je to nejvyšší forma odrazu společenského bytí (viz kap. III,6), která se spolu s osobností utváří v konkrétně historickém systému společenských vztahů. Proto existují mezi vědomím a osobností vnitřní vztahy. O tom, že osobnost není možná bez vědomí, svědčí případy buď poruch vědomí, nebo ztráty vědomí. Může např. nastat takováto porucha psychiky: intelekt je sice zachován, např. člověk je schopen provádět matematické výpočty, avšak ztratil schopnost hodnotit své jednání i jednání druhých; v důsledku toho přestává být společensky i subjektivně odpovědný za své činy a ztrácí tím základní rys osobnosti. To platí i z hlediska vývoje: dítě se stává osobností tím, že výchovou se do společnosti včleňuje a učením získá schopnost odpovídat za své jednání. Osobnost není tudíž něco vrozeného, vytváří se v procese psychické ontogeneze v konkrétních společenskohistorických podmínkách. Lze tudíž říci, že k základním rysům osobnosti patří to, že je *vědomým, společensky odpovědným subjektem činnosti.* Hlavním ukazatelem vyspělé osobnosti je pak to, že je aktivním účastníkem a spolutvůrcem společenského a kulturního dění současnosti.

Teze, že osobnost není možná bez vědomí, však neznamená, že osobnost lze na vědomí redukovat. Vědomí *není identické* s osobností. Jinak řečeno: člověk jedná jako subjekt činnosti a jako osobnost, a nejedná pouze jeho vědomí; je to subjekt činnosti a osobnost, které řídí jednání na základě vědomí. Z tohoto hlediska lze říci, že individuální vědomí jakožto složka společenského vědomí je odrazem bytí člověka a zároveň řídící složkou jeho jednání. Pro tezi, že vědomí nelze ztotožňovat s osobností, lze uvést řadu příkladů; uvedeme z nich alespoň tři.

První doklad se opírá o to, že individuální zvláštnosti, které tvoří důležitou stránku osobnosti, jsou výsledkem dlouhé *biologické evoluce.* V rysech osobnosti se např. projevují vrozené (např. typologické) vlastnosti nervové soustavy. Ty spolu se získanými dispozicemi tvoří souhrn vlastností centrálního nervového systému a jsou předpokladem pro úspěšné vykonávání činnosti a rozvoje schopností. Podmínky, na nichž závisí, zda se dispozice projeví a realizují, jsou podmíněny celým komplexem vnějších i vnitřních determinant. Četné vlohy se během individuálního života nerozvinou, poněvadž člověk nekoná takovou činnost, která by jejich rozvoj stimulovala (rozvinutí talentu Raffaelova nebo Leonarda da Vinci záviselo na konkrétních historických podmínkách).

Každá vlastnost osobnosti má zčásti dispoziční charakter, ať v podobě vrozených nebo získaných vlastností nervové soustavy, nebo v podobě zakódovaných struktur v procesech učení. Na vytvoření vlastností osobnosti se dispoziční báze podílí někdy více, jindy méně. Tak např. unavitelnost nebo pravdomluvnost jsou vlastnosti rela-

si společenských hodnot, soustavným celoživotním učením a tedy i zdokonalováním sebe sama. Touto zákonitou harmonií mezi tím, co člověk od společnosti přijímá a co jí vrací, jsou v zárodku odstraňovány tendence ke konzumnímu utilitarismu, který se může stát vážnou deformací způsobu života v socialistické společnosti. Uvedený harmonický vztah posiluje společenskou odpovědnost lidí, jejich uvědomělost a jejich úsilí vytvářet a předávat společnosti více hodnot, než od ní dostávají. Vývoj této stránky lidské osobnosti je i v socialismu složitý, rozporný proces — je však poznatelný a lze jej výchovně ovládat.

4. Vědomí a osobnost

Tezi, že podstatou osobnosti je souhrn společenských vztahů, které jakoby v průsečíku sjednocují činnost člověka i jeho vlastnosti, a na jejíž hluboký teoretický i praktický dosah jsem výše ukázal, je nutno chápat v jednotě s další Marxovou tezí: „Materialistické učení o přeměně okolností a o výchově zapomíná, že okolnosti jsou měněny lidmi a že vychovatele samotného je nutno vychovávat... To, že přeměna okolí a lidská činnost nebo přeměna sebe sama spadají v jedno, lze pojímat a rozumově pochopit jen jako revoluční praxi.“[19] Vlastnosti osobnosti jsou projevem a výsledkem objektivních podmínek života ve společnosti; člověk však je společenskými podmínkami nejen determinován, ale zároveň je přetváří. To ovšem vyžaduje, aby je poznal a uvědomil si je. Spolu s poznáváním podmínek svého života a jejich přetvářením, tj. jejich prostřednictvím, si člověk *uvědomuje svou sounáležitost ke světu a společnosti.* Složitost, nezřídka i rozpornost společenských a mezilidských vztahů způsobuje, že je není možno poznávat a ovládat bez účasti vědomí. I z těchto důvodů tvoří vědomí podstatnou stránku lidské osobnosti.

Nezastupitelnou úlohu duchovní kultury, která je předávána prostřednictvím tradice a výchovy starou generací mladé generaci (dětem a mládeži), postihuje známý příklad uváděný A. N. Leontjevem (1966). Kdyby naši planetu postihla katastrofa, při níž by zahynuli všichni dospělí lidé a naživu zůstaly jen malé děti, byla by historie lidstva vážně narušena — byla by přervána nejen kultura, vyspělá výroba (stroje by zůstaly nevyužity apod.), ale byl by narušen i duševní vývoj mladé generace. Spo-

[19] K. Marx: Teze o Feuerbachovi. In: K. Marx—B. Engels: Německá ideologie I. Praha 1952, s. 89.

poznatkům neurofyziologie. K různým úrovním řídících subsystémů patří zejména homeostatický, senzorický, paměťový a operačně integrační subsystém; v osobnosti má významnou úlohu uvědomování, jež zajišťuje sebereflexi a sebekontrolu jednajícího subjektu. Model na obr. VII,5 je třeba interpretovat v tom smyslu, že vědomé psychické procesy jsou determinovány sociálně a že je není možno ztotožňovat s jejich biologickým základem, k němuž patří i homeostatický systém. Jednotlivé složky (emocionální, operační, kognitivní aj.) tvoří *jednotu*, která nevzniká součtem částí, nýbrž jde o trvalou dialektickou jednotu částí a celku ve vývoji subjektu. Je to *tvořivý proces*, v němž se rodí aktivní subjekt a vědomá lidská osobnost.

Tato nová, zde pouze stručně naznačená *teorie osobnosti* se vyznačuje širokým explanačním záběrem, který postihuje nejen místo kauzality ve vzniku a vývoji společenské podstaty člověka, ale i změny osobnosti v jednotlivých historických formacích. Explanační síla této teorie se uplatňuje i při studiu vývoje člověka a jeho osobnosti v současné epoše. Ukážeme to na příkladě vztahů *mezi osobností a mezi subjektem činnosti i poznání.* Analýza těchto vztahů, které jsou neméně složité než vztahy mezi biologickou a psychosociální úrovní osobnosti, potvrzuje nezbytnost historického přístupu k výzkumu osobnosti. Poznání a činnost člověka jako subjektu se uskutečňuje v systému společenských vztahů; člověk zde vykonává určitou práci, vytváří určité produkty, řídí výrobní kolektivy apod.; zároveň má určitá práva a povinnosti, které mu poskytuje společnost. Soustava zde vznikajících vztahů může být buď harmonická, nebo rozporná, a může vést za určitých podmínek k deformacím. Dokladem toho jsou rozpory v kapitalistické společnosti, v níž vykořisťování člověka člověkem, přivlastňování produktů práce vede k *odcizení* pracujících nejen od výsledků jejich činnosti, ale od celého, stále více deformovaného společenského řádu; tím dochází k odlidštění nejen vykořisťovaných, ale i vykořisťovatelů (Sève, 1976). To je doprovázeno narušením rovnováhy jak práv a povinností, tak vztahu mezi člověkem a společností, a zneužíváním masové komunikace a ideologické stimulace ve prospěch zájmů zpátečnické buržoazní třídy. Pracující člověk zde hluboce prožívá rozpor mezi osobností, která se mu jeví jako privilegovaný měšťák, vyvolávající dojem síly mocí svého postavení a svých peněz, a mezi skutečným subjektem činnosti, člověkem práce, který sice tvoří hodnoty, ale je zbaven všeho, co by z něho mohlo učinit skutečnou osobnost.

Podmínky pro odstranění *rozporu* mezi osobností a subjektem činnosti byly vytvořeny až po likvidaci kapitalistických vztahů, především vykořisťování člověka člověkem. Socialistická společnost vytvořila podmínky pro trvalý harmonický vztah mezi osobností a subjektem činnosti; tento vztah je v poslední instanci určován poměrem mezi tím, co člověk od společnosti přijímá v procese tzv. interiorizace a co jí vrací (tzv. exteriorizace). V socialistické společnosti jde o vývojovou linii, v níž zvýšené nároky na exteriorizaci jsou nutně vyvažovány hlubší interiorizací, tj. osvojováním

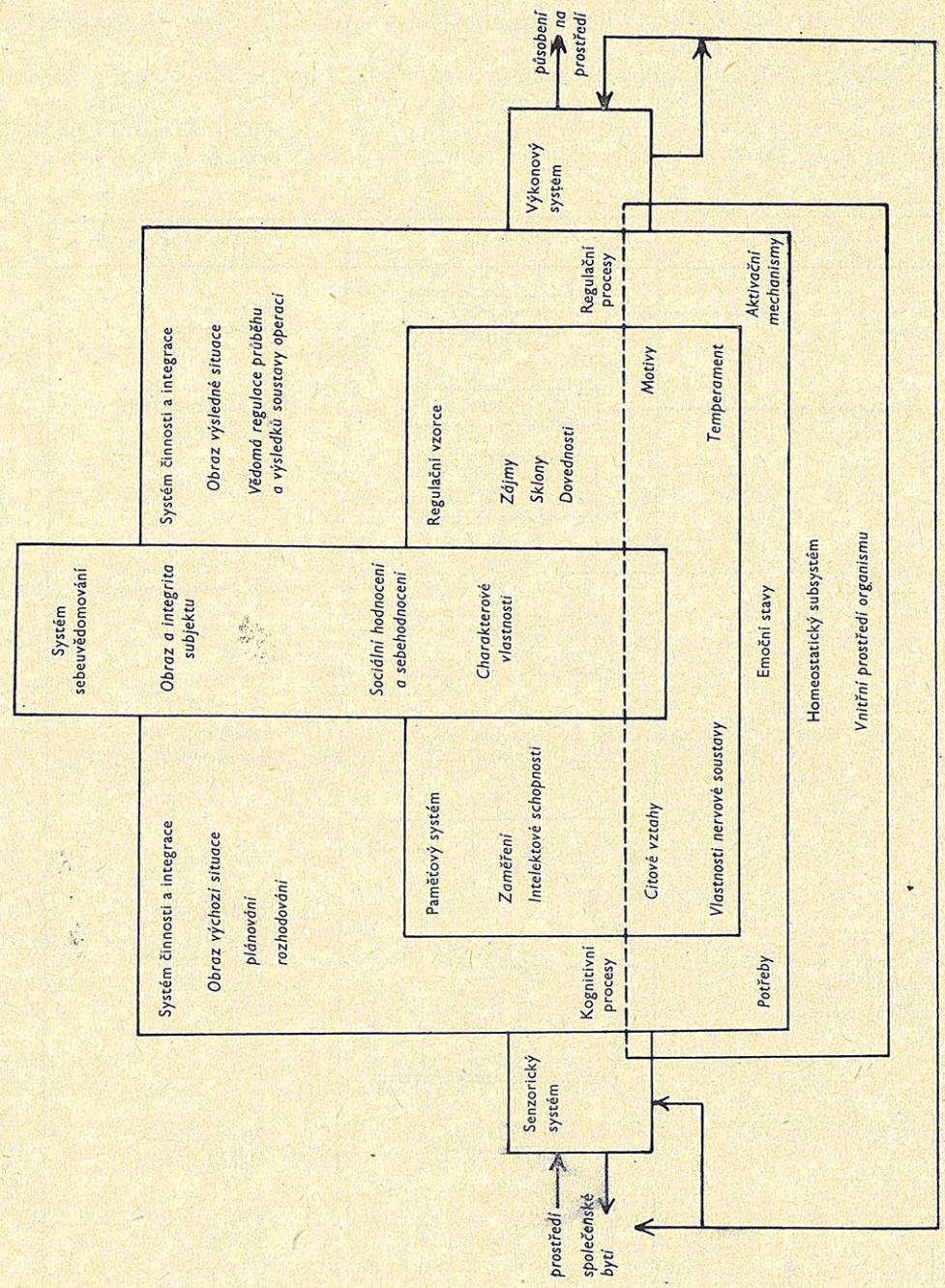

Obr. VII,5: Modelové schéma základních pojmů psychologie osobnosti se zřetelem k řízení činnosti.

je zde uvedena funkce vstupní informace (resp. instrukce), která odpovídá zadanému úkolu a struktuře problému.

Komplexní vyjádření vnitřních podmínek při řízení činnosti a objasnění vztahů mezi základními pojmy struktura a osobnost jsou uvedeny v podobě popisného modelu na obr. VII,5 (podle Brichcína, 1981). Model postihuje různé úrovně řízení s ohledem na diferenciaci základních řídících faktorů a funkcí; přihlíží i k základním

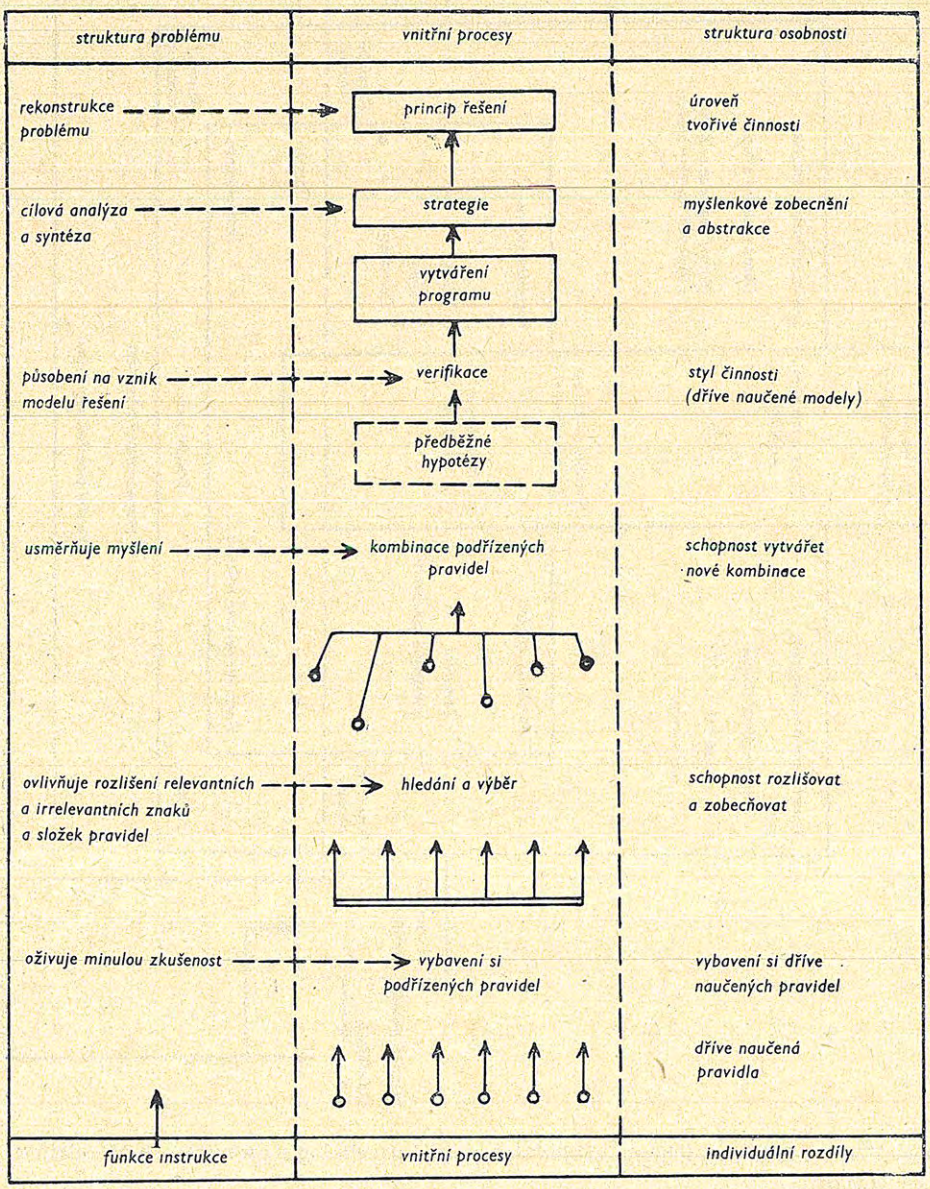

Obr. VII,4: Vnitřní a vnější podmínky činnosti při řešení problémové situace

chické jako jednotná struktura všech jedinečností příslušejících danému člověku; jde především o typologické vlastnosti nervové soustavy, o temperament, o individuální zbarvení emocionálních procesů, jejich dynamiku, o formování vlasností charakteru, jež se vytvářejí na bázi temperamentu vlivem výchovy, apod., a které jsou předmětem zkoumání biopsychologie. Uplatňuje se zde v plné míře zmíněná charakteristika biologické formy pohybu hmoty, tj. to, že tento pohyb je vázán na jedince (jednotlivé živé organismy); tato zákonitost se promítá do psychické a psychosociální úrovně pohybu hmoty. Avšak v protikladu k individualitě, která existuje i u živočichů, mluvíme u člověka o *osobnostních* vlastnostech.[18] Osobnost je více než pouhá individualita, je to živý systém společenských vztahů, který výrazně překračuje hranice organismu; jeho materiální základ nelze hledat výhradně v biologických, popřípadě nervových procesech. Jde zde o ty podstatné lidské síly, které se projevují a objektivizují ve společenských vztazích, v práci, ve výrobních prostředcích, v prostředcích společenského styku, v řeči. Individuálně různé procesy myšlení jsou odrazem tohoto společenského bytí a zároveň se v něm objektivizují. Psychologie studuje nejen *dynamiku* osobnosti, tj. procesy a zákony přechodů (transformací) společenských vztahů (např. pracovních, interpersonálních) v konkrétní chování člověka a psychické mechanismy regulace činnosti jakožto aktivit konkrétního historického individua, ale také *statickou strukturu* osobnosti.

To, co bylo na biologické úrovni toliko individuální, nabývá se vznikem osobnosti povahy společensky podmíněné individuality; jádrem osobnosti, jejího chování a činnosti jsou v poslední instanci sociální vztahy. Vzestupné přechody od původní biologické individuálnosti k osobnosti probíhají v kvalitativních změnách; osobnost zde může vzniknout teprve tehdy, když se jedinec socializuje jak historicky, tak ontogeneticky. V tomto smyslu mluví Šorochovová (1975) o biologické přirozenosti a společenské podstatě osobnosti. Tento přístup překonává úzký redukcionismus, pronikající dosud do psychologie vlivem Sternovy „teorie dvou faktorů", která při výkladu vývoje osobnosti klade nedialekticky biologické a sociální faktory do jedné roviny.

Vlastnosti osobnosti, její schopnosti, sebeuvědomování a motivace, které jsou utvářeny interiorizací společenských vztahů, vzájemných mezilidských styků a společenské i individuální činnosti, tvoří mikrosvět, který vzniká jako odraz objektivního makrosvěta. Mikrosvět aktivně působí, řídí činnost lidí a projevuje se v jejich jednání. Obvykle mluvíme o *vnitřních podmínkách* činnosti lidí, řešení problémů, učení apod., prostřednictvím kterých se vnější vlivy a příčiny činnosti nejen lomí (Rubinštejn, 1961), ale na podkladě kterých lidé aktivně přetvářejí své prostředí.

Zobecňující schéma vztahů mezi vnějšími a vnitřními podmínkami v činnosti člověka (řešení problémové situace) podává obr. VII,4. Vlastnosti osobnosti (její zkušenosti získané učením, její schopnosti, styl činnosti, úroveň myšlení a tvořivosti) se podílejí na přetváření objektu (řešení problémové situace, výrobě produktu aj.) a ovlivňují procesy myšlení (viz střední sloupec na obr. VII,4); z vnějších podmínek

[18] Anaňjev (1980a) nadřazuje neoprávněně pojem individualita nad pojem osobnost.

jména na dva aspekty: předně se pojmem osobnost označuje konkrétní individuum jakožto subjekt odrazu a činnosti; za druhé se chápe osobnost jako sociální vlastnost individua, jako souhrn v něm integrovaných společensky významných rysů. Je proto nutno vymezit ten specifický přístup a tu oblast, z nichž vychází psychologie při určování pojmu osobnost, a to se zřetelem k soustavě věd o člověku.

Vzájemný vztah mezi člověkem a osobností lze vyjádřit takto: pojem *osobnost* postihuje *systém vlastností* člověka, které se utvářejí působením společnosti; tyto vlastnosti má člověk nikoli jako biologická, nýbrž jako společenská bytost, jejíž podstatou je souhrn společenských vztahů (Anaňjev, 1980a). Při studiu vlastností osobnosti vycházíme z reálného bytí člověka a z jeho vzájemných vztahů s objektivním světem; všechny psychické jevy a vlastnosti patří konkrétnímu jednajícímu člověku a jsou v něm integrovány ve smyslu jednoty obecného, zvláštního a jedinečného (Rubinštejn, 1978). Tuto jednotu je třeba vysvětlovat nikoli jen subjektivně, ale zejména objektivně ze společenských vztahů, které formují člověka jako osobnost i jako subjekt historického vývoje. Osobnost v tomto smyslu pokládáme za *kvalitativně nový stupeň* ve vývoji člověka, který navazuje na tu úroveň, která přísluší subjektu činnosti a poznání; ve vlastnostech lidského subjektu spatřujeme předpoklad vzniku a vývoje osobnosti.

Osobnost je však nejen výsledkem společenskohistorického vývoje, nýbrž jako jeho aktivní subjekt je i jeho spolutvůrcem. Psychologie a sociologie mají vedoucí úlohu při komplexním studiu osobnosti, protože ve vývoji osobnosti a její činnosti mají hlavní úlohu sociální procesy a společenské vztahy. Z teze, že podstatou osobnosti je souhrn společenských vztahů, plyne nejen nutnost analýzy společenské činnosti, práce a vzájemného styku lidí, které jako univerzální sociální systém do sebe člověka včleňuje, nýbrž i konkrétně historické metody výzkumu osobnosti. Člověk, ať dítě nebo dělník, se zákonitě do společenského bytí začleňují a jsou jimi determinováni. Starý naturalismus i soudobý antropologismus a personalismus přeceňují pól jedince. Ve skutečnosti však pojem činnost není příznačný pouze pro jednotlivého člověka, jejím subjektem není jednotlivec; to přesvědčivě dokázal historický materialismus, podle něhož individuální činnost se může realizovat jen v materiálních podmínkách dané epochy vývoje společnosti: společenská činnost lidi do sebe včleňuje, lidé jí přináležejí, tak jako části přináležejí celku. Subjektem takovéto činnosti je nutně „socium", v poslední instanci celá společnost, popřípadě její část (třída nebo skupina lidí); tím je podmíněn rozvoj obecných sociálně determinovaných rysů osobnosti. Tak i z hlediska kategorie činnosti jsou překonávány důsledky elementové metodologie, která byla rozšířena již od dob Wundtových při psychologickém studiu osobnosti a vědomí člověka.

Pro osobnost jsou však charakteristické nejen ty obecné rysy, které jsou determinovány společensky (např. vlastnosti člena dělnické třídy), nýbrž i jejich zvláštnost, jedinečnost. Tyto jedinečné rysy v psychologii osobnosti zahrnujeme do pojmu *individualita*. Tento pojem se zkoumá ve dvojí rovině (Anaňjev, 1968, 1980a,b, Sève, 1976). Předně v rovině *biopsy-*

zobecnili nověji Anaňjev (1968, 1980a,b), A. N. Leonťjev (1972a, 1978), Sève (1976), Ancyferová (1981), Bodaljev (1983) aj.

Výsledky rozboru činitelů, které mají rozhodující úlohu při utváření osobnosti, vyjádříme schématem na obr. VII,3 (upraveno podle Anaňjeva, 1980a). Na schématu jsou vyjádřeny vztahy mezi pojmy osobnost, indivi-

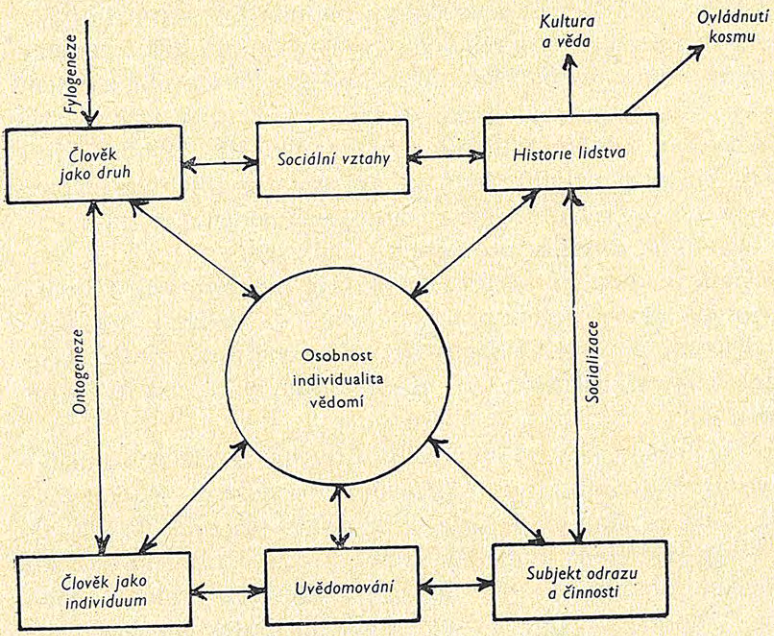

Obr. VII,3: Struktura osobnosti člověka a jejího vývoje

dualita a vědomí, které jsem výše stručně objasnil (k analýze vztahu mezi osobností a vědomím se vrátím v příští kapitole VII,4). Vývoj osobnosti je podmíněn dlouhou fylogenezí člověka jako druhu (Homo sapiens) i ontogenezí lidského individua; vznik a vývoj osobnosti je determinován historií lidstva, především konkrétně historickými sociálními vztahy a společenskou i individuální činností; v těchto procesech se rozvíjí subjekt odrazu a činnosti. Formování osobnosti se uskutečňuje v určitých kulturních podmínkách, v nichž má důležitou úlohu věda, umění, pronikání člověka do kosmu aj.

Z tohoto hlediska je přirozené, že pojem osobnost je používán částečně odlišně v různých vztahových rovinách a v různých společenských vědách, např. v sociologii, psychologii, pedagogice, ekonomii a estetice. Osobnost totiž plní rozmanité společenské funkce a působí v různých sociálních situacích. Z mnohoznačnosti pojmu osobnost upozorňuje Kon (1971) ze-

mus a marxistická psychologie překonávají tuto koncepci „bariéry" zejména na podkladě teorie odrazu a činnosti a spojují vnitřní život člověka s životem společnosti. V *individualitě* (tj. v tom, co je individuální a zvláštní) se projevuje obecné, které existuje objektivně a vyjadřuje ty společné rysy, vlastnosti a vztahy, jež se realizují v jednotlivém. Existuje dialektická jednota obecného a jednotlivého; zároveň však obecné nevyčerpává jednotlivé, protože obecné nezahrnuje veškerou rozmanitost a mnohotvárnost jednotlivého. Jak ze sociálně psychologických výzkumů, tak z dialekticko-logické analýzy plyne, že individualitu člověka, jeho osobnost není možno zkoumat jen jako sumu biologicky podmíněných rysů, nýbrž jako sociálně determinovanou jednotu vnitřního života člověka, jednotu interiorizovaných společenských vztahů. Jednota osobnosti s objektivním, zejména sociálním světem se uskutečňuje v procesech aktivního odrážení, individuálního a sociálního učení, v procesech socializace.

Osobnost tudíž není pouhou statickou „architekturou", nýbrž především systém *organizovaných psychických procesů*, které se rozvíjejí na podkladě aktivního odrazu a činnosti. Osobnost je stále sebe samu překonávající jednotou, která nesmí ustrnout na místě (stagnovat), má-li zůstat skutečnou osobností.

V tomto široce historickém a systémovém smyslu je třeba pokládat činnost za *determinujícího* činitele při formování osobnosti a vědomí člověka. Nejde tudíž pouze o činnost jedince — v tomto případě by zákony vývoje osobnosti byly podřízeny náhodě — nýbrž jde v pravém smyslu slova o činnost sociálně determinovanou, která podléhá logice historického vývoje společnosti. V tomto vývoji se vytváří složitá dialektika společenských vztahů, kvalitativně odlišných v různých historických formacích, kterou nelze zaměňovat za tzv. teorii interakcí, resp. interakční teorii osobnosti, která v sobě nese všechny rysy pozitivistického empirismu.

Studium činnosti není proti samoúčelné, nýbrž musí vycházet z *logiky sociálních vztahů*, které zprostředkují mezi individuem, společností a objektivním světem. Tato logika ve své univerzální platnosti determinuje jak mezilidské vztahy, tak i osobnost člověka. Tento metodologický přístup má velkou explanační sílu nejen v ekonomice a filozofii, ale i v psychologii, jak to dokazují např. marxistické práce o vlivu sociálních vztahů v kapitalismu na utváření psychické individuality člověka (vliv soukromého vlastnictví, vliv peněžních vztahů na vznik individualismu aj.).[17] Marxovy dosud mnohdy ne dosti správně pochopené studie o této otázce

[17] Západní teorie „mezilidských vztahů" („human relations") je v podstatě subjektivistická; vychází z individua jako výchozí entity a přehlíží úlohu sociální determinace.

věku nemůže sama řešit takové základní otázky, jako je dialektika kauzality a vývoje ve fylogenezi a ontogenezi člověka, jako jsou vztahy osobnosti k světu a společnosti, vztahy mezi modely sociálních a psychických procesů, jako je teorie poznání, aj. Naléhavě chybí vytvoření obecné teorie společnosti a individua (resp. osobnosti), kterou nemůže nahradit sebevětší hromadění empirických výzkumů psychologických, biologických, antropologických aj.

Vlivem nedostatečné teoretické úrovně přežívají pozůstatky starého naturalismu a funkcionalismu, kdy přírodní jedinec je východiskem studia osobnosti a někdy i samotných společenských procesů; takovýto názor je jednou z hlavních příčin současné krize jak psychologie osobnosti, tak teoretické psychologie vůbec. Nesprávně chápaná jednota individua a společnosti vede mnohdy k psychologizaci společenských věd (viz např. psychoanalýza, teorie tzv. behaviorálních věd aj.). Nešťastným dědictvím naturalismu je elementarismus, kladoucí důraz na izolované diskrétní jednotky (např. jednotlivé znaky a významy); ten nemůže být východiskem jednotící psychologické teorie. Výrazem úsilí o překonání těchto nedostatků je *teorie systémů*. Jeden z jejích představitelů, Bertalanffy (1972), se pokusil o překonání zjednodušujících elementaristických názorů, jimiž je podmíněna krize ve vědách o člověku (včetně psychologie), avšak opřel se jednostranně o přírodní vědy a nedocenil tu skutečnost, že podstata člověka a jeho osobnosti je společenská. Nestačí pouze studovat organizační principy a vztahové systémy, nýbrž je nutno pochopit jejich dialektický a historický základ, především změnu biologických jevů v jevy sociální, která nastala při vzniku společnosti a člověka.

Ve své analýze vývoje odrazu, chování, činnosti, poznávacích procesů a učení jsem objasnil podstatu kvalitativních změn ve vývoji člověka. Při výkladu vzniku a vývoje osobnosti však nestačí přihlížet pouze k jednotlivým stránkám (např. k odrazu, chování apod.), nýbrž je nutno objasnit základní *„místo kauzality"* při utváření osobnosti (Shames, 1980): jím není mnohdy abstraktně chápaná socializace osobnosti, nýbrž všestranná dialektická kauzální analýza, kterou rozpracovali v psychologii Rubinštejn (1961, 1978), A. N. Leontjev (1978), Sève (1976) aj. Již Marx (1952) ukázal při kritice starého antropologického naturalismu, že nestačí uznávat pouze jedince; teoretický kauzální výklad vede totiž k závěru, že podstatou člověka není jakési „lidské individuální abstraktum", nýbrž že jí jsou konkrétně historické společenské vztahy. Tuto „skutečnou konkrétnost", která je aktuální zákonitostí psychosociálního pohybu, nepoznáváme pouhým empirickým výzkumem, nýbrž k ní dospíváme logickou analýzou, která ústí ve zjištění nejobecnějších zákonitostí při studiu sociálních vztahů jakožto determinant působících ve vztazích individua a společnosti.

Základním omylem tradiční empirické psychologie bylo a je, že přejala od subjektivního idealismu včetně pozitivismu tezi o existenci nepronikknutelné *bariéry* mezi vnitřním světem člověka a vnějším objektivním světem. Tato nesprávná, svou podstatou idealistická teze byla uznána jako apriorií princip, stojící nade všemi pochybnostmi. Dialektický materialis-

lečenských a pracovních procesů. Lidský subjekt uplatňuje svou aktivitu a tvořivost především v pracovním procese a je zpětně tímto procesem přetvářen. Systémové vztahy v uvedeném modelu (viz obr. VII,2) se projevují a uskutečňují v parciálních systémech, jako je např. systém aferentní (oko) — systém centrální integrace — a systém eferentní (ruka), popřípadě používaný nástroj. Produkt práce je exteriorizací „bytostných sil člověka", jejich zhmotněním, které se uskutečňuje zpravidla pomocí složitých nástrojů (různých druhů výrobních prostředků); ty je možno zkoumat jak z hlediska předmětu, který přetvářejí, tak vzhledem k subjektu, který je vytváří a používá jich. Tyto analýzy jsou podkladem pro *konstrukci modelů* v psychologii i v ostatních společenských vědách (viz modely činnosti a učení, řešení problémů, heuristické modely aj.).

Současné nové stroje zdokonalují nejen senzomotoriku (lidskou ruku, smyslové orgány), nýbrž urychlují v podobě autoregulačních automatů a heuristických programů procesy myšlení a rozhodování a jsou podkladem pro vznik velkých informačních systémů. Tyto zdroje lidské *tvořivosti* jsou nekonečné — nejsou totiž omezeny biologickými faktory, nýbrž jsou určovány společenskotechnickým pokrokem. To vše vytváří nový prostor pro realizaci rozpětí mezi kategorií možného a reálného a tím i nové možnosti pro rozvoj tvořivé aktivity subjektu, a to nejen jednotlivce, ale zejména lidských kolektivů.

Subjektem poznání a činnosti není přirozeně pouze jednotlivec, ale pracovní kolektivy, závody, celé skupiny lidí a celá společnost, resp. její třídy. V současné revoluční epoše je tímto subjektem komunistická strana, která plní ve vývoji socialistické společnosti základní poznávací a řídící funkci.

3. Osobnost a dialektika společenských vztahů

Pojem osobnost zaujímá právem při studiu vývoje člověka jedno z vedoucích míst proto, že v něm je nejjasněji vyjádřena *společenská podstata* člověka. Ve své práci rozvíjím marxistický přístup k teorii osobnosti: v osobnosti vidím nikoli východisko, nýbrž výsledek, završení složité historie sociálních a psychických procesů. Z toho logicky plyne nutnost komplexního studia vzniku a vývoje osobnosti na podkladě teoretické soustavy, jejímž východiskem jsou základní teze historického materialismu. A. N. Leontjev (1978) právem označil tuto novou teorii za „koperníkovskou revoluci" v psychologii.[16] Psychologie bez filozofie a bez ostatních věd o člo-

[16] Z tohoto hlediska nejsou dosud plně využity, jak na to shodně ukazují A. N. Leontjev (1978) a Sève (1976), Marxovy Teze o Feuerbachovi (Marx, 1952).

článkem celého procesu psychické regulace je moment shody mezi tím, co má být, tj. očekávanou hodnotou (OH), a mezi reálnou situací, tj. skutečnou hodnotou (SH); rozdíl mezi oběma hodnotami (AH) se podílí na určení směru i síly motivace a na stanovení cíle prováděné činnosti. Na těchto činitelích, které jsou podmíněny předchozí zkušeností jedince, závisí průběh kódování a vytváření programů. Program odpovídá záměru; není tudíž zcela jednoznačný, nýbrž má pravděpodobnostní cha-

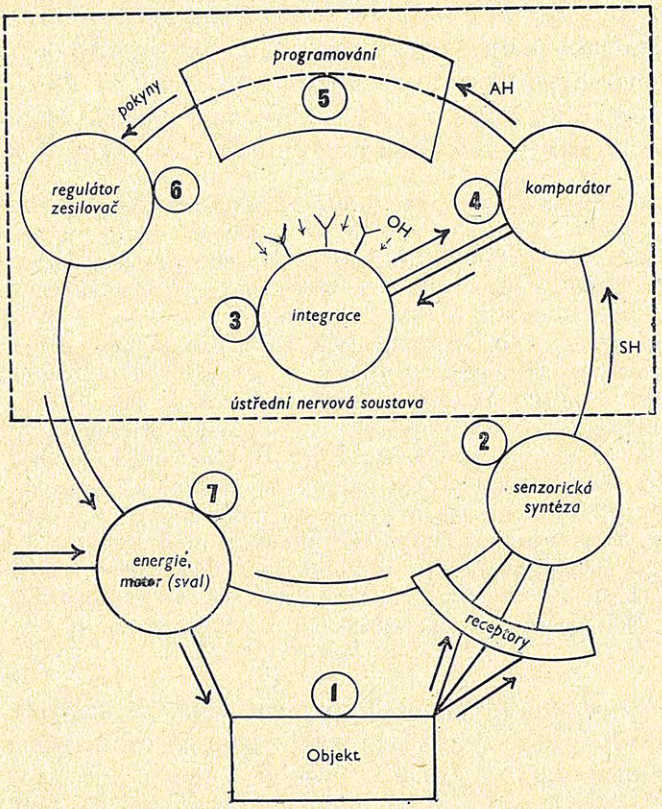

Obr. VII,2: Model psychické regulace (podle Bernštejna). OH — očekávaná hodnota, SH — skutečná hodnota, AH — rozdíl mezi oběma hodnotami.

rakter, je spíše jednou z hypotéz, která se v průběhu činnosti ověřuje podle povahy (např. úspěšnosti, neúspěšnosti) dosažených výsledků. Podobně jako záměr anticipuje budoucnost, je program — jenž je ve službě záměru — součástí plánu činnosti. Vztahy v modelu na obr. VII,2 tvoří jednotný funkční systém, v němž vzájemně působí potřeba a cíl činnosti i případné rozpory mezi nimi. Těmito podmínkami je vytvořen podklad pro vznik těch vyšších úrovní odrazu, které jsou spojeny s aktivitou poznávajícího a vědomého subjektu.

Pochopení zákonitostí struktury subjektu činnosti a poznání a jim odpovídající modely mají velký význam pro objasnění konkrétních otázek spo-

mu pólu praxe. Přitom gnoseologický subjekt je v materialistické filozofii neodlučitelný od svých ontologických základů, od reálného bytí člověka i společnosti. Subjekt poznání je vnitřně spojen se *subjektem praxe,* který aktivně přetváří a tím i zlidšťuje objektivní skutečnost; schopnosti a možnosti člověka jako společenské bytosti se vytvářejí ve společenské praxi.

Ucelená teorie subjektu vzniká jako společné dílo většího počtu věd, z nichž většina patří do soustavy věd o člověku. Problémy vědy, které vznikají při studiu člověka jako subjektu, viz obr. VII,1. Schéma na obr. VII,1 má metodologický charakter; ukazuje na teoretické souvislosti, které je nutno vzít v úvahu při studiu vzniku a vývoje lidského subjektu. Jsou v něm odlišeny tři druhy subjektu: subjekt odrazu, činnosti a poznání.

Každý z těchto druhů subjektu má svou specifickou strukturu. Objasním zde stručně *strukturu subjektu činnosti.* Vycházím z toho, že v činnosti subjektu má základní úlohu *zaměřenost na cíl.* Záměr činnosti a způsob jeho realizace jsou velmi mnohotvárné — závisejí jak na cíli a jeho podcílech, které se v průběhu chování zpřesňují, tak na způsobu i prostředcích k dosažení cíle, které je možno obvykle různě variovat. Proces, který zde probíhá, se realizuje v závislosti na tom, co je *možné, nutné* a *skutečné,* tj. na tom, co může být, co má být (co subjekt potřebuje a plánuje) a na tom, co reálně v daném okamžiku existuje (na konkrétních podmínkách činnosti). Tyto vztahy vyjadřuje kategorie možného a skutečného, přičemž možnost v sobě odráží předpoklady pro vznik nového jevu a pro tvořivou práci člověka. Možnost v činnosti člověka se jeví jako předobraz požadovaného předmětu. V přírodních procesech se možnost mění ve skutečnost nezávisle na činnosti lidí. V životě společnosti je však právě činnost lidí nutnou podmínkou přeměny možnosti ve skutečnost: zejména ve své práci lidé přetvářejí to, co je možné, ve skutečné; např. přetvářejí přírodní předmět (surovinu) v nový předmět s dokonalejšími vlastnostmi. K tomu je ovšem nutná o vědu opřená znalost objektivních zákonů (věda se zde stává výrobní silou).

Jak si představit *model systému,* který by alespoň částečně vystihl podstatné rysy člověka jako celistvého subjektu činnosti (např. práce)? Jeden takový možný model představuje náš funkční systém činnosti (viz kap. IV,4b). Tento náš model navazuje na naše výzkumy poznávacích procesů a učení i na práci Šingarova (1978), který z nových, protimechanistických hledisek interpretuje Pavlovovu teorii vyšší nervové činnosti a vyvozuje z ní model signálního samoregulačního systému.

Jiný model, který rovněž vychází z předpokladu o aktivitě odrazu, o převodu krátkodobého odrazu do dlouhodobé paměti a o cílové zaměřenosti lidské činnosti, navrhl sovětský fyziolog Bernštejn (1961), viz obr. VII,2.

Jde tu o model autoregulačního systému; Bernštejn v něm ukazuje, že nestačí jen uvažovat o přenosu převodové energie přes receptory (viz 12 na obr. VII,2) k efektorům (7), nýbrž že je nutné předpokládat složitý mnohaúrovňový proces uskutečněný integrací (3), komparací (4), kódováním odrazu a vytvářením programu (5) za aktivní účasti regulátoru (6), jenž podle potřeby zesiluje, zrychluje apod. průběh činnosti, která je uskutečňována pohybem výkonných orgánů (např. svalů). Důležitým

Základem gnoseologického subjektu jsou relativně samostatné poznávací procesy, jejichž rozborem jsme se zabývali výše (viz kap. V). Gnoseologický subjekt představuje projevy lidského poznávacího úsilí, které ve vývoji společnosti jsou dány pólem teorie (vědy apod.) proti protikladné-

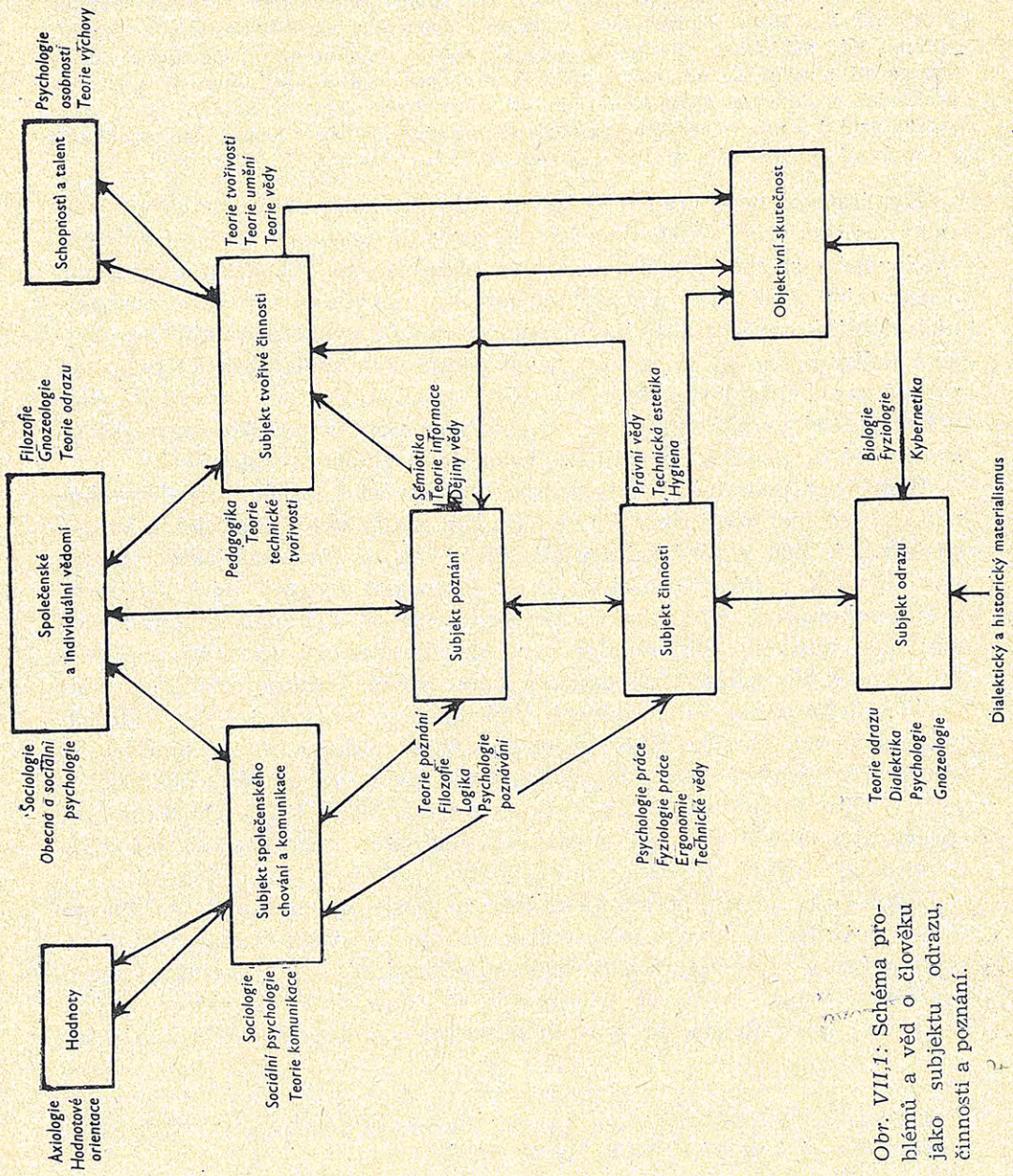

Obr. VII.1: Schéma problémů a věd o člověku jako subjektu odrazu, činnosti a poznání.

(výsledku) a tím i uspokojení potřeby. Na kvalitativně vyšší úrovni jsou tyto nervové mechanismy podkladem pro vznik záměrného chování a cílesměrné činnosti. Ukázal jsem, na rozdíl od různých mechanistických názorů, že při výkladu vzniku lidského subjektu nestačí pouze zřetel k energetickým, resp. orientačně reflexním procesům (Berlyne, 1960), protože i ty jsou u člověka podřízeny společensky determinovanému systému psychiky.

Z historického hlediska je *vznik subjektu* spojen se vznikem aktivního vztahu k přírodě, kdy Homo sapiens začal v diluviu používat a vyrábět nástroje a lovecké zbraně. Být subjektem zde neznamená nic jiného než označení specificky lidské schopnosti aktivně se adaptovat přírodě, přetvářet některé její součásti a v této praktické, společensky podmíněné činnosti rozvíjet své poznání. Subjekt, který primárně vznikl v proces odrážení skutečnosti (viz kap. III), se v historii této praktické i poznávací činnosti dále vyvíjel a zdokonaloval své vlastnosti i své projevy.

Kvalitativně nový stupeň ve vývoji lidského subjektu je spojen s historicky vzniknuvším oddělením *práce tělesné od duševní* a s *třídní diferenciací* uvnitř společnosti. Společenský pokrok je tu vykoupen ujařmením a utrpením velké části jejích členů (otroků, nevolníků a posléze námezdních dělníků), jejichž aktivita je omezena pouty vykořisťovatelů. Se vznikem dělby práce, která je nezbytnou podmínkou společenského pokroku, vzniká zároveň třídně podmíněný rozpor mezi subjektem činnosti (tj. člověkem, který vyrábí společenské hodnoty) a mezi vykořisťovatelem, který se dík své hospodářské a politické moci stává vládnoucí osobností.[15]

Historicky podmíněné antagonismy společnost ve svém vývoji překonává při vzniku socialismu a uvolňuje tím pouta aktivitě subjektu v celé společnosti. Zde v plné míře platí, že člověk se stává subjektem pouze svou historií a jakožto subjekt je společenskou bytostí, jejíž vlastnosti včetně schopností se formují ve společenské praxi. Při analýze vzniku člověka jako subjektu individuální i společenské činnosti nelze proto přihlížet pouze k biologickým základům jedince, nýbrž je nutno brát především zřetel k jeho sociální determinaci. Vědecké vyřešení otázky biosociálních základů vývoje člověka jako subjektu patří k základním úspěchům nejen současné vývojové i obecné psychologie, ale všech věd o člověku (Anaňjev, 1977, 1980a, Lomov et al., 1977, Šorochovová, 1975, 1977). Odhaluje nesprávnost tendencí buď jednostranně biologizovat, nebo naopak sociologizovat otázku vývoje člověka, jeho psychiky, vědomí i jeho osobnosti.

Ontologický přístup k subjektu jakožto výsledku působení společnosti na vyvíjejícího se člověka je primární. Zároveň je však člověk subjektem smyslových a myšlenkových odrazů skutečnosti, tj. má k okolnímu světu kognitivní vztah. Poznávací stránka je v činnosti člověka (resp. celých kolektivů) tak důležitá, že právem mluvíme o *gnoseologickém subjektu.*

---

[15] Dialektickou jednotou subjektu a objektu i historickou podmíněností lidského subjektu se zabývá ve své studii M. Maršík (1975).

2. Vznik a vývoj lidského subjektu

Ve svém historickém vývoji se člověk stal aktivním subjektem společenského vývoje. Aktivní účast člověka na společenském vývoji je úměrná tomu, jak uvědoměle chápe zákonitosti tohoto vývoje. Poznání těchto zákonitostí je zároveň podmínkou toho, že se člověk může uvědoměle rozhodovat ve složitých životních podmínkách. Pojem člověk jako subjekt do sebe zahrnuje více stránek: jde zejména o subjekt odrazu, subjekt činnosti, subjekt poznání, subjekt chování a subjekt učení; vývojově prvotní je, jak jsme výše ukázali (viz kap. III), subjekt odrazu.

V nemarxistické literatuře je otázka lidského subjektu jednostranně zkreslována. Např. psychoanalýza vyšla z tradičního subjektivistického výkladu subjektu jako faktoru, který integruje psychické procesy a který v podobě „ego" (já) potlačuje nevědomé pudy (viz kap. III,5). Za pouhý introspektivní epifenomen je subjekt pokládán v empiristických psychologiích (behaviorismus, funkcionalismus aj.). V buržoazní filozofii má dosud značný vliv Husserlovo (1972) pojetí subjektu; Husserl vyšel z hledání podstaty „čistého vědomí" v duchu platónského objektivního idealismu, ale zakotvil v idealismu subjektivním, podle něhož kritériem správnosti poznání jsou subjektivní prožitky. Pod vlivem těchto názorů je i Holasova studie (1971), kde autor za kritickou otázku problematiky subjektu pokládá to, zda je dostačující podmínkou existence subjektu prožívání v širším smyslu, nebo „pouze prožívání se schopností sebeuvědomování" (s. 187); správně však konstatuje, že teorie subjektu může vzniknout jen jako společné dílo několika věd. Vcelku lze říci, že subjektivní idealismus pokládá subjekt za psychickou jednotu individua na základě prožívání, resp. uvědomování při faktickém vyloučení objektu. Přežitky těchto nesprávných názorů dosud přetrvávají.

Marxistická filozofie a psychologie zdůrazňuje *dialektickou jednotu subjektu a objektu*, která má vždy konkrétně historickou podobu (Mužík, 1966). Kategorie subjektu patří k historicky podmíněným charakteristikám člověka i lidstva; žádný jedinec ani kolektiv není abstraktním subjektem, ale subjektem v rámci svého společensko-historického zařazení (Maršík, 1975). Při studiu vzniku a vývoje subjektu patří primát *ontologickému* východisku, které v sobě zahrnuje evoluční, historický přístup. Člověk se stal subjektem ve svém fylogenetickém vývoji, ve vývoji společnosti, která na něho působila a přetvářela jej. V tomto smyslu je člověk objektem společenského vývoje. V zájmu stručnosti se budeme v návaznosti na předcházející kapitoly (viz kap. IV a V) zabývat především rozborem vzniku subjektu činnosti a subjektu poznání.

V souladu s pracemi sovětských autorů (Anaňjev, 1977, 1980a,b) i na podkladě svých výzkumů (Linhart, 1979a,b, 1980b) jsem ukázal na *fylogenetické* předpoklady vzniku subjektu. Vycházím z toho, že při kvalitativních přechodech od nervové úrovně odrazu v lidské vědomí má důležitou úlohu vznik aktivního psychického odrazu, který se podílí na řízení činnosti, tak aby subjekt dosáhl požadovaného cíle

člověka, existuje však reálný proces vývoje společnosti, v němž se mění podstata společnosti i podstata člověka. Z vnitřní jednoty podstaty a zákona pak plyne, že zákony vývoje člověka i jeho psychiky můžeme poznat tím, že vyjdeme z takto společensky chápané podstaty člověka.

Uznání společenské podstaty člověka nikterak neznamená popření jeho *biologické přirozenosti.* Z hlediska biologie je člověk organismus, který patří k druhu savců a k čeledi hominidů. Již jako biologický organismus představuje člověk autoregulační celistvý systém, který podle I. P. Pavlova (1952) je „v nejvyšší míře samoregulující, sám sebe podporující, obnovující, opravující a též zdokonalující systém". Biologické stránky systému Homo sapiens jsou relativně stabilní — za posledních čtyřicet tisíc let se člověk biologicky téměř nezměnil. Kvalitativní změny však nastaly v sociální povaze člověka, jak to potvrzuje jeho vývoj od otrokářského řádu až k dnešní socialistické společnosti. Člověk je tudíž *biopsychosociální systém,* avšak biologické není v člověku určující — determinující úlohu má ve vývoji člověka a jeho osobnosti společnost a společenská práce.

Rozhodující úlohu ve vývoji člověka nemá biologický genetický program, nýbrž program sociální; Dubinin (1971) zde mluví o „programu sociální dědičnosti". Objektem tohoto programu je informace ztělesněná v pracovních nástrojích, v kultuře, v knihách a v jazyce. Každá nová generace přebírá zkušenosti, informace a vymoženosti předcházejících generací a je tak zbavena nutnosti učit se všemu znova od začátku. Společenská praxe a její materiální základ jsou objektivním nositelem historicky vzniklé společenské zkušenosti.

Historickomaterialistická metoda nově vymezuje *místo člověka ve společnosti,* objasňuje vznik zaměření jeho vědomí i jeho činnosti. Při studiu přechodů od nižší biologické úrovně na úroveň psychosociální (lidské psychiky a vědomí) nelze vycházet pouze z rozboru vztahů mezi jednotlivým podnětem a jednotlivou reakcí (model S-R), ani z izolovaného odrazu, ani z fenomenologické analýzy stavů vědomí, nýbrž v celistvé, sociálně determinované psychické soustavy, která vzniká syntézou hlavně senzorických, motoricko-efektorických a motivačních složek a která plní řídící funkci ve vztahu k chování a činnosti člověka ve společenském systému. Člověk je utvářen souhrnem podmínek společenského bytí v dané historické epoše (Linhart, 1981).

Stanovením těchto podmínek a společenských sil (včetně výchovy) působících na utváření osobnosti můžeme pochopit člověka jako *objekt* společenského vývoje. Tato objektivní analýza je východiskem pro objasnění vnitřních podmínek utváření člověka jako *subjektu.* Z těchto důvodů jsou subjekt i osobnost vždy jevy konkrétně historické — z toho plyne i důležitost historickomaterialistické metodologie ve společenských vědách, ve vědách o člověku včetně psychologie.

1. Společenská podstata člověka

„Všechny světové otázky," píše Rubinštejn (1978), „a odpovědi na ně, které vymezují, jak má člověk žít, v čem má hledat smysl svého života, se při veškeré své nevyčerpatelné různorodosti a bohatství soustřeďují nakonec do jednoho bodu, do jedné otázky — *jaká je podstata člověka (co je člověk) a jaké je jeho místo ve světě*" (podtrženo J. L.). Různé filozofické i psychologické směry odpovídají na tuto otázku různě — jejich odpověď je určována jak úrovní vědeckého poznání, tak i společenskými a třídními zájmy. Řešení této stále nové a základní otázky, jak se člověk a jeho vědomí vyvíjí, jak se jeho individuální vědomí jakožto součást společenského vědomí podílí na vývoji společenských systémů, závisí tudíž i na tom, jak odpovídáme na výše uvedenou základní otázku.

Až do vzniku marxistické filozofie byla v tradiční filozofii, psychologii, sociologii i biologii podstata člověka pokládána za *neměnnou*. Kromě náboženských dogmat o vzniku člověka bylo pro obhajobu tzv. věčné podstaty užíváno toho nesprávného argumentu, že se základní znaky člověka jako Homo sapiens v průběhu jeho existence neměnily a nemění. Této neměnné podstatě člověka prý odpovídají společenské vztahy — sociální zřízení bylo pokládáno za projev zobecněné „věčné podstaty člověka". Pragmatičtí obhájci kapitalismu tvrdili, že potřeba mít soukromé vlastnictví patří k základním „pudům" člověka, že je hlavním motivem jeho jednání a tvoří základ společenského řádu. Revoluční myslitelé od 2. pol. 18. stol. vycházeli teoreticky z týchž idealistických předpokladů, avšak vyslovili opačnou tezi: lidské povaze prý odpovídá ekonomická rovnost lidí (již J. J. Rousseau aj.). Tím ovšem byla celá problematika zákonitostí vývoje společnosti psychologizována: všichni se snažili proniknout do této neměnné podstaty člověka, pochopit ji a na podkladě toho navrhnout program nejlepšího společenského zřízení. Tak do značné míry postupovali i utopičtí socialisté. Všem těmto názorům je společný metafyzický přístup „proroků 18. století", jak je nazval Marx.

Se zcela novým výkladem této otázky přišel na základě svého dialektického a historického materialismu K. Marx (1952): „Lidská podstata není žádné abstraktum vězící v jednotlivém individuu. Ve své skutečnosti je to souhrn společenských vztahů."[14] Marx tudíž chápal podstatu člověka jako zákonitý výsledek historického vývoje lidstva. Protože společenské vztahy se neustále měnily a budou měnit, mění se i podstata člověka. To odpovídá názorům materialistické dialektiky: podle ní je podstata sice trvalejší než jev, ale z dialektické jednoty podstaty a jevu plyne uznání proměnlivosti podstaty — a to plně platí i v otázce podstaty člověka. Nemůže proto existovat společenské zřízení, které by navždy odpovídalo „věčné podstatě"

[14] K. Marx: Teze o Feuerbachovi. In: K. Marx—B. Engels: Německá ideologie. Praha 1952, s. 90.

nebo skupinu lidí (např. pro majitele podniku) určitého, v dané vztahové rovině specifického významu.

Tyto vztahy se projevují v *sociálních procesech,* které jsou druhým subsystémem sociálních systémů a které záleží především v ekonomických a sociálně politických změnách; každý sociální proces je nutně spojen s činností lidí, sociálních skupin a tříd. Třetím subsystémem jsou *psychosociální procesy,* k nimž řadíme lidské vědomí, kulturu, vědu, ideje, ideologii aj. Všechny tyto hierarchicky uspořádané úrovně (systémy a podsystémy) mohou existovat jen ve spojitosti s lidmi a jejich produktivní činností, tj. s *lidským činitelem.* Základní složkou uvedených systémů je člověk.

Lidé, kteří jakožto hlavní složka sociálních systémů svou činností vytvářejí své dějiny, jsou *objektem i subjektem* společenského vývoje. Činnost každého člověka podléhá určitým objektivním zákonům a je řízena určitými orgány a institucemi — zde je člověk objektem řízení. Zároveň však člověk ve své práci řídí činnost druhých lidí, předává jim své zkušenosti, tvoří nové hodnoty apod. — zde vystupuje jako subjekt společenského vývoje. Podmínkou toho, aby člověk mohl zasahovat do společenského vývoje, aktivně na něm participovat a podílet se na jeho řízení, je vznik kvalitativně nové stránky v psychickém vývoji člověka: *uvědomování a řízení sebe sama,* svých operací, činů, myšlenek, citů a motivů, tj. svých psychických procesů. Vědomí a uvědomělost se zde stávají nezbytným článkem nejen psychosociálních procesů, ale vývoje celé společnosti. Tyto vnitřní souvislosti pochopil již Hegel (1960), ale vylíčil je ve své fenomenologii jako vývoj objektivního ducha-vědomí; teprve dialektický a historický materialismus objasnil tyto složité vztahy vývojově, historicky a materialisticky.

Při formování osobnosti socialistického člověka má klíčovou úlohu *osvojování si dialektickomaterialistického způsobu myšlení, spojování poznání s potřebami života společnosti a ověřování jeho správnosti v činorodé praxi.* Dialektickomaterialistická metoda myšlení má nesporné přednosti: zabraňuje tomu, abychom nečinili náhodná zobecnění, abychom zdání nevydávali za podstatu a aby myšlenkové abstrakce nebyly metafyzicky strnulé a proto i dogmaticky neplodné. Umožňuje pravdivé poznání zákonů vývoje přírody, společnosti a myšlení, pomáhá odpovědět na otázky, co je podstatou světa, jaké je postavení člověka v současném rychle se měnícím světě a v revolučním procesu v epoše přechodu od kapitalismu k socialismu.

VII. Společnost, člověk a osobnost

Podle známého Marxova výroku je anatomie člověka klíčem k pochopení anatomie opice, podobně jako je buržoazní ekonomie klíčem k pochopení ekonomie feudální a starověké; to však neznamená, jak poznamenává Marx, že vyšší formy života lze převést na nižší a naopak. Z téhož důvodu není možno pochopit podstatu člověka, který se ve svém vývoji stal společensky determinovanou osobností, jestliže v něm vidíme izolovaného Robinsona nebo pouhý produkt kognitivního vývoje. Podstatou člověka jako společenské bytosti je souhrn *společenských vztahů*, které se vytvářejí ve společenském bytí a jakoby v průsečíku se protínají v lidské osobnosti a v její činnosti. Toto pojetí je východiskem pro vytvoření teorie o vzniku a vývoji člověka jako subjektu činnosti a osobnosti.

Sociální systémy, ve kterých se člověk vyvíjí, sestávají z věcných, procesuálních, duchovně kulturních a lidských složek; přitom vždy mají konkrétně historickou podobu (Anaňjev, 1977, 1980a, Afanasjev, 1978a, Mužík et al., 1981). Složkou sociálního systému se staly i přírodní předměty (věci), které tvoří součást společenského bytí a které člověk přetváří v prostředky potřebné k životu; patří sem zejména pracovní prostředky, nástroje a spotřební předměty, kterých člověk používá ve své činnosti a k reprodukci sebe sama. Povahu věcí jako složky sociálního systému nelze pochopit mimo lidskou činnost; jsou produkty této činnosti a nabývají tak své sociální hodnoty.

Věci mají z tohoto hlediska svou specifickou systémovou kvalitu: mají pro člověka a pro celou společnost (resp. společenskou třídu) určitý *význam* a *smysl* (A. N. Leontjev, 1978). Lidé po určitých věcech touží, jiné odmítají apod. Tím věc jakoby negují, ztrácejí k ní svůj vztah jako k přírodnímu materiálu, z něhož byla vytvořena, ztrácejí popřípadě i vztah ke konkrétním potřebám lidí, jimž měla sloužit. Příkladem složitosti těchto vztahů je to, že věci se stávají předmětem vlastnictví; jako vlastnictví se věc stává nositelem určitých společenských vztahů, a to buď jako soukromé, nebo jako společenské vlastnictví. Věc jakožto vlastnictví nabývá pro člověka

mech vytváření pojmů a myšlení jsme přispěli k objasnění této vyšší úrovně v procesech učení (viz zejména hra Domino aj., Linhart, 1976a). Jde o učení nikoli jen na základě informací o objektivní skutečnosti, nýbrž na podkladě vědomé analýzy nejen výsledků vlastní činnosti (získané zkušeností), ale i průběhu činnosti (systém logického sledu používaných operací včetně operací myšlenkových). Pouze z tohoto hlubšího hlediska můžeme pochopit, proč lidské vědomé učení je především vnitřní formativní proces, a nikoli pouhé „drilové osvojování", nikoli drezura. Existuje však i další aspekt: takto chápané učení vývoj psychiky v určitém smyslu „předbíhá", tj. formuje, připravuje schopnosti, způsobilosti a tvůrčí síly, které bude člověk, resp. lidské kolektivy, potřebovat ve své budoucí práci; dík tomu je osobnost, která přistupuje k činnosti kreativně, zaměřena na osvojování toho, co nově vzniká v objektivní skutečnosti (zejména v rozvoji společnosti), i na zobecňování společenské zkušenosti (viz Linhart a Turková, 1981).

Pro současnou psychologii je tedy charakteristické úsilí o *systémové* postižení psychické ontogeneze, které bere v úvahu celý sociální kontext, společenské bytí člověka (Anaňjev 1980a, b, aj.). Tyto tendence našly svůj výraz v tzv. makropsychologii (Häyrynen, 1977), zdůrazňující význam ekonomicko-společenských souvislostí v psychickém vývoji člověka.

V koncepci, kterou jsem zdůvodnil v této kapitole, je učení chápáno jako celoživotní činnost i potřeba člověka a jako jednota podmínek celoživotního vývoje člověka a rozvoje osobnosti. Učení člověka v tomto novém pojetí není tedy ani pouhou adaptací, ani pouhým osvojováním společenské zkušenosti; jde o vědomou činnost, na jejímž základě se člověk stává společenskou bytostí a rozvíjí své tvořivé síly. To jsou důvody, proč je v socialistických zemích otázkám učení a formování vědomí lidí věnována zvýšená pozornost a proč se učení právem řadí ke klíčovým tématům nejen teoretické i aplikované psychologie, nýbrž celého systému věd o vývoji člověka.

zvedá nové učení na vyšší úroveň. Nazval jsem je *formativní zobecňující učení* (Linhart, 1976a); podstata tohoto učení je v tom, že při něm dochází k zobecnění a přenosu vytvořené a osvojené formy činnosti na novou činnost.[12] Gruzínský psycholog Uznadze (1966) tuto důležitou otázku vyjadřuje stručně: „Pracujeme pro vytvoření produktu, ale učíme se pro rozvoj sil, které se účastní při vytváření produktu."

V současné ontogenetické psychologii má značný ohlas koncepce *sociálně kognitivního vývoje*, navazující na teorii J. Piageta (1964, 1971). Tato koncepce vychází z předpokladu, že percepce světa, činnost subjektu v něm a utváření obrazu o něm jsou základem socializace dítěte (dochází zde k interiorizaci norem, zájmů aj.). Jde tu vpodstatě o syntézu soudobého kognitivismu s teorií sociálního učení. Nedostatkem této koncepce není jen převažující nativistický charakter a nedialektické chápání etap psychické ontogeneze (Kotásková a Kodým, 1981), nýbrž i to, že v duchu západního operacionalismu nespojuje sociálně kongnitivní vývoj s utvářením vědomí jakožto nejvyšší formy aktivního odrazu společenského bytí.

Geneze *osobnosti* a formování jejích vlastností zůstávaly nejasné, pokud se tato otázka nezačala zkoumat z hlediska *sociálních vztahů* a *sociálního styku mezi lidmi* (Anaňjev, 1977, Bodaljev, 1979, Lomov, 1979, aj.), tj. pokud se geneze osobnosti nestala sociogenezí. V průkopnickém díle Makarenkově (1952) vedla pedagogická praxe k odhalení sociogeneze lidského charakteru ve smyslu přechodu vnějších kolektivních vztahů ve vnitřní rysy vyvíjející se osobnosti. Přeměna interindividuálních vztahů, existujících objektivně ve společnosti a v lidském (např. pracovním) kolektivu, ve vnitřní vztahy intraindividuální je obvykle označována termínem interiorizace; tento globální termín je však nutno hlouběji objasnit z hlediska procesů sociogeneze, individuálního i sociálního učení a těch dalších specifických mechanismů, které jsou základem formování vědomí a upevňování vlastností charakteru i osobnosti (viz kap. VII).

K pochopení vývojového a výchovného smyslu těchto souvislostí je nutno objasnit systémové vztahy mezi těmi nejvyššími úrovněmi odrazu, k nimž patří myšlení, vědomí a uvědomělost člověka, a mezi utvářením osobností. Na této úrovni se vyvinuly nejvyšší stupně učení, které se neopírají jen o smyslový odraz předmětů, nýbrž o *uvědomění* (reflexi) vlastní činnosti. Piaget (1971) spojuje tuto úroveň se zobecněnou formou vazeb senzomotorických koordinací, které jsou spolu s řečí podkladem pro vznik té formy myšlení, kterou nazýváme reflexívní abstrakce.[13] V našich výzku-

[12] Podrobnější výklad tohoto velmi důležitého psychického procesu podávám v práci Činnost a poznávání (Linhart, 1976a) a Základy psychologie učení (Linhart, 1982a). 1982a).

[13] Otázkami vytváření i přenosu forem činnosti a poznání se zabývá z nových hledisek marxistické gnoseologie Davydov (1977).

výchovné formativní působení, znázorňuje obr. VI,7 (vývojové možnosti jsou zde znázorněny čerchovaně). V modelovém schématu jsou postiženy vztahy mezi plasticitou, která je omezena životními podmínkami, a mezi determinací, která je zpětně omezena možnostmi vyvíjejícího se člověka.[11] V závislosti na obsahu i způsobu činnosti a učení se může měnit nejen tem-

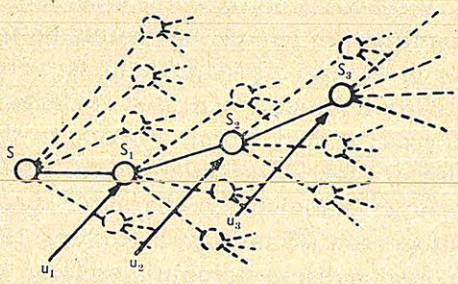

Obr. VI,7: Modelové schéma plasticity a determinance v psychickém vývoji.
Schéma přihlíží k úloze činnosti a učení při výběru (realizaci) vývojových stupňů. S, S_1, S_2, S_3 — stupně mentálního vývoje, u_1, u_2, u_3 — vlivy prostředí, činnosti a učení; čerchované kroužky představují vývojové možnosti (alternativy) předchozího stupně; z těchto možností se realizují jen některé, např. S_1, S_2, S_3.

po, ale i směr psychického vývoje. Vývojové faktory tudíž neurčují neměnné možnosti, ale obsahují v sobě perspektivní „zóny budoucího vývoje" (Vygotskij). Učení a učební plány žáků mají proto předjímat vývoj jak jedince, tak kolektivu (Helus et al., 1979).

Tyto široké vývojové souvislosti potvrzují oprávněnost naší teorie, že smyslem učení není výcvik jednotlivých dovedností a vědomostí, ale přeměna skrytých možností, schopností a tvořivých sil v rozvinuté psychické vlastnosti, formování myšlení, uvědomělosti i celé osobnosti. To vyžaduje hlouběji objasnit další stránky lidského učení, které jsou dosud málo prozkoumány. Z tohoto hlediska připomínáme naše závěry o povaze tohoto důležitého jevu, který se mnohdy jednoduše označuje jako „učení se učit". Záleží v tom, že předchozí učení nejen usnadňuje další učení, nýbrž vy-

[11] Modelové schéma na obr. VI,7 je modifikací teoretického modelu, k němuž jsem dospěl na základě výzkumů učení a psychického vývoje v práci Proces a struktura lidského učení (Linhart, 1970, 1972a).

hů učení velmi důležité pro studium psychického vývoje — zatím však jde o otázku dosud málo prozkoumanou, i když výše uvedené druhy učení (viz obr. VI,1 a VI,4) jsou pro takovéto studium vhodným východiskem. Zvláště závažné je studovat tyto vývojové změny ve vztahu k *aktivitě subjektu*, který je zároveň subjektem odrazu, poznání i činnosti. V procesu učení se zpřesňuje zaměření, které vzniká na základě vzájemných vztahů mezi potřebou subjektu a tou situací, která ji může uspokojit. Odmítáme tudíž to úzké pojetí, podle něhož je učení pouze faktor, který „spouští" vrozené vývojové mechanismy. Rovněž však odmítáme názor, že učení je hlavní, určující faktor psychického vývoje, jak většinou soudí behavioristé, kteří chápou vývoj jako vrstvení zkušeností.

Dokladem této vnitřní dynamiky psychického vývoje je existence period (stadií) v ontogenezi, které mají své vnitřní příčiny a projevují se v zákonité frekvenci kvalitativních změn. Sovětská psychologie (Davydov, 1977, aj.) navrhují tuto periodizaci: od 0 do 1 roku období bezprostředně emocionální činnosti; od 1 do 3 let období předmětné manipulační činnosti, od 3 do 7 let období hravé činnosti, od 7 do 11 let období účelné činnosti, od 11 do 15 let období společensky zaměřené činnosti a konečně od 15 do 17 let období společensky prospěšné činnosti. Toto členění, vycházející z kategorie činnosti, vyžaduje další experimentální ověření. Z tohoto hlediska jsou důležité naše výzkumy (Linhart a Tříska, 1959, 1964), v nichž jsme dospěli ke koncepci psychické, především kognitivní ontogeneze jako *posloupnosti vývojových stupňů*. Při podrobném experimentálním výzkumu kognitivního vývoje (znakově pojmového učení) jsme ukázali, že v tomto vývoji (od 5 do 15 let) nastává u dětí kvalitativní změna mezi 6.—7. rokem a 11.—12. rokem jejich života (to odpovídá Davydovovým fázím, které v tomto údobí předpokládají kvalitativní změnu činnosti a tím i způsob poznávání). Psychika jakožto složitá soustava se vyvíjí, jak předpokládáme, tak, že údobí relativní stabilizace předchází fáze kvalitativní změny, náhlého završení předchozího vývojového období (etapy) vznikem nové dominantní formy činnosti a nové formy psychické strukturace. Při výkladu determinace takto pojaté psychické ontogeneze je nutno se vyhnout metafyzické linearitě a vyjít z principů dialektiky; to znamená mít na zřeteli zejména vzájemně podmíněnou soustavu příčin, podmínek a účinků, které ve vztahu subjekt-objekt i ve vývoji člověka jako subjektu činnosti. Z hlediska psychického vývoje to lze vyjádřit — ovšem při určitém zjednodušení — takto: Jedinec (např. dítě) má na určitém vývojovém stupni určitou množinu vývojových možností, které jsou podmíněny průběhem předchozích etap, povahou aktuálních sociálně výchovných vlivů a vnitřních činitelů; realizace těchto možností závisí na souboru podmínek, zejména na způsobu činnosti a učení dítěte. Tuto značnou, nikoli však neomezenou plasticitu vývojových možností (alternativ), která skýtá značný prostor pro

„vrstvení" zkušeností, jak uvádějí Thomae (1959), Rosenzweig (1971) aj. Takováto „zkušenostní koncepce" je v rozporu s dialektickou teorií vývoje i učení. Vztah učení k vývoji je ve smyslu dialektiky určován tou specificky působící determinací, podle níž výsledky předchozí činnosti vstupují do souhrnu podmínek další činnosti člověka. Pro procesy učení i vývoje je podstatné, že se v nich v závislosti na tvořivé činnosti a na hledání nových postupů řešení formují nově získané dispozice v podobě funkčních sytémů a nové schopnosti, které jsou spojeny s rozvojem takových obecných rysů osobnosti, jako je její kognitivní styl, zaměření a volní vlastnosti. Učení tudíž působí v psychickém vývoji a ve všestranném rozvoji osobnosti jako tvořivý činitel a nelze je redukovat na pragmaticky chápaný princip individuální nebo sociální adaptace (Linhart, 1976a, 1978c).

V naší interpretaci vztahů mezi učením a psychickým vývojem má dále důležitou roli tento předpoklad: Kromě dědičných a nedědičných vývojových změn je třeba, jak jsme již uvedli (viz kap. I,4), připustit v psychickém vývoji člověka třetí typ změn, které jsou podmíněny *dlouhým působením historických podmínek života*. Předpokládáme, že tímto způsobem se vytvářejí dispozice k specificky lidským vlastnostem a schopnostem. Tyto vrozené předpoklady (např. k řeči, k práci aj.) se v ontogenezi nejen projevují, nýbrž i realizují a rozvíjejí tím, že si dítě i dospělý člověk v procese činnosti a učení osvojují výsledky společenské práce, řeč a materiální i duševní kulturu lidstva (Rubinštejn, 1964, Vygotskij, 1971). Tuto důležitou koncepci dále rozvíjíme tím, že zavádíme pojem funkční systémy, které se v činnosti organismu stabilizují jako *funkční orgány* (A. N. Leontjev, 1978); jejich vznik spojujeme se systémovými vztahy v předmětné společenské a individuální činnosti, které umožňují rozvoj tvořivosti a projevují se v tom, že člověk je schopen řešit aktivně své životní a společenské problémy, rozhodovat mezi různými, mnohdy protikladnými alternativami a podílet se na řízení společnosti. V tvořivé činnosti, v myšlení a řešení problémů se jednota učení a vývoje nejen uskutečňuje, nýbrž i završuje; zároveň dochází na základě zákona negace negace k přetváření jednotlivých složek psychického systému podle dialektických principů vývoje.

Objasnění vztahů mezi učením a stabilizací funkčních orgánů si vyžádá dalších výzkumů, zejména z hlediska jejich úlohy v celistvém vývoji *osobnosti*. Je zřejmé, že psychický vývoj nejen podmiňuje učení a formování vlastností osobnosti (např. jejich obsah i formu), nýbrž že je jimi sám podmiňován — vztahy mezi nimi jsou tudíž dialekticky vzájemné. Kvalitativní změny ve vývojových stupních psychické ontogeneze jsou spojeny s dominancí různých druhů činnosti a učení (např. v období od 3 do 7 let převažuje podle Davydova, 1977, hravá činnost a explorační i imitační učení; od 7 do 11 let převažuje účelná činnost a záměrné učení, atd.). Z tohoto důvodu je poznání podstaty a základních procesů jednotlivých dru-

střednictvím regulace" (Schmidt, 1978), včetně nové teorie „sociálně kognitivního vývoje", která navazuje na Piageta.

Povahu zmíněných dialektických vztahů je možno pochopit na základě reciprokého působení mezi aktivním a vyvíjejícím se subjektem a objektem, který subjekt odráží, poznává a asimiluje do své činnosti tím, že na něho působí. Toto aktivní působení na prostředí je v psychické ontogenezi vnitřně spojeno s rozvojem *činnosti*, od senzomotorické aktivity dítěte až po cílevědomou činnost v podobě práce dospělého člověka. Subjekt tudíž informace z prostředí nejen uchovává v paměti a přepracovává, nýbrž na toto prostředí působí a tím je i hlouběji poznává. V těchto komplexních souvislostech má důležitou úlohu učení. Uvedená vývojová koncepce je v sovětské vývojové psychologii rozvíjena v pracích A. N. Leontjeva (1966, 1978), Davydova (1977) aj., které zdůrazňují úlohu dominantní činnosti v různých fázích psychické ontogeneze. Rovněž řada současných západních autorů ve snaze o překonání úzce nativistického a behavioristického hlediska, které kladlo důraz pouze na výsledky vývoje (např. kognitivní nebo senzomotorické výkony), se orientuje na studium *strategií řešení problémů* a *zvládání situací* (viz Linhart, 1976a, Kotásková a Kodým, 1981). Tento nový přístup vede k překonání personalismu, který se jednostranně soustřeďuje na studium takových produktů psychického vývoje, jako jsou vlastnosti osobnosti, její schopnosti apod. Metodologická a experimentální východiska tohoto nového přístupu se zřetelem k teorii řešení problému, dynamického rozhodování, činnosti a učení byla objasněna již dříve (Anaňjev, 1980a, Linhart et al., 1981). Zvláště důležitou úlohu zde má sociální učení a sociální řešení problémů (viz naše metoda aktivního sociálního učení, ASU).[10]

Tato nová hlediska jsme rozpracovali v naší teorii učení a promítli je do analýzy vztahů mezi učením a psychickým vývojem člověka. V tomto pojetí pokládáme učení člověka za základní *vývojový faktor psychické regulace*. V tomto širokém smyslu není učení jen osvojováním, nevede pouze k vrstvení zkušeností, nýbrž je to *vnitřní formativní proces*, jehož hlavní funkcí je rozvoj tvořivých sil člověka, rozvoj schopností i vytváření heuristických strategií řešení problémů (Uznadze, 1966, Prangišvili, 1975). Naproti tomu v pragmaticky zúženém pojetí učení jako adaptačního procesu (buď jako podmiňování jednotlivých reakcí, nebo jako osvojování sociální zkušenosti) je i psychický vývoj zúženě interpretován jako pouhé

[10] Praktické využití metody aktivního sociálního učení při rozvoji tvořivosti, při řešení problému a rozhodování v konkrétních životních situacích i zvyšování efektivnosti řízení lidských činností a její motivace jsme zdůvodnili již dříve (Linhart a Perlaki, 1975, 1978, Perlaki, 1975, 1978, Linhart a Vašek, 1978, Man, 1979, Linhart, Man a Perlaki, 1981, aj.).

ziologickou organizací; ta však musí být dotvořena individuálním učením — bez stimulace prostředí by byl jejich zpěv nedokonalý. Složitější vztahy vznikají mezi učením a psychickým vývojem člověka. Uvedu příklad z psychologie paměti. Schopnost pamatovat si je dána vrozeně, dispozičně; avšak její skutečná realizace se děje v individuálním vývoji, učením, hromaděním zkušeností, vytvářením sémantických sítí. Závisí tudíž na tom, co a jak subjekt odráží ve svém životním prostředí, jaká je jeho činnost, jak je motivován apod. Analogicky je tomu s úlohou hudebního sluchu (vrozeného nebo získaného) ve vývoji osobnosti hudebníka.

Vrozené faktory jsou tudíž pod neustálým vlivem sociálního prostředí; přitom dosavadní výzkumy ukazují, že tradiční úsilí vývojové psychologie řešit otázku vztahu mezi „přírodou a výchovou" („nature vers. nurture") nedospělo vlivem nevhodných metodologických předpokladů k žádoucím výsledkům. Vzájemné vztahy mezi biologickými a sociálními faktory nelze totiž pochopit, jak jsem výše ukázal (viz kap. I,4), bez využití materialistické dialektiky.

Člověk se rodí jako biologické individuum s určitými biologickými zvláštnostmi, vlastnostmi nervové soustavy a dispozicemi. Právě při studiu přechodů vlastností, jimiž jsou vlohy, v reálné vlastnosti osobnosti se odhaluje celá složitost vztahu biologického, psychického a sociálního ve vývoji člověka, a úlohy, kterou zde má učení. Kategoriální rozlišení *potenciálního* (dispozičního) a *aktuálního* (reálného) si klade za cíl při studiu vývoje člověka objasnit základy pro výchovné řízení dynamického rozpětí mezi rozvinutou osobností (aktuálním subjektem) a potenciálním subjektem.

2. Uvedené závěry přispívají k objasnění dialektiky vztahů *mezi psychickým vývojem člověka a učením*. Dialektiku těchto vztahů nelze pochopit pouhým popisem vývojových změn v psychické ontogenezi — takovýto popis často vede ke zdání, že vývoj buď probíhá spontánně, nebo je důsledkem vnějších příčin. Tento názor Lenin označil jako zjednodušující pojetí vývoje, zastávané pozitivisty a empiriokritiky; proti tomu postavil Lenin dialektickou koncepci vývoje „jako jednoty protikladů (rozdvojení jednotného na vzájemně se vylučující protiklady a vzájemný vztah mezi nimi)";[9] tato koncepce je „živá" a „dává klíč k „samopohybu" všeho jsoucna" (Lenin), tj. proniká k vnitřním příčinám vývoje, k jeho vnitřním protikladům. Dialektické pojetí přispívá k psychologii k objasnění toho, jak se člověk stává *skutečným subjektem vývoje*, jak aktivně mění, přetváří podmínky své existence a poznání světa i sebe sama. Leninovo pojetí vývoje pomáhá v psychologii překonat zastaralé pojetí vývoje jako zrání, jako ukládání vrstev (teorie vrstev) nebo jako „plynulé rovnováhy pro-

[9] V. I. Lenin: Filosofické sešity. Praha 1953, s. 319—320.

světem neustálý tok informací a činnost, kterou člověk na své okolí působí. Dík této otevřenosti, v níž má důležitou úlohu učení, se člověk stal mikrokosmem, který v sobě odráží makrokosmus — proto historie vývoje člověka poskytuje obraz i o tom, jak se utvářel svět. Z tohoto hlediska je důležité zjištění, že čím je fylogeneticky výše živočišný druh, tím vyšší a mnohostrannější jsou jeho schopnosti učit se, a tím variabilnější a plastičtější je jeho chování. Tím zřetelnější je zároveň redukce instinktů, které jsou nahrazovány (negovány) učením, a tím větší jsou individuální rozdíly (Drvota, 1979). V této dialektické negaci neznamená vznik učení odstranění (destrukci) instinktů, nýbrž je to kvalitativně vyšší úroveň, která je jako možnost (dispozice) obsažena již v nervovém odraze, jehož nejznámější formou je reflex. Vrozené dispozice a vrozené vzorce chování (např. instinkty) a učení jsou vzájemně spjaty, což se zpravidla vyjadřovalo tezí o jednotě zrání a učení. Ve skutečnosti však jde (viz obr. VI,6) o systémové vztahy mezi biologickými předpoklady psychického vývoje (jich se týká termín „zrání") a mezi společenskými činiteli (projevují se jako socializace osobnosti); v nich má zvláště důležitou úlohu předmětná činnost, spojená s motivací a specificky lidským učením. Cyklické vztahy na obr. VI,6 ukazují, že společenské vlivy i biologické faktory působí na procesy učení; učení však působí zpětně na tyto vlivy i na celý psychický vývoj. Názorně lze tyto vztahy doložit četnými příklady již z živočišné říše: ptáci se nemusí učit zpívat, jejich zpěv je dědičně zajištěn jejich morfologickou a fy-

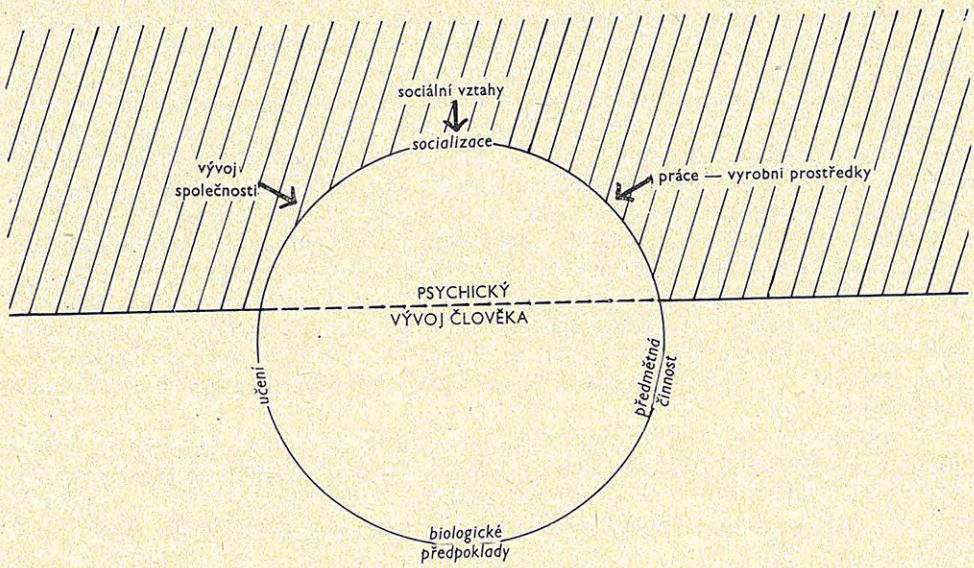

Obr. VI,6: Systémové vztahy v psychickém vývoji člověka a v jeho sociální determinanci.

4. Úloha učení v psychické fylogenezi a ontogenezi

V této kapitole převedeme analýzu procesů učení a jeho vztahu k vývoji psychiky do opačné polohy: V předchozí kapitole jsme shrnuli otázku vývoje učení ve fylogenezi až po vznik vědomého učení. Zde stavíme opačný problém: V čem záleží *úloha učení ve vývoji* člověka a jeho osobnosti? Jaké jsou z tohoto hlediska základní vztahy mezi výše uvedenou koncepcí učení a mezi fylogenezí a ontogenezí psychiky člověka?

1. Většina autorů (Schmidt, 1978, Drvota, 1979, Leonovičová a Novák, 1982) shodně uznává, že směrem vzhůru po *fylogenetické* škále se zvyšuje variabilita schopností se učit a samo učení se stává dokonalejším. To jsme doložili rozborem deseti druhů učení zvířat (viz obr. VI,1), které se vyznačují jak vzestupností ve své složitosti, tak i druhovými rozdíly. Kvalitativně novou úroveň se zcela novými vztahy mezi obsahem a formou představuje vědomé učení člověka. V lidském učení nastává působením společenských činitelů přestavba celé jeho podstaty.

Z tohoto hlediska je třeba přistoupit i ke známé kontroverzi týkající se vztahů mezi pojmy instinkt, učení a intelekt. K. Bühler (1939) navrhl vývojové schéma tří stupňů: intelekt — drezúra — intelekt. Podle Bühlera tu jde o zákonité evoluční stupně, které nejsou náhodné, ale vznikají zákonitě podle vnitřní logiky vývoje, která směřuje ke stále dokonalejšímu chování. Instinkt představuje vrozené fixované chování; drezúra záleží v adaptaci a automatizaci chování; naproti tomu intelekt jakožto nejvyšší stupeň záleží ve vědomé rozumové činnosti. Bühler postřehl správně existenci kvalitativních zvláštností vývojových stupňů. Avšak teprve nové psychologické, fyziologické a etologické výzkumy přispěly k hlubšímu objasnění této složité otázky. Předně bylo potvrzeno, že mezi instinktem, učením a myšlením existují vzájemné vnitřní přechody (Rubinštejn, 1964, Schmidt, 1978); předchozí stadium připravuje následující v kauzálně vývojovém smyslu, tj. nejde o jakousi imanentní teleologickou nutnost, jak soudil Bühler. Za druhé sám instinkt vyžaduje vysvětlení z vývojového hlediska; ukázal jsem (viz kap. III, obr. III,3), že instinkt navazuje na výše uvedené obecně evoluční mechanismy, jimiž jsou dráždivost, nervová vzrušivost a pohyb; instinkt tudíž představuje specifickou formu nervového odrazu, zejména odrazu akčního (viz obr. III,4); k objasnění těchto vývojových vztahů z hlediska nepodmíněných a podmíněných reflexů přispěl I. P. Pavlov (1952). Bühler nedocenil zejména úlohu společenské determinace ve vývoji psychiky, myšlení a vědomí člověka; zvláště nechápal úlohu činnosti při přetváření přírody i při přetváření sebe sama. Tyto otázky nedořešila podle mého soudu ani Piagetova (1970, 1972) teorie vývoje inteligence.

Ve vývojových teoriích Bühlerových, Piagetových aj. není správně pochopena otázka *učení*. Bühler (1939) zúžil otázku učení na „drezúru", která je svou podstatou neslučitelná s kvalitativně novou úrovní lidského intelektu, tj. neviděl ty evoluční přechody, které jsem zdůraznil při rozboru vývoje jak psychického odrazu, tak chování a činnosti.

Na rozdíl od uvedených autorů vycházím z názoru, že člověk se vyvíjel jako *aktivní otevřený systém*, kterého kromě látkové výměny spojuje se

cepční učení, odpovídající první fázi odrazového procesu, motorické učení ve značně rozvinutém pohybově výkonovém systému člověka (v jeho manuální práci aj.). Podstatné je, že člověk se učí, rozlišuje předměty a vytváří příslušné obrazy na základě společenských zájmů a potřeb vzájemného působení lidí, mezilidské komunikace a řeči, tj. máme zde co činit se sociálně motivovaným poznáváním a motivovanou činností. Uspokojení potřeby, jež představuje kvalitativně vyšší úroveň, než je posilování v nervovém odraze a vytváření podmíněných reflexů, působí ve dvojí podobě: jednak jako příčina činnosti, která činnost vyvolává, jednak jako osvojený objekt, který uspokojuje potřebu.

Učení by nemohlo být tím důležitým činitelem, na jehož podkladě se rozvíjí lidské poznání, myšlení a zdokonaluje se i rozšiřuje obsah a struktura vědomí člověka, kdybychom je redukovali pouze na změnu chování (jak to činí behavioristé), na působení zpětné vazby (jak se s tím setkáváme někdy v kybernetice), na vytváření systémů podmíněných reflexů (jak to někdy prosazují naturalisticky orientovaní biologové a fyziologové). Učení není rovněž pouhou stránkou funkčního systému činnosti; tím méně je můžeme redukovat na vyučovací proces. Podstatu učení rovněž nevystihneme, když se omezíme pouze na jeho funkční definici, která nepřihlíží k jeho substanciálnímu, materiálnímu základu, jenž je dán tím, že učení je vlastnost vysoce organizované hmoty, tj. mozku. V tomto smyslu nelze ovšem učení přisoudit strojům, byť sebedokonalejším — technické systémy mohou pracovat toliko na principu modelů lidského učení, i když mohou být, zejména z hlediska paměti, velmi dokonalé.

V současné době jsou tyto kvalitativně nové úrovně lidského učení předmětem četných výzkumů. Jde zejména o práce Gal'perina (1966, 1976), Puškina (1974), Davydova (1977), Kossakowského (1977), Klixe (1978), Menčinské (1978) aj. Podnětné jsou např. práce v oblasti sociálního učení o vývoji psychiky osobnosti (Linhart, 1972a, Helus, 1973, Petrovskij a Špalinskij, 1978, Kotásková, 1975, Kotásková a Kodým, 1981). V těchto výzkumech se potvrzuje, že podstatným rysem učení, které je důležitou podmínkou tvořivé činnosti člověka, je vysoce rozvinutá schopnost k *syntéze*, jež záleží ve výběrovém spojování různých druhů odrazů, v asimilaci nově vytvářených složek lidské činnosti a zkušenosti do systému zkušeností a produktivních aktivit. Tyto syntetizující transformace podněcují rozvoj nových struktur chování a činnosti a nových forem jejich kognitivní a motivační regulace. Souhrnně lze tedy říci, že učení, které se u živočichů rozvíjelo podle jejich biologické přirozenosti, nabylo u člověka vlivem jeho života ve společnosti kvalitativně nových, sociálních rysů, stalo se vědomým učením, tj. změnilo svou podstatu.

Myšlenkové učení probíhá na kvalitativně nové úrovni myšlenkových procesů, které nelze redukovat na behavioristický výklad problémového učení (opírajícího se o S—R model), ani na pouhou explorační činnost. Myšlenkové učení je svou podstatou heuristický proces, v němž subjekt (resp. skupina) objevuje a osvojuje si nové způsoby řešení problému a rozhodování. Myšlenkové učení vzniká na podkladě syntézy všech předchozích učení včetně učení verbálního a sémantického (jde např. o vytváření i osvojování myšlenkových operací); subjekt pracuje s odrazy nejvyššího, pátého

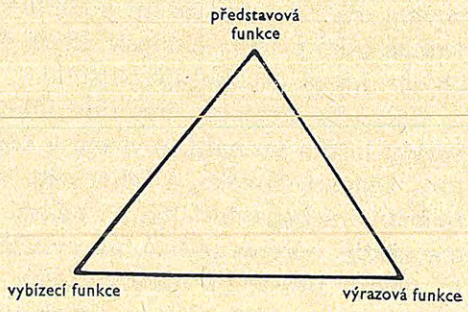

Obr. VI,5: Grafické znázornění funkcí řeči (Bühlerův trojúhelník).

stupně (s pojmy, soudy, úsudky). Procesy zde probíhající vytvářejí novou kódovou soustavu a umožňují postihnout vysoký stupeň obecnosti různých vztahů a platných zákonů.[8]

Sociální učení je vývojově nejvyšším druhem učení. Záleží v sociální facilitaci, v součinnosti členů skupiny, v sociální komunikaci aj. Sociální učení má více druhů: od spontánního učení až k učení s jasně stanoveným cílem, na němž se aktivně podílejí všichni zúčastnění (tzv. *aktivní sociální učení*). Srovnání specificky lidského aktivního sociálního učení se skupinovým učením zvířat je dokladem kvalitativních změn a hlubokých rozdílů mezi člověkem a jeho živočišnými předky.

Na základě potřeb společnosti vznikly *vyučování a výchova,* v nichž jsou zákonitosti procesů učení záměrně využívány v organizování a řízení psychického vývoje jedinců i celých kolektivů. Počátky výcviku chování nacházíme již u mláďat vyšších obratlovců (savců a ptáků). Výchova a vyučování, jež jsou určeny společenskými cíli, využívají všech forem učení, zejména na podkladě řeči, písma a řešení problémů (úloh). Jde tu o záměrné rozvíjení schopnosti člověka učit se a zdokonalovat své myšlení i sebe sama.

Z těchto předpokladů vyvodila sovětská psychologie důležitý závěr: učení člověka se stalo *jednou z forem společensky determinované činnosti.* Právě vlivem společenské determinace se lidské učení kvalitativně změnilo ve srovnání s učením zvířat. Zde se opět uplatňují dialektické zákony vývoje: výše uvedené tři složky, tj. aferentní, centrálně syntetizující a výkonová (viz též obr. VI,3), se v dalším vývoji v souladu s důležitostí učení ve vývoji člověka diferencovaly na odlišné druhy: tak vzniklo např. per-

[8] Viz též V. kap. o procesech poznání ve vztahu k činnosti.

činnosti (viz např. výstražné varování matky). Při verbálním učení má důležitou úlohu pohyb hlasivek a regulace dechu, což je podmínkou pro vytvoření kódu, který je pak přijímán smyslovými orgány druhých jedinců a na podkladě analogického učení dekódován (vnímán, čten); tím dochází k přejímání v něm uložené informace (zkušenosti). Kromě zvukových signálů se často využívá i písma. V tomto dialogovém schématu mezilidské komunikace plní slova řadu funkcí, z nichž hlavní jsou podle

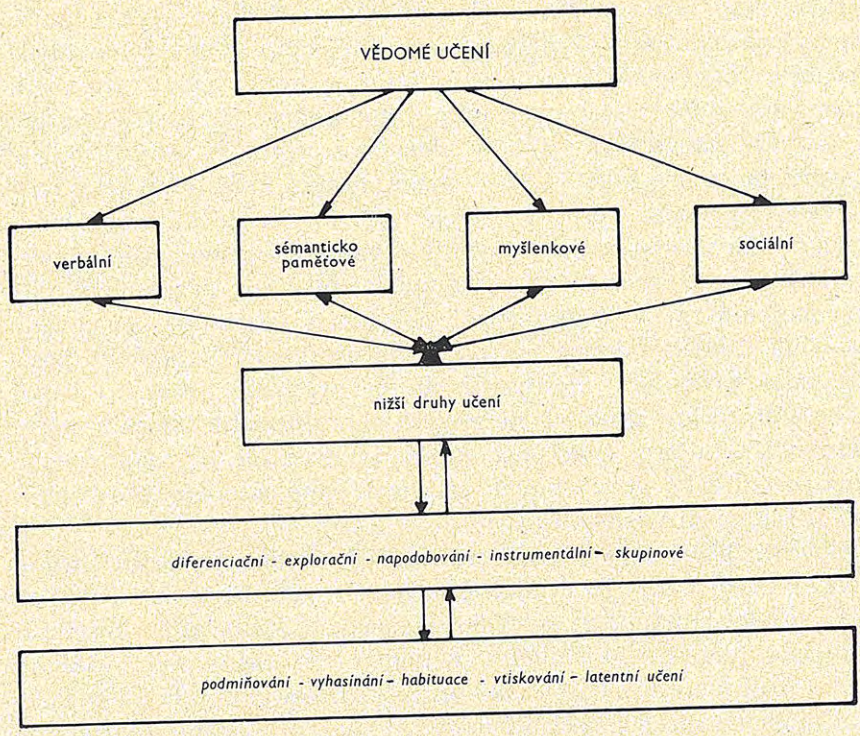

Obr. VI,4: Vědomé učení člověka a jeho druhy.

K. Büchlera (1934, 1939) tři (viz obr. VI,5); funkce představová (slovo představuje pojem, myšlenku), vybízecí (slovem člověk působí na druhé lidi) a výrazová (slovo vyjadřuje citovou stránku osobnosti).

Verbální učení má dvě stránky: a) Dítě se učí předně řeči, tj. aktivní mluvou si osvojuje mateřskou řeč, resp. jiné cizí jazyky; dětství je pro toto učení zvláště citlivým obdobím; b) zároveň si prostřednictvím řeči osvojuje společenskou zkušenost, jeho individuální zkušenost se tím neobyčejně rozšiřuje a jeho vědomí se socializuje.

Učení sémanticko-paměťové se opírá o vytváření sémantických sítí, kde hlavní úlohu má odrážení skutečnosti a porozumění tomu, co si subjekt osvojuje. Vývojově navazuje toto učení na latentní učení, při němž asociované obrazy v podobě představ zůstávají uchovány v paměti a je jich využíváno k pozdějšímu řízení vnější i vnitřní činnosti. Sémantické sítě, které záleží ve vazbách v komplexních pojmových a vztahových systémech, umožňují vybavování obrazů, představ a pojmů na obsahovém principu.

objektivovaným v řeči, kultuře, vědě a technice. Učení spolu se vznikem společnosti a lidské činnosti překročilo svou úzce biologickou a individuální povahu a stalo se aktivním činitelem jak ve vývoji psychiky a osobnosti člověka, tak v rozvoji celé společnosti.

Vědomí a uvědomování byly v psychologii učení a vývoje dítěte racionalisty a sensualisty interpretovány úzce intelektualisticky jako synonymum myšlení, resp. rozumového pochopení látky. Vědomí však nemůže být vyvozeno z poznání a myšlení, protože je určováno bytím, celým životem společnosti. *Uvědomělé učení* se vytváří v jednotě s celým rozvojem sebeuvědomování dítěte a s formováním jeho osobnosti. A. N. Leontjev (1978) upozorňuje na vnitřní vztah uvědomělého učení ke *smyslu*, který má osvojovaná látka pro žáka — jde o vztah motivu k cíli činnosti, který umožňuje žákovi pochopit, proč se něčemu učí a proč je nutné se tomu učit. Všechny složky učení se na této kvalitativně nové úrovni mění, nabývají nové funkce; např. asociace se stává uvědomovaným, významově zdůvodněným spojením mezi jednotlivými položkami (atributy) osvojované látky (Slaměník, 1981). Podobně zpětná vazba přestává být pouhým posílením a stává se vědomým, motivačně působícím ohodnocením výsledků činnosti. Studium těchto kvalitativně nových charakteristik lidského učení má základní význam pro společenskou praxi (viz např. význam zpětné vazby a hodnocení žáků ve výchovně vzdělávací činnosti, důležitost včasného ocenění žákových výsledků aj.).[7]

Učení člověka, které se vyvinulo na základě uvedených deseti druhů (viz obr. VI,1), představuje kvalitativně novou úroveň, lišící se od nižších forem učení především tím, že se stalo vědomým dík sociální zkušenosti zprostředkované řečí. Učení člověka, v němž jsou zastoupeny všechny výše uvedené druhy učení na živočišné úrovni, vzniká *integrací* na podkladě dialektické negace předchozích vývojových stupňů. Systém nových společenských podmínek vedl k vzniku kvalitativně nové formy učení — *učení vědomého*. To má kvalitativně odlišnou strukturu od učení zvířat. Vědomé učení členíme na čtyři základní druhy (viz obr. VI,4).

Jde předně o *verbální učení*, jehož význam ve vývoji vědomého lidského učení je dán specifickou úlohou, kterou mají znakové systémy, zejména řeč ve vývoji myšlení a vědomí (viz kap. III,6). Řeč se vyvíjela na podkladě první signální soustavy (osvojování signálů je zesíleno působením imprintingu), která vyvolává specifické druhy

---

[6] Současný pragmatismus, operacionalistický behaviorismus a strukturalismus se zde dopouštějí redukcionismu: buď úlohu i sám pojem vědomí odmítají (behaviorismus), nebo tuto kvalitativně novou úroveň vysvětlují působením kognitivních struktur, vhledu apod.

[7] Těmito aplikačními otázkami se podrobně zabývám v učebnici Psychologie učení (Linhart, 1967) a v nové práci Základy psychologie učení (Linhart, 1982a).

přechází do nervového zakončení (MN) ve svalu, kde má za následek svalovou kontrakci (pohyb); informace o výsledcích činnosti zajišťuje zpětná vazba. Takto vznikající odrazy se v procesech učení rozlišují (aspekt analýzy) a zároveň spojují (aspekt syntézy a zobecňování).

Ve své teorii učení postupuji způsobem zásadně odlišným od zmíněných západních autorů (Skinnera aj.). Především zdůrazňuji existenci kvalitativně nových úrovní učení. Přitom nepopírám vývojovou souvislost učení zvířat a člověka (viz výše uvedené obecné zákonitosti učení). Zároveň však ukazuji, že v rozvoji jednotlivých stránek činnosti a učení člověka má hlavní úlohu společenská determinace. S tím souvisí, že základní charakteristikou lidské činnosti a učení je to, že jsou zaměřeny na vědomé cíle a na jejich realizaci.

Provedený rozbor fylogeneze učení shrnuji do tří bodů:

a) Předně lze pokládat za prokázané, že jednotlivé druhy učení vznikají kvalitativním vývojem ze *společného reflexního základu,* který je jejich vývojově prvotním a zároveň rodovým mechanismem učení a který záleží ve vytváření podmíněných reflexů. Náš výklad vývoje deseti druhů učení zvířat se tudíž zásadně liší od přístupu Thorpa (1950), Skinnera (1960), Gagného (1975) aj., a to jak z hlediska výkladu podstaty učení, tak i vzniku jeho jednotlivých druhů. Obecnost naší teorie na rozdíl od uvedených autorů je v tom, že zdůrazňujeme odrazový základ učení.

b) Ve své teorii vycházíme dále z dialektické *jednoty objektu a subjektu;* učení jakožto nová forma odrazu záleží v odrážení uspořádanosti (omezení variety) objektivní skutečnosti (jejích pravidel a zákonitostí); takto získané informace jsou zpracovávány a ukládány v paměti, tak aby mohly později být využity při psychické regulaci chování.

c) Princip odrazu přispívá k vysvětlení toho, jak po vzniku lidské společnosti se na základě nervové úrovně odrazu utvářelo vědomí člověka; úloha *vědomí* je zvláště důležitá z hlediska makroúrovně, tj. jak v regulaci celkového chování a činnosti, tak ve vytváření velkých poznatkových systémů (viz např. sémantické aspekty lidského učení).

3. Vědomé učení člověka

Podstatu učení člověka je třeba hledat v tom, že v průběhu historického vývoje došlo ke kvalitativní změně jeho celé psychiky v závislosti na vzniku lidské společnosti, společenské činnosti a společenského vědomí.[6] Učení se stalo jevem společensky podmíněným: chování a jednání jednotlivce je determinováno společenskou zkušeností a společenským vědomím,

vidlo, jímž se zde řídí chování, zní: v procesu učení mění organismus své chování v závislosti na *objektivních podmínkách* i na *výsledcích své vlastní činnosti*. Tyto obecné procesy učení se staly podkladem pro přechod k lidskému učení, který se uskutečnil jejich kvalitativní změnou, zejména vlivem sociální determinace (vlivem práce, společné činnosti).

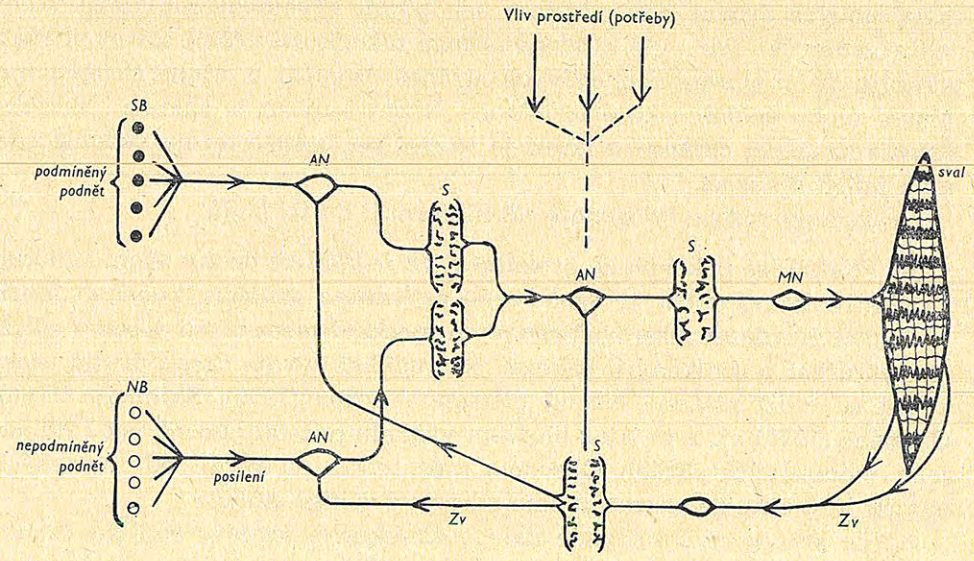

Obr. VI,3: Syntéza odrazů v procesu učení.
SB — smyslové buňky, NB — nervové buňky, AN — asociační neuron, MN — motorický neuron, S — synapse, Zv — zpětná vazba.

V této souvislosti je třeba uvést ještě jednu zákonitost v učení na živočišné úrovni; Ze strukturálního i funkčního hlediska sestává učení ze tří fází odrazového procesu; je to předně fáze aferentní, dále fáze centrálního zpracování informace (syntetizující, asociativní) a konečně fáze eferentní (výkonová), jak jsem uvedl v rozboru složek a fází modelu funkčního systému činnosti (viz kap. IV, obr. IV,5). Důležitou úlohu v každém učení mají *zpětné vazby* a na nich závislé zpětné informace o výsledcích činnosti (kontrola toho, zda bylo dosaženo očekávaného cíle apod.). Tuto obecně uznávanou zákonitost včetně působení zpětných vazeb je však možno různě interpretovat. Thorndike (1929, 1932) z ní např. vyvodil svůj zákon „efektu", podle něhož zůstávají uchovány nervové spoje spjaté s úspěchem, zatímco při neúspěchu spoj a příslušná reakce mizí; z toho pak vyvodil svou jednostrannou teorii učení „pokusem a chybou". Základním nedostatkem Thorndikova přístupu je, že nekriticky přenáší výsledky výzkumů na zvířatech (kočkách aj.) i na člověka.

Z hlediska *mikroúrovně* záleží učení v opakovaném spojování smyslového odrazu určitého nového, pro organismus potřebného jevu s akčním odrazem, s pohybem (např. uchvácením kořisti). Spojování (syntéza) odrazů začíná (viz obr. VI,3) již v prvním aferentním článku, tj. při vzniku specifických chemických reakcí ve smyslových buňkách (SB), dále se uskutečňuje na synapsích nervových buněk (AN). Odraz pak

a učení. V jednotlivých druzích učení se dále vyvinuly specifické formy analýzy, syntézy i asimilace terciárních odrazů skutečnosti; touto syntézou vzniká postřeh a elementární úsudkové myšlení zvířat (Krušinskij, 1977). Na tomto podkladě se ve fylogenezi vytvářely nejen nové složky chování a činnosti, ale i nové druhy signálů a jejich soustav (I. P. Pavlov, 1952, rozlišil první a druhou signální soustavu).

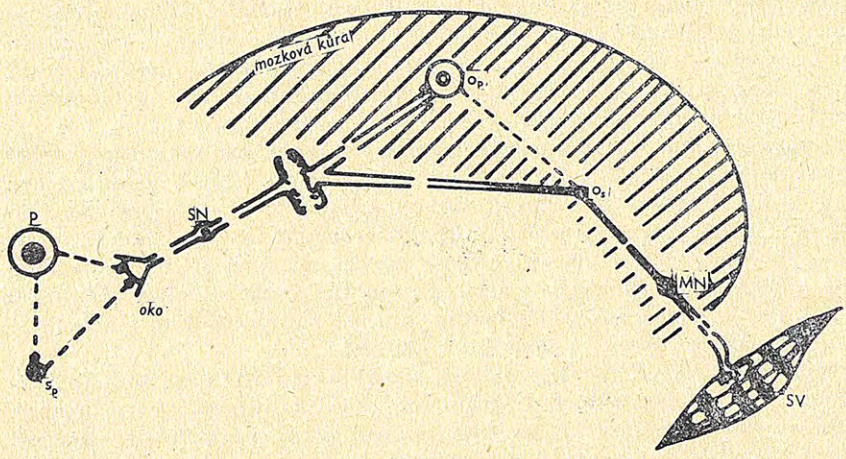

Obr. VI,2: Schéma vztahů mezi signálem, označovaným předmětem a odrazem.
P — předmět, S_p — signál předmětu, O_p — odraz předmětu, O_z — odraz znaku, SN — smyslový neuron, MN — motorický neuron, SV — svalové vlákno.

Při vytváření podmíněných reflexů nabývají podmíněné podněty povahy *signálů*, které označují určitý předmět (P) potřeby (nepodmíněný podnět). Ke vzniku signálů (viz obr. VI,2), resp. jejich soustav, je nezbytné, aby subjekt odrážel jak druhý předmět (P), tak signální podnět (např. světelný, S_p). Tím se signály stávají nositeli určitých konkrétních významů. Základ signální činnosti je tudíž odrazový, poznávací, a proniká do všech uvedených deseti druhů učení a přirozeně i do učení člověka. Tyto závěry plynou jak z rozsáhlých výzkumů vyšší nervové činnosti (Anochin, 1957, 1972, Asratjan, 1970, Šingarov, 1974, 1978, aj.), tak z výzkumů západních psychologů (o povaze podmiňování, vnitřních útlumů, latentního učení aj.), kteří je však často interpretují v duchu pozitivismu (Skinner, 1960, N. E. Miller, 1961, 1966, Foppa, 1965, aj.).

Jednotlivé druhy složitého učení, jako je např. diferenciační, explorační a instrumentální (viz obr. VI,1), vznikají syntézou odrazů na základě soustav podmíněných reflexů a příslušných znakových systémů. Obecné pra-

a tím i v odstraňování vrozeného reflexu, který pozbyl v řadě po sobě následujících opakování svůj význam (např. mizení orientačního reflexu vlivem opakování).

(4) *Vtiskování* (imprinting) je zvýšená schopnost k učení a trvalému zapamatování si v určitém životním období se zvýšenou senzitivitou. Příkladem může být zapamatování si tvaru a obrysu rodičů v několika prvních hodinách života mláďat (např. v Lorenzových pokusech s husími mláďaty). Příslušné zvýšení citlivosti je dědičně vázáno na určitý úsek ontogeneze; existuje však i podstatné zvyšování aktivity učení v různých obdobích dospělosti vlivem určité fyziologické nebo psychosociální situace.

(5) *Latentní učení*, které bychom mohli označit jako předběžné seznamování, je zapamatování si určitých indiferentních podnětů (situace nebo vztahu) bez spojení s vrozeným reflexem a posilováním, které se pak může uplatnit při pozdějším učení v dané situaci. Např. krysy, které měly možnost předběžně se seznámit s bludištěm, snáze si později zapamatují cestu k východu při opakovaném posilování.

(6) *Učení napodobením*, označované též jako učení observačně imitační, záleží v osvojování si nových prvků činnosti na podkladě pozorování jiných jedinců téhož nebo blízkého druhu. Některé jevy napodobování patří svými mechanismy spíše do oblasti vtiskování. Napodobováním se šíří zvyky a dovednosti mnohem rychleji a produktivněji, než by se to mohlo dít genetickou evolucí. Zároveň se zde usnadňuje „inovace" — inteligentní „vynálezce" nové dovednosti je ve skupině opic nebo i v hejně ptáků rychle napodobován. U člověka se učení napodobováním s úspěchem používá u metody názorné ukázky a slovního vysvětlení.

(7) *Diferenciační učení*, při němž si jedinec vybírá a zapamatovává z dříve vnímaného souboru jevů na podkladě zdůraznění (zpravidla posilování) pouze některé, kdežto ostatní se stávají indiferentními. Diferenciační učení má velký význam při podmíněných reflexech i v percepční diskriminaci. Zjišťování rozdílů (rozlišování), které je dialekticky spojeno se *zobecňováním*, je základ všeho poznání (viz Engels o poznání rozdílu a totožnosti; viz též kap. V,3).

(8) *Explorační učení* je učení na podkladě orientační a explorační (pátrací) činnosti, při němž neexistují odměny kromě potřeby, resp. uspokojení z poznávání nových, dosud nepoznaných částí životního prostředí. Explorační účení má své vrozené složky na podkladě orientačních reflexů a pohybů. U vyšších živočichů (např. opic), hlavně však u člověka je explorace motivována sociálně.

(9) *Instrumentální učení* (někdy též označené jako podmíněný reflex II. typu) záleží v podmiňování mezi motorickou oblastí, příslušným podmíněným podnětem a posílením. Projevuje se např. jako osvojování si určitého pohybu nebo polohy z řady pohybů při orientační reakci opakovaným posilováním (např. určitá poloha hlavy, určitý pohyb). Pohybový akt (např. zmáčknutí páčky) je zde podmínkou k dosažení cíle (např. posílení v podobě potravy); naproti tomu v salivační podmíněné reakci není vybavení odpovědi nezbytné pro získání posílení.

(10) U vyšších zvířat (ptáků, savců, hlavě u opic) je časté *učení skupinové*; opírá se o mechanismy napodobování a určité druhy komunikace; zárodkem skupinové interakce je péče o mláďata. Sociální chování nižších živočichů (včel, mravenců aj.) je organizováno především na základě instinktů.

Vznik a vývoj jednotlivých druhů učení (viz obr. VI,1) navazuje na obecné zákonitosti vytváření *podmíněných reflexů*. Jejich vývoj byl však neobyčejně složitý nejen vlivem vnějších životních podmínek různých druhů zvířat (viz např. rozdíly mezi ptáky a savci), nýbrž i vlivem vnitřních mechanismů, jimiž se uskutečňuje podmiňování (v širším smyslu)

tální učení, imitace (nápodoba), diskriminační a diferenciační učení, exploračního učení a učení skupinové (viz obr. VI,1). Podrobný rozbor jednotlivých druhů učení jsem podal jinde (viz Linhart, 1970, 1982, Linhart a Novák, 1975). Zde uvedu pouze jejich stručné charakteristiky s tím, že zároveň upozorním na to, jak se tyto druhy učení vyvinuly a jak mohou souviset se specificky lidským učením.

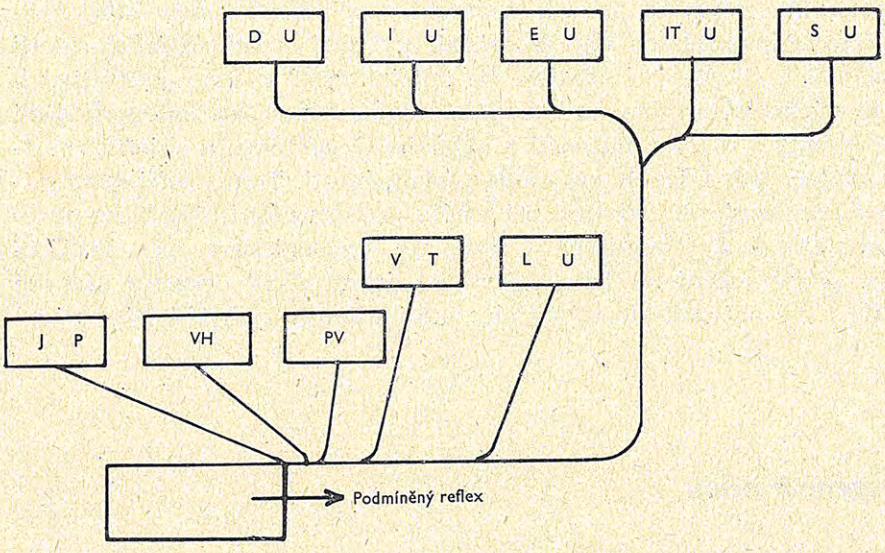

Obr. VI,1: Schéma vývoje druhů učení u zvířat.
DU — diferenciační učení, IU — imitační učení, EU — exploračního učení, ITU — instrumentální učení, SU — skupinové učení, VT — vtiskování, LU — latentní učení, JP — jednoduché podmiňování, VH — vyhasínání, PV — přivykání.

(1) *Jednoduché podmiňování* je vytváření podmíněných reflexů spojením (asociací) původně indiferentního podnětu v určitém časovém rozmezí s podnětem, který vyvolává nepodmíněný reflex, mající funkci posílení. Podmiňování předpokládá vznik nových cest nervových vzruchů mezi příslušnými oblastmi mozku. Ztotožňovat všechny procesy učení s jednoduchým podmiňováním není odůvodněno; jsou totiž druhy učení, jako např. percepční a latentní učení, kde pdomiňovací procedura není nutná (proto jednoduché podmiňování vyčleňuji na obr. VI,1 jako zvláštní druh učení).

(2) *Vyhasínání* (extinkce) je proces podmíněného odstranění dříve vytvořených podmíněných reflexů jejich vícenásobným opakováním bez posílení. Jde o proces do jisté míry protikladný podmiňování (tj. o tzv. negativní podmiňování), jehož selekční význam záleží v tlumení podmíněných reflexů, které vzhledem k změněným podmínkám ztratily význam pro daného jedince (Pavlovův „vnitřní útlum"). Od vyhasínání je nutno odlišovat protipodmiňování.

(3) *Přivykání* (habituace) záleží ve snižování citlivosti vůči specifickým podnětům,

jmového učení a myšlení člověka (Vygotskij, 1972, Piaget, 1947, 1972, Rubinštejn, 1960, Linhart, 1972a, 1976a, aj.). Tito autoři — na rozdíl od strukturalismu — shodně zdůrazňují, že vyspělá logika lidského myšlení nutně předpokládá složitý historický vývoj myšlenkových struktur na podkladě jejich předstupňů v podobě elementárního myšlení u vyšších savců. Marxistická psychologie dále zdůrazňuje sociální determinaci této nové vědomé úrovně psychiky, učení a myšlení.

Pokusil jsem se dokázat, že na podkladě zákonů a principů materialistické dialektiky (zejména principu odrazu) a přirozeně zobecněním konkrétních experimentálních dat je možno vytvořit *psychologickou teorii lidského učení.* Systémový přístup ke studiu učení a jeho jednotlivých druhů je východiskem pro naši analýzu učení z hlediska kategorií části a celku, příčiny a účinku, nutnosti a nahodilosti, subjektu a objektu, možnosti a skutečnosti, i jejich vzájemné podmíněnosti. Tento přístup umožňuje, abychom správně pochopili při studiu procesu učení dialektiku obecného, zvláštního a jednotlivého, která je východiskem pro rozlišení rodového pojmu učení na jeho jednotlivé druhy. Tento postup zároveň umožňuje nově objasnit složité vztahy mezi učením a psychickým vývojem.

2. Fylogeneze učení

Učení zvířat je ve svém fylogenetickém vývoji zkoumáno odlišnými přístupy a metodami. Nejznámější z nich jsou tři. I. P. Pavlov (1952) a jeho škola jsou zaměřeni na analytické studium obecných zákonitostí podmíněně reflexní činnosti. Behavioristé (Skinner, 1960, aj.) zkoumají podmiňování v celkovém chování živočichů. Etologické výzkumy evoluce chování a učení se soustřeďují na objasnění zejména vzniku behaviorálních struktur, hierarchické organizace motivů — tedy na otázky, jimiž se I. P. Pavlov nezabýval; etologie tudíž obrací zřetel k vnitřním podmínkám a k hlubšímu objasnění individuální odlišnosti zkoumaných procesů. Tyto různé přístupy a metody není třeba stavět proti sobě a obhajovat výlučnost jedné z nich — naopak, jak ukazuje Drvota (1979), vzájemně se doplňují.

Pokusím se z těchto komplexních hledisek stanovit jednotlivé *druhy učení u zvířat* v jejich vývojových vztazích. Předpokládám, že druhy učení vznikly a vyvinuly se pod vlivem různých biologických, ekologických a ontogenetických podmínek z určitého společného základu. Rozlišujeme vcelku deset druhů učení zvířat: jednoduché podmiňování, vyhasínání, habituace (přivykání), imprinting (vtiskování), latentní učení, instrumen-

pravdě je formulace, že vývojově prvotní forma učení je *obecný rodový* pojem, který se v průběhu fylogenetického i ontogenetického vývoje specifickým způsobem diferencuje a specifikuje v *jednotlivé druhy*, které se vyznačují různě výraznými kvalitativními zvláštnostmi. V naší teorii učení jsme dospěli, jak dále ukážu (viz obr. VI,3), k rozlišení deseti druhů učení. Dříve je však nutno upozornit na některé další sporné otázky.

Podle Piageta (1968, 1970) dochází při učení k vytváření složitých *kognitivních i motorických koordinací*. Od poměrně elementárních forem senzomotorických koordinací odlišuje Piaget vyšší logické koordinace na úrovni myšlení. Jde tu podle něho o logické operace, které se na rozdíl od percepčního učení vyznačují logickou nutností a které na základě asimilace zajišťují nejvyšší úroveň rovnovány (resp. autoregulace) člověka s prostředím.

Živou je v této souvislosti dosud otázka tzv. *vhledu*, a kterém tvaroví psychologové (Köhler, 1925, 1941, Metzger, 1968) soudí, že je vrozenou formou vnímání. Schopnost anticipovat budoucí události, očekávat je a předvídat úspěšnost vlastních akcí se podle těchto strukturalistů nemůže opírat o odraz, neboť ten je prý pasívní a není východiskem pro cílevědomou a tvořivou činnost člověka. Odtud je již jen krok k „vrozeným kategoriím" Lorenzovým (1963; Lorenz et al., 1974), které prý již u zvířat vytvářejí předem daný rámec budoucí zkušenosti (Lorenz je zde poplatný Kantovým apriorním kategoriím). Na podkladě těchto strukturalistických názorů byla vytvořena teorie učení vhledem, ze které vyšel americký psycholog E. C. Tolman (1932); podle něho je učení vhledem rychlou restrukturací percepčních vzorců a znaků, které symbolizují vnější svět.[4] Zjednodušující přístup teorie vhledu je patrný již z toho, že většina autorů, která tohoto pojmu používá, činí rovnítko mezi vznikem vhledu a vznikem té kvalitativně nové úrovně, kterou marxistická psychologie a filozofie označují termínem psychika a vědomí; přitom vznik nové kvality-vzhledu ani vývojově nevysvětlují, ani ji nespojují se vznikem psychického odrazu objektivní skutečnosti. Nepopírám, že existuje schopnost — rozvinutá na vysoké úrovni u člověka — postřehnout nové, významově důležité souvislosti a pochopit smysl problémové situace; avšak tuto schopnost je nutno vědecky vysvětlit a ne se uspokojit tím, že ji označíme strukturalistickým termínem vhled. Hledisko tvarových psychologů získalo určitý ohlas částečně i proto, že velká část psychologických teorií včetně teorie učení byla orientována v duchu mechanistického behaviorismu (Hull, 1943, Bush a Mosteller, 1955, Mowrer, 1960a,b, aj.).

K vyjasnění této složité problematiky a k překonání mechanistických názorů přispívají nové výzkumy ve dvou oblastech. Předně to jsou závěry Krušinského (1977), Firsova (1977) aj. na podkladě výzkumů chování opic. Autoři dovozují, že u těchto živočichů existují nejen složité formy vnímání, nýbrž i počáteční stupně *elementárního myšlení* (Krušinskij mluví o „elementárním a úsudkovém myšlení").[5] Je obecně známo, že savci prokazují ve svém přirozeném prostředí relativně vysokou úroveň inteligence (Veselovský, 1974, Drvota, 1979, aj.). Druhá oblast se týká výzkumů po-

[4] Na filozofické aspekty tvarové psychologie a teorie vhledu jsem ukázal ve II. kapitole; podrobněji viz Činnost a poznávání (Linhart, 1976a).

[5] Podrobněji viz kapitola o chování a činnosti (kap. IV).

Ty sice představují relativně složitou formu učení, avšak plní především funkci přizpůsobování se zvířat daným životním podmínkám, resp. jejich změnám. Kvalitativně novou úroveň představuje lidská psychika, která je uvnitř složitě diferencována a v níž jsou vztahy mezi centrálními procesy (např. myšlením, vědomou motivací) a vnější činností uvolněny. Učení zde stále zřetelněji působí jako „základní regulační proces formující činnost a psychické vlastnosti člověka" (Linhart, 1965). Objasním z těchto hledisek krátce hlavní pojmy užité ve své definici učení.

Co je to *změna*, která navozuje proces učení? Jde o změnu v objektivní situaci, kterou subjekt dosud nezná a na kterou nemá připravenu adekvátní odpověď (např. dítě se na základě vlastní zkušenosti naučí, že rozpálená kamna pálí; změna v pracovním procesu vyvolá potřebu nové dovednosti apod.). K tomu, aby se odraz nové (resp. změněné) skutečnosti v paměti uchoval a začal řídit nové chování, musí jej subjekt nejen opakovat, ale zejména zapojit do činnosti zaměřené na dosažení cíle a na uspokojení potřeby. Odraz skutečnosti se v učení přetváří, zdokonaluje a upřesňuje se jeho význam. Uchování odrazu (resp. obrazu) v paměti se uskutečňuje mechanismy vytváření nervových drah (tj. vznikem změn v nervových buňkách a synapsích), které pokládáme za základ kódování a dekódování (Estes, 1980). To je podklad znakového zpracování informace. Podstatné je, že při učení vstupují výsledky předchozí činnosti do vnitřních psychických podmínek, které určují průběh další činnosti; jinak řečeno, člověk se učí na podkladě porozumění své vlastní zkušenosti. Učení je tudíž proces, který do sebe zahrnuje jak odraz skutečnosti, tak vlastní zkušenost jednajícího jedince nebo celé skupiny.

Z hlediska vývojových zákonitostí je důležité zjištění, že v učení, a to na všech úrovních, jsou zahrnuty všechny *čtyři základní složky* reflexního procesu; je to předně složka aferentní, dále složka centrální (syntetizující, asociativní), složka eferentní (výkonová) a složka zpětnovazební. Zpětné vazby a na nich závislé zpětné informace o výsledcích činnosti (kontrola toho, zda bylo dosaženo očekávaného cíle apod.) mají v učení klíčovou, mnohdy rozhodující úlohu; na nižší úrovni souvisejí s posilováním (např. potravovou odměnou), na vyšší úrovni vědomého lidského učení jde o kvalitativně novou úroveň v podobě verifikace správnosti postupu a pravdivosti odrazu (poznání) praktickou činností. Přitom se ovšem povaha každé z těchto čtyř složek na nové úrovni kvalitativně mění. Ukážu to na příkladu *asociace*, vznikající v centrální složce; na úrovni lidského vědomého učení nejde jen o nervové spoje, nýbrž o *uvědomované* vztahy v osvojované látce (podrobněji otázku nové kvality vědomého učení objasním v kap. VI,3).

Na podkladě vývojově prvotních forem učení, které vznikly spolu s rozvojem nervového odrazu, se vyvinuly nové druhy učení jak u zvířat, tak zejména na kvalitativně nové úrovni učení lidského. Přitom otázku nelze chápat mechanisticky, např. tak, jakoby tyto nové druhy učení byly prostou sumou podmíněných reflexů. Takováto představa je zcela v rozporu s dialektickomaterialistickým pojetím vývoje jakožto *vícevrovňového procesu*, v němž se odehrávají kvalitativní změny a v němž na každé úrovni jsou zdrojem dynamiky učení specifické protiklady jakožto jeho hybné síly. Nejblíže

shody odrazu a skutečnosti se uskutečňuje jako *proces*. Člověk učením a řešením problému postupně upřesňuje svůj obraz (představu, pojem) o určitém jevu a ujasňuje si jeho podstatu. Odraz jakožto určitá shoda s odráženým originálem je tudíž neoddělitelný, jak jsme výše uvedli (viz kap. III), od *procesu odrážení*, tj. odraz je výsledkem tohoto procesu a zároveň v tento proces přechází.

Tuto velmi stručně a jen obecně charakterizovanou podstatu učení však nelze správně pochopit bez objasnění vývojových přechodů a kvalitativních změn, které nastaly ve fylogenezi učení živočichů a potom i v učení člověka. Z tohoto vývojového hlediska rozlišujeme dvě kvalitativní úrovně učení: a) *učení na živočišné úrovni;* b) kvalitativně novou úroveň *učení člověka*. Nerozlišování těchto dvou úrovní má svou příčinu v mechanistickém a metafyzickém přístupu k této otázce. Nutnost rozlišení plyne jednoznačně z té skutečnosti, že vývojové protiklady obou druhů učení jsou kvalitativně odlišné: v učení zvířat je základním vývojovým činitelem protiklad mezi dědičností a proměnlivostí. V učení člověka, jehož podstata je společenská, záleží základní vývojové rozpory ve společenských vztazích a ve společenské činnosti, v protikladu mezi společenským a individuálním vědomím; tyto rozpory nejsou zpravidla řešeny živelně, ale na úrovni vědomí. Dosavadní teorie učení jsou vlivem nedocenění kvalitativních rozdílů mezi těmito dvěma úrovněmi většinou jednostranné a z nich vyvozené definice jsou úzké a nepřesné; přehlížejí především sociální a vědomé základy lidského učení a nedoceňují jeho kvalitativně nové rysy, plynoucí z jejich sociální determinace.

Vyjdeme z uvedených předpokladů (včetně definice odrazu a činnosti, viz kap. III a IV) a uvedeme definici pojmu učení, která postihuje jeho vývojově prvotní mechanismy a která zároveň umožňuje pochopit vznik jeho kvalitativně nových úrovní. *Učení v nejširším smyslu pokládáme za aktivní odrážení určité uspořádanosti v objektivní skutečnosti a jejích změn*; procesem zpracování informace se odraz zdokonaluje a je *paměťově uchováván*. K podstatě učení patří *zpětné vazby*, tj. subjekt se učí na podkladě výsledků své činnosti; s tím souvisí, že k učení patří vytváření nových složek chování a činnosti. Učením získáváme novou zkušenost, zdokonalujeme správnost odrazu, a tím i adekvátnost chování a činnosti tak, aby se shodovaly se skutečností. Učení je tedy tou formou aktivního odrazu, v níž si osvojujeme určitá pravidla chování a činnosti a reagujeme na změny v objektivní skutečnosti i v prováděné činnosti. Výsledkem učení nemusí být vždy zdokonalení chování a činnosti — naopak, za určitých podmínek nastávají jejich *poruchy*, maladaptace. Důležité je i to, že proces učení se týká jak osvojování něčeho nového, tak i odnaučování toho, co je buď nevhodné, nebo už zastaralo (viz např. využití teorie učení v psychoterapii).

Někteří autoři se snaží všechno učení převádět na *podmíněné reflexy*.

jového přístupu v soustavě věd o člověku (viz obr. I,1,2). Kvalitativní změna učení nastala tehdy, když na základě sociální determinace vznikly vědomí a vědomá činnost člověka; vzniklo specificky lidské individuální a sociální učení, které evolučně navazuje na nižší stupně živočichů. Tento systémově vývojový přístup se stal východiskem níže uvedené psychologické teorie učení.

Při výkladu podstaty učení z psychologického hlediska vycházíme z principu odrazu, zejména z té jeho teze, že odraz znamená *částečnou shodu* s objektivní skutečností. Jinak řečeno: ve vztahu mezi organismem a prostředím existuje určitý stav neurčitosti, zvláště v nových situacích, kdy subjekt nemá zpočátku dostatek informací. Počáteční orientace organismu v situaci je proto nedokonalá, chování bývá chaotické. To je doloženo četnými fyziologickými, etologickými a psychologickými výzkumy (I. P. Pavlov, 1952, Schmidt, 1978, Leonovičová a Novák, 1982 aj.). Tuto fázi částečné, neúplné shody odrazu s objektivní skutečností, resp. počáteční nejistoty (informační neurčitosti) živočichové včetně člověka překonávají pomocí dvou *rámcových funkčních schémat* (Drvota, 1979), jejichž dispoziční základ se vytvořil ve fylogenezi a která jsou konkretizována v ontogenezi: a) jde o *orientačně exploračních schémata,* na jejichž základě se rozvíjí rozmanitá orientační činnost (orientační reflex je jedním z projevů těchto procesů) a u člověka poznávací procesy; b) dále jde o *učení,* jímž jedinec nebo skupina získává nové informace i nové způsoby chování a v různých formách je paměťově uchovává. Tato schémata se v ontogenezi upravují a mění na základě transformačních zákonů, z nichž nejdůležitější je patrně učení, jímž jedinec nejen získává nové zkušenosti (poznatky, dovednosti), ale zdokonaluje sebe sama na podkladě zákonů autoregulace.

Orientační činnost a učení pokládáme na základě našich výzkumů (Linhart, 1972a) za dvě hlavní aktivity, jimiž živočichové *zdokonalují shodu* mezi odrazem a odráženou skutečností. Odstraněním počáteční nejistoty se nedokonalý odraz stává přesnějším; dochází zde k omezení počáteční variety (Ashby, 1961).[3] Orientační fáze předchází učení — subjekt zde získává potřebné informace o nové situaci; s tím souvisí, že v této fázi jsou tlumeny zbytečné reakce a zvyšuje se jak citlivost smyslových orgánů, tak celková pozornost organismu (subjektu). Základní úlohu ve zdokonalování zpočátku nejasného odrazu skutečnosti má učení; dík jemu se z původně nepřesných odrazů (představ) a z chaotického chování vynořují a upevňují (u zvířat na podkladě podmíněných reflexů, příslušných zpětných vazeb, posilování aj.), ty zkušenosti a odpovědi, které mají pro živočicha životní hodnotu. Z teoretického a praktického hlediska je důležité, že všechny výzkumy učení, jak zvířat, tak člověka, potvrzují, že vznik

[3] Pojem omezení variety vychází z teorie informace a týká se jak uspořádanosti (pravidel, zákonitostí) v dané množině jevů, tak rozlišovací schopnosti pozorovatele (Ashby, 1961, Birjukov, 1974); podrobnější objasnění viz Linhart (1976a).

skončil neúspěchem."[2] Ukázalo se totiž, že procesy učení jak zvířecího, hlavně však lidského jsou mnohem složitější, než si mechanisticky představovali jak behavioristé doby Watsonovy (1919), tak neobehavioristé, navazující jednak na Thorndikův (1932) model pokusu a omylu i zákona účinku, jednak na Skinnerovo (1960) operantní chování a Osgoodovu (1953) mediační teorii. Příčina těchto potíží je mimo jiné v tom, že většina dosud známých teorií učení je poznamenána naturalismem, pozitivismem a pragmatismem (viz např. dosud převládající behavioristické teorie učení), nebo je úzce zaměřena na dílčí praktické otázky. Tyto metodologické nedostatky, zejména neznalost materialistické dialektiky, jsou překážkou pro vytvoření obecně platné teorie učení.

Cílem této krátké kapitoly není opakovat dříve provedenou (viz citované práce) srovnávací analýzu různých názorů na podstatu učení, nýbrž podat stručný výklad naší nové, o vlastní výzkumy opřené *teorie učení* (zvláště lidského) a objasnit jeho místo v soustavě věd o vývoji člověka.

1. O podstatě učení

Učení chápeme jako univerzální jev v chování a činnosti organismů, jako jejich schopnost přizpůsobovat se proměnlivým životním podmínkám a řešit složité rozporné vztahy mezi jedincem resp. skupinou) a prostředím. Při vymezování podstaty učení je nutno se vyhnout metafyzickému omylu, jakoby podstata (např. podstata člověka) byla něco neměnného, provždy daného; proto při vymezení podstaty učení vyjdeme z vývojově systémového přístupu, který se opírá o dialektickomaterialistické principy.

Co je podstatné pro učení a jeho fylogenetický i ontogenetický vývoj z hlediska psychologie? Především to, že je *aktivním odrazem* skutečnosti, který navazuje na rozvinutý nervový odraz a na adaptační i orientačně explorační mechanismy, které při analýze chování vyšších živočichů zjišťuje současná etologie (Lorenz et al., 1974, Schmidt, 1978, Drvota, 1979, aj.). Své objasnění nachází učení ve vývojových protikladech mezi dědičností a proměnlivostí organismů. Učení, které v sobě nese dialektický rozpor mezi proměnlivostí a stabilitou, se rozvíjí především na té evoluční úrovni živočichů, v níž na základě nervové soustavy vznikla reflexní činnost, různé druhy nervového odrazu, zejména pak vytváření *podmíněných reflexů*. Studium evoluce učení ukazuje na důležitost systémového a vývo-

[2] B. Drvota: Od zvířete k člověku. Praha 1979, s. 132.

VI. Učení a psychický vývoj

Člověk ve svém vývoji se nemůže vymknout z obecných zákonitostí vývoje organismů. Podle jedné z těchto zákonitostí mají ve vývoji živočichů nejvýhodnější postavení ty druhy, u nichž se vytvořila a upevnila taková složitost jejich organizace, která je podmínkou pro vznik diferencovaných funkcí organismu a která dovoluje přizpůsobení širokému rozsahu životních podmínek. Tato tendence našla svůj výraz v činnosti nervové soustavy, která dík stále složitějším formám odrazu umožňuje živočichům nejvyšší úroveň přizpůsobování a potom — po vzniku člověka — i aktivní a vědomé přetváření okolního světa. Na základě této neobyčejně důležité schopnosti, která se ve fylogenezi neustále zdokonalovala, se rozvinulo *učení*. Tato schopnost je spojena, jak ukážeme, s rozvojem odrazu a se získáním informace, jejím zpracováním a uchováním. Studium této složité problematiky vyžaduje komplexní přístup za účasti biologie, fyziologie, etologie, sociologie, psychologie, pedagogiky a filozofie; nová hlediska přináší teorie informace a sémiotika. Klíčovou úlohu v objasnění této otázky má psychologie.

Přestože psychologické výzkumy různých druhů a procesů učení jsou neobyčejně rozsáhlé a přestože je neustále publikován v celosvětovém měřítku velký počet knih a studií z této oblasti,[1] nebyla dosud předložena — jak konstatuje většina autorů — uspokojivá, všestranně teoreticky zdůvodněná teorie učení, zejména učení lidského. Drvota (1979) např. uvádí: „Až dosud každý pokus najít nějaký princip učení specifický pro člověka

[1] Jejich přehled je podán v řadě západních syntetických studií (Deese a Hulse, 1967, Rosenthal a Zimmerman, 1978); autor podal rozbor těchto prací z hlediska marxistické psychologie v několika publikacích, zejména v Psychologii učení (Linhart, 1967), dále v monografii Proces a struktura lidského učení (Linhart, 1970, 1972a), Činnost a poznávání (Linhart, 1976a), Základy psychologie učení (Linhart, 1982a).

váním a abstrakcí, uspořádáním, intuitivním odhadem apod. Subjekt při řešení problému postupně aktivuje příslušné informační a operační jednotky. Na uvedeném schématu je znázorněn syntetizující systém (HP), který produkuje a obsahuje heuristické postupy (programy), jež jsou projevem tvořivého myšlení. Modelově lze HP znázornit jako systém v podobě mřížovitého bludiště informací a operací (aktivace jednotlivých procesů a operací je zde výběrová; subjekt, resp. program, volí specifický informační postup podle požadavku daného problému). Jednotlivé řetězce kroků jsou vybavovány z dlouhodobé paměti (DP) podle potřeb situace; v této paměti jsou zároveň ukládány výsledky a zkušenosti z činnosti, které jsou předpokladem zdokonalování systému. Klíčovou úlohu zde má sebeuvědomování (SU), které působí jak na integrační procesy (I) a psychickou regulaci (RP), tak na sám heuristický proces. SU v sobě zahrnuje vnitřní model problému i reflexi vlastní, aktuálně probíhající činnosti a tím i základní aspekty jejího hodnocení.

Vývoj myšlení, zejména jeho nejvyšší dialektickomaterialistické úrovně, je třeba vidět ve vnitřní souvislosti s všestranným rozvojem vědomí a osobnosti člověka i s jeho volními vlastnostmi. Vlastnosti osobnosti jsou determinovány společensky — myšlení i lidská inteligence se proto kvalitativně liší od procesů, které se uskutečňují v kybernetických automatech. Vzhledem ke své složitosti je uvedená charakteristika předpokladů dialektickomaterialistického myšlení, i když jde o otázku metodologicky neobyčejně závažnou, pouze předběžná, a chce být podnětem k jejímu dalšímu studiu. Výzkum těchto dosud málo objasněných oblastí ukazuje na mnohostranné teoretické i praktické úkoly psychologie jak v soustavě společenských, přírodních a technických věd, tak v progresívním vývoji celé společnosti.

mentální procesy člověka. Kvalitativně vyšší formy samoorganizace vznikají na podkladě *vědomé činnosti* člověka, jeho autoreflexe. Na rozdíl od málo efektivní metody pokusů a chyb zdokonaluje člověk svou činnost i své myšlení na základě vědomé analýzy procesů i výsledků své vlastní činnosti. Tím je umožněno, aby pomocí autoreflexe subjekt vybral a dále

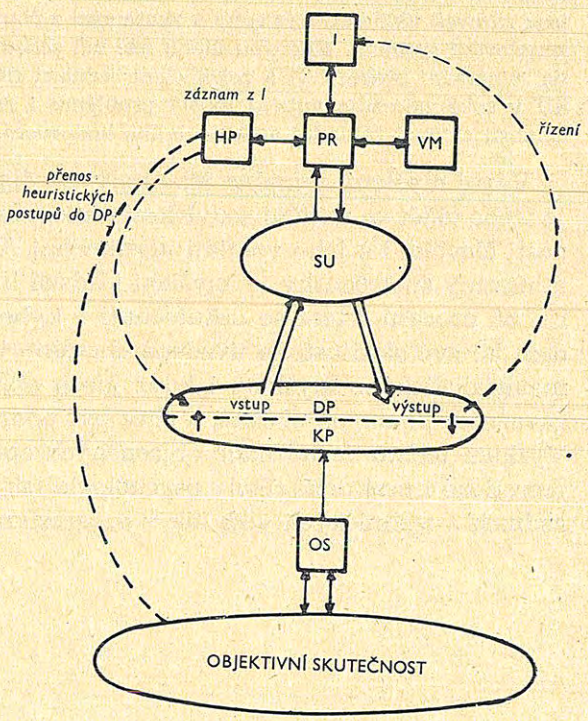

Obr. V,9: Tvořivé myšlení a sebeuvědomování. HP — heuristické postupy, PR — psychická regulace, I — integrace, VM — výběr metod, SU — sebeuvědomování, DP — dlouhodobá paměť, KP — krátkodobá paměť, OS — obraz objektivní skutečnosti.

používal tu kombinaci činností a ten myšlenkový postup, který se mu jeví v daném okamžiku nejúčelnější.

Sutoreflexe předpokládá poznání a měnění postupu (nebo principu) řešení způsobem, který vede k vyšší úrovni *kognitivní syntézy v podobě heuristických procesů.* Na obr. V,9 je podána obecná struktura systému (modelu), který je schopen konat autoreflexi při tvořivém řešení problému. Heuristický postup, který záleží ve víceméně uspořádané sekvenci informací, obrazů a operací, vede k objevení nových souvislostí, k novému výsledku (poznatku). Děje se tak např. srovnáváním, zobecňo-

dobají pojmům, pokud se jejich použití neomezuje na ryze praktickou oblast. Jsou to však toliko povšechné, obecné představy (komplexy), tj. nejde tu o skutečné pojmy z dialekticko-logického hlediska.

Analýzu vytváření pojmů na úrovni dialektického myšlení nelze opřít pouze o formálně logická kritéria, neboť jimi nepřekračujeme hranice empirismu a operacionalismu, které ulpívají na obecných představách, tj. pojem se zde v podstatě shoduje se svým zobecněným komplexem. Je tudíž třeba — na rozdíl od jiných psychologů (Piageta, Hunta)[23] — dospět k novému východisku, které vede k *dialektické teorii vytváření pojmu*. V zájmu stručnosti pouze konstatujeme, opírajíce se o nové psychologické výzkumy, že hlavní zde je uskutečnit syntézu smyslového, předmětně praktického poznání a zobecňující abstrakce, tj. abstrakce, v níž si poznávající subjekt uvědomuje nejen odrážený objekt, nýbrž i svou vlastní činnost, své myšlenkové operace aj.

Tím dospíváme ke čtvrté důležité charakteristice dialektickomaterialistického myšlení: Za určitých podmínek se proces myšlení i činnosti člověka mohou stát samy o sobě předmětem vědomého odrazu a poznávací analýzy. Tento jev, důležitý jak v rozvoji myšlení, tak i celé psychiky, označujeme termínem sebeuvědomování — *autoreflexe*. Pokusím se tuto specifickou reflektující formu „odrazu odrazu", která je podmíněna vznikem společenského a individuálního vědomí, hlouběji objasnit se zřetelem k rozvoji tvořivého, dialektického myšlení.

Někteří autoři uvažující o autoreflexi („myšlení o myšlení") uvádějí námitky, že jde o proces s nekonečnou regresí: jestliže se myšlení neustále stává předmětem sama sebe, tu vzniká jakýsi „metasystém", který prý nemá konce. Soudím však na základě uvedené teorie odrazu a teorie činnosti (viz kap. III a IV), že je možno si představit autoreflexi bez zmíněné nekonečné regrese; každý myšlenkový akt má totiž své završení a rezultativní (konečnou) zpětnou vazbu, tj. je celistvým aktem (viz rozbor modelu funkčního systému činnosti, obr. IV,5), který ruší výše zmíněnou nekonečnou regresi.

Z tohoto hlediska spojujeme autoreflexi s existencí systémů, které jsou schopny sebe sama zdokonalovat — s procesy *samoorganizace*. Samoorganizace vystupuje v několika podobách — zde uvedu pouze dvě hlavní. Nižší úroveň samoorganizace a sebezdokonalování se opírá o výše kriticky zhodnocenou teorii pokusů a chyb; ta záleží v tom, že z vytvořených kombinací se uchovává ta, která je nejúspěšnější. Metodu pokusů a chyb podrobně zdůvodnil Thorndike (1929, 1932), který se zároveň pokusil rozpracovat na podkladě metody odměny a trestu její důsledky pro psychický vývoj člověka. Avšak systémy a procesy, které se vyvíjejí na základě metody pokusů a chyb, se zdokonalují relativně velmi pomalu — jde tu o tzv. selekční model, který chybně extrapoluje princip přírodního výběru na

[23] Specifikum pojmu pomocí analýzy stupňů abstrakce se pokusil určit Piaget (viz kritický výklad jeho pojetí „reflexní abstrakce", Linhart, 1975a, b).

působí na proces myšlení, což je podklad pro další tvořivé poznávání, pro další analýzu a synézu, zobecňování a abstrakci, a tím i pronikání do podstaty věcí. V procese poznání je nutno zákony formální logiky (např. operování s přesnými pojmy) spojovat s užíváním kategorií a zákonů materialistické dialektiky, která je základem tvůrčího myšlení ve všech oblastech lidské práce.

Na této úrovni dialektickomaterialistického myšlení se — za třetí — uskutečňuje nová *jednota smyslového (názorného) poznání s myšlením zobecňujícím a abstrahujícím.* V tomto smyslu je to myšlení spojitě *syntetické,* tj. vidí jevy v jejich přirozené souvislosti i rozpornosti. Zároveň dosahuje nejvyšší úrovně zobecnění a abstrakce dík tomu, že využívá všech předností předchozí znakově sémantické úrovně a že na základě zákona negace negace překonává její nedostatky. Smyslová a pojmová analýza se zde uskutečňuje na podkladě dialektické jednoty se smyslovou i pojmovou syntézou. Vzhledem k její závažnosti osvětlím tuto otázku podrobněji.

Jde tu předně o překonání starého Aristotelského pojetí o tzv. abstrakci, která záleží ve vyčlenění skupiny předmětů podle jejich společného (opakujícího se) příznaku, a odhlížení od znaků nepodstatných. O jeho překonání se pokusil již Piaget (1970) — náš způsob přehodnocení je od něho odlišný:[21] Předně již v zárodcích dialektického myšlení se zpravidla konkrétní situace rozčleňuje na znaky a na jejich obsah; touto nikoli již jen smyslovou, nýbrž znakově relační analýzou, jež je včleněna do činnosti, se vytvářejí předpoklady pro spojení abstrahovaných znaků a jejich významů v jednotící *pojem.* Pojem v tomto smyslu představuje nejen sjednocení a zobecnění, ale i vyčlenění prvků v konkrétní objektivní situaci, kterou subjekt odráží. Po této znakově relační analýze následuje zobecňování a abstrahující syntéza. Důležitou úlohu má při tom slovo jako prostředek, pomocí kterého dítě obrací pozornost na příslušný společný znak a pomocí kterého provádí abstrakci. Na této úrovni má tedy slovo-znak jinou funkci než v komplexním a formálním myšlení zejména proto, že je podřízeno zákonům dialektiky.

Vycházíme zde z předpokladu, který je z hlediska materialismu nesporný: všechny úrovně poznání, tj. zobecněný komplex, formální pojem a dialektické myšlení jsou shodné ve své „předmětné vztaženosti", tj. jsou psychickým *odrazem téhož předmětu.* Přitom však zobecňování a abstrahování se zde uskutečňuje různými poznávacími procesy: u komplexu jde o zobecňování bezprostřední, spojené názorně s reálným předmětem, u pojmu jde o abstrahující zobecnění. Kognitivní komplex i pojem však mají v podstatě jeden a týž obsah. Teorie odrazu tím klade nově otázku, co tvoří specifikum pojmu na úrovni logického myšlení a v čem záleží přechod k myšlení dialektickému. Jak ukázala srovnávací analýza vývoje běžných a vědeckých pojmů (viz výzkum provedený Šifovou),[22] pojmy dospívajícího a dospělého člověka často nepřevyšují úroveň pseudopojmů, přestože z formálního hlediska se po-

---

[21] Podrobnější rozbor této otázky a úlohy znakově relační analýzy a syntézy při vytváření pojmu podávám v práci Činnost a poznávání (Linhart, 1976a).

[22] Viz staf Výzkum vývoje vědeckých pojmů v dětském věku (Vygotskij, 1971).

(podstaty a jevu, nutnosti a nahodilosti, vznikání a zanikání, života a smrti, apod.). Vědomé myšlenkové odrazy zda nabývají podoby izolovaných pojmů bez vnitřních souvislostí a přechodů — platí zde jen „ano nebo ne", a co je nad to, to do logického, resp. vědeckého myšlení nepatří. Na této úrovni, kterou Hegel nazval „rozvažováním", nedospělo myšlení vlivem své jednostranné metafyzičnosti k řešení vznikajících rozporů (antinomií).

Rozpory působící na úrovni empirického a verbálně formálního myšlení jsou překonány na třetí úrovni *dialektickomaterialistického myšlení.* Nastává zde negace předchozí úrovně a návrat k dialektické komplexnosti myšlení na první úrovni. Zároveň s tím je zrušena omezenost verbálně formálního myšlení, které bere zřetel k elementům a k jednostranným, strnulým definicím. Které jsou nové vlastnosti a přednosti dialektickomaterialistického myšlení? Je myšlením produktivním a tvořivým?

Předně je dialektické myšlení *celistvé* a *spojité,* tj. vidí jevy v jejich přirozené souvislosti i rozpornosti a je schopné — dík i tomu, že prošlo úrovní znakového a sémantického zobecňování a abstrahování — dosahovat vyšších forem syntézy. Analýza se tu uskutečňuje na podkladě dialektické jednoty se syntézou (viz např. Rubinštejnův zákon o analýze prostřednictvím syntézy).

Dialektické myšlení do sebe v tomto smyslu vstřebává přednosti heuristického řešení problému, aniž se omezuje pouze na tradiční pojetí heuristiky. Využívá totiž dále všech předností *dialektické logiky;* tím překonává jednostrannost formální logiky, která se opírá (viz Brušlinskij, 1979) o disjunktivní princip, o množinové uspořádání elementů; naproti tomu dialektika chápe svět jako celek, jehož materiální jednota je vnitřně protikladná: jako příklad lze uvést mozek, jehož jednotlivé funkce (biochemické, fyziologické, psychické) tvoří nedílnou jednotu, která vyústí v jednotný výsledek (tento zřetel k celku jsme vyjádřili v modelu funkčního systému činnosti, viz kap. IV,5). S principem vzájemné souvislosti, rozporné jednoty, spojuje dialektický materialismus princip vývoje; v tomto smyslu mluví Davydov (1977) o obsahově vývojové logice a Brušlinskij (1979) o kontinuální (nondisjunktivní) logice. Dialektický přístup se zde zásadně liší od teorie kognitivního vývoje Piageta (1970), který neobjasňuje povahu přechodů z jednoho vývojového stadia do druhého zejména proto, že nevychází ze zákona negace negace a boje i jednoty protikladů.

Při analýze této nové úrovně myšlení vycházím za druhé z toho, že dialektika myšlení je určována *dialektikou objektivní skutečnosti,* že je jejím vědomým odrazem. To měl na mysli Rubinštejn (1960), když formuloval svůj princip jednoty *logiky vývoje objektu a logiky poznání.* Jednotlivé fáze myšlení neobrážejí pasívně vývoj (změny) objektu, nejsou pouhým objevováním jeho nových vlastností, ale jsou spojeny s činností, s působeních na objekt a s jeho přetvářením. Změněný předmět zpětně a nově

pování předmětů na úrovni komplexů, které jsou toliko předstupněm pojmů, je však dosud málo stabilní; subjekt jakoby sklouzává z jedné vlastnosti na druhou, tj. existuje zde neujasněnost mezi tím, co je podstatné a nepodstatné. Zbytky této úrovně ve vývoji myšlení se např. zachovaly v jazyce národností v SSSR, žijících na Dálném východě. Rovněž první stupně myšlení předškolního dítěte mají takovýto naivně dialektický, komplexní charakter.

Vývojová úroveň naivně dialektického myšlení však přestala vyhovovat tehdy, jakmile nastal další vývoj výroby, v níž vznikaly složitější pracovní nástroje a vzrůstala společenská dělba práce. Kdyby pojmy a slova je označující dále zůstaly názorně komplexní, tu by se jejich počet zvětšil natolik, že by to velmi ztížilo styk lidí, jejich komunikaci i naučení se řeči. Např. v národnosti Nivcha na Dálném východě SSSR mají jedny číslovky pro dlouhé předměty a jiné číslovky pro krátké předměty, tj. mají aritmetiku, v níž vyjadřují nejen kvantitu, ale i kvalitu předmětů. Tento komplexní přístup činí přechod k abstrahujícímu myšlení velmi obtížným.

Pokrok ve vývoji myšlení nastal především proto, že pracovní proces vyžadoval, aby si lidé začali všímat nejen podobnosti mezi předměty, ale i toho, že jednoho a téhož nástroje je možno použít k různým činnostem; tím se ve vědomí lidí postupně odlišila činnost od předmětů. Obecné vlastnosti předmětů i prováděných operací začaly být označovány slovy — to je základ procesů zobecňování a abstrakce i vytváření pojmů.

Těmito změnami byly v historickém vývoji lidstva vytvořeny podmínky pro vznik druhé vývojové úrovně myšlení — *myšlení empirického.* Lidé v něm dospívají k odlišení relevantních znaků věcí od irelevantních — tomuto odlišení napomáhá používání řeči. Lidé pomocí slov zobecňují společné vlastnosti odrážených předmětů a fixují je v empirických pojmech. Tím je překonávána omezenost smyslového poznání a dík předávání společenské zkušenosti řečí (komunikací) je umožněn vznik vyššího stupně zobecňování a abstrakce. Vývoj myšlení se uskutečňuje negací dřívější komplexnosti a přechodem k izolující abstrakci. Empirické myšlení členíme na dvě skupiny.

Předně je to *myšlení asociativní,* které dosud nemá povahu logicky zdůvodněného usuzování a není schopno dospět k teoretickým závěrům. Vygotskij (1971) z tohoto důvodu zde mluví o tzv. „pseudopojmech".

Druhý stupeň představuje *myšlení formálně logické.* Myšlení zde dospívá k vysokému stupni abstrakce a projevuje se specifickými formami usuzování. Na tomto základě jsou rozpracovávány sémiotické a sémantické základy vědeckého myšlení; logický pozitivismus usiluje v tomto smyslu o vytvoření přesného jazyka vědy (metajazyka). Avšak myšlení na této úrovni nepřesahuje metafyzický formalismus, nedostává se za nehybnou určitost a abstraktní totožnost strnulých, navzájem odtržených protikladů

4. Předpoklady dialektickomaterialistického myšlení

Schopnost lidí myslet se vyvinula vlivem jejich společenského života, zejména v práci, v níž byli nuceni řešit stále složitější problémy a využívat zkušenosti zobecněné ve společenské praxi a ve společenském vědomí. V tomto smyslu je schopnost myslet výsledkem dlouhého historického vývoje lidstva. Ve svém dalším výkladu vycházím z této *definice* myšlení: Myšlení je zobecněný, společenskými znalostmi a praxí zprostředkovaný proces odrážení skutečnosti, který se uskutečňuje nejčastěji za účasti řeči a který umožňuje, aby poznání proniklo od jevové stránky skutečnosti k její podstatě.

Proces myšlení je neobyčejně složitý a mnohostranný, jak se to projevuje i ve vztahu myšlení k řeči, logice, informaci, k učení, k smyslovému poznání, k vědomí aj. V myšlení člověk před sebou nemá pouze jednotlivé konkrétní předměty, ale vlastnosti oddělené, abstrahované od těchto předmětů. Takováto *abstrakce* je možná pouze v myšlení, v němž pomocí slov označujeme jak objekty, tak jejich jednotlivé vlastnosti a vztahy mezi nimi; slovní označování napomáhá vytváření *pojmů*, tj. takové formy poznání, pomocí které člověk odráží souhrn podstatných vlastností, stránek a znaků předmětů. V této kapitole ukážu toliko stručně na historicky vývojové i ontogenetické stupně myšlení a na předpoklady pro vznik myšlení dialektickomaterialistického. Vcelku rozlišuji tři základní úrovně myšlení: (1) smyslově konkrétní (naivně) dialektické; (2) empirické; (3) dialektickomaterialistické.

Lidé na nižším stupni společenského vývoje (v prvobytně pospolné společnosti) se vyznačovali, jak to potvrzují dějiny kultury i vývoje myšlení (Wallon, 1956, Vygotskij, 1971, 1976), smyslově konkrétním myšlením. Jejich pojmy byly víceméně názorné, blízké představám, což se projevovalo i v rozvoji jejich jazyka. Jde tu o první vývojovou úroveň, kterou označujeme jako *naivně dialektické myšlení*. S určitou obdobou tohoto myšlení se setkáváme v psychické ontogenezi u dítěte v předškolním věku. V této úrovni rozlišujeme dva stupně (Vygotskij, 1971): a) Myšlení *synkretické*, které záleží v třídění předmětů a jevů podle vnějších, náhodných příznaků; smyslovým odrazem jednotlivých věcí vznikají tzv. synkrety, které se vyznačují „nespojitou spojitostí" určitého počtu předmětů, jež subjekt seskupí podle náhodného dojmu. Spojování odrazů (představ) se děje podle náhodných znaků a vztahů, např. podle emocionálně výrazného, ale nepodstatného příznaku. b) Druhý stupeň lze označit jako myšlení *komplexní*, kdy poznávající a jednající člověk shrnuje jevy do určitých komplexů, např. provádí klasifikaci poznávaných předmětů podle opakujících se příznaků, které však nemusí být relevantní. Toto třídění a seskupování

proces *od konkrétního k abstraktnímu*, tj. od konkrétního smyslového obrazu vznikajícího v praktické činnosti k jeho zobecnění a k abstraktnímu myšlení. Tento postup vyžaduje vyčlenit podstatné znaky ze smyslového (jevového) materiálu a abstrahovat od toho, co je náhodné, nepodstatné; záruka pravdivosti je v tom, že se přidržujeme skutečnosti a postupujeme v jednotě s praxí. Jde tu o řešení praktických úloh — odtud i termín praktická inteligence.[19] Přechod od vnější praktické činnosti ve vnitřní činnost včetně vědomého poznávání lze popsat jako proces interiorizace.

Druhý pochod vede *od abstraktního ke konkrétnímu*, tj. člověk (výzkumná skupina) používá hotových obecných pojmů (myšlenek) a na jejich základě dospívá k závěru. Jde tu o myšlenkový postup, metodu, kterou je možno pochopit problém, reprodukovat jej a vyřešit na úrovni logického myšlení. Ve starší literatuře se mluvilo o tzv. teoretické inteligenci. Při tomto postupu je jakákoli verbalisticko-formální hra neplodná; za pojmovou konstrukcí musí být neustále vidět tu objektivní skutečnost a tu praktickou souvislost, jejíž je daný pojmový systém odrazem. Zároveň tu jde o exteriorizaci, tj. o uskutečňování zpředmětňování představ a plánů při vytváření (konstrukci) nových objektů.

Význam studia vývoje myšlení a lidské inteligence v poslední době stoupá nejen v systému věd o člověku, ale i ve vývoji celé společnosti a v rozvoji nové techniky. V souvislosti s tím se přistupuje ke komplexním metodám studia inteligence. Potvrzují to nové výzkumy v oblasti *umělého intelektu* a *heuristiky* (Newell a Simon, 1972, Minskij, 1977, Pospělov a Puškin, 1978, Linhart a Heller, 1980, aj.).[20] Široce rozvětvené výzkumy v této oblasti lze rozlišit na dva hlavní směry: a) první vychází z psychologických výzkumů myšlení, řešení problémů a učení a konstruuje modely těchto procesů; b) druhý se zabývá konstrukcí heuristických programů, informatikou a robotikou. Z hlediska rozvoje věd o člověku včetně psychologie je to velmi perspektivní přístup, který umožňuje zkoumat pomocí modelů a příslušných automatů dosud neznámé vlastnosti lidské činnosti a mozku a široce aplikoval zde získané poznatky ve společenské praxi (v oblasti řízení, automatizace výroby aj.). Studium otázek umělého intelektu a heuristiky je však toliko na počátku; výzkumy se zaměřily na problematiku pravděpodobnostních a logických modelů myšlení a učení. K pochopení podstaty nejvyšších úrovní myšlení však většina nemarxistických směrů nedospěla vlivem svého operacionalistického zaměření.

---

[19] Podrobněji je vztah činnosti a poznání rozebrán v kap. III,3 a v úvodu V. kapitoly (viz hlavně kap. V,1).

[20] Podrobný přehled problematiky a literatury umělého intelektu a heuristiky je uveden v pracích zde citovaných. V sovětské literatuře se užívá termínu „umělý intelekt", v západní literatuře termínu „umělé inteligence".

spíváme k rozlišení kvantitativních a kvalitativních rozdílů mezi nimi. Rozdílné a totožné stránky jevů však neexistují izolovaně, nýbrž tvoří propojené systémy, v nichž působí jednota jejich protikladů. Každý předmět i jeho jednotlivé stránky jsou takovouto protikladnou jednotou, která neustále podněcuje rozvoj poznávací aktivity směrem k dialektickému myšlení.

Proces poznávání protikladů je spojen s další — čtvrtou — podstatnou stránkou vývoje myšlení. Ta záleží v tom, že abstraktní myšlení jakožto kvalitativně nová úroveň v sobě uskutečňuje nový rozpor: na rozdíl od smyslového poznání se vzdaluje od skutečnosti, takže vzniká dokonce možnost odtržení se od ní; zároveň však tím, že zobecňuje společné vlastnosti (rysy) ve věcech a jevech, proniká do objektivní skutečnosti hlouběji. Výstižně tento proces vyjádřil Lenin: „Myšlení stoupající od konkrétního k abstraktnímu se nevzdaluje — je-li *správné* (NB) (a Kant, jako všichni filozofové, mluví o správném myšlení) — od pravdy, nýbrž se k ní přibližuje. Abstrakce *hmoty*, přírodního *zákona*, abstrakce hodnoty atd., jedním slovem všechny vědecké (správné, vážné, ne nesmyslné) abstrakce odrážejí přírodu hlouběji, vážněji, úplněji."[18]

Uvedu příklad: Naše oko registruje jen rychlosti v určité škále; proto předmět pohybující se rychlostí několika set metrů za sekundu není už schopno sledovat; tím méně může postihnout rychlost světla — 300 000 m za sec. Naproti tomu myšlení ji může bez velkých potíží postihnout a pracovat s ní jako s prakticky důležitou veličinou. Podobně je možno pomocí smyslů sledovat akt výměny peněz za zboží, jeho prodej apod. Avšak hodnoty, tj. množství společensky nutné abstraktní práce potřebné na výrobu zboží, která je základem ceny, není možno smysly vnímat, protože hodnota je společenský vztah, který poznáváme rozumem, myšlenkovou analýzou těchto složitých společenských souvislostí, které tvoří její podstatu.

Inteligence je jakožto dispoziční základ myšlenkových aktivit v tomto pojetí interpretována jako celistvý výsledek aktů, včleněných do praktické, sociálně determinované a cílevědomé činnosti, které vytvářejí sobě odpovídající schopnosti. Jednota smyslového a rozumového poznání, která jsou z určitého hlediska vzájemně protikladná, se uskutečňují na základě *praktické činnosti*. Tímto sjednocením se uskutečňuje tvořivost obou; mimo praktickou činnost a bez její kontroly se abstrahující myšlení stává spekulativním a metafyzickým. V tomto novém pojetí je inteligence *ovlivnitelná* společností i výchovou, jak to mj. prokazuje práce J. Linharta (1950) a J. Lawlera (1982).

Na utváření inteligence mají důležitý vliv dva základní pochody, jimiž se poznání zapojuje do praxe a v nichž se zároveň uskutečňují přechody od smyslového poznání k myšlení. V prvním případě směřuje poznávací

[18] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 173.

tého logického apriorismu (podle něhož operační logické struktury vývojově „zrají") s konstruktivismem.

V našem výkladu vývoje inteligence a myšlení vycházím z výše zdůvodněné kategorie činnosti (viz kap. IV,4); v systému realizované činnosti se struktury myšlenkových schopností vytvářejí a dále upevňují. Struktury schopností tudíž závisejí na druhu a způsobu prováděné činnosti. V činnosti a učení se rozvíjejí především ty důležité stránky inteligence, které záležejí ve schopnosti *hledat* nové řešení a *postřehnout* nové souvislosti v problémové situaci. Úlohu hledání v myšlenkových procesech zdůraznil Rubinštejn (1964), který tím překonal jednostranné pojetí „vhledu" tvarových psychologů. Vyšší formou aktivního hledání a chápání nových souvislostí je analýza prostřednictvím syntézy. Proces poznávání vzniká tam, kde existuje určitá objektivní souvislost, avšak zároveň i protiklad mezi známým a neznámým. Z této dialektické jednoty subjektivního a objektivního plyne, že poznávací procesy, které zde probíhají, je třeba chápat jak ve vztahu k vlastnostem (známým i dosud neznámým) odráženého předmětu, tak ve vztahu k subjektu, k úrovni jeho znalostí, schopností apod.

Druhým základním momentem ve vývoji inteligence a myšlenkových aktivit je *jednota smyslového a rozumového poznání*. Vycházím zde z odmítnutí idealistického názoru, že smyslová úroveň poskytuje jen poznání jednotlivého, zatímco prý pouze rozum umožňuje poznání obecné a pronikat k podstatě věcí; potvrdili jsme naopak (Linhart, 1976a), že již ve vnímání je zahrnuto poznání obecného — a to i z toho důvodu, že již v přírodě, v jednotlivých věcech samotných existuje obecné, které se v jednotlivém projevuje. Proto už ve vnímání, jež je smyslovou tkání všeho poznání, existuje obecné prostřednictvím jednotlivého a jednotlivé existuje v obecném. Myslící subjekt však toto obecné vyčleňuje a uvědomuje si je na kvalitativně nové úrovni. V našich výzkumech myšlení na znakové a relační úrovni se podařilo objasnit základní článek přechodu smyslového poznání k myšlení, a tím i zdůvodnit jejich vnitřní jednotu. Při kognitivních procesech, včetně vývoje myšlení a lidské inteligence, je proto důležitou otázkou to, jaká je úroveň sémiotických procesů označování, jak probíhá geneze psychického odrazu a různých úrovní významu. Těmito otázkami se zabývá nový obor — psychosémiotika.

Dalším rysem myšlenkové aktivity je to, že na rozdíl od zjednodušujícího pojetí rozumových operací má základ v poznání *rozdílů a totožnosti a jejich protikladných vztahů*. Tento rys se ve vývoji myšlení neustále rozvíjí a nabývá podoby jak zobecnění toho, co je ve třídě objektů shodné, totožné, tak abstrahování od nepodstatných vlastností (viz vztah mezi podstatnými a nepodstatnými vlastnostmi ve struktuře naší úlohy, vyjádřený pomocí modelového schématu na obr. V,8). Gradací rozdílů mezi jevy do-

né (a tedy též identické) pouze v jednotlivém, tj. prostřednictvím rozdílného. Abstraktní totožnost může vzniknout toliko v lidské hlavě; v reálné přírodě i společnosti existuje vždy konkrétní totožnost, která do sebe zahrnuje obecné při zachování rozdílného a jednotlivého; je proto totožností, jež obsahuje rozdíl i změnu.

b) Vývoj myšlení a inteligence

Inteligenci pokládám za hierarchicky organizovaný *celek schopností*, které určují úroveň a kvalitu myšlenkových procesů lidské osobnosti. Celistvá struktura schopností má povahu dialektické, vnitřně rozporné jednoty. To je podmíněno tím, že inteligence člověka se vyvíjela závisle na historickém vývoji lidské činnosti a myšlení. V řadě prací (Linhart, 1976a, Sève, 1976, aj.) byl vysloven předpoklad, že každá společensky zdůvodněná a motivovaná činnost vytváří sobě odpovídající *schopnost*. Pojem inteligence a schopnost chápeme tudíž jak z vývojového, tak i strukturálně osobnostního hlediska. V systému realizované činnosti a učení se utvářejí struktury schopností, které jsou základem inteligence. V tomto smyslu je inteligence *dispozičním* základem myšlenkových aktivit (Linhart et al., 1981). Pojem inteligence je obecný pojem, jímž postihujeme jednotu schopností, faktorů a dimenzí osobnosti, které umožňují úspěšný výkon a myšlenkovou aktivitu.

Pojem inteligence není proto možno redukovat na pouhou *adaptaci* organismu, resp. člověka, ke změnám prostředí. Redukcionistické je i pojetí behavioristů, kteří — zejména v pracech Thorndikových (1929) — vytvořili pojetí inteligence jako *schopnosti učit se*. Behavioristé však redukovali učení na vytváření spojů mezi podněty a reakcemi (viz S-R model), přehlíželi determinující působení sociálních vztahů a činnosti lidí — tím byl vztah učení ke schopnostem a nadání zkreslen. Současná teorie učení, rozvíjená na principech materialistické dialektiky (Linhart, 1982a), objasňuje novým způsobem schopnost učit se a tím i vztahy učení k inteligenci. Kritiku těchto pozitivistických názorů podal Rubinštejn (1964) na podkladě svého pojetí dialektické jednoty vnějších a vnitřních podmínek.

Od pozitivistických teorií se odlišuje pojetí inteligence J. Piageta (1970), který ztotožňuje inteligenci s myšlením a chápe ji z vývojových hledisek. Základ inteligence spatřuje v operacích, jejichž povaha závisí na vývojových stadiích člověka (viz operace senzomotorické, symbolické, operace názorného a konkrétního myšlení a formálně logické operace). Operační struktury mají podle Piageta svůj specifický vývoj — „zrají"; nutnou podmínkou jejich vývoje zrání je činnost individua, její interiorizace. Piagetova koncepce inteligence je operacionalistická, usiluje o skloubení urči-

Strukturu naší identifikační úlohy lze ve smyslu výše uvedeného popisu znázornit pomocí *modelového schématu*, které je uvedeno na obr. V,8. Subjekt hledá mezi vlastnostmi poznávaného objektu ta neznámá X a Y, která se stanou nositeli významů, jež jsou podstatné pro daný objekt, resp. pro řešení dané problémové situace. K tomu, aby proband vytvořil určité znakově pojmové univerzum a fixoval příslušný

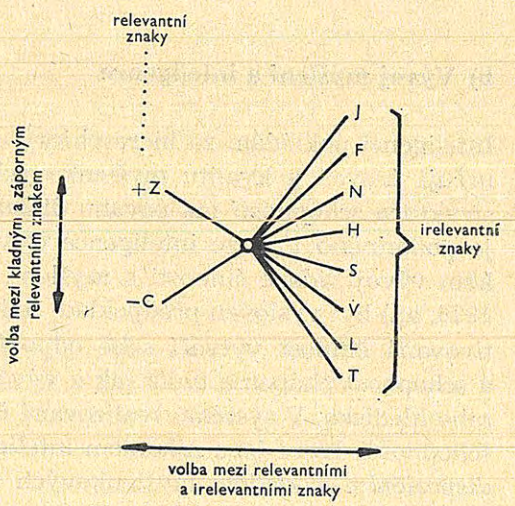

Obr. V,8: Struktura znakově pojmové úlohy s písmeny a s neznámými proměnnými.

pojem, potřebuje, aby se opakovaně seznamoval s úlohou; musí však být též činný (řešit problém) a dostávat informace o výsledcích své činnosti. To je východisko logického modelu procesů řešení pomocí konečného počtu predikátů a konstant (Linhart, Vohník a Horák, 1975).[16] Nezbytnou složkou každého poznávání nového předmětu, řešení nového problému a nové životní situace jsou procesy aktivního *učení*.[17]

Výzkumy potvrdily, že při studiu vytváření pojmů je nutno vycházet z kategorie rozdílu a totožnosti. Na podkladě znakové a relační analýzy se v pojmu za účasti znaku (symbolu) — zpravidla slova — fixuje to, co je v zadané úloze obecné (viz obr. V,8) a totožné (identické). Avšak z životní zkušenosti je známo, že i obecné vlastnosti věcí se mění, tj. totožnost nelze chápat metafyzicky jako něco absolutně stálého. Zákon totožnosti ve formální logice (a = a) má tudíž jen ohraničenou platnost, tj. je třeba jej chápat ve smyslu dialektiky relativně. Např. pojem nebo soud, kterého používá jednotlivec, je vždy částečně jiný než ten, který je ustálen ve společenském vědomí. Tyto složité vztahy a přechody v myšlení pochopíme pouze tehdy, když si uvědomíme, že v *objektivní skutečnosti* existuje obec-

[16] Využití tohoto modelu je dále objasněno v pracích Linharta (1976a) a Linharta a Hellera (1980).

[17] Rozbor podstaty procesů učení viz v kap. VI.

Posloupnost podnětů		Odpovědi tří p. o. (chlapců 6. postupného ročníku) během zkoušky									
Fáze zkoušky	Uspořádání podnětů	řada E			řada C			řada P			
		1	2	3	1	2	3	1	2	3	R_i
Fáze „Učení" 1. Desítka	+ 1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	+ 2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	+ 3	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	− 4	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	+ 5	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	− 6	−	−	−	−	+	+	+	+	+	5
	+ 7	+	+	+	+	+	+	−	+	−	8
	− 8	−	−	+	−	+	−	−	+	+	4
	− 9	−	−	+	−	+	+	−	−	+	4
	−10	−	−	−	−	+	−	−	+	+	3
Fáze „Učení" 2. Desítka	+11	+	+	+	+	−	+	−	+	−	6
	+12	+	+	+	+	+	+	−	+	−	7
	−13	−	−	−	−	−	−	+	+	−	2
	+14	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	−15	−	−	−	−	+	+	+	−	−	3
	+16	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	−17	−	−	−	−	+	−	+	−	−	2
	+18	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	−19	−	+	+	−	+	−	−	−	−	3
	−20	−	−	−	−	+	+	−	−	+	3
Fáze „Učení" 3. Desítka	+21	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	−22	−	−	−	−	−	−	+	−	−	1
	−23	−	−	−	−	−	−	+	−	+	2
	+24	+	+	+	+	+	+	+	+	−	8
	+25	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	+26	+	+	+	+	+	+	+	+	−	8
	−27	−	−	−	−	−	−	−	−	+	1
	+28	+	+	+	+	+	+	+	+	−	8
	−29	−	−	−	−	−	−	−	−	−	0
	−30	−	−	−	−	−	−	−	−	−	0
Fáze „Test" 4. Desítka	+31	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	+32	+	+	+	+	+	+	+	+	+	9
	+33	+	+	+	+	+	+	+	+	−	8
	−34	−	−	−	−	−	−	−	−	−	0
	+35	+	+	+	+	+	+	+	+	−	8
	−36	−	−	−	−	−	−	−	−	+	1
	+37	+	+	+	+	+	+	+	+	−	8
	−38	−	−	−	−	−	−	−	+	−	1
	−39	−	−	−	−	−	+	−	−	−	1
	−40	−	−	−	−	−	−	−	−	−	0
Rk_i		20	20	20	20	19	20	17	20	12	188
RRz_j		1	2	4	1	9	6	7	6	9	45
D		19	18	16	19	10	14	10	14	3	123
Ud_1		0,95	0,90	0,80	0,95	0,50	0,70	0,50	0,70	0,15	0,683

Tab. 1: Uspořádání experimentu a registrace odpovědí v sukcesivní zkoušce znakově pojmové identifikace. (Příklady řešení jsou charakteristické pro p. o. 6. postupného školního ročníku).

ná osoba uskutečnit tak, že se má na základě vlastní zkušenosti naučit tisknout tlačítko na relaci „tečky uvnitř elips", v ostatních případech, tj. s tečkami vně elips, se má naučit tlačítko nemačkat. V instrukci se pokusné osobě nesdělí ani návod k řešení, ani hledaný var obrazce, tj. je dána neúplná informace o cíli i o postupu (jde o intenzionálně zadanou úlohu). V obecné instrukci se zkoušenec upozorní, že

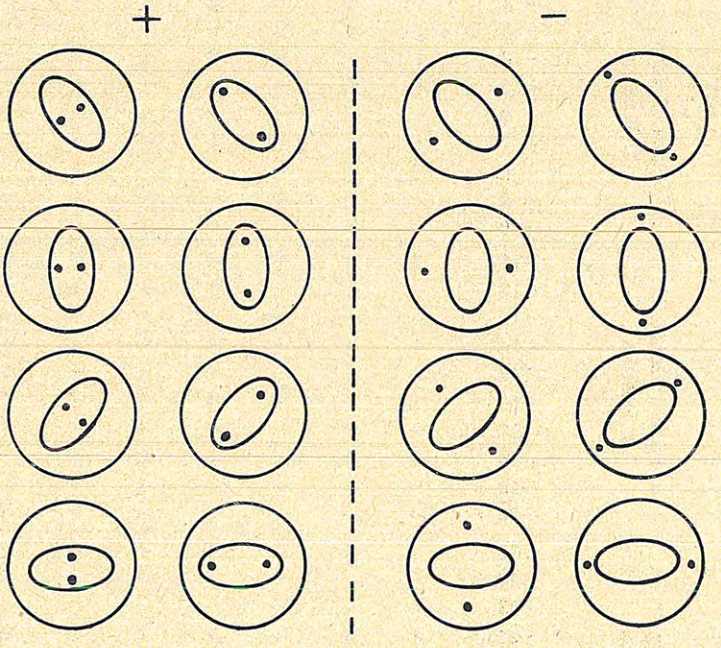

Obr. V,7: Schéma 16 obrazců (elips) postupně prezentovaných při výzkumu znakově pojmové identifikace.

při správném stisknutí se rozsvítí bílé světlo, při chybném světlo červené (nezmáčkne-li pokusná osoba tlačítko, nedostává zpětnou informaci, tj. světlo se nerozsvítí). Pokusná osoba má najít na prezentovaných objektech strukturu, tj. učí se rozlišovat relaci „ležeti vně či uvnitř". V počáteční fázi má prezentovaný obrázek povahu nerozlišeného celku; v průběhu řešení se pokusná osoba naučí abstrahovat od nepodstatných (tj. irelevantních) částí (např. orientace elipsy v prostoru, orientace teček, poloha teček vzhledem k osám elipsy atd.). Uspořádání pokusu a registrace odpovědí (stisk tlačítka) jsou patrny z tab. V,1. Jsou v ní uvedeny experimentální výsledky tří pokusných osob 6. ročníku ve třech podnětových řadách sukcesívní zkoušky.

V dolních řádcích tab. V,1 jsou vypočítány hodnoty indexu výkonu a učení U_{d_1} jak pro jednotlivé pokusné osoby, tak skupinový ukazatel U_{d_1}. Kromě U_{d_1} jsme analyzovali reakční doby (U_{d_2}), které ukazují, jak dlouho se subjekt (v čase 4 sec) rozhodoval, zda má či nemá tisknout tlačítko. U_{d_1} a U_{d_2} jsou ukazateli diferenciace (viz Linhart, 1976).

---

[15] Čtvrtá desetice byla kontrolní, tj. uvěřovala, co se subjekt naučil a jak správně si zapamatoval relevantní znaky.

již nalezené vlastnosti předmětu novou vlastnost, tj. neuspokojit se již nalezeným řešením. Hlubší poznání tohoto pojmotvorného procesu vyžaduje *sukcesívní uspořádání* naší identifikační úlohy. Výše uvedená situace (viz obr. V,5,6) s identifikací pěti správných obrazců se týká simultánně prezentovaných úloh. Sukcesívní uspořádání prezentace obrazců, které má subjekt rozpoznat, umožňuje tento proces zkou-

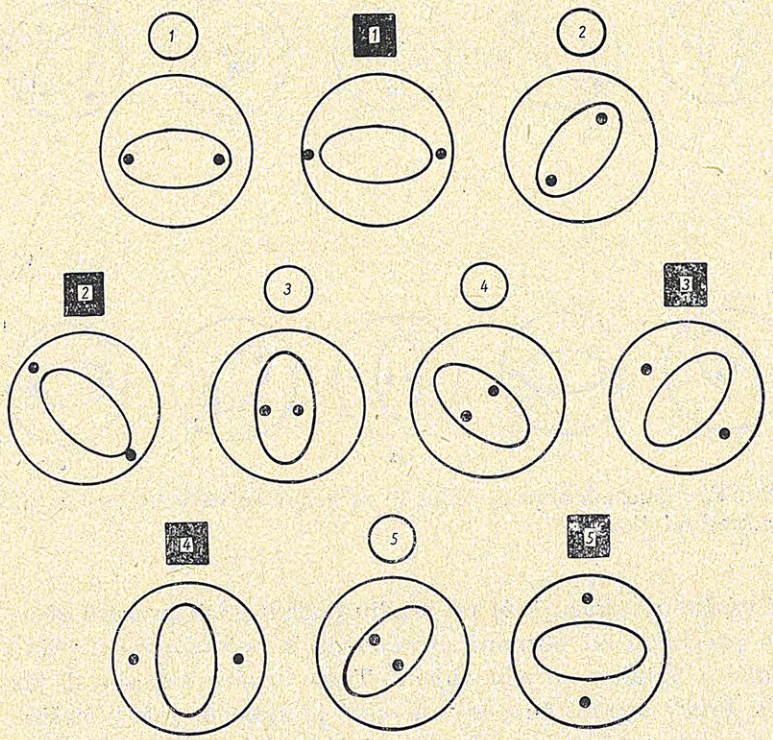

Obr. V,6: Schéma dvojího řešení v simultánní identifikační úloze s obrazci „elipsy".

mat analytičtěji v laboratorně experimentálních podmínkách. Je zde mimo jiné možno zjišťovat působení zpětné informační aferentace a paměťově časového faktoru, zejména analyzovat sám proces vyčleňování podstatného znaku, jeho významu a posléze i pojmu (jde ovšem o pojem v jeho umělé experimentální podobě).

Kromě elips jsme v posledních výzkumech používali obrazců, které nazýváme čtverce (Č), a abstraktních písmen (AP), (ve starších výzkumech jsme používali i písmen české abecedy). V experimentálním šetření se sukcesívně prezentovanými řadami se měli zkoušenci na obrázcích elips naučit rozlišovat dva relevantní znaky: rozeznávat mezi kruhem s body vně elipsy a mezi kruhem s body uvnitř elipsy — jde tudíž o tutéž úlohu s týmiž obrazci jako při simultánní prezentaci (viz obr. V,6); obrazce však byly prezentovány postupně pomocí diapozitivu na promítací plátno. Obrázky se promítaly ve čtyřech deseticích (tj. celkem čtyřicetkrát) podle schématu předem experimentátorem určeného (viz obr. V,7).[15] U poloviny obrazců (tj. u 20 elips) jsou tečky uvnitř elipsy, u druhé poloviny vně elipsy. Identifikaci má pokus-

tčenému cíli. Avšak nejen to: subjekt se ve své aktivitě neuspokojuje s jednou nalezeným řešením; projevuje tendenci k průzkumné exploraci, „obrací zkoumaný předmět ze všech stran" a hledá nové postupy i nové vlastnosti v poznávaném objektu.

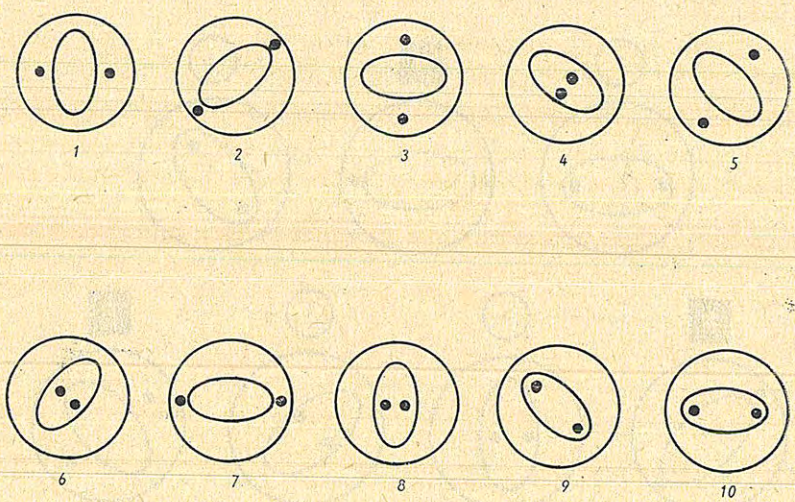

Obr. V,5: Množina obrazců (elips E) prezentovaných v indentifikační sukcesivní úloze.

Tento a další výzkumy ukazují, že při studiu poznávacích procesů včetně dialektických přechodů od poznání smyslového k pojmovému myšlení mají klíčovou úlohu vztahy *subjekt-objekt*. Tyto vztahy zkresloval jak naivní realismus, který soudil, že podstata věcí je taková, jak ji našimi smysly poznáváme, tak pozitivismus, který vztah subjekt-objekt redukuje na popis operací a otázku objektivní existence věcí a jejich vlastností pokládá za metafyzický pseudoproblém. Naproti tomu náš výzkum ukazuje, že přechody od vjemu k myšlení závisejí na povaze vztahu subjektu k objektu (a obráceně). Poznávání objektivních vlastností věcí není však bezprostřední, nýbrž jde o složitě zprostředkovaný proces. Výzkum procesů přeměny toho, co je v předmětu a činnosti, kterou subjekt na předmět působí, objektivně i implicitně dáno — a co je dosud neznámé — v poznané vlastnosti, důležité pro lidskou praxi, vyžaduje komplexní studium z hlediska psychologie, logiky, gnoseologie i fyziologie. Obrazně řečeno, jde o složitý proces přeměny „předmětu o sobě" v „předmět pro nás". Z teoretického i experimentálního hlediska upozornili na důležitost této otázky rovněž Rubinštejn (1960, 1978).

Výše uvedená simultánní prezentace úloh typu „elips" (E) je vhodná — mimo jiné — právě pro studium aktivity subjektu, jeho exploračního úsilí hledat kromě

totožnost, obecnost-abstraktnost. Pojmy odrážejí to, co je obecné nejen v předmětech, ale ve vlastnostech a vztazích mezi nimi (např. pojmy pohyb, rychlost aj. vyjadřují to, co je obecné ve vzájemném působení předmětů mezi sebou) viz Bruner, (1962, 1973).

Na základě pojmů vznikají vyšší formy myšlení v podobě *soudu* a *úsudku*. Vznik soudů a úsudků je nezbytný, protože spojováním pojmů můžeme komplexněji odrážet skutečnost a vyjadřovat vztahy mezi nimi. Toto spojování pojmů, jejich pohyb, musí ovšem odpovídat, má-li být myšlení pravdivé, objektivnímu pohybu a objektivním vztahům mezi vlastnostmi odrážených věcí a jevů. Pravidla vytváření soudů a úsudků zkoumá z hlediska procesů myšlení psychologie, z hlediska myšlenkové správnosti logika; dialektika objasňuje jejich vnitřní dynamiku, která vrcholí totožností protikladů.

Na základě těchto teoretických východisek jsme navrhli sérii experimentálních výzkumů (Linhart a Tříska, 1959, 1964, Linhart, Frencl, Brichcín, 1979) *znakově pojmové identifikace*. Výsledky potvrdily naše výchozí předpoklady — především to, že subjekt hledá řešení tak, že provádí aktivní poznávací (explorační) činnost ve vztahu k poznávanému objektu, v níž zjišťuje rozdíly a totožnost ve vlastnostech odrážených předmětů (obrazců apod.). Ukázali jsme, že v našich identifikačních úlohách probíhají procesy od *percepce* a podnětová *diferenciace* k vytváření pojmů.

Metodické uspořádání jedné z výzkumných sérií spočívalo v simultánní prezentaci naší nejjednodušší úlohy typu „elips".[14] Zkoušenci mají podle pouze obecně zadané instrukce vyhledat z deseti obrázků (elips) a zaškrtnout „pět obrázků, které k sobě patří". Polovina obrázků obsahuje stejný (společný) relevantní znak a druhá polovina jiný společný relevantní znak (viz obr. V,5). Jde o úlohu s dvojím správným řešením; ze struktury úlohy totiž plyne, že pokusná osoba má možnost provést dvě stejně správná řešení téhož úkolu, tj. může se rozhodnout pro první či druhou pětici. V našich výzkumech, konaných v roce 1968 s mimopražskými dětmi 3. a 5. postupného ročníku, byla položka (tj. arch s deseti elipsami) prezentována třikrát za sebou. Šlo zde o tři subpoložky, které obsahovaly tytéž obrazce v různém uspořádání. Schéma jednoho ze dvou možných správných řešení, které provedla pokusná osoba v simultánní diferenciační identifikační úloze typu „elips", je uvedeno na obr. V,6.

Analýzou celkového počtu správných řešení všech tří subpoložek jsme zjistili zákonitou převahu *dvojnásobné změny výběru relevantního znaku* nad jedinou změnou v průběhu řešení (při trojím výběru dvou možných pětic obrázků). Tento výsledek je statisticky významný (Linhart, 1975b). Nové výzkumné série z roku 1978 ověřily správnost tohoto závěru a znovu potvrdily, že úspěšní řešitelé mají výraznou tendenci střídat obě možná správná řešení. Odrážení objektivně existujících vlastností předmětu má tudíž povahu aktivního poznávání, tj. aktivní subjekt postupuje tvořivě, hledá v objektu ty vlastnosti (atributy, příznaky), které umožňují dospět k vy-

[14] Rozbor složitých projektů by si vyžádal rozsáhlý výklad, který překračuje rámec této studie (podrobnou analýzu viz Linhart, 1976a, 1979a, aj.).

smyslové a rozumové poznání zde chápeme jako jednotu protikladů, které se vzájemně prolínají a tvoří jednotný celek lidského poznání (Rubinštejn, 1960, Vekker, 1974, Linhart, 1976a, aj.). V našich výzkumech studujeme dialektiku poznání z tohoto druhého hlediska.

V psychologii je tradiční rozlišování *nižších poznávacích procesů*, kde psychický odraz záleží ve smyslové reprodukci, od *vyšší* úrovně poznání, k níž řadíme především myšlení. Přechod mezi oběma úrovněmi tvoří představování. Současné výzkumné závěry, i když uznávají existenci uvedených úrovní, zdůrazňují, že poznávací procesy tvoří vnitřní jednotu, která se uskutečňuje četnými spojovacími články. Myšlení je např. zprostředkováno činností, společenskou praxí, bez níž by se nemohlo vyvinout; zároveň je zprostředkováno smyslovým poznáním, protože právě jeho prostřednictvím vstupuje do styku s objektivní skutečností.

Co tvoří hlavní „jednotící momenty" a „organizující centra" těchto poznávacích úrovní? Marxistická filozofie i psychologie spatřuje tato jednotící centra v poznávání *rozdílu* a *totožnosti*. Na jejich podkladě věci rozlišujeme, nacházíme v nich jednotu protikladů apod. Jedním z projevů je zde rozdvojení reálných věcí, které odrážíme svými smysly, na všeobecné a jednotlivé — to tvoří podle Engelse (1950) základní operaci myšlení. Cílem této operace je zjistit totožnost mezi pozorovanými objekty (stavy apod.) v jednom vztahu, a rozdíl mezi nimi ve vztahu druhém (Rutkevič, 1976). Výkladem těchto kategorií překonává dialektika omezenost metafyzického přístupu, který pokládá totožnost a rozdíl za jevy absolutně protikladné, ačkoli ve skutečnosti — jak to ukáži na výsledcích našeho výzkumu — existují mezi nimi dialektické přechody. Ve svém principu totožnosti (a = a) fixuje formální logika tento v určitých mezích správný vztah. Současné psychologické výzkumy poznávacích procesů ukazují na nesprávnost tohoto empiristického i metafyzického přístupu a zdůrazňují nutnost opřít se o kategoriální systém materialistické dialektiky.

Z tohoto nového hlediska jsme přistoupili k výzkumu *vytváření pojmu*. Podstatnou stránkou pojmu je to, že v sobě fixuje to obecné, co jsme v jednotlivých předmětech vyčlenili jako totožné; při vytváření pojmu člověk tudíž identifikuje to, co je totožné a zároveň obecné. Stupeň stálosti pojmu odpovídá stálosti toho obecného v předmětech, co je fixováno v procesu poznání. V tomto smyslu lze říci, že pojem jakožto základní forma myšlenkového poznání je zobecněný a abstraktní odraz skutečnosti. Pojem vzniká, jak dále podrobněji rozvedu, jako výsledek dvou protikladných procesů: vyčleňování (identifikováním) obecného v třídě objektů, jež jsou podle určitého znaku (vlastnosti, atributu) shodné, a abstrahováním od jiných vlastností, které pro danou třídu jsou nepodstatné. Tak např. vznikají pojmy o přírodních jevech (pták) nebo nástrojích (sekyra) aj. Pro pojem jsou příznačné vzájemně se podmiňující dvojice vlastností: rozdíl-to-

že podstata myšlení a příčiny jejího vzniku jsou *společensko-historické*. Osvětlení společenské podstaty myšlení je základní přínos marxisticko-leninské filozofie do teorie myšlení. Myšlenkové zobecňování a abstrakce se zrodily ve společné a společenské práci lidí a byly zprostředkovány užíváním nástrojů; nástrojem působíme novým způsobem na své okolní předměty, odlišné od možností, které nám poskytuje naše ruka. „V tomto smyslu je nástroj první opravdivou abstrakcí" (A. N. Leontjev, 1978).

Zřetel ke *kvalitativním přechodům* od smyslového poznání k rozumovému umožňuje vyhnout se tradičnímu redukcionismu, kterému dosud podléhají podle vzoru starých sensualistů někteří psychologové, kteří nechápou podstatu kvalitativní změny (přerušení postupnosti) při přechodu od počitku k myšlení. Naproti tomu racionalisté (např. Hegel) zdůraznili absolutní rozdíl mezi rozumem a smysly a stavěli rozum proti smyslům jako apriorní a tím i nadpřirozenou sílu. Tento idealistický přístup se projevuje v nesprávných názorech na vznik a působení noosféry, která tvoří důležitou stránku vztahu člověk-příroda; jí se člověk stává důležitou nejen společenskou, ale i geologickou a kosmickou silou (viz lety člověka do vesmíru aj.). Teilhard de Chardin (1967) však pokládá noosféru v duchu svého idealismu za novou „větev" vývoje světa a za projev nadvlády ducha nad světem. Vznik této specificky lidské sféry je však možno vysvětlit materialisticky (Vernadskij, 1967, Anaňjev, 1980a) jako působení lidstva na přírodu, jako rozvoj vědeckého poznání.

Různé nesprávné názory ať sensualisticko-pozitivistické, nebo racionalistické se objevují i v současné době a znemožňují vědecky vysvětlit komplexní problematiku přechodů od jednodušších forem pohybu hmoty až k vědomí. Lenin, který správně pochopil tento metafyzický charakter zmíněných filozofických názorů ve vědě na počátku 20. století a který zdůvodnil nezbytnost dialektického přístupu, napsal, že „... dialektický je nejen přechod od hmoty k vědomí, nýbrž i od počitku k myšlence etc.".[13]

a) Rozdíl a totožnost v poznávacích procesech

Otázku kvalitativních přechodů od smyslového čití k myšlení je možno zkoumat ze dvou aspektů: a) předně z hlediska *historického*, tj. z hlediska vzniku a vývoje lidské společnosti a práce a jejich vlivu na vývoj poznání (viz Vygotskij, 1971, 1976, A. N. Leontjev, 1978, Anaňjev, 1980a,b, aj.); b) z hlediska těch kvalitativních přechodů od počitku k myšlení, které se uskutečňují v psychické *ontogenezi* nebo v procesech *řešení* problémů;

[13] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 288.

statné je, že vznik těchto koordinací, s nimiž je spjata anticipace, byl ve vývoji člověka spojen s rozvojem *práce*, s vytvářením a používáním nástrojů při řešení praktických životních úloh. V pracovním procese, při používání nástrojů se uskutečnil i vývoj té komplexnosti smyslového poznávání a motorických aktů, bez kterých by se současný člověk nemohl podílet na vědeckotechnickém pokroku dnešní společnosti. Je proto velmi důležité tuto senzomotorickou bázi člověka, která se opírá o vzájemnou jednotu činnosti a poznávání, neustále rozvíjet v promyšleném systému výchovy (včetně výchovy pracovní a tělesné). Aktivita a kvalitativní úroveň těchto procesů závisí totiž na celkové úrovni subjektu; nevnímá totiž oko, ale subjekt. Proces vnímání je podřízen zájmům, potřebám i zákonům vývoje člověka a jeho osobnosti.

3. Přechody od smyslového poznání k myšlení

Cílem této kapitoly není podat filozofický rozbor vztahů mezi smyslovým poznáním a abstraktním myšlením. Cílem je spíše ukázat, jak se člověk na základě svého smyslového poznání a myšlení včleňuje do složité dialektiky života, jak svou inteligencí řeší jeho problémové situace. Jde mi při tom o překonání neopozitivistického hlediska, že člověk je generátor náhodného chování (Reichenbach, Zahn aj.); za stejně zavádějící pokládám fenomenologický názor (Husserl, Heidegger aj.), že člověk poznává svět bezprostředně „zřením" struktur a jejich vztahů. Proti tomu stavím dialektickomaterialistickou racionalitu vyjádřenou výstižně Leninem: „Od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a *od něho k praxi* — taková je dialektická cesta poznání *pravdy*, poznání objektivní reality."[12] Tímže v závěrečné části této kapitoly (V,4) podám nástin psychologických základů dialektického myšlení, zdůrazňuji nutnost překonat současný empirismus, jenž dosud silně ovládá (např. v podobě systémových teorií) přírodovědní myšlení. Cílem je tudíž rozvést a objasnit z hlediska psychologie Leninovu tezi o přechodech od živého nazírání k abstraktnímu myšlení, které se stává dialektickým svým spojením s praxí.

Myšlení jako vědomý proces a jako nejvyšší forma odrazu skutečnosti je funkcí lidského mozku. Otázka vztahu myšlení a lidské inteligence k činnosti mozku, jejíž vyřešení bude mít velký význam teoretický i praktický, není dosud uspokojivě objasněna. Složitost této otázky je dána tím,

[12] V. I. Lenin: Filosofické sešity. Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 173.

Z našeho pojetí subjektu odrazu a činnosti jakožto aktivního, skutečně přetvářejícího subjektu plyne (je to doloženo novými výzkumy V. P. Zinčenka, 1973, Linharta, 1979a, 1980a), že vnímání a vytváření představ není pouhá pasívní reprodukce, ale tvořivý proces. Význam smyslovosti (zraku, sluchu tj.) v tvořivé činnosti je potvrzován současnými psychologickými výzkumy (Hlavsa a kol., 1981).

Z hlediska výkladu aktivity subjektu (viz např. vyčlenění relevantních znaků při vnímání) je zde další důležitý závěr: je neodůvodněné chápat vnímání jako druhově nižší funkci než je poznání rozumové. Současné psychologické výzkumy vedou k odmítnutí starého názoru, vytvořeného již Berkleyem a Humem, že *smyslové a racionální* poznání jsou absolutně protichůdné funkce. Výše uvedené výzkumy přinášejí doklady o tom, že protikladnost myšlenkové činnosti a názorných obrazů je toliko relativní; v konkrétní poznávací činnosti pronikají názorné obrazy do přesných logických operací a naopak. To plyne mimo jiné i z předmětného charakteru poznání a myšlení; obsah vnímání určitého předmětu je součástí myšlení, a samotné myšlení je strukturování poznatků o tomto předmětu, vytváření obrazů o jeho předmětném obsahu. V myšlení vystupuje předmětnost světa ve dvojí funkci: jednak jako smyslový odraz skutečnosti, jednak jako to teoretické poznání, jež umožňuje řízení praktické činnosti člověka.

Z výše uvedeného výkladu funkčního systému činnosti (viz obr. IV,5 a IV,12) plyne, že psychické obrazy nejen pohyb řídí, nýbrž že samy jsou v jejich změnách přetvářeny. V regulačních a autoregulačních cyklech různé úrovně má důležitou úlohu *anticipace*. Četné výzkumy ukazují na význam anticipace nejen z hlediska řízení činnosti vcelku (viz např. výrobní činnost, sportovní hry), nýbrž i z hlediska různých jednorázových aktů, v nichž člověk je nucen se rychle rozhodovat, rychle a přesně reagovat. Strukturu schopností na této bázi jsem označil termínem *senzomotorická inteligence* (Linhart, 1970, 1976a). K základním činitelům v této struktuře řadím: a) vzájemný vztah smyslového odrazu a anticipace; b) vzájemný vztah anticipace a zpětnovazebních cyklů; c) vztah mezi cílem, prostředkem a zpětnou aferentací. Anticipační odraz umožňuje předvídání, rozhodování mezi možnými alternativami a zpětnovazební hodnocení. V očekávání a předvídání mají specifickou roli kromě citových stavů a jejich regulační funkce i anticipované zpětné informace, na základě kterých minulá zkušenost vystupuje jako vnitřní činitel, který ovlivňuje průběh další činnosti. Svou návazností na zpětné vazby je anticipační představa vnitřně spojena s činností a nabývá podoby zaměření a programu jednání. Na základě vývojového výzkumu těchto vztahů jsem zjistil (Linhart, 1972a), že úloha anticipující představy v řízení činnosti u dětí s věkem vzrůstá.

Koordinace vztahů mezi anticipací, zpětnou aferentací a cílem činnosti se projevuje v určité úrovni senzomotorické inteligence. Mluvíme zde o nadání (talentu) obecně pohybovém, např. sportovním, tanečním apod. Pod-

úkolu; s tím souvisí úsilí pochopit význam odrážené skutečnosti (problému), provést její správnou interpretaci apod. Na této úrovni je vnímání začleněno do symbolických procesů a je východiskem pro vytváření pojmů a myšlenek. Přitom však na rozdíl od myšlení a vědomého hodnocení není chápání významu (interpretace) předmětu při percepci vždy uvědomováno jako samostatná činnost, nýbrž se často děje spontánně, splývá s celkovou aktivitou procesu odrážení.

Experimentální analýza ukazuje, že v systému koordinací makro- a mikropohybu ve smyslových orgánech (např. v zrakovém systému) je odraz skutečnosti transformován tak, aby odpovídal kritériím *dvojnásobné adekvátnosti*, tj. adekvátnosti jak ve vztahu k objektivním předmětům, tak ve vztahu k cíli činnosti. Percepce je tudíž tvořivý poznávací proces, jehož se účastní učení, generování obrazů i poznávací a praktická kritéria pro jejich výběr. Zřetel k těmto tvořivým aspektům percepčních procesů vložil do své hypotézy o fázové povaze vjemové činnosti V. P. Zinčenko (1973); zároveň zde zdůraznil jednotu percepčních a paměťových procesů.

Takto zaměřené výzkumy pomáhají objasnit, jak se skupiny signálů jdoucích z receptoru do centra v mozku „dekódují" a *mění v počitek nebo vjem*, jenž je odrazem předmětu, tj. je s ním částečně shodný (nikoli identický). Dosud málo jasné je to, jak se liší struktura signálů pro červenou barvu od struktury signálů, na jejichž základě vzniká vjem barvy zelené, a čím se odlišují „kódy" vjemů obou těchto rozličných barev. Podobně složitý je vjem vůně, zvuku aj. Jiná otázka je konkrétní teorie, jakým způsobem dochází k vidění, slyšení nebo čití vůně. Obecným teoretickým východiskem pro výklad těchto jevů, které probíhají jak na úrovni vědomí, tak na úrovni fyziologické, je princip odrazu.

Při rozboru této komplexní senzomotorické činnosti vycházím z předpokladu vzájemného působení starých a nových *senzorických funkčních systémů*, které mají výběrovou povahu a které jsou schopny do sebe asimilovat nové prvky chování a poznávání. Tyto senzorické, zpravidla senzomotorické systémy vznikají a upevňují se v procesech učení. Senzorický systém je podkladem pro tři výše zmíněné odrazově znakové systémy (viz kap. III), které mají vědomou povahu a spojují vnější svět s vnitřními stavy a potřebami subjektu. Již na této úrovni se projevuje a realizuje jednota předmětné činnosti s čitím, vnímáním a vědomím. Důležité jsou zde vztahy mezi interocepčním a exterocepčním, které tvoří jednotný funkční systém. Bykov a Pšonik (1949) vyslovili na základě analýzy vztahů mezi podmíněnými podněty a počitky předpoklad, že poruchou vztahů mezi interocepčním a exterocepčním čitím vznikají stavy odpovídající hypochondrii. Analogicky mohou vznikat perzistentní fobie.

Takto chápaná vjemová (např. zraková, sluchová a hmatová) činnost v sobě zahrnuje vývojově prvotní složky *tvořivé činnosti*. Projevuje se to mimo jiné v tom, že na podkladě smyslových odrazů se tvoří *představy* a rozvíjí se představivost, které mají důležitou úlohu v lidském myšlení.[11]

[11] Podrobně je otázka vytváření představ a představivosti osvětlena v učebnici Základy obecné psychologie (Linhart et al., 1981), u J. Šipoše (1977), M. Sedlákové (1978) aj.

při umělé inverzi zrakových vjemů (viz výzkumy pomocí inverzních brýlí). Köhler (1941) podle svých výzkumů soudí, že tuto adaptaci je možno vysvětlit na základě změny v „dekódování" obrazu na sítnici. Naproti tomu A. N. Leontjev (1978) na základě svých výzkumů zrakové inverze dovozuje, že vzhledem k předmětné povaze smyslového (zde zrakového) odrazu je subjekt schopen rozlišovat reálné (předmětné) pole vnímání a své vnitřní fenomenální pole. Výzkumy s inverzními brýlemi, které způsobují, že obraz na sítnici je převrácen o 180°, ukazují, že pokusné osoby právě dík vjemové orientaci na předmětný svět jsou s to rozpor ve svém vnímání řešit tak, aby se adaptace k světu stále zlepšovala. Klíč k problému není tedy v pouhém překódování, ale z těchto procesech, které jsou spojeny s percepčním odrazem skutečnosti. Tento výzkum zároveň potvrzuje, že teze tvarové psychologie o apriorním (prvopočátečním) izomorfismu optických, mozkových a fenomenálních polí s fyzikálními předměty není zdůvodněna.

V tom, že vnímání se „podřizuje" vlastnostem předmětu, se však projevuje jen jedna z funkcí zpětnovazebních percepčních cyklů. Vztahy mezi vnímaným objektem a vjemem nejsou jednoznačné. Psychologické výzkumy vizuálního vnímání (V. P. Zinčenko, 1964, 1973) potvrdily, že i při stabilních vnějších podmínkách se vjemy vyznačují značnou variabilitou. Subjekt může pociťovat určité změny ve vnímaném obraze, aniž ve skutečnosti došlo ke změnám v podnětové situaci. To lze interpretovat v tom smyslu, že mezi počtem sítnicových projekcí objektu (optickým polem) a počtem subjektivně vnímaných obrazů (fenomenálním polem) není jednoznačná shoda. Zinčenko vyslovuje předpoklad, že každému prvku optického pole odpovídá určitá množina prvků fenomenálního pole. Pozorovatel má možnost vybrat z této množiny prvek, který odpovídá jednak vlastnostem vnímaného objektu, jednak záměru jeho činnosti; přitom subjekt obě tyto roviny integruje. Je řada různých projevů tohoto zákona *percepční nejednoznačnosti* (Zinčenko a Vergiles, 1975). Mohou to např. být výkyvy ve vnímání prahových podnětů, částečné nebo úplné vymizení a obnovení stabilizovaného obrazu, reverzibilita vztahu figura-pozadí, vjemová iluze, střídání variant prostorové orientace v zobrazení s neurčitou perspektivou, střídání zobrazení s nejednoznačnými významy aj. Ve všech těchto případech vyvolává stimulace, pro niž je charakteristická určitá nejednoznačnost, různé vjemové konfigurace a jejich různé ocenění.

Za těchto podmínek se stává vjemové fenomenální pole relativně nezávislým na vnější podnětové situaci. Tato nezávislost se projevuje zejména ve vnitřní dynamice fenomenálního pole, do níž zasahuje *aktivní postoj* subjektu. Subjektivita v přetváření myšlenkového materiálu nachází svůj výraz různým způsobem: např. v tom, že dvě osoby nikdy nevnímají touž situaci stejně (jinak se dívá na strom botanik, jinak truhlář); nebo v tom, že v procese subjektivního zobrazení mohou nastat omyly a klamy (např. při iluzi není percepční odraz adekvátní dané skutečnosti). Aktivní postoj dále působí, že určitá osoba v určité situaci (např. čeká na vlak) je zaměřena výběrově na určitý druh podnětů (hukot blížícího se vlaku). Aktivní postoj, který je umožněn vysokým rozvojem činnosti mozku, reguluje vnější chování zpravidla tak, aby nastal stav motorického klidu, který je nutný k soustředěnému pozorování. Vnímání proto předpokládá určitou vyspělost nejen senzorického, nýbrž i motorického aparátu. Percepční aktivita se dále zvyšuje tím, že vnímání bývá začleněno do tvořivého řešení

vnímáme. Těmito rysy se vjemy liší podstatně od počitků. Vjemy nejsou sumou počitků — představují v psychickém vývoji kvalitativně novou úroveň s novými strukturálními zákonitostmi. Úkolem psychologie je vysvětlit příčiny a podmínky vzniku této nové kvality.

Uveďme příklad: Zvětšíme-li novinový fotografický snímek (např. pouliční nehody), dostaneme velké množství tmavých bodů na bílém pozadí; vnímající subjekt však z nich vytvoří celek znázorněné události. Podobně si lze představit, že na čivé buňky sítnice oka dopadá mozaika určitých světelných bodů a že mozek je vnímá jako souvislý a smysluplný obraz. Jak vzniká tato smysluplná organizace senzorického materiálu? Jakým způsobem je poselství, které dávají periferní smysly, v mozku zakódováno a znovu dekódováno? Z hlediska biochemických a neurofyziologických základů tu jde o neobyčejně složité pochody — za určitých podmínek však od nich můžeme odhlédnout a zabývat se toliko obecnou charakteristikou vnímání. Jde totiž o proces, který je nekonečně složitý — jak směrem ke své mikrostruktuře, tak i makrostruktuře. Určitá abstrakce z hlediska mikrostruktury je tudíž nezbytná.

Objasněme hlouběji, v čem záleží „smyslová tkáň" poznávacích procesů (včetně myšlení), které svým spojením s praktickou činností zajišťuje shodu vjemu s objektivním předmětem, tj. *adekvátnost* smyslového odrazu.

Adekvátnost vjemového odrazu předmětu není prakticky nikdy dána od samého začátku poznávání, tj. počáteční shoda je pouze částečná, ale dospíváme k ní díky tomu, že v poznávání a činnosti dochází k *přizpůsobování percepčních systémů* k objektu (k podnětové situaci). Při pohybu ruky ohmatávající předmět, při pohybu oka sledujícího obrysy viděného předmětu, či při pohybu hrtanu, který produkuje slyšený zvuk, se tvoří určité poznávací schéma porovnatelné s originálem, podobně jako jsme s to srovnávat kresbu stromu, který kreslíme na papíře, s objektivně existujícím stromem; podobně je dítě s to porovnat slovo, které s námahou vyslovuje, se slovem, které mu předříkává matka. Člověk (resp. dítě učící se mluvit) generuje zpočátku víceméně nepřesné obrazy. Zde mají svou funkci zpětnovazební signály o odchylkách, které přicházejí do nervové soustavy a korigují jak utvářející se obraz, tak i praktickou činnost, která se na základě tohoto obrazu realizuje. Ve vnímání v tomto smyslu spatřujeme specifický *autoregulační kognitivní proces*, který je vybaven mechanismy zpětných vazeb a který je s to se citlivě podřizovat vlastnostem odráženého objektu i potřebám subjektu.

Počáteční smyslový odraz je *neúplný*, nedokonalý. Je proto třeba objasnit, jak se při vnímání zdokonaluje shoda odrazu se skutečností. Je zde třeba vysvětlit nejen to, jak dochází k vjemové a představové reprodukci skutečnosti na základě kódování a dekódování v krátkodobé a dlouhodobé paměti, nýbrž proč k tomuto kódování dochází a proč vyústí v žádoucí výsledek z hlediska činnosti (resp. potřeb) subjektu. Určující úlohu zde má vztahování odrazu k příslušnému objektu, jež se uskutečňuje v *předmětné činnosti*, zaměřené na dosažení potřebného výsledku.

Jako příklad lze uvést výzkum zrakové adaptace subjektu na změněné prostředí

v odlišnosti od objektivních kvalit závislých na objektivním světě — a na rozdíl od idealistického názoru J. Müllera o tom, že kvalitativní obsah počitků závisí jen na subjektivních vlastnostech smyslových orgánů (jejich specifické energii), přistupuje současná marxistická psychologie k otázce vztahu mezi subjektivním a objektivním v počitcích a vjemech zcela novým způsobem. *Subjekt* chápe jako subjekt odrazu skutečnosti a zároveň i subjekt činnosti. Na podkladě tohoto výkladu dovozuje, že subjektivní činitel (subjektivita) prolíná všemi poznávacími procesy, přičemž ovšem objektivní skutečnost, jak to odpovídá principu, je určující, rozhodující. Objektivní skutečnost je zde „vládkyní", na níž koneckonců závisí i lidská subjektivita; jde tu o prvotnost objektivního momentu, který vždy zdůrazňoval Lenin.[10]

Díky svým smyslům vnímá člověk svět jako objektivní skutečnost; jedna z funkcí smyslového odrazu záleží v tom, že vyvolává ve vědomém subjektu pocit *reálnosti* objektivního světa (A. N. Leontjev, 1978). Další důležitý přínos současných výzkumů v oblasti senzomotorických a percepčních procesů spatřuji v tom, že odstraňují propast mezi poznáváním, objektivní skutečností a praktickou činností lidí. Kategorii reálnosti nelze však interpretovat tak, že smyslové poznávání je pasívní kopií něčeho, co je objektivně dáno; naopak subjekt vyvíjí vůči objektu vstřícnou aktivitu. Na jejím podkladě dochází k přepracování informace o skutečnosti v procesech analýzy, syntézy, zobecňování a abstrakce; z tohoto hlediska je vnímání samoorganizační proces, který se vyznačuje mnohostrannými zpětnými vazbami a určitou autonomností. Tento výklad vnímání umožňuje překonat dva starší jednostranné přístupy: a) redukci vnímání na pasívní smyslová data o elementárních fyzikálních vlastnostech věcí (viz teorie smyslových dat); b) pragmatický výklad, který činí vnímání jednostranně závislé na potřebách činnosti a operacích subjektu (v tomto operacionalistickém pojetí mizí reálný objekt, který je interpretován jako konstrukce poznávajícího subjektu).

Vnímání pokládáme za uspořádané, podle určitých zákonitostí organizované procesy, které zajišťují *adekvátní odraz objektivních předmětů*, jež působí na naše smyslové orgány. Vnímání však není elementární smyslový odraz, nýbrž má podobu poznávání předmětů jako celků, které jsou vyčleněny z prostředí a stojí jako objekt vůči subjektu. Při studiu vnímání bereme zřetel k *vstřícné aktivitě* subjektu činnosti. Právě tím je podmíněno vnímání celých předmětů a nikoli jen jejich jednotlivých vlastností (resp. dimenzí); vnímáme např. osobu, která něco říká a má úmysl něco vykonat, vnímáme vítr a nikoli chvění na pokožce apod. Podněty z vnějšího světa nejsou transformovány do naší mysli jako chaotická spleť počitků, nýbrž jako celky, mající určitý *smysl a význam*. Percepce předpokládá porozumění tomu, co

[10] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 14. Praha 1958, s. 53.

v příslušných asociačních centrech mozku. (2) Tento odraz se však transformuje pod vlivem nových odrazů (vjemů), vznikajících vlivem měnící se skutečnosti; přitom dochází k výběru těch složek (příznaků, atributů), které jsou relevantní, opakují se a upevňují v paměti. (3) Pro převod do *operační* (OP) a *sémantické* (SP) *paměti* je rozhodující zásah činnosti (aktivní odpovědi, výběru správné reakce aj.), jak to shodně potvrzují Sperlongovy i moje výzkumy. Za určitých podmínek je operační paměť předpokladem sémantického zpracování informace.

Do paměti jsou ukládány ty složky odrazu, které mají pro subjekt určitý význam; základem dlouhodobé paměti je složitá sémantická síť, jejíž vytváření není dosud dosti objasněno. Uvedu toliko, že při jejím vzniku má — kromě jazykových (znakových) procesů — důležitou úlohu syntéza a asimilace nového odrazu s dříve vytvořenými funkčními znakovými systémy, zkušeností člověka. (4) Dále je zjištěno, že činnost (např. aktivní vybavení obrazce) působí kromě toho i jako *interferující činitel* v paměťovém uchování ostatního obsahu odrazu (viz interferenční teorie); vlivem této interference upadají ostatní „nepotřebné" informační složky odrazu do zapomenutí. Za určitých podmínek může tato interference způsobit i některé patologické projevy paměti (Lurija, 1973a).

Uvedené výzkumy a jejich interpretace přispívají předně k osvětlení některých dosud nejasných vztahů mezi odrazem a poznávacími procesy. Prokazují závislost transformací odrazu na jednotlivých operacích, akcích, popřípadě celé činnosti subjektu (např. na způsobu vybavování odrazu, na jeho používání v praktické činnosti aj.); jde tu o činnostní zprostředkování odrazů, které vlivem činnosti nabývají vyšších a dokonalejších forem. V našich výzkumech jsem dále potvrdil, že při převodu senzorického odrazu (jeho obsahu, resp. informace) z krátkodobé do dlouhodobé paměti mají důležitou úlohu různé druhy učení (Linhart, 1970, 1982a). Podstatné je to, že v tomto zprostředkovaném odrážení komplexní situace (úkolu) začíná člověk chápat její význam, tj. vzniká její vědomé porozumění.

c) Vnímání a tvůrčí subjektivita

Není náhodné, že velká část nových psychologických objevů o tvůrčí aktivitě subjektu se uskutečnila v oblasti percepčních procesů. Výzkumy s tímto zaměřením se totiž týkají základních otázek odrazového, smyslového základu poznání a činnosti člověka (viz zejména práce Zaporožce et al., 1967, Gregory, 1972, V. P. Zinčenka, 1973, Lomova, 1974, 1980, A. N. Leontjeva, 1978, aj.). Jde tu o závažné objevy v oblasti vytváření percepčních odrazů ve vztahu k paměti, k adekvátnosti odrazu, k anticipaci a k aktivitě subjektu vůbec. Zvláště intenzívně jsou z tohoto hlediska zkoumány mechanismy kódování a ukládání informací v mozku (viz Pribram, 1971, Linhart, 1976a, Estes, 1975, 1980, Klix, 1980, Hoffmann, 1980, Šipoš, 1977 aj.).

Na rozdíl od Locka, který některé vnímavé vlastnosti označil jako sekundární, tj. závislé jen na subjektu (k nim řadil barvu, vůni a chuť) —

Zatímco Sperling a jiní ve svých výzkumech se soustředili na otázku, jak se mění senzorický odraz v krátkodobé paměti, v našich výzkumech indentifikace obrazců a jejich relevantních znaků (Linhart, 1970, 1976a, 1977) jsem studoval jinou základní otázku: jak se uskutečňuje převod z krátkodobé do dlouhodobé paměti, kterou si můžeme představit jako složitou sémantickou síť, do níž jsou na základě poznávání, činnosti a učení včleňovány nové znakové a významové struktury (Bower, 1972, Kováč, 1975, Linhart, 1976a, Klix, 1978). Jde tu o procesy zpracování zna-

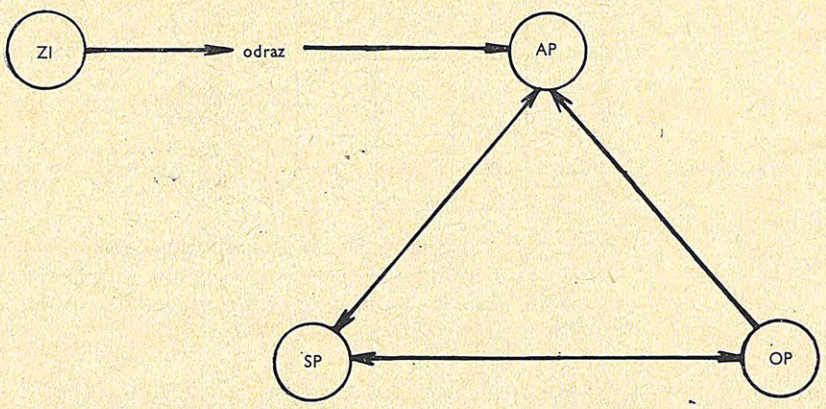

Obr. V,4: Modelové schéma základních složek paměti.
ZI — zdroj informace, SP — sémantická paměť, AP — aktuální paměť, OP — operační paměť.

kové informace v podmínkách učení a řešení problému (viz též Venda et al., 1977). V našem výzkumu prováděli probandi výběr odpovědí na základě rozpoznání a identifikace relevantních znaků v různě složitých obrazcích, prezentovaných sukcesívně v určitém pořadí. Tři druhy z většího počtu obrazců, které byly promítány diapozitivem (subjekt je vnímal po dobu 4 sec). uvádím na obr. V,3. V době 4 sec probandi smyslově odráželi a pozorovali různé příznaky (vlastnosti) obrazců a prováděli jejich znakovou analýzu (tj. komparovali obrazce mezi sebou z hlediska podobnosti, resp. rozdílnosti znaků). Na rozdíl od jiných výzkumů, které interpretují tuto znakovou analýzu a syntézu úzce kognitivisticky (G. A. Miller, Pribram, Bower aj.), vycházím ve svých výzkumech z dialektické jednoty poznání a činnosti. Zpracování informace, vytváření významu v průběhu učení a zapamatování jsou analyzovány na základě protokolů (jejich rozbor podrobněji uvedu v příští kapitole).

Na základě uvedených prací včetně našich výzkumů identifikace obrazců lze navrhnout toto *schéma paměti* (viz obr. V,4):
Schéma na obr. V,4 ukazuje na výše zdůvodněnou souvislost paměti s odrazem skutečnosti (informačního zdroje ZI); jednotlivé bloky paměti (AP, OP, SP) neznamenají izolované formy paměti, nýbrž jsou výrazem závislosti na odraze a způsobu prováděné činnosti. Z tohoto hlediska dovoluje schéma na obr. V,4 stručně shrnout a interpretovat hlavní závěry z výše zmíněného výzkumu: (1) Pokusné osoby jsou schopny podržet v aktuální paměti (AP) celý nebo částečný odraz se všemi elementy (např. písmeny) po určitou maximální dobu; jde tu o krátkodobou paměť, kterou lze tudíž pokládat za *senzorický odraz* objektivní skutečnosti, jenž je relativně úplný, výběrově dosud nezpracovaný, a vzniká ve smyslových orgánech

a přímočarý přechod mezi nimi. V. P. Zinčenko (1973) navrhl na základě výzkumů vztahů mezi vnímáním a pamětí model osmi paměťových transformací při zrakové percepci, od vstupní informace až k jejímu sémantickému zpracování a uložení v paměti. Dále byla prokázána existence velmi krátkých senzorických odrazů (resp. stop), které relativně rychle (v průběhu

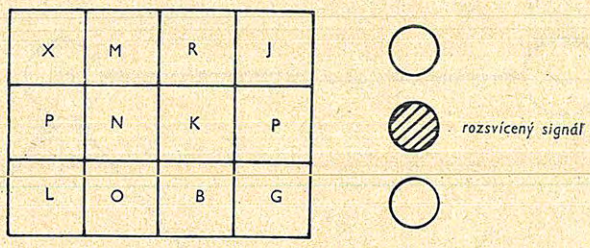

Obr. V,2: Schéma výzkumu percepčních stop. Rozsvícení jednoho ze tří bočních signálů (zde druhý odshora) označí skupinu (řadu) písmen, které má osoba ihned vybavit.

setin sekundy) vymizí. Podmínky navozené ve Sperlingově a dalších výzkumech umožňují objasnit některé vlastnosti krátkodobé senzorické paměti, jejíž funkcí je zachovávat po určitý zlomek času všechnu informaci získanou odrazem. Základní schéma Sperlingova výzkumu krátkodobé paměti uvádí obr. V,2. Novější výzkumy (Zinčenko et al., 1980) však ukazují, že pojem stopa je příliš statický a že již v percepční zrakové paměti probíhá proces sémantického zpracování informace (Šipoš, 1977).

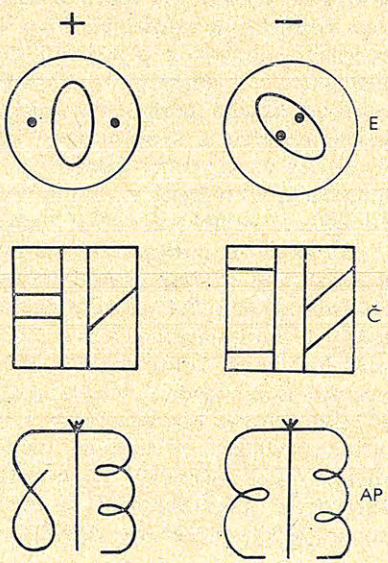

Obr. V,3: Schéma obrazců typu elips (E), čtverce (Č), abstraktní písmena (AP) v sukcesivní identifikační úloze.

tuto teorii symbolů, odhalil její agnostický záměr a formuloval materialistický princip odrazu. Vyslovil zde svou základní tezi: kdyby počitky neposkytovaly člověku objektivně správnou představu o světě, člověk by se nemohl ani přizpůsobit svému okolí, ani je přetvářet. Nejen praktická činnost lidí, ale všechny výsledky experimentálních psychologických výzkumů potvrzují, jak dále ukáži, správnost leninské teorie odrazu.

Marxistická psychologie na rozdíl od uvedených idealistických hledisek vychází z předpokladu, že možnost odrážet předměty okolního světa v podobě vjemů je podmíněna rozvojem smyslových orgánů, které se do své lidské formy vyvinuly v lidské společenské praxi. Klíčem k pochopení podstaty počitků a vjemů je objasnění těch procesů ,jimiž se uskutečňuje *shoda* smyslového odrazu s objektivní skutečností. Jsou tři další psychologické předpoklady toho, aby odraz nabyl pro organismus významu smysluplného vjemu: předně musí být jím nesená zpráva dostatečně komplexní; za druhé musí trvat určitou dobu v čase; zvláště důležitá je — za třetí — aktivita odrazu, která vzniká jeho začleněním do praktické činnosti. Uvedu nyní nové výzkumy, které v oblasti vnímání a paměti potvrzují správnost principu odrazu.

Uchování odrazu a jeho zakódování po určitou dobu nazýváme *paměť*. Paměť nelze chápat jako jakousi izolovanou funkci (např. blok paměti v činnosti počítačů), ale jako *neoddělitelnou součást nervového odrážení skutečnosti*. V tomto smyslu je paměť dispozičním předpokladem všech poznávacích procesů. O hmotném podkladu paměti je více hypotéz. Vycházím z předpokladu vysloveného I. P. Pavlovem (1952), že vytváření podmíněného reflexu (v němž má důležitou úlohu proklestění dráhy mezi centrem podmíněného a nepodmíněného podnětu) zanechá změnu v nervové buňce, zejména na synapsích; dík tomu další (tj. následné) nervové podráždění proběhne snadněji. Další výzkumy vývoje odrazu, především vnímání, pomáhají objasnit povahu paměti včetně vztahů mezi *odrazem, krátkodobou a dlouhodobou pamětí*. Zároveň přispívají k řešení dosud málo vysvětlené otázky sémantické paměti, která se rozvíjí na základě chápání významů věcí (jejich vlastností) v průběhu praktické činnosti člověka. Pojem sémantický proces zde interpretujeme psychologicky, tj. z hlediska významu a smyslu dané situace, znaku, problému, úlodu apod. Např. řešení problému začíná vždy porozuměním tomu, v čem problém záleží a jak má řešitel postupovat (u člověka je tento proces podmíněn sociálními vztahy a komunikací mezi lidmi).

K objasnění vztahu mezi krátkodobou a dlouhodobou pamětí při vnímání přispěly zejména výzkumy provedené Sperlingem (1960), Smirnovem (1966, 1969), Lurijou (1963, 1973a,b), J. N. Sokolovem (1969), V. P. Zinčenkem (1973) aj. Výzkumy potvrdily, že vztahy mezi krátkodobou a dlouhodobou pamětí jsou velmi složité — v žádném případě nejde o jednoduchý

je spojeno s dialektickou jednotou subjektivního a objektivního; tím je zároveň řešena otázka aktivity a subjektivity lidského poznání. Jádro této problematiky leží v otázce adekvátnosti a tím i pravdivosti poznání, které vycházejí z existence shody odrazu s objektivní skutečností. Přitom subjektem poznání není jen jednotlivec, ale lidstvo, resp. společenská třída, která odráží svět a jeho problémy ze svých hledisek a podle svých zájmů. Jde tu o nový, společensko-historický přístup (někteří autoři, např. Häyrynen, 1977, mluví o tzv. makropřístupu, resp. makropsychologii) k otázce subjektu činnosti i poznání a vývoje člověka vůbec.

b) Odraz a poznávací procesy

Nová marxistická kognitivní psychologie se opírá o princip odrazu, jehož obecnou platnost pro teorii vývoje psychiky a vědomí jsem výše objasnil (viz kap. III). Zvláště důležitou úlohu má princip odrazu při studiu *poznávacích procesů*. Nejen v nemarxistických, ale i v některých marxistických pracech jsme však nezřídka svědky jeho formálního využití asi tímto způsobem: autor např. obecně konstatuje, že vnímání pokládá za bezprostřední smyslový odraz skutečnosti a že myšlení pak pokládá za zprostředkovaný odraz; dále již princip odrazu, kromě této opakující se obecnosti, nevyužívá. Příčinou toho je ovšem i to, že sama teorie odrazu není ani jako obecná teorie, ani ve vztahu k vědám o člověku včetně psychologie, dosti rozpracována.

Projevuje se zde vliv starších prací, které byly zaměřeny na otázku *podmínek* (resp. limitů) *poznatelnosti objektivní skutečnosti*, jinak řečeno na otázku, co je v poznání subjektivní a co je v něm objektivní. Starší sensualisté se snažili tuto otázku zjednodušeně rozhodnout tím, že některé vlastnosti označili jako subjektivní, druhé jako objektivní; např. Locke (1967) označil objektivní termínem primární a řadil k nim vlastnosti prostorové (velikost, polohu, rozsah aj.) a tvarové (uspořádání aj.); subjektivní nazval sekundární, tj. takové, které podle něho objektivně neexistují a jsou prý výtvorem našich smyslů (barva, teplo aj.). Tento nesprávný výklad byl idealisticky využit k agnosticismu: fyziolog J. Müller formuloval tzv. „zákon specifické energie smyslových orgánů", podle něhož kvalitativní obsah počitků a vjemů nepodmiňují objektivní vlastnosti předmětů, ale vlastnosti smyslových orgánů; jde tu o kantovské hledisko, podle něhož se objektivnost věcí působících na smyslové orgány sice uznává, ale obsah představ a významů není odrazem vlastností věcí, nýbrž závisí na subjektivních faktorech.

Ještě vážnější důsledky měly názory německého fyziologa Helmholtze (1856). Ten soudil, že počitky, které vyvolávají předměty vnějšího světa, jsou pouze *symboly*, tj. zavrhl jakoukoli analogii mezi věcmi a symboly, které je zastupují; symbol je zde tudíž „konvenční, smluvený znak", tj. hieroglyf. Toto hledisko později převzal i Plechanov a nověji pak pozitivisté (Mach aj.). Lenin ve svých pracích[9] kritizoval

[9] V. I. Lenin: Materialismus a empiriokriticismus. Spisy. Sv. 14. Praha 1958.

Dělící přelom mezi marxistickou koncepcí a uvedeným západním přístupem je v tom, že uvedení západní psychologové neuznávají ani princip odrazu, a až na malé výjimky ani dialektiku (např. Piaget, 1970, odmítá princip odrazu, uznává však některé prvky dialektiky, ovšem ve svém zkresleném pojetí — např. nedoceňuje úlohu zákona jednoty a boje protikladů a tím i úlohu konfliktů v kognitivním vývoji). Pribram (1971) naproti tomu neuznává ani princip odrazu (nahrazuje jej svým výkladem holografie), ani se neopírá o dialektiku. Podobné nedostatky lze vytknout těm představitelům kognitivní psychologie, kteří vycházejí z idealistického strukturalismu (Chomsky, 1970, 1972, aj.) a uznávají existenci vrozených kognitivních a lingvistických vzorců chování.[7]

Tyto idealistické názory jsou důsledkem nepochopení kvalitativního vývoje poznání od počátku a vjemu až po poznání rozumové. Toto nepochopení vedlo ve filozofii i psychologii k dlouhodobému sporu o vědecký výklad *smyslového a racionálního poznání*. Diskuse probíhaly ve formě sporu mezi sensualismem (resp. empirismem), který rozhodující úlohu v poznání připisoval smyslům, a mezi racionalismem, který zdůrazňoval, že smyslové poznání je nedokonalé ve srovnání s přesným a jasným poznáním rozumovým. V tomto sporu měli v zásadě pravdu sensualisté (Locke aj.), kteří tvrdili, že v rozumu nemůže být nic, co by předem nebylo ve smyslech; rozumové poznání není vrozené — všechny poznatky (informace), které rozum zpracovává, mu poskytují smyslové orgány. Sensualisté se však záhy rozdělili na materialisty (Diderot, Holbach aj.) a na subjektivní idealisty (Berkley, Hume aj.).[8] Avšak i materialističtí sensualisté se dopouštěli omylu, kterého obratně využívali idealisté (k nimž patřilo mnoho stoupenců z tábora racionalismu, od Platóna až po Hegela a po současné novohegelovce a strukturalisty). Předně nebyli materialističtí sensualisté, obhajující antropologický přístup k vývoji člověka, s to vysvětlit závislost individuální zkušenosti na zkušenosti společenské; tím jejich výklad člověka byl úzce biologický. Za druhé tvrzení, že v rozumu není nic, co by předtím nebylo ve smyslech, platí o celém lidstvu, ale nikoli o jednotlivci — jedinec používá již hotových poznatků v podobě logických pravidel a myšlenkových operací, které ve svém historickém vývoji lidstvo vytvořilo a nesčíslněkrát prakticky ověřilo. Za třetí sensualismus nepochopil aktivitu subjektu, která záleží v dialektické jednotě jak individuální i společenské činnosti, tak i v jednotě teorie a praxe; je známo, že nové poznatky objevuje i teorie bez přímého přispění smyslového poznání (tohoto argumentu často užívají racionalisté). Dialektický materialismus překonává uvedené nedostatky; zároveň neguje metafyzický spor mezi sensualismem a racionalismem ve smyslu dialektické jednoty mezi smyslovým a rozumovým poznáním.

Strukturalistická kognitivní psychologie chápe zkresleně i vztah mezi *subjektem a objektem*. Pojem subjekt chápe introspektivně jako jednotu psychické aktivity. Avšak již z principu odrazu plyne, že poznávání světa

---

[7] Podrobně jsem svá hlediska vyjádřil na základě rozsáhlého experimentálního materiálu v monografiích Proces a struktura lidského učení (Linhart, 1970, 1972a) a Činnost a poznávání (Linhart, 1976a).

[8] Kritickým rozborem subjektivního idealismu jsem se zabýval v II. kapitole.

2. Poznání — předpoklad přetváření světa

Starší filozofické, psychologické a gnoseologické práce se převážně zabývaly otázkou *podmínek poznatelnosti světa.*[5] Mezitím však byla, zejména dík rozpracování principu odrazu ve filozofii i psychologii — ovšem se zřetelem k celé soustavě kategorií a zákonů materialistické dialektiky — otázka podmínek poznatelnosti světa vyřešena do té míry, že je možno přejít k nové oblasti teoretického i experimentálního zkoumání: objasnit poznání jako *předpoklad přetváření světa.* Především tímto aspektem se zabývám ve své práci.

a) Metodologické problémy kognitivní psychologie

V současné době vyvrcholilo nejen v psychologii, ale i v příbuzných vědách (lingvistice, sémiotice aj.) a zároveň i ve filozofii a gnoseologii úsilí o objasnění podstaty poznání (poznávání)[6] a jeho úlohy v psychickém vývoji člověka i ve vývoji společnosti. V marxistické psychologii byla od samého počátku tato problematika intenzívně zkoumána (viz práce Rubinštejnovy, 1960, 1961, Vygotského, 1971, A. N. Leont'jeva, 1978, aj.); na Západě byla zejména vlivem pozitivismu otázka poznání a vědomí nedoceněna (viz např. behaviorismus). Teprve po otevření krizi behaviorismu sílí i v západní psychologii (včetně americké) tendence vrátit se k problematice poznávacích procesů pod názvem kognitivní psychologie (viz G. A. Miller, Galanter a Pribram, 1960, Neisser, 1969, Chomsky, 1972, aj.).

Termínem *kognitivní psychologie* je vlivem těchto historických souvislostí míněno více než psychologie poznávacích procesů — je to názor, který se týká koncepce celé psychologie; zpravidla vyjadřuje koncepci, kterou rozpracoval buď švýcarský psycholog J. Piaget (1968, 1970, 1971), nebo tvaroví psychologové (Lewin, 1965, Metzger, 1968, aj.). Termín kognitivní psychologie jakožto zkratku místo psychologie kognitivních (poznávacích) procesů pokládám za správný; odlišuji však důsledně marxistický výklad poznávání od západního piagetovského, popřípadě pozitivistického výkladu.

---

[5] Jde zejména o práce J. Locka, G. W. Leibnize, dále pak I. Kanta až po soudobé různé druhy strukturalismu a konstruktivismu.

[6] Ve své monografii Činnost a poznání (Linhart, 1976a) jsem použil termínu „poznávání" jako synonyma pro termín „poznávací procesy". Termín „poznání" a teorie poznání se zpravidla týkají gnoseologického přístupu. Užívání uvedených termínů není však dosud zcela ustáleno.

mají důležitou úlohu zpětné informace o tom, zda dosažené výsledky odpovídají plánovanému cíli, potřebám lidí, praxi. V druhém směru ($M_2 \rightarrow P_2$), kdy postupují lidé od myšlenky k předmětu (k praxi) je předmět na podkladě myšlenky (plánu) přetvářen. (tj. vzniká nový předmět P_2); jde tu o určitou stránku exteriorizace, realizace představy v praktické činnosti. V dalším procese působí praxe jako zdroj nových poznatků o skutečnosti, vede k vytváření jejich syntézy, k ozřejmění jejich významu pro teorii, a působí jako kritérium jejich správnosti. Dík složitosti společenské praxe a tím i samotné individuální činnosti došlo a stále dochází k *oddělení* myšlení od praktické činnosti, k jeho relativnímu osamostatnění; vzniká tím iluze, že myšlení a psychické procesy vůbec jsou nezávislé na materiálních podmínkách. Tato iluze je zdrojem různých druhů idealismu v psychologii i filozofii.

Jak filozofická, tak psychologická analýza základních otázek teorie poznání vede k dialektice vzájemného působení subjektu a objektu, jednoty vědomí a činnosti, odrazu, znaku a informace. V poslední instanci je zdrojem poznatků odrážený objektivní svět, s nímž se lidé seznamují prostřednictvím praxe, což potvrzuje známá skutečnost: abychom mohli ověřit pravdivost našich poznatků o určitém předmětu, musíme s ním vejít v praktický styk a působit na něj. Ovšem za praxí je třeba vidět objektivní svět; praxe je specifickým spojovacím článkem mezi poznávajícím vědomím a světem. Úlohu spojovacího článku může praxe plnit proto, že ve své dialektické rozpornosti má dvě stránky: materiální a teoretickou, výrobně ekonomickou a duchovní. Tento poznatek zobecnil Lenin: „*Praxe je výše než* (teoretické) *poznání*, neboť má přednost nejen obecnosti, nýbrž i bezprostřední skutečnosti.“[4]

Správné chápání těchto otázek má základní metodologický význam pro rozpracování vztahu poznání a činnosti, teorie a praxe z hlediska konkrétních potřeb rozvoje socialistické společnosti (např. při řízení lidských činností, výroby, při stimulaci k tvořivé práci, při zrychlování vědecko-technického pokroku). Zvláště důležité je, že objasnění vztahů poznání a činnosti, teorie a praxe na základech marxismu-leninismu pomáhá překonat živelné působení protikladů v rozvoji socialistické společnosti. Vzpomeňme, že Lenin viděl v roztržce mezi teorií a praxí jedno z největších zel a pohrom, které zanechala stará kapitalistická společnost. Cílem je dosáhnout těsného spojení teorie a praxe a vytvořit z vědy mohutnou sílu při budování socialismu.

[4] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 36. Praha 1960, s. 214.

— lidstvo působí jednotně s cílem realizovat vytčené plány. Přesto však protiklad mezi teorií a praxí existuje. Mýlí se proto ti, kdož do praxe vkládají kromě materiální činnosti lidí i myšlení a teorii — k tomu zpravidla užívají vágního argumentu, že existuje „myšlenková, resp. teoretická činnost" apod. (pojem činnost je však jimi užíván nepřesně).

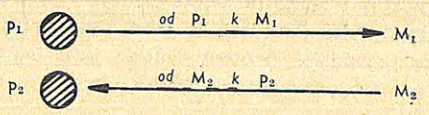

Obr. V,1: Dva základní směry myšlení.
P — předmět, M — myšlenka.

Otázkou *dialektické jednoty objektu, činnosti a poznání* se zabývají v poslední době mnohé práce v rovině filozofické (Narskij, 1972), Rutkevič, 1976, Brychnáč et al., 1978, Černík et al., 1980) i psychologické (Rubinštejn, 1961, A. N. Leontjev, 1978, Anaňjev, 1980a,b, aj.). Stručně lze říci, že vztahy mezi poznáním a přírodou, mezi představou o objektu a objektem samým se prohlubují prostřednictvím praxe. Myšlení ve své vývojové prvotní formě tzv. elementárního myšlení splývá s vnější činností; potom se na podkladě společenské zkušenosti utvářejí myšlenkové procesy, které mají mnohostranné vazby na praktickou činnost. Myšlenka směřuje k objektu nejen proto, že je jeho odrazem, ale i proto, že vědomé myšlení sleduje cíl, který se uskutečňuje v praktické činnosti — tím se myšlenka „zpředmětňuje", tj. přechází v přetvořený objekt. Toto působení na předmět, jeho přetváření, je zároveň cesta k předmětu, k myšlence o něm, k jeho zobecněné představě, resp. pojmu. Změny předmětu, které v něm člověk vyvolává svou činností, zachycují zpětně smyslové orgány nejen jako informaci o výsledku prováděné činnosti a stupni dosažení cíle, nýbrž i jako odraz o výsledku prováděné činnosti a stupni dosažení cíle, nýbrž i jako obraz změněného předmětu; tento obraz subjekt srovnává s původním obrazem ještě nezměněného předmětu (v experimentální práci je pozorující oko nebo ucho vyzbrojeno přístrojem, který tyto změny dokonale registruje). Tak probíhá „dematerializace" objektu, jeho přeměna v obraz a myšlenku. Marx to vyjádřil slovy, že ideálno není nic jiného než materiálno přesazené do lidské hlavy a v ní přetvořené. „Přesazení" do lidské hlavy se uskutečňuje odrazem předmětu a je zprostředkováno lidskou činností. Psychologický výzkum potvrdil zákon činnostního zprostředkování (A. N. Leontjev, 1972a, Linhart, 1979b), podle něhož se činnost podílí na formování jak psychiky, tak lidských kolektivů i rozvoje osobnosti člověka.

Jde tu o dva směry poznávání: od myšlenky k předmětu, a naopak od předmětu k myšlence (viz obr. V,1). Na první cestě od předmětu (od praxe) k myšlence ($P_1 \rightarrow M_1$) se určuje obsah, význam myšlenky — tvoří se plán pro praktickou činnost a ověřuje se jeho adekvátnost; jde tu o určitou stránku interiorizace činnosti, v níž

lidstva v podmínkách nové socialistické společnosti. jejíž nástup znamená zánik starého kapitalistického řádu. O to přesnější musí být vědecká analýza této složité problematiky.

Jednota poznání a činnosti, která je zároveň *vnitřní rozporností*, znamená, že obě stránky, tj. poznání a činnost, patří k jedinému celku (resp. systému), v daném případě k životnímu procesu lidí v obklopujícím je světě. Na úrovni gnoseologie a psychologie poznávacích procesů se tato jednota projevuje jako *jednota teorie a praxe*, která záleží v tom, že praxe bez teorie je živelná, slepá, a teorie bez praxe je neplodná, spekulativní. Zároveň tu jde o jednotu protikladů, v níž teorie vystupuje jako kritizující, starou praxi negující pól; praxe jakožto materiální stránka a zároveň materiální základ je v této rozporně dialektické jednotě vedoucí silou, která je zdrojem (motivem) rozvoje teorie a poznání vůbec i kritériem jeho správnosti.

Teorie, byť sebeabstraktnější, vždy zůstává odrazem skutečnosti, tj. její podstatou je shoda s určitou stránkou objektivní skutečnosti (v matematice např. s kvantitativními vlastnostmi předmětů a jevů) a praxe je kritériem této shody, resp. pravdivosti poznání. Hlavním druhem praxe je práce jakožto výroba, tj. „proces probíhající mezi člověkem a přírodou"; práce je předmětná, smyslová činnost, v níž výrobce vytváří „výsledek, který tu byl na jeho (procesu) počátku již v dělníkově představě, tj. ideálně".[3] Tento protiklad v činnosti jednotlivce mezi představovaným cílem (výrobkem), který existuje jen v mysli výrobce, ale dosud neexistuje reálně (objektivním se stává jako výsledek pracovního procesu), se výrazně v historii rozvinul jako vztah teorie a praxe. Poznání a vědomí, ať v individuální činnosti, tak zejména v činnosti společenské (v praxi), jsou relativně samostatné a vystupují vůči činnosti, praxi i celé přírodě jako přetvářející síla, která okolní svět mění. Zvláště velký význam má v tomto smyslu věda, jejíž ideje působí revolučně na společenskou praxi.

Protikladnost mezi poznáním a praktickou činností lidských kolektivů, resp. individua, se projevuje tak, že lidé vytvářejí cílové představy a plány, které staví proti skutečnosti, která je neuspokojuje. Lidé dosahují buď jednoty mezi cílem (plánem) a mezi svou činností, nebo cíle dosahují jen částečně, či vůbec ne (pak nastávají stavy neuspokojení a frustrace, které zejména u mladých lidí působí negativně na rozvoj jejich osobnosti). Od protikladů v přírodě se protiklad teorie a praxe liší zejména tím, že jde o protiklad gnoseologický, který není nutně antagonistický. Pro tento protiklad je charakteristické, že je pouze dočasný, relativní; při přetváření přírody a světa (ve výrobě, technice) se teorie a praxe sjednocují v jednu sílu

[3] K. Marx: Kapitál. Díl 1. Praha 1954, s. 196—197.

činnosti lidí, praxe, odstraňuje z věd o společnosti a člověku mystické spekulace a vede k materialistické teorii.

Nazíravý materialismus, který nepochopil podstatu aktivity lidského subjektu, přenechal tuto důležitou oblast různým idealistickým směrům. Tvarová psychologie, existencialismus aj. zdůrazňují aktivitu vědomí a tvořivost lidské psychiky; neobehavioristé a etologové ve svém pozitivistickém ostychu se přidržují termínu pud a potřeba (drive), zvědavost a informační (kollativní) proměnné (Hull, Berlyne, Lorenz, Charlesworth), nebo rozvíjejí koncepce o „plánech a strukturách" chování (G. A. Miller, Galanter a Pribram, 1960). Pasívní, nazíravý materialismus se tedy různě kombinuje s idealismem, přičemž ani jeden ani druhý správně nechápou příčiny historického vývoje myšlení a inteligence člověka (Linhart et al., 1981). Naproti tomu marxistická filozofie a psychologie ukazuje na prvotnost a vedoucí úlohu lidské praxe, hlavně práce, ve vývoji vyšších forem poznání.

Druhá základní nedůslednost předmarxistického materialismu je jeho *metafyzický charakter,* tj. buď neznalost dialektiky, nebo neschopnost ji aplikovat jak na vývoj procesů poznání, tak na lidskou činnost. Uplatnění dialektiky je v této oblasti zvláště obtížné, protože jde o procesy velmi složité a vnitřně rozporné — to pomáhá pochopit, proč pronikání dialektické metody nejen v psychologii poznávacích procesů, ale v psychologii vůbec postupuje pomalu a naráží na četné překážky. Na druhé straně ovšem právě tato složitost trestá dvojnásobně ty, kteří vstupují do této oblasti bez skutečné znalosti materialistické dialektiky, neboť zcela zřetelně „vynikne" jejich metafyzický způsob myšlení. Jádrem dialektického přístupu v psychologii je uznání čtyř základních momentů: a) objektivní skutečnosti a jejího odrazu, tj. uznání objektivní reality, která je subjektem odrážena; b) uznání prvotnosti praktické činnosti lidí, společenské praxe; c) uznání prvotnosti společenského vědomí ve vztahu k individuálnímu vědomí; d) tvořivé rozpracování zákonů a kategorií materialistické dialektiky v psychologii. Přitom praktická činnost je tím činitelem, který objektivní skutečnost a vědomí jako její odraz spojuje ve vzájemnou jednotu. Lze proto říci, že nepochopení dialektiky procesu odrážení je příčinou i důsledkem nepochopení rozhodující úlohy praxe v rozvoji lidského poznání.

Objevení těchto čtyř momentů a jejich vzájemné jednoty je zásluhou Marxe a Engelse (1966a); znamená převrat v teorii poznání. Zvláště důležitý je dále přínos V. I. Lenina (1958), který zobecněním poznatků z počátku 20. století nově rozpracoval teorii odrazu. Právě v této oblasti vědy, týkající se gnoseologie, teorie odrazu, sémiotiky (včetně psychosémiotiky), sémantiky (viz pozitivistický výklad sémantiky), neohegeliánství, existencialismu, pragmatismu aj., je v současné době veden ostrý vědecký a ideologický boj mezi materialismem, idealismem a agnosticismem. Ostrost tohoto boje neudivuje; jde totiž o ujasnění perspektiv vývoje člověka a

1. Spor o podstatu poznání v psychologii[1]

Metafyzičnost ve výkladu poznání a inteligence člověka není však jen nedostatkem filozofie, nýbrž se projevuje i v koncepci věd o člověku včetně psychologie. Vlivem této nesprávné metodologie se psychologie přiklonila buď k empirismu, pozitivismu a pragmatismu, nebo k fenomenologii i strukturalismu. Příčinou bylo nepochopení principu odrazu a dialektické jednoty poznání a činnosti; důsledkem toho bylo odtržení poznávacích procesů od společenské praxe. Složitost zde působících mechanismů vyžaduje experimentální rozbor vztahů činnosti k percepci, k analýze a syntéze, ke komunikaci a k verbálním procesům, k řešení problému a k myšlení (viz Linhart, 1976a). Zde osvětlím pouze některé metodologicko psychologické otázky.

Nazíravý materialismus vychází při studiu lidského poznání z pojmu odraz, avšak interpretuje jej jako bezprostřední a pasívní působení přírodních a společenských podmínek na smysly a mozek člověka: člověk je zde chápán pod vlivem filozofického antropologismu abstraktně, nikoli ve své sociální a historické podmíněnosti, nýbrž jako specifická biologická bytost, kteru příroda obdařila rozumem.

V psychologii měl tento nazíravý přístup velmi negativní důsledky, které dosud přetrvávají. Jeho projevem byl sensualismus a asocianismus, podle něhož podstata vzniku poznání a vědomí záleží ve vytváření smyslových kopií, jejich paměťových stop, v jejich asociačním sdružování a vybavování. To vše mělo stačit pro vysvětlení vědomého poznání. Tomu odpovídal i model experimentálních výzkumů, který se omezil na analýzu (měření) kvantitativních vztahů mezi podněty (stimuly) a příslušnými reakcemi. Vnímání tak bylo chápáno jako jednostranné působení vnějších věcí na pasívní, svět toliko nazírající subjekt. Důsledkem toho byl „hieroglyfický" výklad vnímání (od Helmholtze rozšířený ve fyziologii a potom i v behaviorismu), nebo naopak idealistický strukturalismus, pokládající vjemové tvary (Gestalt) za vrozené předpoklady poznání.

Engels (1950) ve své kritice starého nazíravého materialismu ukázal, že působení vnějších podmínek je přirozený podklad všeho smyslového poznání, avšak hlavní je aktivní působení lidí na tyto podmínky, jejich přetváření. Stručně to vyjádřil Engels ve své tezi: „Ale právě *měnění přírody člověkem,* nikoli jen příroda sama jako taková, je nejpodstatnějším a nejbezprostřednějším základem lidského myšlení . . ."[2] Pochopení podstaty

[1] Rozbor filozofické problematiky sporu o podstatu poznání by překročil rámec této studie; omezím se zde zejména na psychologický kontext.

[2] B. Engels: Dialektika přírody. Praha 1950, s. 196.

V. Poznání, inteligence a dialektické myšlení

Lidé mohou na svět působit a ovládat jej pouze za jedné podmínky: že jej poznávají, že pronikají k zákonitostem jeho vývoje. Člověk i lidstvo poznávají svět nikoli jako do sebe uzavřený teoretik, nýbrž ve své praktické životní činnosti. Člověk již v prvopočátcích svého vývoje zaujímal materialistický postoj: důvěřoval tomu, že jeho smysly i rozum podávají relativně věrný obraz o vnějším světě. Tento postoj se projevuje i v dějinách filozofie při odpovědi na otázku, jaké jsou zdroje a možnosti lidského poznání; setkáváme se s ním v materialismu staré řecké filozofie, který formuloval stanovisko, že poznání je odrazem objektivní skutečnosti. Materialismus vždy více nebo méně jasně odmítal agnostický výmysl, že svět je nepoznatelný a že naše vjemy a myšlenky jsou toliko signálem, které svět neodrážejí, nýbrž pouze předávají subjektivisticky chápanou zkušenost lidí.

Předmarxistický materialismus se však dopouštěl dvou základních nedůsledností: předně byl *nazíravý,* tj. odraz chápal pasívně jako pouze reprodukující kopii skutečnosti; za druhé byl *metafyzický,* tj. nepochopil ani aktivitu subjektu, ani dialektickou podstatu poznání. Tyto dva základní nedostatky se vzájemně podmiňují a vedou k ústupkům vůči idealismu, jako se to např. projevuje v pracích antropologa Teilharda de Chardina (1967), podle něhož rychlý rozvoj mozku a myšlení člověka svědčí o tom, že základem všeho pokroku je boží „duchovní síla".

kterého má být dosaženo, tj. úkon je určen vztahem k určitému vědomému cíli.[29] Kromě tohoto cílového aspektu má činnost svůj operacionální aspekt, který se týká toho, *jak*, tj. jakým způsobem, jakými operacemi může být cíle dosaženo; operace nemají přímou vazbu na cíl — k dosažení téhož cíle mohou být použity různé operace.

Ve své koncepci (Linhart, 1972a) spojuji pojem úkon a operace s pojmem úkol. Nestačí však prosté konstatování, že úkol v činnosti vzniká tehdy, jsou-li určeny cíl a podmínky, umožňující jeho dosažení. Analýza vzniku úkolu jakožto kvalitativně nového jevu v lidské činnosti musí nezbytně vycházet z hlubších dialektických souvislostí. Předpokládá především *vnitřní protiklad*, rozdvojení (disociaci) činnosti na cíl a na podmínky k jeho dosažení. Sled úkonů a operací není tudíž prosté, přímočaré dosahování cíle a plnění předem jasného úkolu, nýbrž představuje řešení rozporu mezi cílem, který existuje v mysli subjektu, ale dosud se nestal aktuálním výsledkem.

Člověk je formován konkrétně historickými společenskými vztahy — z toho hlediska je *subjektem i objektem* historického procesu. Subjektem tohoto procesu je ve dvojím smyslu: předně je subjektem poznání, tj. vytváří subjektivní odraz, hry a učení; za druhé je subjektem činnosti, především práce a komunikační činnosti. Objektem historického procesu je člověk v tom smyslu, že je jeho výsledkem, že je sociálními vztahy ve svém vývoji determinován (výrobní a sociální vztahy formují lidskou osobnost jak přímo, tak zprostředkovaně, např. výchovným a ideologickým působením). Likvidace kapitalistických vztahů, zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků vede člověka k odstranění vykořisťování člověka člověkem, ke zrušení třídních závislostí i privilegií, které plynuly z moci peněz a projevovaly se jako pohrdání pracujícím lidem. Tím se překonává i odcizení lidské osobnosti od subjektu činnosti, od těch stránek člověka, které souvisejí s jeho prací, s jeho tvořivou činností. V socialistické společnosti tím postupně nastává sjednocení člověka jako subjektu činnosti i jako subjektu společenské praxe.

Závěrem konstatuji, že marxistická psychologie řeší otázku vztahů mezi *chováním a činností* novým způsobem. Oprávněně podrobila kritice bahavioristický výklad chování a oproti jeho pozitivistické, nedialektické interpretaci vyzdvihuje materialisticky zdůvodněné kategorie činnosti a psychosociálních vztahů, v nichž se vytváří jednota biologického a sociálního, jednota činnosti a vědomí i jejich fyziologických mechanismů. Metodologickým důsledkem je *syntéza vývojového a systémového přístupu*, který je i východiskem nové koncepce soustavy věd o vývoji člověka.

---

[29] Problematikou anticipace a cílové představy v činnosti se podrobněji zabývám v práci Činnost a poznávání (Linhart, 1976a; viz též kap. IV,4c).

stále dokonalejší techniku. Boj v lidské společnosti, který má v třídní společnosti povahu třídního boje, je bojem o výrobní prostředky, o jejich ovládnutí, tj. o společenskou a politickou moc, bojem o duchovní statky, právo na práci, na kulturu, vzdělání apod.

Z obecně filozofického hlediska se tu činnost jeví jako jednota subjektivního a objektivního — předměty včetně představy o nich vystupují jako příčiny jednání. Zaměření a cíle jednání jsou v tomto smyslu určeny objektivně, tj. tou skutečností, k níž se činnost vztahuje. Tato determinace platí ve všech projevech vztahu *subjekt-činnost-objekt*. Nové podoby nabývá v procesu komunikace, při níž dva nebo více jedinců vstupují do vzájemné interakce, tj. jde o vztahy *subjekt-subjekt:* subjekt je zde aktivní nejen vůči objektu (příjemci zprávy), nýbrž zmíněný objekt (příjemce) zpětně působí na subjekt. Kvalitativně nová úroveň vzniká při vzájemném působení lidí (Lomov, 1979); jako příklad lze uvést sdělování ve skupině lidí nebo dynamické vztahy hráčů (např. karet), které lze interpretovat z hlediska teorie her, kooperace členů kolektivu aj.

Aktivita subjektu činnosti se projevuje zejména v tom, že si člověk před sebe víceméně vědomě staví cíle v podobě úkolu. Za jednotku vědomé činnosti pokládáme proto *úkol* (viz Linhart, 1976a, Abulchanovová-Slavská, 1980a); to platí pro činnost jak v podobě práce, tak i v podobě učení. Velmi názorně se tato skutečnost projevila v našem výzkumu přechodu od spontánní hry k učení jakožto úkolové situaci (Linhart, 1965, 1972a). Z tohoto hlediska se vědomá činnost subjektu jeví jako *plnění úkolu,* zpravidla však celého systému úkolů, jako proces jejich řešení. Úkol jakožto jednotka činnosti má četné složky; hlavní z nich jsou kognitivně sémantické, cílové, motivační a emocionální. Důležitou úlohu zde mají obecné i speciální schopnosti. Za potvrzení správnosti tohoto svého hlediska pokládám tu běžnou známou a prakticky důležitou skutečnost, že lidé ve své normální životní činnosti jsou zaměřeni na dosažení konkrétního cíle a na plnění úkolů, a nikoli pouze na realizaci svých přání.

Z vývojového hlediska nestačí jednostranně uvádět činnost do vztahu k rozvoji schopností, jak to navrhuje Sève (1976). Účelnější je členit kategorii činnosti v obecné a vývojové psychologii v souhlasu s fázemi ontogeneze na tři základní formy: *hru, učení* a *práci* (Rubinštejn, 1964). Jde tu o členění, které vychází z hledisek nejvyšší psychosociální formy pohybu hmoty; každá z těchto forem činnosti má své specifické zákonitosti a přispívá odpovídajícím způsobem k rozvoji subjektu a osobnosti. Tyto složité souvislosti vyjadřuje jak princip jednoty činnosti a vědomí, tak princip osobnosti (Rubinštejn, 1961, Lomov, 1979, Abulchanovová-Slavská, 1980b).

Částečně jiný přístup volí A. N. Leontjev (1978), který navrhuje členit strukturu činnosti na *úkony* a *operace.* Úkon pokládá za akt podřízený představě o výsledku,

svůj základ v objektivních procesech odrazu, které je možno sledovat extraspekcí, tj. objektivním pozorováním člověka a živočichů; určité stopové počátky vývoje subjektu jsou společné veškeré nervové aktivitě vůbec. U člověka ovšem i tato vlastnost dosahuje nové, nesrovnatelně vyšší kvalitativní úrovně; tím je patrně též zdůvodněno to, že v dosavadní literatuře je pojem subjekt omezován převážně na subjekt lidský. Důležitou stránkou lidského subjektu je jeho aktivita, vzrůstající nezávislost a vznik vědomé činnosti. Tím je oprávněno v literatuře obvyklé omezení názvu subjekt na tuto kvalitu. Lidský subjekt můžeme z tohoto hlediska definovat jako vývojově nejvyšší úroveň subjektu odrazu, na níž člověk na podkladě poznání zasahuje aktivně do skutečnosti a zároveň se rozvíjí jako osobnost.

Pojem subjekt je především spojen s kategorií činnosti, takže právem mluvíme o subjektu činnosti. Činnost subjektu a její změny probíhají vždy ve vztahu k určitému předmětu, (např. vytvářenému produktu), přičemž vztah k předmětu je zprostředkován odrazem skutečnosti. Tyto základní vztahy vznikly a dále se rozvíjely v antropogenezi a sociogenezi, v milióny let trvajícím období.

Již primitivní pohyby jednoduchého organismu se přizpůsobují objektivním vlastnostem prostředí, přičemž nejde o jejich pouhé kopírování, nýbrž hlavní úlohu zde mají explorační pohyby. Uvedeme příklad z chování protozoí: jejich pohyb vpřed trvá, pokud živočich nenarazí na překážku (pevný předmět, stěnu), která mu brání v aktivitě; při překážce začne živočich produkovat rozmanité druhy pohybů různými směry, tj. ohmatává své prostředí tak dlouho, až najde cestu, po níž se pohyb vpřed stane opět možným. Chování těchto živočichů lze interpretovat v tom smyslu, že objevili *diskontinuitu* světa, tj. to, že se svět skládá z proniknutelných a neproniknutelných oblastí. Jejich chování se řídí tímto jednoduchým, pro ně však postačujícím pravidlem: když je pohyb vpřed blokován, je efektivnější ohmatávat předměty v okolí, než zůstat nehybný a čekat.

V zájmu stručnosti však přeskočíme dlouhou vývojovou etapu ke kvalitativně zcela nové úrovni činnosti člověka. Zjišťujeme zde základní změny ve *vnitřní skladbě lidské činnosti*, které se uskutečnily v průběhu sociogeneze člověka. Základní úlohu zde sehrála výroba nástrojů, práce člověka, jak to zdůvodnil ve svém klasickém spise o dialektice přírody již Engels. Zároveň podal pronikavou kritiku sociálního darwinismu, jenž se pokoušel přenést přírodní výběr a boj o existenci na lidskou společnost: „Podstatný rozdíl mezi lidskou a zvířecí společností spočívá v tom, že zvířata nanejvýš *sbírají*, kdežto lidé *vyrábějí*. Už pro tento jediný, ovšem kapitální rozdíl je zhola nemožné přenášet zákony zvířecích společenství ... na lidskou společnost."[28] Vývoj chovnái zvířat je určován přírodním výběrem a bojem o existenci — tomu odpovídají i vlastnosti psychiky živočichů i povaha psychické regulace chování. Naproti tomu podstatou činnosti je to, že lidé svou prací ovládají přírodu, že vyrábějí pomocí nástrojů a vytvářejí novou,

[28] K. Marx a B. Engels: Spisy. Sv. 34. Praha 1971, s. 204.

biologickými faktory, protože jde o společensko-technický pokrok, který mnohonásobně umocňuje neuropsychické možnosti a schopnosti člověka. Subjektivní stránka těchto společensko-historických procesů je předmětem zkoumání věd o člověku, zejména psychologie.

Činnost je z tohoto hlediska projevem přechodu subjektu v objekt a základním způsobem existence lidské psychiky (Rubinštejn, 1961, Abulchanovová-Slavská, 1980b). Pojem činnost nelze redukovat na pozorovatelné jevy, ani na výsledky interakce člověka s jeho prostředím, ani na soupis vlivů nezávislých (vnějších) a intervenujících (vnitřních) proměnných. Tento pohled ze strany lidského subjektu lze vyjádřit tak, že činnost je základní způsob existence lidské psychiky. Takový systémový přístup umožňuje nově vymezit činnost samotnou. Z uvedeného širokého hlediska pokládám činnost za *proces řízeného a účelného působení člověka na jeho životní prostředí;* tímto působením lidé prostředí přetvářejí z hlediska potřeb života jedince i společnosti (Linhart, 1976a, Brichcín, 1979). Z fyziologického hlediska je činnost řízena nervovou soustavou, nervovým odrazem objektivní skutečnosti. V takto složitě organizované činnosti se v historickém vývoji vytvářely nové mechanismy zdokonalující kvalitu odrazu. Na činnost je tudíž třeba nahlížet z jedné strany jako na základní způsob existence psychiky, z druhé strany jako na složitě organizovaný, víceúrovňově řízený proces, včleněný do komplexního společenského dění.

Složitost pojmu *subjekt*, který patří k základním kategoriím psychologie, je podmíněna i tím, že tento pojem souvisí nejen s kategorií činnosti, nýbrž i s principem odrazu. Na tuto souvislost upozorňuje již T. Pavlov (1951), nověji Archipcev et al., (1973).[27] Uvedení autoři vycházejí z Leninovy myšlenky, že veškerá hmota má schopnost odrazu a že tato schopnost má společné rysy s vnímáním člověka. Z toho plyne, že odrážející předmět, zejména živý organismus, mají něco společného s lidským subjektem. Jde tu o složitou souvislost, v níž vývoj odrazu i jeho subjektu probíhal po celou dobu evoluce života na Zemi, tj. zhruba 3,5 miliardy let. Ve vývoji schopnosti odrážet jiné jevy se zároveň rozvíjel subjekt. Na základě vývoje nervové soustavy živočichů a potom i člověka se zvyšuje aktivita odrazu i odrážejícího subjektu; tento vývoj vrcholí vznikem společenského vědomí a společenské činnosti, jejichž subjektem není jen jednotlivec, ale i společenské skupiny, resp. celá společnost.

Psychologie i filozofie spojovaly v minulosti pod vlivem empirismu pojem subjekt jednostranně s introspektivním aspektem vnímání, resp. cítění. Jde tu však o nepřípustné zjednodušení: introspektivní stránka má totiž z materialistického hlediska

---

[27] Viz též monografický sborník T. Pavlova et al. (1973), v němž se otázkou subjektu zabývá zmíněný Archipcev et al. (1973).

Ústav experimentálnej psychológie SAV - KNIŽNICA

pretací různých životních a úkolových situací a s chápáním jejich významu a smyslu.

Na této kvalitativně nové úrovni dochází ke sjednocení motivů a cílů činnosti — vzniká tím *vědomý účel činnosti*, který, jak řekl Marx,[26] „... jako zákon určuje způsob a charakter činů" člověka a jemuž podřizuje svou vůli. Vědomý účel a vědomá motivace jsou sociálně determinovány. Různé hierarchicky uspořádané úrovně motivů a zaměření závisejí na struktuře společenského a individuálního vědomí i na struktuře prováděné činnosti. Vědomý účel závisí na stabilizaci aktivity, v zabezpečení její konstantní zaměřenosti. Zaměření a motivace lidí se tak včleňují do celé struktury vědomí a vědomé regulace společenského a individuálního jednání.

6. Objekt a subjekt činnosti

Ze systémového hlediska vidíme předmět činnosti, na nějž je jednající člověk zaměřen, a prostředky, kterých používá, jako nedílný celek. Základní formou předmětné činnosti je *práce* jakožto proces probíhající mezi člověkem a přírodou, v němž člověk přetváří přírodu a mění sebe sama. V tomto smyslu se člověk stal *subjektem* historicky vzniklé formy předmětné činnosti. V práci vytvářejí lidé nejen nové produkty a výrobní prostředky (viz kap. IV,4), nýbrž vytvořili a stále vytvářejí člověka jako subjekt práce a všech ostatních činností společnosti (Maršík, 1975, Anaňjev, 1980a). Zvláště důležité je přesně vymezit pojem *subjekt praxe*, který není totožný se subjektem přetvářející činnosti.

V historickém vývoji pracovního procesu se rozvíjel i systém „člověk-prostředí", který se v rovině subjektu člení na řadu podsystémů (zrak, sluch aj.), centrální spojovací systém (asociační spojování informací, zkušenosti, tvoření sémantických sítí apod.) a eferentní systém (soustava ruka-nástroj). Použitím různých pracovních nástrojů mění lidé jako subjekt činnosti předměty okolní přírody. Produkt jejich práce je exteriorizací, zhmotněním jejich představ a schopností, jejich bytostných sil, které v historii lidstva tvoří novou „lidskou přírodu". Tento celistvý proces, v němž neustále dochází k zpředmětňování myšlenek člověka, je možno zkoumat z hlediska objektů, které jsou v něm vytvářeny např. ve výrobním procesu, i z hlediska objektu, který nové hodnoty tvoří i používá. Tvořivá činnost, která se v těchto procesech rozvíjí a uplatňuje, není limitována

[26] K. Marx: Kapitál. Díl 1. Praha 1954, s. 197.

zumění aj. Tyto vlastnosti chování označuje Kelley termínem atribuce; ty pak působí jako příčiny jak na tzv. antecendenty chování, tak na konsekvence projevující se v jednání.

Teorie atribuce, zdůrazňující kauzální výklad celkové aktivity subjektu i jeho chování, je určitým přínosem zejména ve srovnání se současnou západní personalistickou a tomistickou psychologií. Bude však zapotřebí nahradit její ne zcela ujasněná

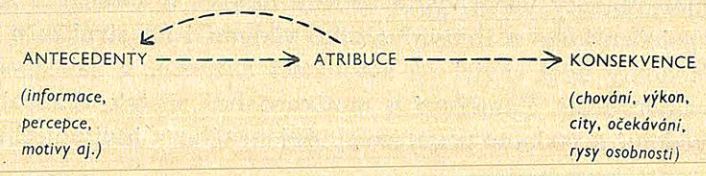

Obr. IV,13: Schéma vztahů v chování z hlediska teorie atribucí.

východiska kategoriemi marxistické psychologie, zejména principem odrazu a činnosti; z tohoto hlediska jsou přínosem práce Andrejevové (1979). Zejména důležité je rozpracovat jak úlohu společné a společenské činnosti, tak tu aktivní roli, kterou v jednání lidí má společenské a individuální vědomí. Pokud jde o samotnou Kelleyovu teorii, je na první pohled patrno, že se zásadně odlišuje od dialektickomaterialistického výkladu kauzality. Jde nejen o to, že Kelley vychází z empiristického pojetí antecendence a konsekvence (jimiž nesprávně nahrazuje vztah příčiny a účinku), ale též o to, že v atribucích, jež jsou jakýmsi suplentem za „repertoár" příčin chování člověka a jeho aktivity, vidí prvotní zdroj sil, které působí jak na antecendenty, tak na konsekvence.

Z hlediska dialektického materialismu se celá otázka jeví zcela jinak. Upozorním zde toliko na dva aspekty: Předně Rubinštejn (1961) již dříve formuloval zákon, podle něhož se v psychické činnosti lomí vnější příčiny přes vnitřní, subjektivní podmínky (např. vlastnosti člověka, úroveň jeho psychického rozvoje apod.); za druhé jsou to sociální vztahy, společenská činnost a společenské vědomí, které mají vedoucí roli v určování toho, co bude určitý člověk konat, jak bude postupovat. Dialektika sociální determinace v motivaci a rozhodování člověka i lidských kolektivů však není teorií atribucí pochopena (viz též Vorweg, 1977, 1978). Na dialektiku těchto příčinných vztahů jsem upozornil již dříve při výzkumu problematiky chápání významu položek v problémové situaci a v situaci rozhodování; zároveň jsem objasnil psychologické aspekty zákona postačujícího důvodu[25] (Linhart, 1972a) .

Uvedené kauzální vztahy a motivační činitelé tvoří dialekticky spjatý systém, v němž hlavní úlohu plní *výkonové a cílové zaměření* (viz model funkčního systému činnosti na obr. IV,5 a IV,12). V tomto systému přisuzuji vedoucí úlohu vědomému odrazu skutečnosti a mnohonásobným zpětným vazbám, zajišťujícím stabilitu aktivity jak jednajícího subjektu, tak celého pracovního kolektivu. *Vědomá motivace* souvisí s kauzální inter-

[25] Viz český překlad práce G. W. Leibnize z r. 1932.

z vlastních schopností, neúspěchy naproti tomu berou jako přechodné, zapříčiněné zejména nedostatečným úsilím. Takovéto interpretace sociální situace vedou k charakteristické asymetrii posilování. U úspěchem motivovaných jedinců je pocit radosti ze zdaru výrazně intenzívnější než zklamání z neúspěchu. U jedinců, kteří situaci interpretují opačně, tzn. u jedinců s velkým strachem z neúspěchu, takovéto posuny nenacházíme. Převažující motivační zaměření (významová výkonová ustanovka) působí na aferentní syntézu (AS) aktivačně v případě, je-li situace interpretována ve vztahu k dosažení úspěchu, nebo naopak desaktivačně v opačném případě, tj. je-li situace interpretována ve vztahu k vyhnutí se selhání. Toto působení je realizováno prostřednictvím motivační zpětné aferentace (M_{za}) a působí jako výběrový mechanismus (filtr) informací v sociální situaci; tím ovlivňuje i další proces (Man, 1979).

Problematika motivace souvisí s širší otázkou *kauzálních vztahů a determinace lidské činnosti*. Nejde zde toliko o obecnou otázku vztahů mezi biologickou a sociální determinací chování člověka, nýbrž i o konkrétní analýzu poznávání a chápání příčin jednání druhých lidí i vlastního chování. Zjistíme např., že dítě neprospívá ve škole — základní otázka pak je, proč neprospívá, které jsou příčiny jeho neúspěchu, jak tyto příčiny chápe vychovatel, popřípadě dítě samo. Jindy např. zjišťujeme v určitém závodě nadměrnou fluktuaci pracovníků nebo nízkou efektivnost práce — opět vzniká otázka, jaké jsou toho příčiny, jak je chápou dělníci a vedení závodu. Příčinné vztahy zde v žádném případě nejsou tak jednoduché jako na úrovni fyzikální nebo chemické formy pohybu hmoty.

Lidé se ve svém vzájemném styku (obščenije) postupně naučili vnímáním chování druhých lidí odhadovat příčiny jejich postupů a činů, jejich úspěchů a selhání, překračovat danou informaci a usuzovat na jejich možné pohnutky. Dítě se v praktickém styku s dospělými učí usuzovat na vlastnosti druhých lidí, učí se vnímat druhého člověka (jeho tvář, gesta), komunikuje s ním; jde tu nejen o rozvoj percepce druhých lidí nýbrž i příčinného chápání jejich jednání. (Janoušek, 1975, Bodaljev, 1979). Zároveň probíhá rozvoj schopností vnímat a hodnotit sebe sama, své vlastní pohnutky, motivy, úroveň odpovědnosti za své vlastní jednání.

Touto problematikou se v západní psychologii zabývá ze *strukturálně funkcionalistických* hledisek řada autorů, především Heider (1958), Rotter (1966), Kelley (1972, 1980), Weiner (1977) aj. Podám zde v zájmu stručnosti pouze přehled Kelleyovy teorie atribucí. K hlavním bodům této teorie podle Kelleye patří: tzv. atribuce jako základní pojem, tj. ty vnímané příčiny, které lidé připisují percipovaným osobám, popřípadě i věcem a jevům, s nimiž se setkávají a od nichž něco očekávají. Těmto atribucím, které tvoří východisko Kelleyovy teorie, předcházejí tzv. antecendenty v podobě percepce objektů a jevů, působení informace, motivace aj.; z antecendentů a atribucí plynou určité důsledky (konsekvence), jako jsou např. určité vzory chování, citové stavy, postoje, očekávání, určitá afektivita činnosti aj. Schematicky lze znázornit tyto stavy obr. IV,13.

Podle Kelleye vychází výzkum atribucí ze studia percepce kauzality v chování druhých lidí; dále se týká takových vlastností aktivity subjektu, jako jsou důvěra v druhé lidi, sebedůvěra, motivace, vzájemné lidské vztahy, vzájemné chápání, poro-

Těchto pět aspektů promítáme i do našeho modelu funkčního systému činnosti (viz obr. IV,12). Základní úlohu zde má psychický odraz, prostřednictvím něhož působí okolní svět a sociální faktory na činnost a vyvolávají její změny (např. změny motivační). Jde tu o *psychickou regulaci,* kterou studujeme ve dvou rovinách: a) předně jako analýzu způsobů a cest, jimiž je činnost průběžně regulována; b) jako určování příčin činnosti, zdrojů její dynamiky a osobnostních aspektů. Na základě těchto dvou rovin můžeme odhalit známé dilema smyslu a významu činnosti, dilema kognitivní a emočně motivační sféry, cíle a motivů činnosti (A. N. Leontjev, 1978, Lomov, 1981). Tento systémový přístup odhaluje neúnosnost Uznadzeho předpokladu o totožnosti cíle a motivu činnosti.

Nyní můžeme shrnout hierarchii ustanovek, tak jak se jeví ve světle současné literatury i na základě našich výzkumů odrazu a činnosti. Jde o tyto úrovně:

1. stimulační ustanovka,
2. cílová ustanovka,
3. fixovaná ustanovka,
4. významová ustanovka,
5. operační ustanovka.

Vzhledem k tomu, že první tři jsme již osvětlili, přejdeme ihned k rozboru *významové ustanovky,* která je spojena s odrazovými a poznávacími procesy a s působením příslušné kognitivní zpětné aferentace. Významová ustanovka je výsledkem vztahů v dané situaci a umožňuje její kauzální interpretaci. K hlubšímu objasnění je však třeba ukázat na základní vztahy, které zde působí ve funkčním systému činnosti (viz K za naobr. IV,12).

K modelu funkčního systému činnosti se zde vracím proto, abych vytvořil aplikační bázi pro vysvětlení vzniku a působení a zaměření postojů.[24] Podám zde především rozbor funkce některých zpětných vazeb, které jsem již výše uvažoval (viz obr. IV,12, zakresleno silně), ale explicitně neobjasnil. Tím dostáváme optimální model zaměření i výkonové motivace. Z tohoto modelu je patrné, že určitá, např. sociální situace působí na subjekt, vyvolá aferentní syntézy (AS); vzniká tu obraz a chápání problémové situace, jejichž východiskem jsou informace o sociální konstelaci, které subjekt získává percepčním odrazem a které může dále aktivně zpracovávat. Výběr informací je do jisté míry ovlivňován motivační zpětnou aferentací (M_{za}).

V bloku centrální integrace (CI) probíhá analýza a interpretace situačních stimulů na základě chápání stabilizovaného významu; ten odpovídá významové ustanovce (Uznadze), resp. osobnostnímu smyslu A. N. Leontjeva. Tato analýza a interpretace velmi úzce souvisí s plánem činnosti (PČ) a tím i s cílovými ustanovkami. Úspěchem motivovaní jedinci vyvozují úspěchy z interních faktorů, především

[24] Rozlišení zaměření (ustanovky) a postoje bylo podáno již v ruském vydání knihy Proces a struktura lidského učení (Linhart, 1970).

vést hodnocení struktury činnosti, v níž rozlišujeme pět základních aspektů (viz Linhart, 1967):

1. odrazový (psychický odraz),
2. poznávací,
3. prováděcí,
4. motivační,
5. zpětnovazební.[23]

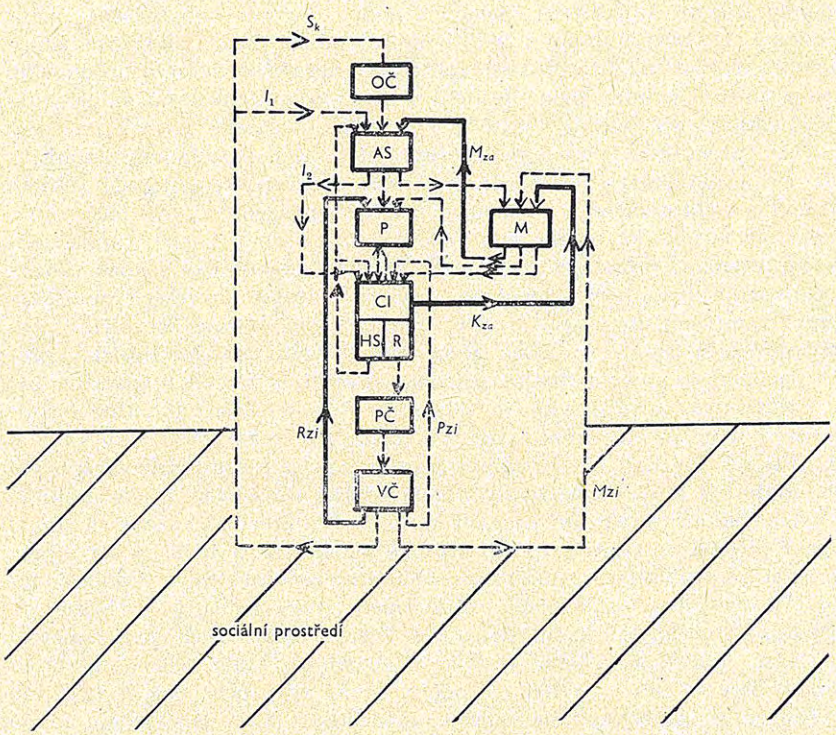

Obr. IV,12: Model funkčního systému činnosti s kognitivními a motivačními složkami v sociální situaci (FSČ).
OČ — vědomý odraz sociální situace, AS — aferentní systém, P — paměť, M — motivace, CI — centrální integrace, HS — hodnotící systém, R — blok rozhodování, PČ — plán činnosti, VČ — výsledek činnosti, K_{za} — kognitivní zpětná aferentace, M_{za} — motivační zpětná aferentace, S_k — situační stimulace a komunikace, I_1 — informace o cíli, I_2 — informace o výsledku činnosti, Mzi — motivační zpětná informace, Pzi — průběžná zpětná informace, Rzi — regulativní zpětná informace.

[23] Asmolov (1979) a Petrovskij (1980) uvádějí toliko dva: operačně technický a motivační; viz Man (1979).

chické stavy. Tento počáteční odraz je zprostředkován činností (začleněn do činnosti); tím je víceméně krátkodobě fixován stav a dočasný postoj subjektu.

Uznadze podrobně propracoval vztahy mezi *motivem a činností*. Motiv lze od činnosti oddělit jen při abstraktní analýze, např. z hlediska etiky nebo kriminalistiky. Psychologická analýza nemůže izolovaně posuzovat činnost a motivy. Tatáž činnost ovšem může mít různé motivy. Motiv dává činnosti smysl, a tak mohou mít dvě vnějškově stejné činnosti rozdílné motivy, tj. mohou být psychologicky odlišné. V kritice izolovaného posuzování činnosti a jejích motivů zabíhá Uznadze do druhé krajnosti a tvrdí, že je tolik činností, kolik je motivů.

Teorie zaměření („ustanovky") znamená obohacení také pro výklad *volního jednání*. Uznadze (1961) vychází z obecně uznávaného rozlišení úrovně impulsívního chování a volního jednání. Impulsívní chování vzniká podle něho na základě „ustanovkového" odrazu. Dochází k tomu v relativně jednoduchých standardních situacích, kdy orientační činnost už sehrála svoji roli a naplnila obsah aktuální ustanovky. Podstatně jiná je úroveň volního jednání, která vzniká podle Uznadzeho na principu *objektivace*.[22] K objektivaci dochází, jestliže v průběhu činnosti nastane zadržení, které je způsobeno překážkou; tím dojde k přerušení realizace ustanovky impulsívního charakteru v praktickém chování. Díky tomuto zadržení se jednající subjekt vyděluje z okolního světa a začne si uvědomovat objektivní realitu a své místo v ní. Takto vznikající *sebereflexe* je specifická pro člověka a pro další rozvoj volního jednání má zásadní význam: prostřednictvím objektivace a sebereflexe jakožto složky vědomí se uskutečňuje vyšší forma regulace činnosti. V těchto procesech prodělává výrazné změny i zaměření, které se z prvotní bezprostřední úrovně přetváří v *produkt činnosti subjektu* a tím ve výsledek učení. Tak se volní jednání subjektu přestává opírat o prvotní impulsy aktuální potřeby (prvotní ustanovky) a začíná být ovlivňováno objektivovanou ustanovkou nového typu, která může mít různé formy. Na rozdíl od prvotní ustanovky impulsívního chování jde o *zaměření fixované:* to může být z hlediska formy buď individuální, tj. vyplývající z vlastní činnosti a učení subjektu, nebo může být převzaté ze společenskohistorické zkušenosti. Uznadze mluví o vytváření ustanovek při přebírání „hotových formulí", které považuje za určité životní vzorce. Fixovaná ustanovka byla podrobně zkoumána a byla zjištěna řada jejích charakteristik (dynamičnost, plastičnost, labilita, generalizace a iradiace, fázovitost apod.). Rovněž byly objasněny vztahy mezi rysy osobnosti i charakteru a charakteristikami fixovanými ustanovkou (Norakidze, 1966). O povaze zaměření včetně jeho fixace jsou dosud četné diskuse (Čehartišvili, 1971, Asmolov, 1979). Z mých výzkumů plyne (Linhart, 1976a), že není správné vyvozovat (jak se to dosud někdy dělo) činnost z ustanovky, ale naopak charakteristiku ustanovky je nutno vyvozovat z psychického odrazu skutečnosti a ze společenské i individuální činnosti.

Existuje tudíž úzká souvislost mezi naší koncepcí vztahů mezi odrazem a činností a mezi teorií zaměření — konkrétně lze tuto souvislost vyjádřit rozborem základních aspektů výše uvedeného funkčního systému činnosti, který zde dále uvedeme a zpřesníme (viz obr. IV,12). K tomu je třeba pro-

---

[22] Tento princip hraje významnou roli v teorii sociálně psychologického výcviku v NDR (Vorweg, 1971, 1978) i v naší teorii aktivního sociálního učení, v níž zdůrazňujeme úlohu překonávání rozporů, konfliktů a překážek a vytváření nových vzorců chování (Linhart, 1967, 1978b).

ností (označované termínem výkonová motivace), vycházím ze systémového přístupu, který je vyjádřen v modelu funkčního systému činnosti (FSČ, viz obr. IV,5); to umožňuje nově interpretovat některé problémy teorie motivace, které dosud nejsou uspokojivě vyřešeny.[20] V teorii činnosti a v teorii motivace je důležitá otázka *stabilizace aktivity* na optimální úrovni efektivnosti (viz kap. IV,2, obr. IV,7). Existují tři hlavní výklady této stability. Předně je to Pavlovova teorie vyšší nervové činnosti, která vykládá „slepost k rušivým podnětům" při činnosti jako projev dominantního podráždění v centrálním nervovém systému. V naší koncepci funkčního systému činnosti vycházím ze systémového přístupu; podle něj je aktivační stabilita stav, který je podmíněn mnohonásobnými zpětnými vazbami. Teorie „ustanovky"[21] využívá k osvětlení téhož jevu principu fixace na základě opakování. Uvedená tři interpretační pojetí nejsou v zásadě v protikladu. Jasně to vyplyne, když pro sjednocení výkladu využijeme modelu funkčního systému činnosti: pak můžeme stabilitu vykládat jako systémový, zpravidla učením získaný stav člověka a jeho činnosti v určitých situacích, který je podmíněn jednotou vnitřních (psychických) a vnějších podmínek. Každá z uvedených tří teorií zdůrazňuje určitou stránku zmíněné stability, aniž jsou v zásadním rozporu.

Při vysvětlení některých základních motivačních činitelů v lidském jednání vycházím z modelu funkčního systému činnosti (obr. IV,5) a jeho *systémových vazeb,* které v něm působí a které vytvářejí složité psychofyziologické funkční orgány v mozku v průběhu ontogeneze. Jde především o mnohonásobné zpětné vazby, které ovlivňují stabilitu aktivity a úroveň motivace. Při výkladu této otázky lze využít teorie zaměření („ustanovky") gruzínských psychologů.

V původním rozpracování teorie ustanovky byl Uznadze (1961) veden snahou objasnit střední článek mezi fyzickým a psychickým světem. Tento zprostředkující článek považoval za neuvědomovaný, později se začalo používat i adjektiv nevědomý a podvědomý, což vedlo k některým desinterpretacím. Při rozpracovávání teorie ustanovky vychází Uznadze z materialistických pozic principu odrazu. Původní základní prvek naladění subjektu při zahájení činnosti nazýval „ustanovkovým odrazem", tj. odrazem nové životní situace (viz kap. III). Jádrem této prvotní ustanovky je „podněcující charakter předmětů okolního světa", který druhotně vyvolává psy-

[20] Toto pojetí rozpracoval autor (viz Linhart, 1972a, s. 116–126) společně s F. Manem; viz Manova kandidátská disertační práce Motivační výcvik s využitím aktivního sociálního učení (1979); dále viz Linhart, Man a Perlaki: Formování motivace prostřednictvím aktivního sociálního učení (1980).

[21] Ruskému termínu „ustanovka" v pojetí gruzínských psychologů odpovídá nejlépe český termín *zaměření;* naproti tomu *postoj* je získaný, resp. naučený vztah k určité skutečnosti.

nizaci, která odpovídá jak objektivnímu bytí, tak struktuře činnosti. Vědomí zároveň plní důležitou úlohu v *řízení* lidské práce v jejích různých podmínkách. Lidská psychika, jež se vyvinula (fylogeneticky i ontogeneticky) na základě odrazu a v procesu řízení chování a činnosti, plní důležitou regulační funkci a není proto pouhý epifenomén ani chování, ani fyziologických procesů.

Výklad procesů cílevědomého jednání vede tudíž k zpřesnění obsahu základních psychologických pojmů a k objasnění jejich vzájemných souvislostí. Jde o velmi široké, systémové souvislosti pojmů z obecné, vývojové, sociální a pracovní psychologie s pojmy psychologie osobnosti. Zároveň se tím tvoří kategoriální základ nové soustavy věd o vývoji člověka.

5. Motivace a zaměřené jednání

Význam motivace při zvyšování efektivnosti práce a při výchově osobnosti vzrůstá úměrně tomu, jak se zvyšuje úloha subjektivního faktoru ve vývoji socialistické společnosti. Studium motivace pomáhá objasnit příčiny chování a jednání lidí, odpovídá na otázku, proč člověk něco koná, jaké jsou důvody jeho jednání. Dosud však není tato důležitá problematika u nás uspokojivě rozpracována ani z hlediska teorie, ani z hlediska aktuálních aplikací v naší socialistické praxi.

Pro současný stav psychologie motivace na Západě je příznačné eklektické spojování faktorového přístupu s přístupem strukturalistickým. Avšak ani subjektivistický strukturalismus, hledající zdroje a motivy jednání v abstraktně chápané osobnosti, ani pozitivistické studium objektivních faktorů prostředí nemohou správně objasnit podstatu motivace.

Skutečně vědecký výklad vychází z vývojového hlediska, které zdůrazňuje kvalitativní změnu biologické úrovně chování v úroveň psychosociální (viz kap. IV,3). Základní úlohu při výkladu specificky lidské motivace má princip odrazu a kategorie činnosti: sama činnost jedince je ve svých konkrétních formách spolu s principem odrazu východiskem pro vysvětlení vzniku aktivity lidského subjektu, přičemž vnější objektivní podmínky činnosti vstupují v dialektickou jednotu s vnitřními. V souladu se sovětskými psychology (Rubinštejnem, 1961, A. N. Leontjevem, 1978, Asejevem, 1976) spatřuji *v motivaci podněcující stránku psychické regulace chování,* která je spojena s napětím a zaměřeností, záleží ve výběru určité pohnutky a vede k dosažení cíle.

Ve svém výkladu *motivace,* zejména motivace spojené s pracovní čin-

usiluje o *pochopení jejich významu* v rámci interakce subjektu s prostředím; důležitou úlohu zde má porovnání výsledků vlastního poznávání a vlastní činnosti s výsledky společenského poznávání a společenské praxe. V procese komunikace jsou významy sdíleny a zesilují své působení na vývoj vědomí jedince i lidských kolektivů. Východiskem analýzy významu je vztah mezi odrážejícím subjektem a odráženým objektem (subjektem může být nejen jednotlivec, ale společenská třída, resp. celá společnost); tento vztah je v procese poznání složitě zprostředkován a zároveň zprostředkuje proniknutí do jinak nedostupných vlastností (atributů) objektivní reality. Člověk porovnává předmět, jaký byl před jeho zásahem, s proměněným předmětem po zásahu vlastní činností, provádí plánovité experimenty apod. (sám vědecký experiment je odvozen z procesu materiální výroby). Tato složitá diferenciace subjektivního odrazu a interakce s odráženým objektem se nutně promítá do zaměření i náplně činnosti člověka: místo bezprostřední odezvy na aktuální vlivy prostředí se rozšiřuje orientace chování jedince jednak směrem k sociálním podmínkám, jednak z hlediska času směrem do minulosti i do budoucnosti.[18] Tím dochází v další rovině k syntéze objektivního významu znaků a symbolů od jejich systémově chápaného *smyslu*, do něhož se včleňuje i osobnostní charakteristika činného subjektu.

Člověk vnější podmínky své životní existence neodráží přímo, ale *zprostředkovaně*, zejména prostřednictvím své vlastní činnosti. Uskutečňují se zde procesy *činnostního zprostředkování* (Linhart, 1979a, Petrovskij, 1980), které působí na obsah i formu odrazu. Povahu tohoto zprostředkování objasňujeme pomocí výše uvedeného modelu funkčního systému lidské činnosti (viz obr. IV,5 a IV,6), který je v souladu s Marxovým rozborem pracovního procesu. Marx[19] zde konstatuje, že výroba v sobě zahrnuje vnější předmět pro spotřebu a v duchu představený předmět pro výrobu. Obě tyto složky se ve výrobě vzájemně zprostředkují. Požadovaná spotřeba jako reálná příčina vyvolává tedy představu předmětu, který dosud není, ale který má být vyroben a který je s to uspokojit člověka jako reálný objekt; tím se nutně stává motivujícím faktorem jeho činnosti. Marx dále upozorňuje na to, že výrobní činnost lidí je proces, který kromě své společenské podstaty obsahuje i složky přírodního procesu. Z evolučního hlediska tomu ani jinak nemůže být: v signální činnosti mozku obratlovců (např. v podmíněných reflexech) se tvoří mechanismy, na základě kterých se po vzniku vědomého odrazu a vědomé činnosti mohou příčina a cíl aktu od sebe rozlišovat a oddělovat. U člověka se mezi příčinu a představovaný cíl vkládá někdy velmi složitá sociálně determinovaná činnost, která všechen zde probíhající proces zprostředkuje.

Na podkladě činnostního zprostředkování došlo k diferenciaci psychického stavu, od schopností a vlastností lidské osobnosti. Z uvedeného rozboru plyne závěr, že psychika člověka a jeho vědomí mají takovou *orga-*

---

[18] Vzniká tím specificky psychologické pojetí času, které je dosud málo objasněno (viz Fischerová, 1966, 1980).

[19] K. Marx: Kapitál. Díl 1. Praha 1954, s. 196.

se odrazy minulých událostí organizují tak, že umožňují subjektu anticipovat budoucí děje a posléze i vytvořit cíl, resp. plán činnosti. Základní úlohu zde mají vyšší formy odrazu, které se v pracovním procesu staly vědomými.

S výše popsaným procesem, v němž vzniká obrácený pohyb od cíle

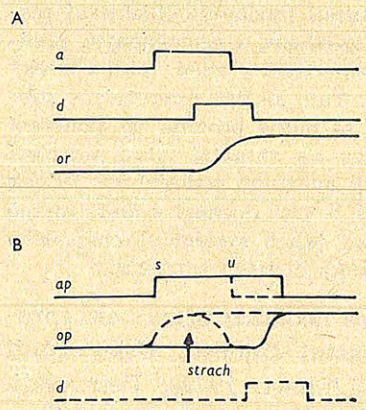

Obr. IV,10: Schématické znázornění emocionální anticipace při podmiňování obranné reakce.
A — situace před podmíněním, B — vznik emocionální anticipace (strachu), a — světelný neutrální podnět, d — elektrické podráždění, or — obranná reakce, ap — světelný podmíněný podnět, op — obranná podmíněná reakce, s — strach, u — úleva.

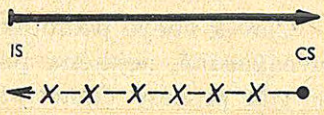

Obr. IV,11: Pohyb od cíle a vznik podcílů.
IS — iniciální stav, CS — cílový stav, — x — podcíle

k výchozímu stavu, spojuji vznik nové, svou povahou specificky lidské stránky vědomého odrazu skutečnosti — tj. *vytvoření významu a smyslu.* Této otázce, která souvisí nejen s psychologickými základy činnosti a motivace, ale i s poznávacími procesy a se sémantikou i sémiotikou, je věnována v současné literatuře zvýšená pozornost.[17] Zde upozorním pouze na některé základní souvislosti.

Člověk ve svém vědomí neodráží předměty toliko jako bezzájmové objekty, ale

[17] Touto problematikou se v sovětské literatuře zabývají práce A. N. Leontjeva (1978), Anaňjeva (1980a, b), Lomova (1980).

regulačních procesů, které umožňují koordinaci aktů a přispívají k vytvoření cíle činnosti, tento mechanismus: dočasné (podmíněné) spoje se tvoří nikoli hlavně na podkladě počátečních složek činnosti, nýbrž zejména na podkladě *konečné reakce* — a právě ta je spojena s dosažením cíle a tedy i s objektem, který cíl představuje a který za určitých podmínek nabývá funkce posílení. Přitom u živočichů oznamuje podmíněný podnět, který má funkci signálu, že lze v budoucnosti očekávat objevení se buď požadované, nebo nežádoucí události (např. bolestivého podnětu při obranném podmiňování). To je jedním ze základů toho mechanismu, který umožňuje očekávání budoucích událostí a potom i jejich předvídání.

Zobecnění současných experimentálních dat tudíž ukazuje, že procesy cílesměrného jednání jsou vnitřně spojeny se *signální činností mozku*. V jejich základech jsou bazální mechanismy podmiňování, zejména vytváření řetězců a hierarchických struktur podmíněných reflexů a jejich uchovávání v paměti; s nimi jsou spojeny mechanismy signalizace těch dějů, které nastanou v budoucnosti, tj. ty procesy, které jsem již dříve objasnil a nazval *anticipací* (Linhart, 1965, 1972a, 1976a). Jejich zjednodušené schéma je uvedeno na obr. IV,9 A a IV,9 B.

Důležitou složku, která se aktivně podílí na přenosu i zpracování informace a na vytváření anticipačního obrazu (resp. cílové představy), představuje *emocionální prožívání*. Modelové (zjednodušené) schéma mechanismů emocionálně podmíněné anticipace podává obr. IV,10. Jde o kauzální výklad vzniku strachu a úlevy při podmiňování obranné reakce; mechanismy tohoto vzniku jsou popsány v popisu obr. IV,10.

S uznáním anticipace cíle je zdánlivě v rozporu to, že výcvik živočichů (např. Skinnerových holubů) jde zpravidla od počátku, tj. že experimentátor cvičící holuby prezentuje podněty a posiluje reakce holubů. Podle analogického programu probíhá i výcvik loveckého psa. Ale u člověka, u něhož se rozvinuly psychický odraz a vědomí, je nutno přísně odlišovat to, jak postupuje cvičitel (experimentátor), a jak probíhá tento proces v hlavě subjektu. Pro jednající nebo učící se děti je totiž hlavní *cíl* (představa cíle), tj. subjekt postupuje od cíle k počátku. Jinak řečeno — v subjektivním odrazu, který vzniká při jednání, řešení problému a při učení, se pohyb obrací tak, že proces jde *od konce* (cíle) *k počátku*. Rozdělením tohoto procesu na etapy lze vysvětlit i vznik podcílů.[16] Děti si např. rozloží podání hračky na řetězce aktů a s nimi spojených podcílů (viz obr. IV,11); podobné rozložení aktů na podcíle provádí, jak známo, již šimpanz, který si složením několika tyčí do sebe podá banán (viz pokusy Köhlerovy, Pavlovovy aj.).

Uvedené mechanismy mají, jak dále ukáži, nejen základní důležitost pro objasnění vzniku cíle, cílesměrné činnosti a potom i cílevědomého jednání, nýbrž i pro objasnění vzniku významu a smyslu jakožto složek společenské a individuální činnosti. Z výkladu plyne, že vytváření cíle a účelné jednání nejsou v rozporu s principem odrazu, nýbrž jsou právě dík tomuto principu vysvětlitelné. Je přirozené, že odraz jakožto shoda s odráženým předmětem a jeho reprodukce se týká pouze reálně existujících předmětů. Avšak na základě paměti, zkušenosti a poznání zákonitostí

---

[16] Tyto a další procesy, jejichž hlubší objasnění je důležité pro rozbor úlohy cíle v lidské činnosti a pro rozpracování těchto otázek v teorii řízení, jsou podrobněji analyzovány v knize Činnost a poznávání (Linhart, 1976a).

aktů jakožto složek činností nestálý a nepevný. To je potvrzeno experimentálními daty (viz Skinnerovy pokusy učení u holubů, naše výzkumy u dětí s orientačním posilováním v metodě umělého akvária — Linhart a Hlavsa, 1953, Linhart, 1972a, aj.). Dosud však scházelo uspokojivé vysvětlení těchto výzkumných dat.

Na základě svých výzkumů (Linhart, 1972a, 1978a) pokládám za jeden z hlavních

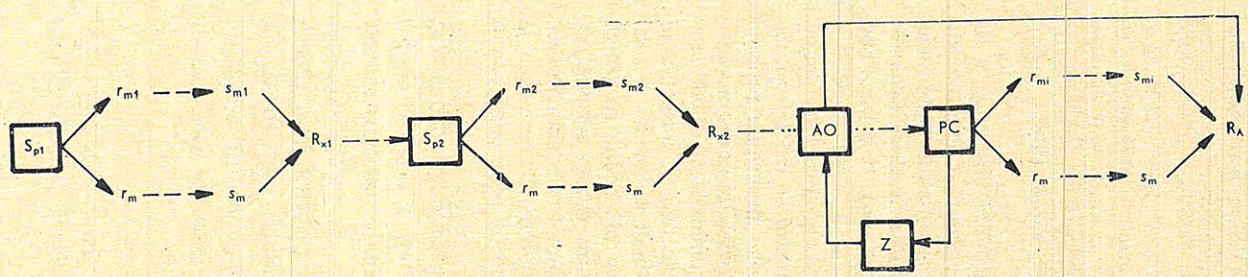

Obr. IV,8: Časový sled aktů a jejich senzomotorických složek integrovaných z hlediska anticipovaného cíle S_{p1}, S_{p2}, S_{pi} — signální podněty, R_{x1}, R_{x2} — reakce v jednotlivých fázích účelového chování, AO — anticipační odraz, PC — představa cíle, RA — anticipanční odpověď, Z — zkušenost, r_m — — — s_m — konstantní senzomotorické procesy, r_{m1}, r_{m2} — — — s_{m1}, s_{m2} — variabilní senzomotorické procesy, r_{mi} — — — s_{mi} — senzo-motorické složky.

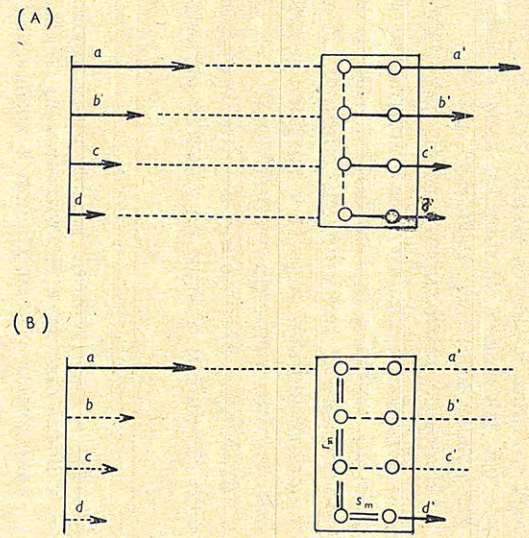

Obr. IV,9: Schéma vztahů mezi podmíněným signálem a reakcí při vzniku anticipace.
(A) vztahy vznikající při prvním působení řady podnětů na organismus
(B) konečná forma anticipační reakce
a, b, c, d — vnější podněty působící v časovém pořadí,
a', b', c', d' — reakce organismu, odpovídající každému jednotlivému podnětu z řady a, b, c, d,
r_m — — — s_m — konstantní senzomotorické procesy.

model lodi) prochází subjekt danou trajektorií na základě objektivně platných kauzálních vztahů, tj. postupuje od počátku činnosti až do konečného dosažení cíle (resp. výsledku činnosti); toto hledisko však zapomíná na hlavní: nevysvětluje, jak v hlavě člověka vznikl obraz vyřezávané lodi, tj. cíl prováděné činnosti, a jak tento cíl, tj. něco, co dosud neexistuje, může řídit činnost. Druhé hledisko zdůrazňuje účelovost jednání, přičemž přechází často až do nevědecké teleologie (pod vlivem vitalismu nebo strukturalismu): podstatou nejen lidské činnosti, ale chování člověka a živých organismů vůbec je prý směřování k cíli, který je konečným důvodem a smyslem vývoje světa; to, že člověk řeší úkoly, stanoví si cíle a postupuje se zřetelem k sledovanému účelu, se pak vykládá jako projev jakési apriorní účelnosti v živé přírodě. Současná vědecká psychologie nepřijímá teleologické stanovisko. Na základě těchto klamných argumentů se Garaudy (1965) aj. snaží vyvrátit materialistickou teorii odrazu, která prý není s to pojem cíl vysvětlit. Problém, jak si člověk vytváří cíle a jak cíle řídí činnost, dosud uspokojivě vyřešen nebyl. Podám stručné objasnění svých názorů na otázku vzniku cíle z lidské činnosti a na povahu procesů cílesměrného lidského jednání.

V dosavadních výkladech se setkáváme tedy s rozporem mezi úzce deterministickým a úzce účelovým hlediskem. Při řešení této sporné otázky je nutno vyjít z toho, že obě hlediska určitým způsobem postihují reálné procesy, které probíhají v mozku člověka a v lidském jednání. Z objektivního hlediska probíhá daný proces (např. to, že si dítě podá hračku spojením tří tyčí) skutečně kauzálně, tj. je určován danými podněty a podmínkami (viz obr. IV,8). Avšak z hlediska subjektu, tj. z hlediska psychických procesů a vědomé regulace činnosti, postupuje řešitel právě obráceně, tj. uplatňuje pouze *postup od konečného cíle k počátku* (dítě si na podkladě anticipačního cíle — AO — představí hračku jako cíl — PC — spojení tyčí je prostředkem k jeho dosažení). Anticipační reakce (RA) je zde spojena s hledáním a používáním prostředku, který je vhodný pro dosažení cíle. Důležité je zde to, že počáteční složky prováděné činnosti se vyznačují vyšším orientačním napětím než koncové složky, kdy úsilí hledat je již značně sníženo. Anticipační povahu těchto procesů jsem objasnil již dříve (Linhart, 1972a,b); nově se jimi zabývají Gaľperin (1976), Tichomirov (1976), Pospělov a Puškin (1978), Lomov (1981) aj.

Při pokusu o hlubší objasnění této složité otázky je nutno uplatnit vývojový přístup, tj. analyzovat ty vývojově prvotní odrazové procesy, které umožňují anticipaci a cílovost chování. Při analýze vzniku a působení cíle v činnosti je možno se opřít o výzkumy v oblasti signální, zejména podmíněné reflexní činnosti. Je známo, že již u živočichů se někdy tvoří i značně dlouhé řetězce úkonů (aktů) a orientačně poznávacích aktivit, které — mají-li být upevněny a naučeny — musí být zakončeny *uspokojením základní potřeby*, resp. *posílením* (viz obr. IV,9).[15] Bez tohoto posílení, jehož důsledkem je uspokojení, zůstává řetězec podmíněných reflexů a příslušných

[15] Termín posílení vychází z Pavlovovy teorie vyšší nervové činnosti; bereme-li v úvahu subjektivní stránku, mluvíme o uspokojení potřeby.

regulace činnosti). Třetí fáze záleží v hledání řešení, objevování a ověřování různých možností (hypotéz, cest) vedoucích ke konečnému výsledku; jednající subjekt zde ověřuje zvolené postupy, resp. plán (program) činnosti; jde tudíž o fázi *verifikační*. Ve čtvrté fázi dospívá jednající subjekt (řešitel) k nalezení správné *metody (principu) řešení*, zobecnělé strategie, popřípadě transferu této metody na celou třídu analogických problémů; uskutečňuje se tudíž přechod od hypotetické představy ke zobecnělému pravidlu a ke stabilizovanému plánu činnosti.

Četné příklady těchto fází nacházíme v cyklech výrobní činnosti, která zákonitě končí završením, objektivizací myšlenky a plánu v konečném produktu. Produkty ať ve společenské, nebo individuální činnosti nebo i v psychické aktivitě mají svůj společenský i individuální význam, svou hodnotu, a vytvářejí specificky „lidskou přírodu". Tím vším se prohlubují vazby ve složité, dialekticky rozporné jednotě vědomí a činnosti. V zájmu stručnosti se nebudu zabývat otázkami aplikace těchto výzkumných výsledků, i když např. v oblasti řízení sociálních procesů jsou značné (nezavršenost pracovních cyklů snižuje výkonnost, roztříštěnost fází vyvolává nespokojenost pracovníků aj.).

Z rozboru funkčního systému činnosti, jeho cyklických fází, ze stanovení kritérií pro produktivní činnost plyne, že základní úlohu zde mají společensky hodnotné, jasně vymezené a subjektem přijaté cíle. Proto je třeba alespoň stručně objasnit složitou otázku, co je to cíl, jak v činnosti vzniká a jak na ni působí.

c) Psychické procesy v cílevědomém jednání

Otázkám vzniku a působení cíle v lidské činnosti byly v psychologické i filozofické literatuře věnovány četné studie. V americké psychologii je možno uvést práce E. C. Tolmanovy (1959), které vycházejí z úzké pozitivistické koncepce o vlivu znaku a struktury na vznik očekávání; dále jsou to práce vycházející z hledisek klasického behaviorismu, např. Hullovo (1952) pojetí tzv. gradientu cíle aj. Avšak ani tyto práce, ani koncepce tzv. Odrazů a Plánů chování Millera, Galantera a Pribrama (1960) nepřinesly žádoucí řešení. Z fyziologických hledisek vycházejí práce Anochinovy (1962) o „anticipačním předbíhání" a o přípravné signální aktivitě, v nichž jsou však některé nejasnosti, zejména vlivem biologizujícího strukturalismu, který nevyhovuje současným poznatkům psychologie.

Většina prací, které se zabývají touto otázkou, nedocenila složitost dialektických vztahů mezi odrazem, motivací, potřebou, řešením problému, pamětí a činností samotnou. Tím vznikly v názorech na tuto problematiku četná nedorozumění První, mechanistické hledisko tvrdí, že v cílesměrné činnosti (např. práci řezbáře tvořícího

zpředmětňování a odpředmětňování činnosti již Marx.[13] Tato otázka souvisí s vývojem složitých *autoregulačních systémů*, jimiž se již dříve zabýval i I. P. Pavlov (1953) a Bernštejn (1966). U člověka a v jeho činnosti, která je společensko-historickou kategorií, nabývá autoregulace kvalitativně nové formy, tj. zahrnuje procesy vědomého myšlení a řešení problémů.

Dynamika a struktura činnosti a její psychická (resp. vědomá) regulace, ať jsou jakkoli složité a kvalitativně odlišné, mají vždy čtyři základní složky (viz model FSČ na obr. IV,5): senzorickou (resp. percepční) složku, centrální vědomou složku (integraci), realizační složku (výkonový systém a příslušné orgány) a zpětný informační proces, který se zde projevuje jako vědomé hodnocení činnosti a sebereflexe.

Funkci jednotlivých složek (k nimž patří příslušné stránky emocionální, motivační, operační aj.) lze však správně pochopit pouze v jejich *dialektické jednotě;* ta nevzniká pouhou sumou částí, nýbrž vytváří kvalitativně nový celek. Tato jednota, v níž působí kategorie možného a reálného, příčiny a účinku, aj., směřuje na základě své vnitřní dynamiky k završení zde probíhajících procesů (jejich fází) a tím i k *završení celého cyklu činnosti.* Završení cyklu činnosti se projevuje — vyjádřeno co nejobecněji — v dosažení požadovaného *cíle.* V jednoduchých případech lze dosáhnout cíle několika nepříliš složitými operacemi; zpravidla však má činnost povahu složitého systému rozvíjejících se úkonů a operací, které jsou organizovány směrem k cíli, tj. směřují ke konečnému výsledku (jím může být produkt výrobního procesu nebo nalezení pravidla správného řešení zadaného problému aj.). Z tohoto hlediska nabývá zcela nového teoretického i praktického smyslu otázka činnosti jako procesu, jeho složek i fází (analogicky mluvíme o procesech a fázích učení).[14]

Vcelku rozlišujeme *čtyři základní fáze činnosti:* První fáze záleží v *orientaci* v nové situaci (v úkolu, problému): počáteční odraz této situace bývá neúplný, jeho shoda s podmínkami činnosti je pouze částečná. Subjekt se nachází ve stavu větší nebo menší nejistoty, kterou překonává zvýšenou orientační aktivitou a úsilím o pochopení smyslu daného úkolu. Druhá fáze záleží ve zpřesnění odrazu úkolové situace, vyčlenění relevantních znaků i relací a pochopení jejich významu; na základě toho a v souladu s formujícím se zaměřením vytváří subjekt *hypotézy,* které umožňují zpřesnit cíl a plán činnosti (cíl tudíž není zadán pouze zvnějšku, nýbrž subjekt se aktivně podílí na jeho vytvoření); cíl zde vzniká porozuměním a vymezením podstaty problému (jde tu o sémantické aspekty psychické

[13] Podrobněji se významem tohoto Marxova objevu zabývám v práci Činnost a poznávání (Linhart, 1976a).

[14] Fáze učení objasňuji v práci Základy psychologie učení (Linhart, 1982).

vysokou aktivitu, resp. agresivitu. Malým přínosem je člověk, který sleduje sice pozitivní cíle, avšak je neefektivní (NE), pasívní a lhostejný. Italský básník Dante ve své Božské komedii řadí typ lhostejných lidí (na schématu na obr. IV,7 je uveden na pravé straně) k nejodpornějším lidským povahám.

Vztahy znázorněné na obr IV,7 umožňují postihnout některé aspekty *tvořivé činnosti.* Tvořivá činnost se v podstatě nachází v levé, pozitivní zóně (+). Vyznačuje se vysokými společenskými pozitivními cíli, vysokou

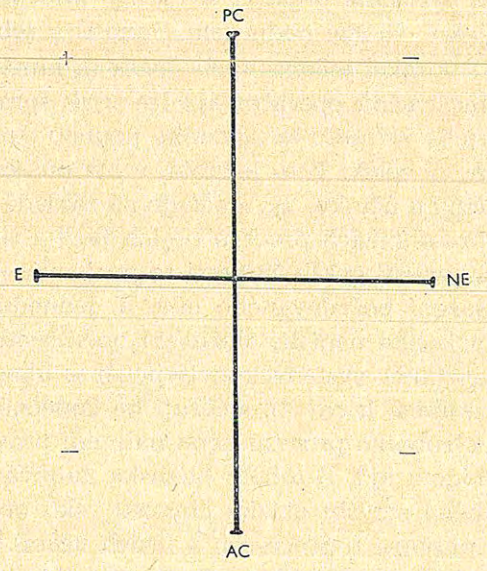

Obr. IV,7: Vztahy mezi cílem a efektivitou v lidské činnosti.
PC — pozitivní cíle, AC — asociální cíle, E — vysoká efektivnost činnosti, NE — nízká efektivnost činnosti

efektivností, negací asociálních cílů a nízké produktivity práce. Efektivnost lidské práce je podmíněna dvěma protikladnými, ale zároveň vnitřně jednotnými tendencemi: na jedné straně tendencí k racionálnosti, k přesným logickým postupům, končícím až s jejich automatizací; na druhé straně lidské poznání a myšlení, nespokojení s tím, čeho bylo dosaženo, spěje k volnosti tvořivých aktů, k divergenci různých přístupů při řešení problémů, k hledání nových cest, tj. k narušování již dosažených poznatkových systémů. Dynamika těchto protikladných tendencí plodí rozpor, který působí pozitivně na vývoj lidského poznávání a myšlení.

Jeden z hlavních závěrů z našich výzkumů dynamiky a struktury činnosti, který jsme vyjádřili v modelu FSČ (viz obr. IV,5), je to, že lidská činnost vystupuje jako *proces,* který sestává z dynamicky propojených fází a cyklů. Proces a fáze činnosti analyzoval z hlediska jejich projevů ve

kladní vztahy, důležité v každé lidské činnosti: *vztah mezi výsledkem a mezi cílem činnosti.* Z hlediska výsledků můžeme činnost označit jako *efektivní* (E), resp. *neefektivní* (N E), přičemž mezi vysokou a nízkou efektivností existuje celá škála hodnot. Cíle činnosti můžeme — s určitým zjednodušením — členit na společensky *pozitivní* cíle (P C) a cíle *negativní*

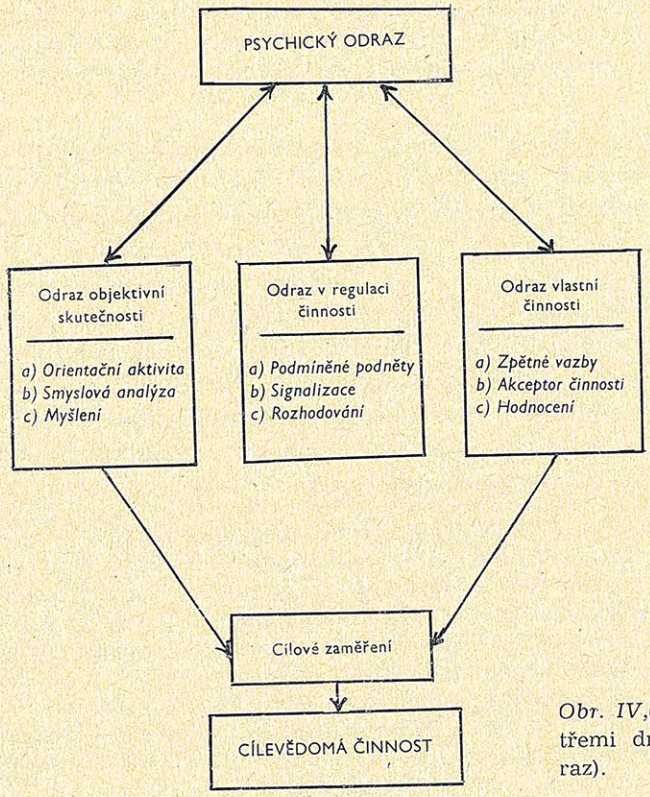

Obr. IV,6: Vzájemné vztahy mezi třemi druhy odrazu (psychický odraz).

(asociální, A C); mezi nimi zjišťujeme ovšem opět celou škálu hodnot (Tomaszewski, 1971, 1978, Reykowski et al., 1977, 1979). Na základě toho lze v určité relační rovině vyjádřit vztahy v lidské činnosti, tak jak to ukazuje obr. IV,7 (Skorny, 1980).

Na obr. IV,7 jsou schematicky znázorněny čtyři zóny lidské činnosti. Je patrno, že lidskou činnost lze kladně hodnotit v první zóně (+), v níž se realizuje jednota společensky hodnotných cílů a vysoké pracovní efektivnosti (E). Ostatní tři zóny jsou z hlediska společenských kritérií málo hodnotné, resp. nehodnotné. Člověk, který je motivován asociálními cíli (A C), je nebezpečný, zejména v případě, když vyvíjí

mětná a vnitřní činnost, praktická a poznávací činnost, hra, učení, práce aj. Kritériem pro členění *druhů činnosti* jsou potřeby společnosti; z tohoto hlediska lišíme např. činnost výrobní, vědeckou, uměleckou, sportovní aj. *Forma činnosti*, jež tvoří dialektickou jednotu s jejím obsahem (viz např. rozdíl mezi vědeckou a praktickou činností), vzniká na základě odrazu skutečnosti a je spojena se zobecňováním (transferem) zkušeností v různých druzích učení, řešení problému a rozhodování.[12] Činnost nabývá různých forem podle povahy úkolu (problému), podle povahy odrazu poznávaného objektu a způsobu regulace. V závislosti na povaze úkolu a na způsobu regulace může být činnost např. vědomá, nevědomá, zaměřená k cíli, bezděčná apod. Základní změny ve způsobu řízení činnosti se uskutečňují v procesech učení. V zájmu hlubšího pochopení složitých souvislostí ve struktuře sociálně determinované činnosti osvětlím podrobněji základní vztahy mezi jednotlivými složkami uvedeného funkčního systému.

Funkční systém činnosti (viz obr. IV,5) se opírá o výzkumy, které přispěly k objasnění vnitřních vztahů mezi *odrazem objektivní skutečnosti a odrazem prováděné činnosti*. Činnost je motivována určitou potřebou (zájmem) jedince nebo celé skupiny lidí (např. při sociální problémové situaci). Na to navazuje vznik odrazu v *řízení činnosti*, která souvisí s rozvojem signalizace a rozhodování. Uvedené tři druhy odrazu, jejich vzájemné vztahy i jejich syntézu znázorňuje obr. IV,6. Syntézou odrazů a složek činnosti — např. mezi orientační aktivitou, signálními podněty a zpětnou aferentací (viz řádek a) — se psychický odraz rozvíjí na kvalitativně novou úroveň; tím zároveň plní zdokonalenou regulační funkci v předmětné činnosti jedince i ve společenské praxi.

V takto vznikající psychické regulaci je důležitý tento aspekt: Na základě syntézy uvedených tří odrazů vzniká *cílové zaměření*, které neexistuje v nižších formách pohybu hmoty a které je základní složkou psychického odrazu. Součinnost těchto různých odrazů je svou podstatou dialektická: mezi odrazem objektivní situace a odrazem, který řídí a reflektuje průběh činnosti, existují rozpory v podobě nesouladu (disonance) mezi signálními odrazy vnějšího prostředí a mezi signály z vnitřního prostředí ,které jsou odrazem potřeb jedince. Zároveň může vznikat disonance ve vztahu k signálům o výsledcích i o průběhu činnosti (např. neuspokojení z dosaženého výsledku). *Cílevědomá činnost* (viz obr. IV, 6) má svůj zdroj v kvalitativně nové úrovni dialektických protikladů mezi individuálními a sociálními potřebami, přičemž sociální potřeby, hodnoty a sociální vědomí vůbec se pro člověka stávají určujícími.

Stručně lze charakterizovat výše uvedené vztahy takto: Vlivem vzniku nové vnější situace (její proměnlivosti) a nové potřeby (motivace) je člověk stimulován k činnosti; nemůže ale činnost provádět tak, jak se tomu dříve naučil (tj. automaticky), nýbrž musí jednat *novým* způsobem. To je základ té kvalitativně nové formy aktivního odrazu, kterou nazýváme vědomý odraz.

Navržený funkční systém činnosti (viz obr. IV,5) zdůrazňuje dva zá-

---

[12] Pojem forma činnosti upřesníme v příští kapitole, která se zabývá vztahem poznání a činnosti a podmínkami, z kterých forma činnosti vzniká.

b) Model funkčního systému činnosti

Na podkladě výše uvedeného rozboru i původních experimentálních výzkumů jsme navrhli model *funkčního systému činnosti* (obr. IV,5), který v sobě zahrnuje předmětnou činnost i vnitřní psychické procesy a který postihuje změny, které zde nastávají vlivem práce a učení.

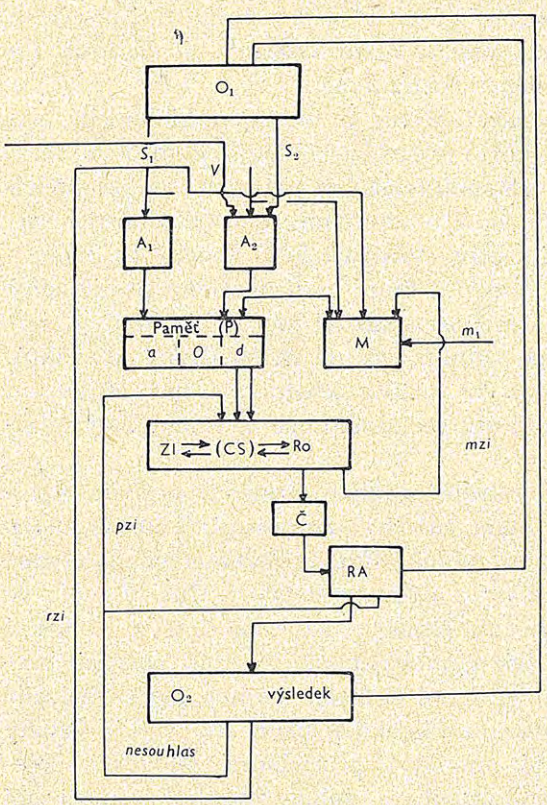

Obr. IV,5: Model funkčního systému činnosti.
O_1 — odrážený objekt, S_1, S_2 — smyslový odraz objektivní situace, M — motivace, V — verbální informace, A_1, A_2 — aferentní procesy (percepce), m_1 — motivační zdroje, $P_{a,o,d}$ —. paměť aktuální, operační, dlouhodobá, CS — centrální syntéza, ZI — zpracování informace, RO — rozhodování, Č — cíl činnosti, RA — reakce-akce, O_2 — osvojený a změněný objekt, *mzi* — motivační zpětná vazba, *pzi* — průběžná zpětná vazba, *rzi* — rezultativní zpětná informace o změně objektu (resp. o dosažení cíle).

Funkční systém činnosti (FSČ) bere zřetel i k úrovni nervového odrazu i k nové psychické, resp. vědomé úrovni, a přispívá k postižení přechodů mezi nimi. Tento systém sestává ze smyslového odrazu objektivní situace (S_1, S_2), z anticipační aferentace (a_1, a_2) a z motivace (M); dále zde působí uchování zkušenosti v paměti (Pa, o, d), které je podmínkou úspěšné centrální syntézy (CS), zpracování informace (ZI) a rozhodování (Ro); to je podklad pro vytváření cíle činnosti (C), na němž závisí reakce, resp. akt činnosti (RA), tj. působení subjektu na objekt (O_2); tím je objekt přetvářen a subjekt, resp. skupina lidí, dosahuje určitého výsledku činnosti. V průběhu činnosti mají důležitou úlohu různé druhy zpětných vazeb (rzi, pzi, mzi).

Z činnosti jako systému, který vstupuje do složitých vztahů k sociálnímu prostředí, lze přistupovat ze tří základních hledisek, která umožňují rozlišit: a) typy činnosti, b) druhy činnosti, c) formy činnosti. K *typům činnosti* patří zejména: před-

tj. se zřetelem k procesům (vnímání, myšlení, rozhodování) i k motivům a postojům; psychologie zároveň objasňuje, jak na těchto procesech a vztazích mezi lidmi závisí produktivita práce, úroveň jejích výsledků. Všechny tyto procesy procházejí hlavou lidí, tj. jsou odrazem skutečnosti.

Důležité je, že existují zřetelné *analogie* mezi všemi druhy činnosti včetně společenské a individuální činnosti. Všechny druhy činnosti, jejichž rozbor podáváme jinde,[10] mají především svůj motiv a cíl; dále se vyznačují tím, že jsou zaměřeny na konečný efekt, výsledek činnosti. Specifické místo zde má hra, tj. ten druh činnosti, v němž vědomý cíl vstupuje do složitých vztahů se spontánní, nevědomou motivací.

Motiv činnosti vzniká jako odraz potřeby, a to nejen biologické, ale především sociální; v činnosti jakožto společenskohistorickém jevu mají vedoucí úlohu motivy vznikající ve společenských vztazích, ve skupinách (např. v pracovní skupině). Nejde tudíž o spontánní, na společnosti nezávislou „seberealizaci" — sociální motivy vznikají jako psychický, neobyčejně dynamický odraz vztahů a tendencí, které mají nezřídka protikladný charakter. Z toho vyplývá mnohotvárnost a složitá hierarchie motivů chování i činnosti člověka a lidských skupin, včetně motivačních konfliktů. Ve formování společensky hodnotných a žádoucích motivů mají důležitou úlohu různé druhy společných činností, sociálního učení, vzory, napodobování aj.

Motivy však zcela neurčují konkrétní průběh činnosti, potřeba odražená v motivu může být uspokojena různými činnostmi (Lomov, 1981). Konkrétní průběh své činnosti řídí subjekt tím, že vytváří cíl, k němuž celé jeho jednání i jednotlivé úkony a operace směřují. Čin je tudíž ve vztahu jak k motivu, který podněcuje činnost, tak k předmětu, na který je činnost zaměřena a který má být činností (např. výrobní operací) přetvořen. Lidé realizují prostřednictvím své činnosti ideálně stanovené cíle ať v podobě cílové představy, nebo myšlenkově určeného cíle.[11] Vztahy mezi cílem a motivem jsou složité, mnohdy i protikladné. Člověk i společenství lidí však mohou na základě integrace realizované vědomím dospět k jejich sjednocení — pak vzniká *vědomý účel* činnosti, který, jak řekl Marx, řídí jako zákon prováděnou činnost lidí, tj. stává se cílevědomou regulací jejich jednání. Procesy takové psychické integrace při vzniku vědomých účelů činnosti vyžadují, a to i pro svou mimořádně důležitou úlohu v regulaci činnosti, hlubší výzkumné objasnění.

---

[10] Viz práce J. Linharta, 1976a a J. Linharta a kol., 1981; zde je též podán rozbor hry a učení jako specifických druhů činnosti.

[11] Vztahy mezi stanovením cíle a anticipací se na základě původních výzkumů zabývám v práci Činnost a poznávání (Linhart, 1976a).

nosti v její vývojové prvotní podobě pokládat výše uvedený *akční odraz* skutečnosti (viz kap. III,3). Již v předhistorii člověka se tudíž utvářely základní mechanismy vztahů mezi odrazem a činností (např. mechanismy regulace chování a činnosti smyslovým odrazem skutečnosti, mechanismy motivace aj.). Činnost člověka je však *kategorií historicko-společenskou*, tj. ve své struktuře i obsahu se vytvářela v historickém vývoji společnosti a měnila se v závislosti na povaze výrobních sil a společenských vztahů.

V tomto smyslu byla tato kategorie využita a rozpracována sovětskými psychology Rubinštejnem, Vygotským, Anaňjevem, Těplovem, A. N. Leontjevem, Lurijou, Lomovem, Davydovem aj. Na tomto základě byl zformulován princip jednoty psychiky a činnosti, který umožnil pochopit mnohé jevy lidské psychiky a objevit celou řadu jejich podstatných charakteristik a zákonitostí. Analýzou jednotlivých stránek lidské činnosti objasnila sovětská psychologie nové aspekty vývoje člověka, jeho psychiky, subjektu činnosti a odrazu, jeho aktivity ve společenských procesech i jejich řízení. Teoretický i experimentální výzkum těchto problémů je v současné době předmětem živých diskusí (Kagan, 1977, Abulchanovová-Slavská, 1980c, Suchodolski, 1981, Lomov, 1981). Zdůrazňuje se v nich, že při studiu činnosti, kterou zkoumá větší počet společenských věd, je nutno stanovit ty její specifické stránky, které jsou předmětem psychologie. Přitom je podle systémového přístupu individuální činnost zkoumána v soustavě společenských vztahů, které mají konkrétně historický charakter.

Materiální (např. výrobní) činnost lidí se prolíná s reálným stykem mezi lidmi — na tomto základě vzniká, jak zdůrazňoval Marx (1958), produkce představ, idejí a vědomí. Tento základ, který je dialekticky rozporný (zobrazuje např. v sobě protiklad individuálního a společenského, ideálního a materiálního aj.), se specifickým způsobem projevuje v aktuální činnosti především v tom smyslu, že činnost je celistvý proces, jenž je zaměřen k určitému cíli. Člověk si tuto rozpornost, která je základní hybnou silou (motivací) jeho činů i jeho duševního (kognitivního, mravního aj.) vývoje, uvědomuje zpravidla jen částečně. Proces tohoto uvědomování a zaujímání postojů je spojen s rozvojem *subjektu odrazu a činnosti;* analýzou vývoje subjektu takto chápané činnosti dospíváme k objasnění některých nových aspektů utváření osobnosti (viz kap. VII).

Činnost, ať individuální nebo společenská, je vždy zaměřena na objektivní skutečnost, na její uchopení a přetváření — v tom záleží *předmětnost* činnosti, kterou můžeme plně pochopit jen na základě vzájemného působení kategorií, zejména jednoty kategorie odrazu a činnosti. Předmětnost činnosti a poznání záleží v tom specificky lidském vztahu k světu, v němž člověk na základě mechanismů aktivního odrazu nejen reprodukuje, nýbrž i tvořivě mění přírodu, stává se aktivním subjektem a z jevů přírody a společnosti činí objekt své přetvářecí síly. Psychologie však zkoumá dynamiku a strukturu činnosti nejen ve vztahu k jejímu předmětu, nýbrž i se zřetelem k cíli činnosti, prostředkům a podmínkám, které vybírá a stanoví subjekt,

pretoval tento pojem ve smyslu empirismu a voluntarismu. Poznání a činnost jsou podle pragmatistů (Jamese, 1890, 1930, Deweye, 1929, 1932, aj.) pouze adaptační funkce a nástroj (instrument) pro přizpůsobení se k dané situaci. Pragmatismus a na něj navazující operacionalismus vycházejí z teorie rovnováhy; člověk je puzen k činnosti tehdy, když homeostatická rovnováha je narušena, tj. když vznikne konflikt; pak nastane tzv. rekonstrukce zkušenosti, tj. podle Deweye myšlení, jež je instrumentem k vyřešení problémové situace (odtud Deweyův pragmatismus se též nazývá instrumentalismus). V řešení, učení a činnosti se tvoří zvyky — subjekt, osobnost je podle Deweye souhrn takových zvyků. Jádrem pragmatismu je biologizující utilitarismus až iracionalistický voluntarismus. Kritériem správnosti jednání a pravdivosti poznání není shoda s objektivní skutečností a s jejími zákonitostmi, nýbrž prospěšnost činnosti pro člověka, úspěch jeho jednání. Jde tu o „filozofii činu", v níž úspěch a zisk silného jedince-podnikatele je kritériem pravdy a všech lidských hodnot. To je podstata této filozofie a z ní vycházející funkcionalistické psychologie — na tom nic nemění liberalistické roucho, které po Deweyovi dodnes oblékají jeho stoupenci (výše zmíněný Skinner aj.).

Všechny uvedené názory buď přehlížejí, nebo nedoceňují základní dialektickomaterialistickou tezi, že ve vzájemných vztazích mezi člověkem a vnějšími podmínkami má hlavní úlohu aktivní, uvědomělé působení lidí na jejich životní podmínky, jejich přetváření a ovládání. Základní kategorií, která postihuje podstatu tohoto aktivního působení, je kategorie činnosti.

a) Kategorie činnosti v psychologii

„Společenský život je v podstatě praktický. Všechna mystéria, která zavdávají teorii podnět k mysticismu, nalézají racionální rozřešení v lidské praxi a v pochopení této praxe," uvádí Marx[9] a dodává, že nazíravý materialismus včetně Feuerbacha sice odmítá plané abstraktní myšlení a obrací se k smyslovému nazírání, avšak nepojímá smyslovost jako praktickou činnost. Vlivem toho nechápe proces zespolečenštění lidstva a zná pouze jednotlivá individua v „občanské společnosti". Marx zde uvádí do dialektické souvislosti celou řadu základních pojmů, od pojmu činnost a praxe k poznání a až k otázce vývoje člověka a společnosti. Z těchto souvislostí vybírám pro náš rozbor kategorie činnosti jen jednu: vývojové aspekty vztahu společenské a individuální činnosti se zřetelem k aktivitě subjektu.

Když analyzujeme místo a úlohu kategorie činnosti v psychologii, je nutno si uvědomovat její vnitřní spjatost s principem všeobecné souvislosti i s kategorií odrazu. Z evolučního hlediska je možno za základ čin-

[9] K. Marx: Teze o Feuerbachovi. In: K. Marx—B. Engels: Německá ideologie. I. Praha 1952, s. 90.

byly překonávány — zejména dík vývojovému, historickému přístupu — zbytky idealismu v této důležité vědní oblasti; tento přístup pomohl proniknout do podstaty té zásadní změny, která znamenala přechod od zvířecího chování v tu kvalitativně novou úroveň, kterou nazýváme lidská činnost.

Četné nejasnosti vyvolal starý předmarxistický materialismus, který je svou podstatou abstraktní, nazíravý. Odraz chápal jako pasívní odraz přírody a společenských podmínek; abstraktně chápal i člověka jako biologickou bytost, kterou sama příroda obdařila vrozeně rozumem. Teprve marxisticko-leninská filozofie podává vědecké objasnění této složité otázky: uznává vliv přírody i společenských podmínek na vývoj člověka, avšak zároveň zdůrazňuje, že ve vzájemném působení mezi člověkem a vnějšími podmínkami má hlavní úlohu aktivní, uvědomělé působení lidí na tyto podmínky a jejich přetváření. To je základní východisko, poprvé ve své úplnosti vyjádřené Marxem,[7] vědeckého výkladu kategorie činnosti a společenské praxe v jejich vzájemné jednotě. To je zároveň východisko pro další rozvinutí kategorie činnosti ve vědách o člověku.

Tuto aktivní, činnou stránku lidské existence, zanedbávanou starým materialismem, vyzdvihl idealismus. Chápe ji však jednostranně a metafyzicky. Předně ve smyslu objektivního idealismu jako aktivitu „objektivního ducha" (pro Hegela je praxe volní činnosti ideje), jako tvořící vědomí (Fichte) nebo jako projev síly osobnosti (viz Carlyle o „hrdinech dějin"), později pak jako projev síly neomylného, bohem pověřeného vůdce a „nadčlověka" (viz Nietzsche a ideologie fašismu). Za druhé ji chápe v rámci liberalisticky orientované filozofie subjektivně idealisticky jako aktivitu subjektu v podobě „zvědavosti", „potřeby", „pudu", „snahy" nebo „vůle"; sem patří dnes velmi rozšířené filozofické a psychologické směry (např. v USA, Německu aj.), jako je pozitivismus, pragmatismus, operacionalismus, existencialismus aj. Svérázný obrat zde provedl behaviorismus: aby si zachoval tvář objektivní pozitivistické vědy škrtl tyto otázky — spolu s pojmem vědomí — z programu svých výzkumů, prohlásil je za nevědecké „pseudoproblémy"; tento svou podstatou mechanistický přístup se snažil zastřít pomocí objektivního, metafyzicky orientovaného jazyka vědy. Tento postoj behaviorismu je vyjádřen jeho představitelem Skinnerem (1960).[8]

Buržoazní filozofie však do výkladu pojmu činnost vnáší další nejasnosti. *Pragmatismus*, který učinil pojem činnost (řecky pragma = čin) svým východiskem, inter-

---

[7] K. Marx: Teze o Feuerbachovi. In: K. Marx—B. Engels: Německá ideologie. I. Praha 1952.

[8] Ve filozofickém krédu B. F. Skinnera „Beyond freedom and dignity" (1972) ožívají staré Deweyovy teze o pragmatickém liberalismu a svobodné aktivitě jedince. Behaviorismus tedy pojem činnost nepochopil, ani nemá ve svém slovníku pro ni vhodný termín (termín „activity" znamená aktivitu a nikoli činnost v marxistickém smyslu). Tímto hodnocením nemá být zneváženo velké množství pozitivních výzkumů z oblasti chování, učení, motivace aj., které byly provedeny v západní psychologii včetně behaviorismu.

Na základě orientační činnosti se vyvinuly kognitivní procesy, které se v dalším vývoji staly samostatnou složkou činnosti v podobě smyslového poznání skutečnosti a posléze myšlení (analýzy a syntézy relační, znakové aj.). S tím souvisí rozvoj analýzy prostřednictvím syntézy (obr. IV,4, sloupec I). V průběhu vývoje dochází dále k odlišení poznávacích procesů od praktické činnosti. Vlivem toho vznikla potřeba dostávat informace o průběhu vlastní činnosti, což se uskutečňuje specifickým druhem odrazu: na počáteční vývojové úrovni nejdříve v podobě „akceptoru činnosti" (Anochin, 1972), později v podobě hodnocení, kterým subjekt označuje výsledky a důsledky své činnosti (jednání) ve vztahu k potřebě a k cíli. Aktivní odraz je spojen s vnitřními stavy subjektu, je v určitém vztahu k potřebě a k citovým prožitkům (sloupec II a III), což na úrovni společenské činnosti vede k aktivnímu řešení problému (rozporů, konfliktů), a k volnímu rozhodování (sloupec IV). Tímto rozborem je vyznačeno místo psychického odrazu ve vědomé regulaci předmětné činnosti.

Mezi složkami struktury lidské činnosti působí dialektické vztahy (včetně protikladnosti). Tak je tomu např. ve vztahu mezi orientační funkcí odrazu a jeho funkcí řídící. Obě funkce sice spolu souvisejí a za určitých podmínek se vzájemně doplňují, nejsou však totožné. Jejich odlišnost, přímo protikladnost, se např. projevuje v tom, že orientační aktivita ruší (tlumí) jak k cíli zaměřenou činnost, tak činnost naučenou. Pro situace, v nichž se má člověk rozhodovat a řídit nejen své jednání, nýbrž mnohdy i činnost celých skupin lidí, je charakteristický značný stupeň novosti a složitosti. Při jejich řešení jde téměř vždy o syntézu smyslově praktické zkušenosti s poznatky, které člověk (např. řešitel) získá pomocí myšlení a slovní komunikace.

Tyto stručně popsané vlastnosti chování, lidské činnosti a psychické regulace je nutno brát v úvahu, když si v současné době stavíme otázku, jak v epoše reálného socialismu společenská práce a výchova přetvářejí člověka. Vnější podmínky života lidí se mění vlivem revolučních změn v socialistickém řádu, vlivem pokroku vědeckotechnického, který výrazně přetváří způsob výroby i všech společenských činností. Dialektika souvislostí, které vznikají např. mezi výrobními silami a výrobními vztahy, a potřeba řídit vývoj těchto procesů způsobuje, že v socialismu vzrůstá úloha subjektivního faktoru ve společnosti.

4. Praxe, činnost a vědomí

Rozdíl mezi chováním živočichů, kteří se toliko adaptují k svému prostředí a kteří se vyvíjejí podle zákona přírodního výběru, a mezi lidskou sociálně determinovanou činností, která je vědomě řízena, je tak obrovský, že umožnil, aby idealismus včetně náboženství po celá staletí ovlivňoval jak filozofii, tak vědy o člověku vůbec včetně psychologie. Pouze postupně

novou, vyšší úroveň. Zároveň se rozvinuly výrazné individuální zvláštnosti ve stylu (způsobu) činnosti a myšlení (Klimov, 1969, Linhart, 1976a, 1977).

Na této úrovni se vytvořila specificky lidská struktura činnosti, vědomého odrazu skutečnosti a tím i *vědomého řízení činnosti* (viz obr. IV,4). Z předchozího rozboru plyne, že odraz plní v lidské činnosti dvě základní funkce: a) orientačně informační, b) řídící a aktivující.

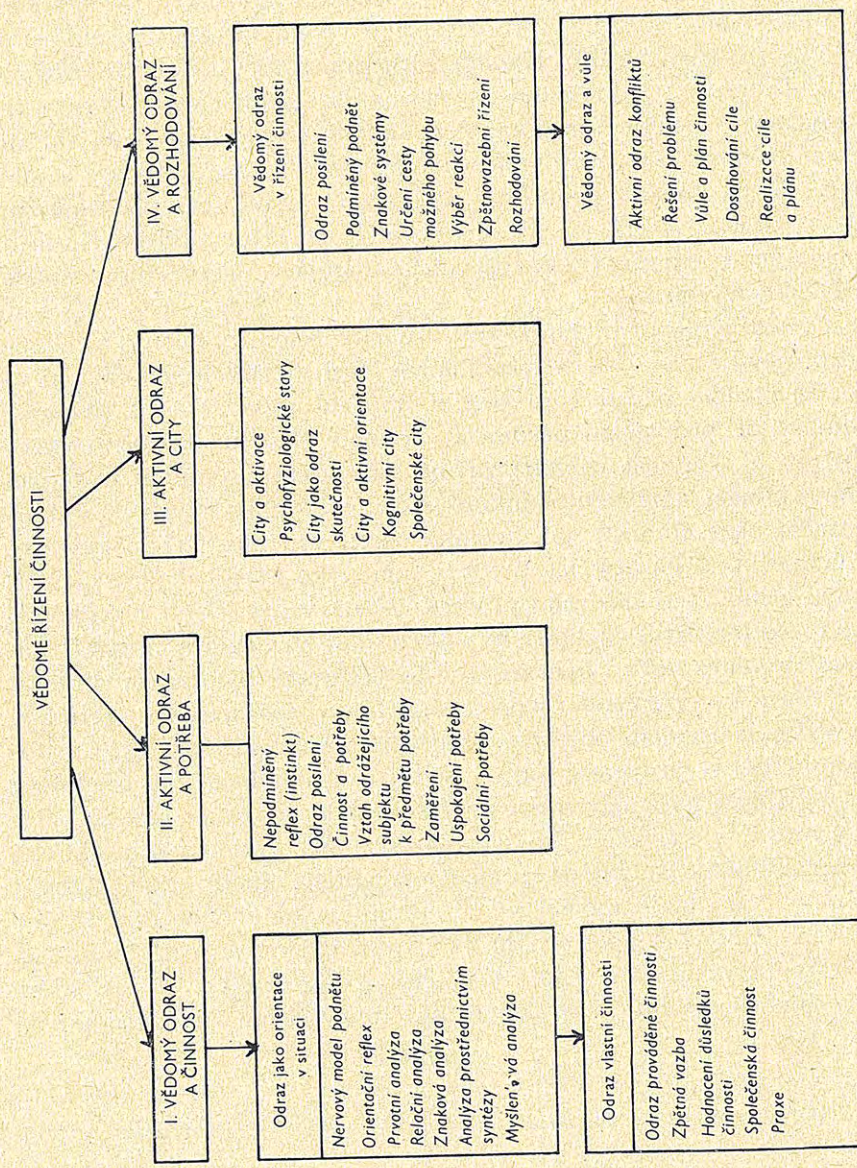

Obr. IV,4: Vědomé řízení činnosti.

činnosti,[6] která je podmíněna sociálně; má povahu vědomého myšlenkového a volního rozhodování. Člověk řídí a plánuje svou činnost tím, že si v procese práce a v sociálním učení (např. identifikací) osvojuje společenskou zkušenost; tím rozvinuje svou schopnost řešit problémy a vědomě rozhodovat na základě myšlení a stanovených cílů. Nejdůležitější řídící a rozhodovací procesy záležejí v řešení praktických i teoretických úkolových a problémových situací. V nich se totiž člověk setkává s určitým stupněm složitosti, neurčitosti a často i s rozpory (konflikty) předmětné nebo sociální povahy, které vyžadují tvořivé řešení, přesné rozhodování a pevnou vůli (Brichcín, 1979). Kvalita rozhodnutí a výsledku činnosti je podmíněna vlastnostmi jednajícího člověka; závisí zejména na stavu znalosti, na přesnosti orientace, na kvalitě použitých metod řešení, na stupni tvořivosti a uvědomělosti pracovníka, na zaměření jeho motivace a síle přesvědčení. Tyto vnitřní podmínky vytvářejí s vnějšími podmínkami dialektickou jednotu, která je základem složité struktury lidské činnosti a jí odpovídající mnohaúrovňové psychické regulace. Upozorníme pouze na některé základní otázky.

Složitost řízení a plánování činnosti v situacích řešení problému a rozhodování se projevuje i v tom, že probíhá ve třech odlišitelných fázích: a) *orientační;* b) *hledání podstaty* problému, objektu apod.; c) *přechod subjektu v objekt,* tj. přetvoření předmětu, nového výrobku, konečné vyřešení problému aj. Činnost člověka začíná při řešení problému orientací v problémové situaci, analýzou podmínek řešení; tato fáze vyústí ve vytvoření orientační báze činnosti, počátečního stavu vědomosti (Zaporožec et al., 1967, Galperin, 1976, aj.); lze ji též označit jako předrozhodovací fázi. Poté nastává druhá fáze vlastního procesu řešení, v níž řešitel proniká do podstaty situace (objektu), vytváří hypotézy, volí strategie a provádí jim odpovídající sekvenci aktů a operací; zde je podstatné hledání prostředku k dosažení cíle a k odstranění rozporů (konfliktů) v situaci. Ve třetí fázi dochází obvykle k osvojení objektu a zároveň k přechodu subjektu v objekt (viz kap. III,6) — projevem toho je vytváření požadovaného předmětu člověkem, verifikace hypotézy a nalezení konečného postupu řešení; verifikace je spojena se syntézou, která se provádí se zřetelem k praktické aplikaci (např. k tomu, jak změna situace nebo změna objektu bude působit na jiné objekty, jak bude možno využít určité metody nebo změněného objektu novým způsobem apod.). Tím, že člověk byl nucen rozhodovat se, řešit problémy, pronikat do podstaty věcí, což je vždy spojeno s přechodem subjektu v objekt, rozvinul svůj aktivní psychický odraz i své vědomí na

[6] Vymezení pojmu činnost — na rozdíl od pojmu chování — je uvedeno v kap. IV,4.

sobováním. Automatické regulace mají, jak jsme výše uvedli, hotový, dříve vypracovaný, resp. vrozený mechanismus regulace (např. nepodmíněné reflexy, zvyky) — naproti tomu pro aktivní přizpůsobování je charakteristické, že závisí na vzniku nových řídících mechanismů, které se vytvářejí na základě odrazu a učení ve změněné životní situaci. Zároveň však

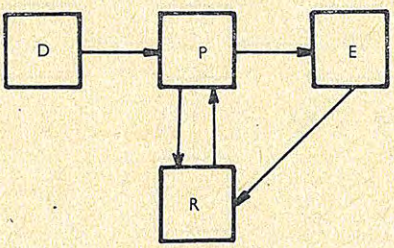

Obr. IV,3: Schéma zprostředkované regulace chování.
D — destruktivní podnět, R — regulativní soustava, E — efekt, P — podmínky prostředí.

není možno chápat instinkty, jak ukazuje současná etologie (Tich, 1966, Lorenz, 1969, aj.), jako něco zcela automatického; v každém instinktu jsou adaptivní složky, vznikající na podkladě podmiňování a tvoření nových obrazů v aktuální situaci. Jde tu o různě složité druhy odrazů a podmíněných reflexů, na jejichž základě se vyvinuly různé druhy učení (Linhart a Novák, 1975). Na rozdíl od přímé regulace jde při učení o tzv. *regulaci zprostředkovanou* (resp. nepřímou), kdy kladné i záporné zkušenosti získané v předchozí činnosti vstupují do souboru vnitřních podmínek pro další činnost (viz obr. IV,3).

Ve zprostředkované regulaci nedostává organismus informace o tom, jak se chovat, přímo z vnějšího zdroje D (který např. ohrožuje jeho život), protože toto D je pro nás dosud neznámé nebo je skryto. O tom, jak se má chovat, se živočich dovídá teprve na základě zkušenosti, podle výsledku své činnosti. Např. mladá myš dosud „neví", že jí kočka může ohrozit život; dítě dosud neví, že se o kamna může spálit, apod. Tuto novou zkušenost získává jedinec buď na základě podmíněných reflexů, které jsou vývojově prvotní formou zprostředkované regulace chování a činnosti organismu, nebo komunikací s dospělými.

Novým činitelem ve zprostředkované regulaci, znázorněné na obr. IV,3, je *zpětnovazební aferentace*, která na základě odrazu předává získané informace o změnách v prostředí a o výsledcích činnosti do rozhodovacího centra R. Za těchto podmínek je organismus schopen nejen řídit a zdokonalovat v procesu učení své adaptivní chování, nýbrž i aktivně zasahovat do prostředí na základě zkušenosti, kterou získal v průběhu prováděné činnosti. To je předpoklad pro rozvoj složitých forem regulace i autoregulace, které jsou charakteristické pro vyšší organismy. Tento teoretický model autoregulace byl přenesen kybernetikou do umělých systémů-automatů, které jsou schopny „se učit" (Ashby, 1961, Pospělov a Puškin, 1978).

(3) Nad uvedenými dvěma relativně jednoduchými úrovněmi se vytvořila třetí, kvalitativně nová a zároveň nejvyšší úroveň *vědomé regulace*

Předpokladem ovšem je, že nervová soustava myši (R) pracuje rychleji (s časovým předstihem) ve srovnání s reakcemi kočky, resp. že myš je od kočky dostatečně vzdálena, aby její regulační systém mohl na základě signálu z distantních receptorů (např. sluchových signálů) navodit včasnou únikovou reakci. Na základě vztahů D, P, R a E vznikla dík speciálním vlastnostem nervového odrazu schopnost aktivně a účelně se přizpůsobit životním situacím.

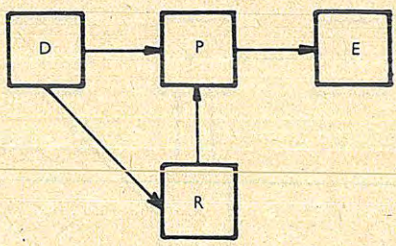

Obr. IV,2: Schéma přímé regulace chování. D — destruktivní (škodlivý) podnět, R — regulativní soustava, E — efekt, P — podmínky prostředí.

Zvíře je, jak známo, vybaveno celým systémem vrozených reflexů, resp. instinktů, které při stabilních podmínkách umožňují účelné chování. Složitost instinktů a jejich účelovost vedly četné etology (Lorenze aj.) k tomu, aby odlišovali instinkty od reflexů. Z hlediska principu odrazu však lépe vyhovuje model chování na základě zákonitostí reflexní činnosti, nově Krušinskij (1977), Firsov (1977) aj. V tomto smyslu pokládáme přímou regulaci za základ *automatického* nebo *automatizovaného chování;* řídící mechanismus je zde připraven k pohotové odpovědi buď na vrozeném podkladě, nebo na základě předchozího učení. Naučená činnost se po určité době při stabilizovaných podmínkách automatizuje. Zejména u hmyzu (mravenců, termitů, včel aj.) dominuje instinktivní regulace; vzhledem ke krátké době života a málo rozvinuté nervové soustavě se zde učení uplatňuje nepodstatně. Instinkty v kombinaci s podmíněnými reflexy a se schopností konkrétního myšlení (Krušinskij) jsou rozvinuty u obratlovců, zejména u savců, hlavně u lidoopů. Nutnou podmínkou vzniku života v jeho antropogenezi bylo to, aby tento vrozený instinktivní základ přestal přímo řídit činnost, aby vznikly vyšší instance v podobě psychické a pak i vědomé regulace, které jsou s to kontrolovat (brzdit, tlumit) instinktivní reakce. Důležitou úlohu v rozvoji těchto vyšších kontrolních mechanismů mělo učení, jehož protikladnou stránkou je automatizace činnosti.

(2) Z hlediska psychologie je základní otázkou to, jak probíhá regulace chování a činnosti při *proměnlivých vnějších i vnitřních podmínkách.* Objasnění této otázky je totiž východiskem k pochopení toho, jak vznikla psychika a potom i vědomí, jak se zrodil člověk pod vlivem nových společenských podmínek a působením společné práce.

Tato nová úroveň regulace se opírá o mechanismy *podmiňování* a *učení.* Existuje podstatný rozdíl mezi instinktivním chováním a aktivním přizpů-

hách (bipední lokomoce), což uvolnilo přední končetiny pro práci; vznik ruky byl nejvýznamnější stimul, jak upozornil již Engels (1950), v „polidštění opice" a v dalším vývoji člověka. Společná práce prvobytných lidí způsobila nejen další rozvoj řeči, ale i myšlení, opírajícího se o společenskou zkušenost. To vše vedlo k neustálému prohlubování všech forem společenského života.

K tomu, abychom pochopili podstatu těchto tří úrovní chování, je nutno objasnit *nervové a psychické mechanismy jeho regulace.*[5] Základní úlohu v regulaci chování i činnosti plní odraz skutečnosti v jeho různých stupních a formách. Odraz plní v životním procese dvojí vnitřně spjatou funkci: předně znamená orientaci, poznání skutečnosti; za druhé řídí (reguluje) chování i činnost. Vedoucí je funkce poznávací: k tomu, aby člověk mohl ovládat svět a správně jednat, musí tento svět znát. Existují ovšem další speciální regulační mechanismy, jako jsou potřeby, motivy, pobídky, zájmy aj. Je-li zapotřebí změnit chování a činnost, vytvořit jeho nové způsoby a formy, tu je nezbytný proces učení v jeho různých úrovních od podmiňování až po řešení problému a aktivní sociální učení. Na vědomé úrovni se řízení uskutečňuje stanovením cíle, vytvořením plánu činnosti a jeho realizací za účasti příslušných zpětných vazeb. Zde se omezíme na rozbor základních druhů regulace z vývojového hlediska.

Na základě četných výzkumů chování a učení zvířat byly rozlišeny dva základní druhy regulace: přímá a zprostředkovaná. Třetí, kvalitativně nová úroveň vědomého řízení vznikla vlivem společenského bytí člověka.

(1) Výklad začneme rozborem konkrétních příkladů přímé regulace u subhumánních živočichů. V životě zvířat jsou četné příklady, kdy vnější podnět působí na organismus, který „ví", co má dělat a jakou reakci má vybavit, tj. má buď vrozené (instinktivní), nebo zkušeností získané (naučené) mechanismy regulace. Tento druh víceméně automatického řízení chování označíme jako *přímou regulaci.* Obvykle to jsou nepodmíněné reflexy a instinkty nebo podmíněné reflexy upevněné učením. Graficky znázorněno, jde o chování podle schématu na obr. IV,2.

Destruktivní (škodlivý) podnět D zde působí na regulativní soustavu R, která vyvolá efekt E, účelný z hlediska potřeb organismu; účelná reakce se uskuteční prostřednictvím P, tj. prostřednictvím podmínek jak ve vnějším prostředí, tak v samotném organismu (jeho svalově hybném aparátu apod.). Např. myš reaguje na přibližování kočky tím, že zmizí v díře, dříve než ji kočičí drápy mohou zasáhnout.

[5] Nižší úrovně řízení činnosti se obvykle označují termínem *regulace.* Proto ponechávám pro mnou popsané nižší stupně přímé a zprostředkované regulace termín regulace. Myšlenkovou, vědomou a volní úroveň lze označit termínem *řízení* činnosti. V této terminologické otázce je hlavní obsahově přesné rozlišení *kvalitativních* rozdílů mezi různými úrovněmi psychického řízení činnosti. Terminologické rozlišení mezi pojmem regulace a řízení není v psychologické literatuře dosud ustáleno.

vičová a Novák (1982), kteří se touto otázkou zabývají, správně upozorňují, že jde o schopnost shromažďovat a zpracovávat informace a využít jich v regulaci vlastního chování podle měnících se podmínek životních situací. Tyto schopnosti se rozvíjejí v průběhu evoluce — nejdokonalejší jsou patrně u primátů. Dále jsou zde výrazné individuální rozdíly; ve schopnosti řešit problém a vynalézat se zvířecí jedinci mezi sebou zřetelně liší.

Součástí těchto schopností je rozvoj specifických *zpětných vazeb*, umožňujících hodnotit nejen situaci a výsledky činnosti, ale na základě anticipace hodnotit navržený postup i jeho adekvátnost. Oprávněně je zdůrazňována již od dob Darwinových důležitá úloha *emocí*, které nemají pouze doprovodnou úlohu, nýbrž se významně podílejí na procesech hodnocení jak situace, tak reálných i očekávaných výsledků činnosti. Při hodnocení situace jde často o polární city — příjemná-nepříjemná, uklidňující-konfliktní (resp. stressová) situace apod.; při hodnocení výsledků činnosti se objevují city uspokojení (při úspěchu), zklamání (při neúspěchu) aj. Cíl chování a právě uvedené emoce mají důležitou úlohu při motivaci prováděné činnosti. Tyto změny jsou nutně doprovázeny efektivnějšími způsoby kódování informací získaných zdokonalenými formami odrážení skutečnosti. Tím se zároveň stává složitějším vztah subjektu (jeho potřeb, motivů) a objektu, což navozuje situace, které nazýváme řešení problému.

Mimořádnou úlohu ve vývoji psychiky má ovšem u savců rozvoj *pohybu* a nutnost jeho přesné regulace i koordinace. Bernštejn (1966) zde mluví o vzniku *integračních* a *signalizačních* orgánů centrální nervové soustavy. S rozvojem pohybů souvisí další oblast, která se týká smyslového a potom i myšlenkového odrazu skutečnosti a která vyžaduje nové objasnění; k tomuto cíli míří i naše psychologické výzkumy odrazu, percepce, učení, představ a myšlení a cílového jednání člověka v jeho ontogenetickém vývoji i v dospělosti (Linhart, 1970, 1976a, Brichcín, 1979, Zak, v tisku, aj.).

Sociální úroveň chování vzniká teprve se zrodem lidské společnosti v závislosti na rozvoji práce, užívání a výroby nástrojů a společné činnosti, vyžadující vzájemnou komunikaci. Živočišní předchůdci lidského sociálního chování nejsou společnosti hmyzu (mravenců, včel aj.), kde se jednotliví členové nerozvíjejí jako samostatní jedinci (nemají téměř svou individuální zkušenost, skoro se neučí, tj. jsou řízeni převážně instinkty), ale zejména lidoopi, u nichž lze zjistit elementární myšlení.

Chování lidoopů má četné rysy blízké člověku; jsou to předně některé biochemické procesy; např. u člověka a lidoopů zůstává kyselina močová v krvi, což pravděpodobně působí jako chemický stimulátor mozku (Efroimson, 1968). Tyto faktory podporovaly rozvoj rozumových schopností u lidských předků; to umožnilo vynalézat a používat stále dokonalejší nástroje a složitěji kooperovat; tím je podmíněna i změna původní tlupy v prvobytně pospolnou společnost se stále se zdokonalující komunikací. Rozvoj slovní signalizace a posléze i osamostatnění řeči, která se stala nástrojem rozvoje lidského abstraktního myšlení, byly završením procesu antropogeneze (Semjenov, 1957) a nejvýznamnější kvalitativní změny v této vývojové linii vzniku *lidské společnosti*, a tím i vzniku nové, *sociální formy pohybu hmoty*. V této kvalitativní změně působily v samotné antropogenezi četné další faktory: důležité je zejména vzpřímení postavy člověka (ortostáze) a přechod k pohybu na dvou no-

Biologická úroveň charakterizuje chování živých organismů v širokém rozmezí od jednobuněčných organismů až k plazům. Regulace jejich jednoduchých forem chování má povahu tropismů, záležejících v pohybech od daného objektu, nebo k němu podle jeho přitažlivosti, nebo odpudivosti pro daného živočicha.

Např. améba se přibližuje k místům slabě osvětleným a k lehkému proudění vody v potoce, kde žije; nevelké zvýšení teploty je podnětem k její aktivitě; má-li nedostatek potravy, aktivizuje své pohyby a vyhledává ji. Postupné zdokonalování chování na biologické úrovni je spojeno se vznikem a rozvojem orientačního systému, jímž se zdokonaluje odraz měnících se životních podmínek a pružná adaptace k nim. To tvoří základ pro vznik *elemetárního učení;* vzniklé návyky však zde mají krátké trvání. Rozvíjel se i systém chemického řízení chování prostřednictvím hormonů a feromonů, které stimulují ustálené instinktivní dědičné vzory, zejména u hmyzu; na tomto základě vznikla společenství hmyzu (mravenců, včel aj.) se složitou organizací, v níž dochází ke koordinované dělbě práce. Chování sociálních druhů hmyzu je účelné pouze ve společenství — jednotlivý organismus není ve skutečnosti samostatnou jednotkou. Velmi složitě se vyvíjelo komplexní instinktivní chování u ptáků i savců na základě vrozených nepodmíněných reflexů.

Kvalitativně novou úroveň chování znamenal vznik *podmíněných reflexů.* Jde tu o nový typ nervového odrazu, který umožňuje jak rozsáhlou signalizaci změn životních podmínek, tak nový způsob vytváření životní zkušenosti jedincem. Podmíněné reflexy jsou základ všeho učení u vyšších živočichů, které se ovšem rozvíjelo a zdokonalovalo podle konkrétních životních podmínek. Vznik podmíněných reflexů úzce souvisí se vznikem nové psychické úrovně chování.

Psychická úroveň chování je spojena s rozvojem nervové soustavy, zejména předního mozku. Zároveň dochází k zdokonalení činnosti analyzátorů, které diferencovaně odrážejí okolní svět i vnitřní prostředí organismu. K efektivnímu využití možností, které dává rozvinutá nervová soustava, došlo až u ptáků a savců, kteří mají stálou teplotu vnitřního prostředí. V poslední době někteří ze současných představitelů pavlovovské školy, zejména Krušinskij (1977) a Firsov (1977), uvádějí, že pro psychickou úroveň těchto živočichů je podstatná schopnost „elementární úsudkové činnosti". Krušinskij (1977) na základě svých dlouhodobých výzkumů chování zvířat (včetně antropoidních opic) vymezuje tuto způsobilost jako schopnost zachycovat nejjednodušší empirické zákony, spojující předměty a jevy okolního prostředí, a možnost operovat těmito zákony při přípravě programu chování v nových situacích. Ve shodě s psychologickou literaturou navrhuji označit tuto schopnost termínem „elementární myšlení", jež se kromě způsobilosti k úsudku vyznačuje rychlým postřehem, spojeným se schopností rychle se rozhodovat v nenadálých (v tzv. jednorázových) situacích. Hledat zde souvislosti s tzv. vhledem (insight) tvarové psychologie není zdůvodněno; jde tu spíše o schopnost vytvářet *obraz* o okolním prostředí, který má, jak uvádí Beritašvili (1959), regulující význam v aktech přizpůsobování (Drvota, 1979). Leono-

chování v průběhu mnoha generací a eliminuje nevýhodné. Přírodní výběr preferoval, jak dokazují všechny údaje z této oblasti, ty organismy, které mají předpoklady pro přesnou orientaci v prostředí a které jí využívají k rychlé a účelné regulaci chování, což umožňuje velmi dokonalou adaptaci k proměnlivému prostředí.[3]

Těmito podmínkami byla vytvořena vývojová linie, jež směřuje k vzniku člověka a jeho sociálně determinované činnosti. Lidská činnost se od chování, na jehož základě vznikla, liší — jak dále ukáži — ve více směrech. Zde zdůrazním toliko tento kvalitativní rozdíl: Chování živočichů má povahu adaptace k prostředí a vyvíjí se, jak jsme výše uvedli, pod rozhodujícím vlivem přírodního výběru. Činnost naproti tomu je proces, jímž lidé cílevědomě mění přírodu v podmínkách historického vývoje společnosti. Podstata činnosti záleží ve vytváření nových objektů, a nikoli v pouhém přizpůsobování se k daným přírodním objektům a podmínkám.

3. Úrovně chování a jeho regulace

Chování zvířat je neobyčejně mnohotvárné nejen z hlediska různosti živočišných druhů, nýbrž i v rámci téhož druhu. Mnohotvárnost se projevuje v plné míře i v chování lidí. Je zásluhou etologie, že přinesla rozsáhlé údaje o bohatých formách života a vývoje zvířat.[4] Cílem mé práce však není popis chování zvířat (od krys a psů až k opicím), ale analýza *psychického vývoje člověka*, jeho činnosti, vědomí a osobnosti. Proto nebudu reprodukovat a rozmnožovat fakta o chování jednotlivých živočichů, nýbrž se v této kapitole pokusím vyjádřit podstatné vztahy a obecné zákonitosti, které charakterizují jednotlivé vývojové stupně psychické regulace chování a činnosti. Podám zde stručné zobecnění dosavadních prací o vývoji chování a učení živočichů a pokusím se nalézt v nich obecné zákonitosti a vyjádřit je v podobě *modelů psychické regulace*, které umožňují pochopit vznik nových kvalit v tom vývoji, jehož vyústěním byl vznik psychiky člověka.

Z evolučního hlediska uvedu nejprve rozlišení *tří úrovní ve vývoji chování:* biologické, psychické a sociální (Leonovičová, 1978).

---

[3] Kritériem vývoje vyšších stupňů chování není jeho *složitost*, jak soudí někteří autoři, nýbrž rozvoj orientačních schopností (včetně poznávání) a rozvoj účelné regulace.

[4] V české literatuře je tato problematika zpracována zejména v publikacích Veselovského (1974), Nováka et al. (1969), Drvoty (1976), Leonovičové a Nováka (1982).

k pojmu adaptace. Od ostatních forem adaptace se chování liší především těmito rysy (viz Drvota, 1979, Leonovičová a Novák, 1982):

(1) Chování je *funkcí organismu jako celku;* je to integrační výsledek vzájemného působení regulačních, senzorických, motorických systémů organismu; naproti tomu jiné druhy adaptace mají zpravidla poměrně lokální význam a mohou být determinovány speciálními konkrétními podmínkami (podněty) prostředí. Chování jako aktivní adaptace (lokomoce aj.) je tvořeno systémem všech pohybových funkcí řízených nervovou soustavou.

(2) Specifickým rysem chování jako formy aktivní adaptace je dále velká *různorodost a variabilita,* tj. schopnost měnit se v závislosti na změnách životních podmínek. Zejména obratlovci a savci mají vysoce vyvinutou orientační schopnost, dík které živočich výběrově a různorodě reaguje i na velmi slabé signály v prostředí; zvláště důležitá je zde orientační signalizace. Kromě toho se jedny a tytéž svalové skupiny mohou účastnit mnoha různých pohybových reakcí, např. útěku před dravcem, pronásledování kořisti i ochrany potomka. Jedna a táž situace může vyvolat různé chování v závislosti na stavu organismu a jeho předchozí zkušenosti.

(3) Invarianty (konstanty), které se prosazují v této neobyčejné variabilitě, mají určitou zákonitost. Předně se v chování uplatňuje působení *cíle,* k němuž subjekt svým chováním směřuje. Otázkou vzniku cílů se zabýváme jinde (Linhart, 1976a, Linhart et al., 1981); zde pouze konstatujeme, že chování ve svém celku (ale ne vždy) napomáhá optimálním vztahům s prostředím (např. v regulaci tepla, mechanických podmínek, potravy, v kooperaci aj.). Čím výše v evoluci organismus stojí, tím spíše je schopen volit správné prostředky pro dosažení cíle (viz výzkum se šimpanzi v dosahování cílů různě složitými prostředky). Vědomé cíle však vytváří a realizuje jen člověk.

(4) Chování v tomto syntetickém pojetí vzniklo zákonitě jako *adaptace otevřených termodynamických systémů,* jimiž jsou živé organismy, k proměnlivým životním podmínkám. Chování a jeho změna včetně učení je prostředek k uchování dynamické rovnováhy s proměnlivým prostředím, k zachování relativní stálosti vnitřního prostředí (např. teploty) a jeho uspořádání i organizovanosti jakožto míry tohoto uspořádání. V těchto souvislostech vzniklo chování i učení zákonitě jakožto soustava vzájemně propojených aktů a reakcí, uskutečňovaných subjektem na základě odrazu objektivní skutečnosti, především na základě akčního odrazu (viz kap. III,3). Nutným předpokladem vzniku chování je určitý stupeň uspořádanosti živého systému.

(5) V průběhu své evoluce zdokonalují organismy své přizpůsobení k prostředí, jak poprvé objasnil Darwin (1964, 1970), působením *přírodního výběru.* Přírodní výběr upevňuje výhodně změny organismů včetně jejich

nětem ve smyslu časoprostorovém i ve smyslu intenzity podnětu. Tento přenos odrazů nervovými vlákny a příslušnými synapsemi je v podstatě základem *terciárního odrazu*, které — jak jsme výše uvedli (viz kap. III,3) — odpovídá různým druhům nervového reflexu.

K fyziologickým základům chování patří chemická reakce v nervovém zakončení, jež se projeví jako chemická a fyzikální změna ve svalovém vlákně a posléze v jeho kontrakci (pohybu). Tento pohyb je svým prostoročasovým rozložením také odrazem původního odráženého předmětu a zároveň je aktivním výstupem do prostředí v podobě svalového pohybu. Nazvali jsme proto tento odraz *akční* (Novák a Linhart, 1975, 1976, viz též kap. III,3). Akční odraz je podkladem svalové reakce jako jednotky chování a činnosti na všech jejich úrovních. Zároveň je akční odraz vždy zprostředkován smyslovým a centrálním odrazem skutečnosti. Čím vyšší a složitější jsou formy chování a činnosti, tím složitější a kvalitativně specifičtější je centrální zpracování odrazu a příslušné informace.

Z našeho rozboru vyplývá, že *chování a činnost* vznikly na počátku své evoluce na témže odrazovém základě, tj. na základě akčního odrazu, a že jsou *vývojově srovnatelné*. Je tudíž ke škodě věci, jestliže jak v marxisticko-leninské filozofii, tak ve vědách o člověku a psychologii nebyla dosud kategorie chování patřičně objasněna a nemá v nich své vymezené místo (viz Leonovičová a Novák (1982). Kategorie činnosti je naopak zejména z hlediska své společenské determinace v těchto oborech podrobně objasněna (Rubinštejn, 1961, A. N. Leonťjev, 1978, aj.). Objasnění kategorie chování usnadní zobecnění, jak to požadoval již Lenin, rozsáhlého materiálu, který shromáždila psychologie, biologie i etologie o chování zvířat. To vyžaduje provést logickou a psychologickou analýzu kategorie chování ve vztahu k ostatním kategoriím, zejména ke kategorii činnosti.

Etologický výzkum chování zvířat se pak vhodně doplňuje s výsledky výzkumů podmíněných reflexů, které ovšem samy o sobě dosud nestačí k vysvětlení komplexních způsobů a složitých vzorců chování. Zejména u primátů, kteří jsou nejbližšími příbuznými člověka, nestačí hledat vysvětlení v sumě podmíněných reflexů. Obecně lze říci, že jakékoli pokusy vysvětlovat jak chování, tak činnost sumou nějakých elementárních jednotek (tzv. additivní přístup) jsou předem odsouzeny k nezdaru. Naopak je zde nutná dialektická syntéza všech komplexních aspektů jak fyziologie vyšší nervové činnosti, tak výsledků etologie a vývojové psychologie. Zejména etologické výzkumy posledních dvaceti let ukázaly, že chování zvířat je jev daleko složitější, než jsme si původně představovali (Veselovský, 1974). Právě tyto nové poznatky jsou přesvědčivý doklad toho, jak cenný je přínos výzkumů historie chování živočichů jakožto jednoho ze základů marxistické teorie činnosti a poznání.

Výše uvedenou definici chování je třeba specifikovat zejména ve vztahu

2. Evoluce chování u zvířat

K upřesnění pojmu chování a jeho evoluce u zvířat přispěla především etologie, pokládaná za odnož biologie, a zoopsychologie, resp. srovnávací psychologie. U nás jsou známé zejména práce K. Lorenze (1969), Z. Veselovského (1974), v poslední době V. Leonovičové a V. Nováka (1982). Sem je ovšem třeba řadit i nové práce z vývojové psychologie (Schmidt, 1973, aj.). Etologie a psychologie ale již dnes nashromáždily rozsáhlý faktický materiál, kterého možno použít k srovnávacím studiím chování zvířat a člověka. Nutnost výzkumu „historie rozumového chování živočichů" jako jednoho ze základů dialektickomaterialistické teorie poznání a dialektiky vůbec zdůraznil Lenin.[2] K objasnění historie tohoto chování je nezbytné prozkoumat evoluční stupně odrazu na úrovni biologické a psychologické (Linhart a Novák, v tisku).

Na základě analýzy rozsáhlého etologického materiálu navrhují Leonovičová a Novák (1982) tuto definici chování: *Chování je forma aktivní adaptace organismů k prostředí*, směřující k podpoře a upevnění života jedince a druhu; předpokládá udržování vnitřní vývojové rovnováhy cestou aktivního vyhýbání se rušivým vlivům prostředí a aktivní vyhledávání látek nezbytných pro vlastní látkovou přeměnu a vše, co s tím souvisí. Tato obšírná definice zdůrazňuje především schopnost organismů nejen si udržet, ale i zvyšovat v průběhu vývoje dosažený stupeň organizovanosti; to je hlavní znak chování živých soustav a je důležitý pro pochopení specifiky člověka i směru té vývojové linie, která nakonec vedla k vzniku lidské společnosti. Z tohoto hlediska je účelné včlenit do definice chování způsobilost živočichů vytvářet skupiny a jim odpovídající skupinové (resp. sociální) chování.

Je nutno pokud možno přesně vymezit teoretická východiska pro další rozbor chování. V této práci vycházím z principu odrazu a reflexní teorie, rozvinuté zejména školou I. P. Pavlova (1952), nověji především Krušinským (1977) a Firsovem (1970, 1977). Z tohoto hlediska přistupuji k srovnávací analýze vymezeného chování zvířat i činnosti člověka. Shrnu stručně dnes všeobecně uznávané předpoklady. Předně to, že nervový odraz u živočichů, který je základem jejich adaptivního chování a který toto chování řídí, má tři části: aferentní, centrální a efektorickou. Tomu na úrovni nervového reflexu odpovídá anatomický podklad, který je tvořen přinejmenším třemi nervovými buňkami: smyslovou buňkou na povrchu těla, asociačním neuronem v ústřední nervové soustavě a centripetální nervovou dráhou, a motorickým neuronem, efektorem a příslušným zakončením ve svalu. Tímto anatomickým podkladem je zajištěn přenos odrazu — aniž zabíháme do složitých podrobností — od smyslové buňky až do příslušného svalu. Tím se zároveň realizuje shoda mezi odráženým pod-

[2] V. I. Lenin: Filosofické sešity. In: Spisy. Sv. 38. Praha 1960.

pozitivistickém pojetí kauzální výklad lidské činnosti i psychických procesů. Takovýto přístup k pojmu chování je však nesprávný a pro psychologii i pro vědy o člověku nevhodný; svádí totiž psychologické výzkumy mechanistickým směrem. Behaviorismus tudíž nevyřešil otázku, jaké jsou příčiny chování a co je podstatou psychického vývoje člověka, a tím ani otázku, co je předmětem psychologie. Důsledkem toho je výrazný odklon od tradičního behaviorismu v současné době, a to i v USA. Svědčí o tom např. práce Millera, Galantera a Pribrama (1960) o plánech a struktuře chování, kritický postoj k behaviorismu u představitelů teorie umělého intelektu (McCarthy), nověji teorie atribucí (Kelley) aj.

Nedostatky mechanistické S-R teorie uznal *neobehaviorismus*, který připustil, že změny chování nelze vysvětlit pouhým spojením aktuálních podnětů s minulou zkušeností; mezi podnět S a reakci R se nezbytně vkládá aktivní přepracování informace, kterou subjekt přijímá; toto přepracování však nelze převést ve smyslu naivního behavioristického determinismu na pouhé působení minulé zkušenosti. E. C. Tolman (1932) označil tyto aktivní faktory termínem „intervenující proměnné"; v těchto pojmech se projevuje Tolmanova rozporná snaha zůstat behavioristou a zároveň uznat existenci subjektivních psychických jevů. Co však jsou tyto proměnné a jak působí? Tolman je spojuje s pojmy „znak", „znaková struktura", „očekávání" apod. Tyto pojmy vnesly do behaviorismu určité psychologické charakteristiky, které jsou odvozeny z kategorie vědomí. Avšak tímto mísením subjektivistických hledisek bez jasného dialektického výkladu nemohl behaviorismus přispět k vyřešení ani otázky objektivnosti psychiky, ani samotného předmětu psychologie.

Můžeme tudíž shrnout: Behaviorismus jako teoretický systém je nedůsledný dvojím způsobem: předně nebyl schopen vyčlenit psychologický obsah chování; zároveň však ani nebyl s to objasnit chování bez tradičních vnitřních proměnných, tj. neujasnil povahu objektivních kritérií psychiky. Správně upozornil Rubinštejn (1961), že behavioristé znali a uznali jen tradiční pojetí psychiky, které nepokládali za slučitelné s vědou — avšak toto tradiční pojetí psychiky nebyli schopni překonat a nahradit novým. Úporné behavioristické zamítání psychiky a vědomí bylo vyvoláno jejich strachem před „subjektivním", které pokládali za něco nevědeckého. Další vývoj psychologie však ukázal, že nevědecký není sám pojem psychika, aktivita subjektu a vědomí, nýbrž jejich nesprávný, zkreslený výklad. S tímto nesprávným výkladem se setkáváme nejen v tradičním behaviorismu a neobehaviorismu, ale i v nových módních teoriích atribucí (Kelley), v teorii internality a externality (Rotter) a v teorii sociálně kognitivního vývoje (navazující na Piagetovu koncepci) aj. Proto není zdůvodněno vylučovat z vědy ani pojem chování, ani pojem psychika a vědomí; vyloučit je však třeba jejich nevědeckou interpretaci.

ním schématem ve smyslu vstupů a výstupů „černé schránky". Za třetí a především: ukázalo se, že při rozboru chování nestačí omezit se jen na *popis* jednotlivých pohybů a reakcí, resp. na vztahy mezi stimulem a reakcí (tzv. S—R model); behaviorismus se však vlivem svého zúženě pozitivistického chápání objektivnosti, vlivem nedostatečně rozvinutého

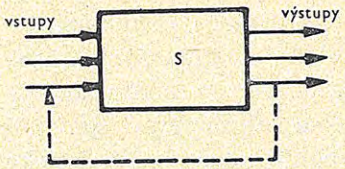

Obr. IV,1: Schematické znázornění behaviorální analýzy.
S — zkoumaný systém

metodologického přístupu na takovýto pouhý popis omezil (viz jeho S—R teorie); psychika i vědomí jsou zde převáděny na „skryté reakce" v mozku člověka. Jde o zúžené chápání objektivnosti, které se podstatně liší od jejího dialektickomaterialistického výkladu; proto přes rozsáhlé výzkumy zůstala otázka, co je podstatou chování, v behaviorismu neobjasněna.

Situaci v psychologii lze v době nástupu behaviorismu charakterizovat tímto způsobem: Staré idealistické chápání vědomí, jak je navrhla introspektivní psychologie, bylo překonáno. Behavioristé se pokusili navrhnout novou koncepci, avšak vlivem svého pozitivistického východiska nebyli s to překonat tradiční subjektivní idealismus — odmítli ve své nejasné teoretické orientaci vědomí jako něco, co nelze „objektivně ověřit", a vyškrtli je z psychologické terminologie. To vedlo k dalšímu omylu: behavioristé neodlišují činnost a chování — znají jen chování, které chápou jako komplex vnějších reakcí na podněty prostředí; přitom někteří behavioristé interpretují chování fyziologicky (N. E. Miller), jiní popisně, operacionalisticky, bez zřetele k fyziologii (Skinner aj.).

Vlivem tohoto metodologického omezení, které se uspokojuje popisem tělesných reakcí, nemohli behavioristé dospět ke skutečné psychologické analýze pojmu chování a nemohli odlišit chování od těch reakcí, které chováním nejsou (např. pohyby žaludku, střev, svalů). Je-li chování, jak říkají behavioristé, „komplexem fyzických reakcí", tu se pojem chování neúměrně rozšiřuje, a to i do oblasti techniky, na práci strojů aj.

Přesto že jde o neadekvátní extrapolaci pojmu chování, nabyl behaviorismus pozitivního ohlasu nejen ve vědách o člověku, nýbrž i mezi přírodovědci a techniky, kteří používají metody *behaviorální analýzy* (viz obr. IV,1) při popisu dění v různě složitých systémech (strojích, automatech). Tato analýza se opírá o zjednodušující výklad termínů vstup a výstup, který jsme kritizovali v II. kapitole (viz obr. II,1). Pozorovatel zde sleduje jen vstupy (podněty) a výstupy (reakce), přičemž pomíjí to, co se děje uvnitř systému; vnitřní děje (např. procesy v mozku, ve vědomí člověka) jsou mu neznámé, jsou tzv. „černou schránkou". Zároveň opomíjí ve svém

novými objektivními metodami, jako je metoda podmiňování, instrumentálního učení, řešení problému aj. Výzkum zde šel dvěma hlavními, koncepčně odlišnými směry: první směr vychází z reflexní teorie a navazuje na princip odrazu (sem atří i Pavlovovo učení o vyšší nervové činnosti, viz kap. III); druhý směr převládá v USA a byl označen jako behaviorismus. V obou směrech byly zavedeny a dosud nebývalým způsobem obměňovány typy a složitost experimentálních situací a úloh.

Na základě výzkumů na zvířatech došli zakladatelé *behaviorismu* (Thorndike, Watson, Hull aj.) k přesvědčení, že bude možno objektivně popsat závislosti chování a učení zvířat za různě složitých experimentálních podmínek (podnětech, úkolech). Behavioristé se zde záměrně vyhýbali termínům „co si živočich myslí, co prožívá", tj. odmítli staré mentalistické pojmosloví a pokusili se vytvořit nejen novou objektivní psychologii, nýbrž i nové vědy o člověku. Experimentální úspěchy vyvolaly dojem, že otázka vzniku vědecké psychologie je jimi vyřešena.

Za této situace se behavioristům zdálo správné přenést pojem chování na člověka a na společnost vůbec; od tohoto rozšíření pojmu chování si behavioristé slibovali, že jim umožní přechod od studia neurčitých jevů vědomí k relativně přesnému objektivnímu zkoumání chování. V tomto vědeckém programu bylo provedeno ohromné množství výzkumů, zejména na zvířatech (hlavně na potkanech), a publikovány tisíce studií a mongorafií o nejrůznějších stránkách chování zvířat i člověka. Behaviorismus, který za *předmět psychologie* uznával jen nebo především chování organismu, se stal na celá desetiletí vládnoucím psychologickým směrem v USA, Kanadě a do určité míry i v Evropě. Vzniká tudíž otázka, jak je možné, že tak vlivný, všestranně podporovaný směr musel po mnoha desetiletích uznat, že se mu jeho vědecký záměr nepodařil. V současné době je behaviorismus pokládán za překonaný. Stručnou odpověď lze shrnout do několika slov: Příčina byla v pozitivistickém základu behaviorismu, v jeho neznalosti a odmítání dialektickomaterialistické metodologie.

Pojem chování v behavioristickém pojetí se tudíž ukázal jako jednostranný, stejně jako jednostranný je výše analyzovaný (viz kap. II) pojem asociace nebo pojem struktura. Tato jednostrannost se projevila zejména trojím směrem. Předně behaviorismus *neujasnil* kritéria objektivnosti, a to zejména v tom, že psychický obsah chování zůstal v behaviorismu nedostupný objektivní registraci (v behavioristických výzkumech, jak známo, se podle vzoru fyziologie často používalo metod EEG, EMG, pletysmografie aj.; avšak tyto metody, svou podstatou fyziologické, registrují jen fyziologické změny jako např. změny v nervových potenciálech při svalovém pohybu). Za druhé: tělesné, resp. fyziologické změny (nervové procesy, svalový pohyb) není možno ztotožnit s chováním organismu. Vědecký výklad chování jakožto systémového jevu totiž předpokládá, že chování je *řízeno* na základě informace o daném prostředí, orientace o něm a adaptace k němu (popřípadě na podkladě existujícího cíle, chápání situace a určité představy o cestě k cíli). Bez těchto složek je pojem chování pouze pasív-

IV. Chování a činnost

K základním kategoriím věd o člověku včetně psychologie patří kategorie činnosti a chování. Obou kategorií se však často užívá nepřesně k označování různých, někdy nesourodých jevů. Např. o chování se mluví u mikroorganismů, rostlin, u technických soustav, mluví se o chování davu apod. Rovněž slova činnost se užívá nedůsledně: mluví se např. o činnosti nebo práci dělníka, spisovatele, o činnosti nervové soustavy, stroje aj. Nedůslednosti vznikají i tím, že se velmi často zaměňují termíny chování a činnost; např. se mluví o chování nebo činnosti člověka, resp. organismu, o chování nebo činnosti technického systému apod., aniž je patrno, v čem je rozdíl mezi obsahy obou kategorií a jaký je jejich vztah k jiným principům a kategoriím. Při analýze této problematiky je proto nutno se opřít o vědecký rozbor, o výzkumy a jejich teoretické zobecnění.[1]

1. Pojem chování a behaviorismus

Koncem minulého století a počátkem 20. století byly nashromážděny výsledky četných výzkumů z oblasti obecné i srovnávací psychologie a fyziologie živočichů. Rozsáhlý výzkum chování a učení zvířat byl prováděn

[1] U nás se touto oblastí zabývají V. Leonovičová—V. Novák v práci Evoluce biologických základů lidského chování (1982), zobecňující nové poznatky biologie. Linhartova monografie Činnost a poznávání (1976a) se zabývá vztahem mezi činností a kognitivními procesy z hlediska obecné a experimentální psychologie; z filozofické analýzy vychází Leontjevova studie Činnost, vědomí, osobnost; z vývojového hlediska vychází Anaňjevova práce Člověk jako předmět poznání (1980a). V současné době je problematika kategorie činnosti, jak dále ukáži, v popředí psychologických diskusí v Sovětském svazu i u nás.

však pojem model nahrazovat princip odrazu. Pojem odraz je totiž, jak jsem rozborem podstaty odrazu i jeho vývojových úrovní prokázal, daleko širší než pojem model; nelze proto (jak se někdy děje) oba pojmy vzájemně zaměňovat. Zvláště důležité je uvědomit si, že odraz je částečná shoda mezi vlastnostmi odráženého předmětu a vlastnostmi, které tento předmět vyvolává v odrážejícím systému (resp. subjektu). Odraz nelze tudíž zaměňovat za schopnost reprodukovat určité vlastnosti.

Studium uvedených systémových vztahů, které se váží jak na problematiku vývoje odrazu i vzájemné jednoty společenského a individuálního vědomí, tak na vztah odrazu ke kategorii činnosti i k sémantické oblasti, je důležité nejen pro samu psychologii, nýbrž pro celou interdisciplinárně koncipovanou soustavu věd o člověku. Zároveň má výše uvedený systémový přístup k významu vývoje člověka, vědomí a činnosti lidí základní metodologický význam pro vytvoření teoretického systému psychologie a může přispět i k hlubšímu rozpracování materialistické dialektiky.

Teoretický a metodologický význam principu odrazu, jehož nejvyšší formou je vědomí, je v tom, že umožňuje vývojovou analýzu psychických projevů od pocitů a počitků až po vědomé myšlení. Analýza postupuje od složité makroúrovně, kdy se myšlení včleňuje do neobyčejně složitých systémů společenských vztahů, jejichž vývoj pomáhá řešit, až k základním jednotkám na mikroúrovni (tj. jednoduchým druhům odrazů, k odrazovým jednotkám). Takto dialekticky chápaná analýza v jednotě se syntézou dovoluje hlouběji pochopit podstatu vývoje psychického odrazu i celé psychiky. Jde tu o nový systémový přístup, který nejen pomáhá odstranit některá dosud vžitá nedorozumění, ale je podnětem k odkrytí nových vztahů a zákonitostí ve vývoji vědomí na psychosociální úrovni, tj. má značný význam heuristický. Ukazuje přitom naprostou neúnosnost idealistických představ v psychologii i filozofii a odhaluje podstatu jejich mylnosti. Analýza jednotlivých úrovní psychického odrazu, opřená o nové experimentální výsledky, zdůvodňuje jednotu všech vývojových stupňů poznání a objasňuje kvalitativní rozdíly mezi nimi. Zvláště plodné výsledky lze očekávat od dalšího důsledného domýšlení principu odrazu se zřetelem k vývojovému principu na základě systémového přístupu.

jevují nejslabší stránky nemarxisticky orientovaných společenských věd včetně psychologie.[42]

Ve významech a hodnotách se tudíž uskutečňuje výše zmíněná dialektická jednota subjektivního a objektivního. Objektivnost významů záleží v jejich společenskohistorické podstatě, jejich subjektivnost záleží ve spojení významu s životní zkušeností a se smyslovým poznáváním subjektu (ať individuálního, nebo sociálního). Významy ve své objektivnosti mohou být relativně lhostejné k různým formám smyslovosti (viz např. významy abstraktních slov, matematické a logické významy). Avšak užívání významů v reálné praxi předpokládá jejich zpětné vztažení k smyslovému základu; realizace praktické činnosti není možná bez vztahu k smyslové a motivační bázi.

Na druhé straně však mohou významy nabývat překvapivě složitých vztahů k smyslovému poznání. Dochází tu k nesmírně bohaté a mnohotvárné syntéze smyslových odrazů a významů; tato mnohotvárnost je mimo jiné podmíněna tím, že znaky, jež jsou nositeli významů, je možno různě kombinovat podle pravidel relativně svobodné obrazotvorné, fantazijní činnosti člověka. Tak je tomu např. v *tvořivé činnosti*, zejména v umění. Umělec vytváří prostřednictvím smyslových odrazů (resp. představ) a významů uložených do slov, tvarů, barev nebo tónů nové obrazy a propůjčuje jim novou, záměrně komponovanou úroveň smyslovosti (viz např. různá barevná „vidění" malířů; Oganov, 1978). Tvořivá činnost by bez tohoto dynamického, na lidském vědomí závislého systému nebyla možná. To ovšem neznamená, že v tvořivé činnosti nehrají důležitou roli nevědomá zaměření včetně intuice, které mnohdy silně působí na směr i způsob kombinování představ, významů a jiných složek uměleckého, resp. vědeckého díla (Pietrasiński, 1972).

Systémový přístup k otázce vědomého odrazu přispívá k objasnění otázky vztahu mezi *odrazem a modelem*. Model pokládáme za určitou (např. znakovou) strukturu, která znázorňuje, popřípadě i vysvětluje zkoumanou objektivní skutečnost; model tudíž podobně jako odraz reprodukuje určité vlastnosti příslušného objektivního originálu. Při modelování jako vědecké metodě je cílem zjednodušit zobrazované vztahy i abstrahovat od vztahů nepodstatných, tak aby model pomáhal při výkladu určitých jevů, při jejich identifikaci apod. Např. systém A s určitými vlastnostmi a stavy a_1, a_2, $a_3 \ldots a_n$ se obrazí v systému B v podobě stavů b_1, b_2, $b_3 \ldots b_n$.[43] Můžeme zde zjistit, zda zobrazení je izomorfní nebo homomorfní apod. Metody modelování lze účelně použít při studiu odrazu i procesu odrážení. Nelze

---

[42] V zájmu stručnosti osvětlím problematiku významů a hodnot podrobněji v souvislosti s rozborem vztahů mezi osobností a společností (viz kap. VII); souvislostí významů s poznávacími procesy se zabývá kap. V.

[43] V. Černík — E. Farkašová — J. Viceník: Teoria poznania. Bratislava 1980, s. 51.

stavu realizovanou ve vnějším světě; tím se jeho představa jakoby *zdvojuje:* je subjektivní a objektivní zároveň. V tomto procesu počátečního rozdvojení na své protiklady a následujícího zdvojení (vytvoření jednoty protikladů) dospívá lidská činnost k nejvyšší úrovni svého uvědomění (A. N. Leontjev, 1978).

Na této nejvyšší úrovni je člověk schopen cílevědomě vytvářet myšlenkové operace, provádět jejich abstrakci, zobecňovat je, zacházet s nimi a ovládat jejich průběh. Vědomí jakožto nejvyšší forma odrazu skutečnosti se zde stává *tvořivou vědomou činností.* V těchto změnách se samo vědomí jako celek staví do protikladu k objektivní skutečnosti, chová se, jako by bylo nezávislé jak na ní samé, tak i na smyslově praktické činnosti.

Tím dospíváme k bodu, kdy se nutně vracíme k tezi, že vědomí je *transformovanou formou společenských vztahů,* tj. že je určitou stránkou psychosociální úrovně pohybu hmoty. Tuto otázku objasnil již Marx (1952), když ukázal nejen na protikladný vztah mezi společenskou praxí a vědomím (resp. teorií), nýbrž když zdůraznil především primárnost smyslové praktické činnosti (viz Teze o Feuerbachovi). Vzájemné vazby v trichotomii subjekt-činnost-předmět se nepohybují ani v začarovaném kruhu, ani nemají své východisko v subjektu nebo jeho duchu, jak prohlašují idealisté, ale jejich hlavní článek je třeba hledat v společenské praktické činnosti. Dialektický materialismus proto nechápe vědomí jako vysvětlující princip, nýbrž spatřuje v něm psychický produkt společenských vztahů. Vědomí je projevem těchto vztahů, subjektivním odrazem společenského bytí a zároveň se v předmětném bytí objektivizuje.

Individuální vědomí tvoří dialektickou jednotu s vědomím společenským, přičemž v této jednotě je společenské vědomí určující, protože je determinováno celým způsobem života společnosti, potřebami, celou společenskou praxí. Tím je podmíněn i vnitřní vztah vědomého odrazu k *významům* a *hodnotám,* např. etickým, estetickým, právním aj. V zájmu stručnosti se omezím na analýzu vzniku a podstaty významů, které jsou důležitými složkami vědomí a které mají jak individuální, tak nadindividuální podobu.

Jak vznikají významy a jakou úlohu plní ve vývoji společenského a individuálního vědomí? Významy jsou odrazem určité skutečnosti a zároveň jsou projevem potřeb a zájmů činného subjektu. Významy, které se fixují v jazyce, nabývají relativně samostatné existence a působí s určitou nezávislostí na jedinci jako „ideální" jevy v podobě etických, kulturních a myšlenkových hodnot. Přitom jsou tyto objektivní významy a hodnoty neustále reprodukovány v hlavách konkrétních individuí. Významy tu plní důležitou úlohu, že zprostředkovávají transformaci „světa o sobě" ve „svět pro člověka". Zde vznikající procesy tvoří důležitou stránku vztahů mezi individuálním a společenským vědomím. Podstatu těchto vztahů je možno pochopit jen na základě principu odrazu — není proto divu, že západní pozitivisticky orientované psychologické teorie pojem význam zkreslují, redukujíce jej na pouhou „reakci na znak". To se zřetelně projevuje v současných *sémiotických* teoriích, poplatných pozitivismu a pragmatickému operacionalismu. Právě v této oblasti se zřetelně pro-

vzájemně působí; to se projevuje v tom, že vědomí je systém nikoli uzavřený do sebe, nýbrž *aktivní otevřený systém*, který se neustále vyvíjí řešením nových úkolů a problémů a v němž se uplatňují zákony jednoty a boje protikladů i negace negace.

Odhalení zákonitosti psychických procesů, jejich kvalitativních úrovní a dialektických změn jejich vývoje, je podmínkou nejen pro pochopení vzniku vědomí, nýbrž i pro výklad jeho systémové skladby. Nedostatkem pozitivistického strukturalismu a pozitivistické teorie systémů je to, že popisuje celky a jejich části povrchně, velmi často bez zřetele k zákonu jednoty a boje protikladů a k zákonu negace negace. Zejména pro vědomí platí, že podstatou dialektiky je, jak zdůrazňuje Lenin, „... rozdvojení jednoho a poznání jeho protikladných částí... Totožnost protikladů (snad by bylo správnější říci jejich „jednota") je uznání objevení rozporných, *vzájemně se vylučujících*, protikladných tendencí ve *všech* jevech a procesech přírody (včetně ducha i společnosti). Podmínkou poznání těchto procesů světa v jejich „samopohybu", v jejich spontánním vývoji, v jejich živoucím životě je poznávání těchto procesů jakožto jednoty protikladů."[41]

Leninem uvedené zákony materialistické dialektiky, které mají na úrovni lidského vědomí své specifické rysy, jsou v psychologii i ve vědách o člověku vůbec dosud neuspokojivě rozpracovány. Upozorním stručně jen na hlavní z nich. Výchozím zde je, jak jsme výše uvedli, rozdvojení na *odraz* (v tomto případě *vědomý odraz*) a na *odrážený objekt*. Vzniká tím protiklad „ideálného" (myšlenek, idejí člověka) a reality, mezi nimiž může vzniknout značné napětí, skutečný boj, zejména v tom případě, když reálná skutečnost člověka neuspokojuje a člověk, resp. skupina lidí nebo celá společenská třída, se rozhodne danou skutečnost změnit; vědomí, světový názor, filozofie a věda se v tomto případě stavějí kriticky k dané sociální realitě (např. buržoaznímu řádu) a jsou výrazem rozhodnutí a vůle pokrokových lidí daný řád negovat, přetvořit (Oganov, 1978). Vědomí zde nejen odráží, ale přetváří a přímo vytváří novou skutečnost. Tyto základní vztahy mezi vědomím a společenským bytím se postupně rozvíjely v historickém vývoji společnosti.

V rovině individuálního vědomí a činnosti člověka se vnitřní protikladnost jeví novým způsobem: představa řídící činnost se zhmotňuje v předmětě, vede k jeho přetvoření — tím nabývá své druhé, „objektivované" existence, jež je vlivem svého zpředmětnění dostupná smyslovému vnímání. Zde nastává nové, lze říci sekundární rozdvojení na subjekt a objekt; o *sekundárním rozdvojení* zde mluvíme proto, že zde nejde o objekt přírodní, ale vytvořený člověkem, jeho prací. Vznik tohoto objektu — a šíře nové „lidské přírody" — vzniká prací lidských hlav a rukou, předpokládá představu cíle, jež je potom jako výsledek činnosti materializován v objektu. Rovněž sama činnost člověka se zde rozdvojuje: předně se stává jeho vnitřní *tvořivostí*, hrou jeho intelektuálních sil; za druhé se pro vědomí subjektu (dělníka jakožto výrobce produktu, řezbáře jakožto výrobce uměleckého díla apod.) stává činnost předmětnou činností, prostředkem, jak pomocí úkonů a operací dosáhnout požadovaného cíle. Zároveň s tím dochází k tomu, že subjekt může dík své činnosti vidět svou před-

[41] V. I. Lenin: Filosofické sešity. In: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 365—366.

Na tento specifický rys kategorie vědomí upozorňuje již Vygotskij, který uvádí, že existence soustavy pojmů je vnitřně spjata s *uvědomováním vlastní myšlenkové činnosti;* píše: „Uvědomování a soustavnost jsou synonyma . . .[40] Vědomé pochopení vzájemných souvislostí je podle něho spjato se zobecňováním, tj. s uváděním jevů do vzájemného, třeba na začátku ne dosti jasného vztahu. Naopak neuvědomování znamená nedostatek zobecnění, tj. nerozvinutost systémových vztahů. Je tu však další aspekt: uvědomování myšlenkových operací je zákonitě spojeno s těmi strukturami symbolických procesů, které jsou podmínkou rekonstrukce myšlení na vyšší úrovni reflexívního zobecňování a abstrakce. Tato nová úroveň, podmíněná vznikem sebeuvědomování (autoreflexe) a tím i kvintárním odrazem skutečnosti, do sebe integruje smyslové poznání jako svou nezbytnou součást.

Bylo by chybné převést tyto kvalitativně nové procesy, které leží v základech vědomí, jen na vyšší úroveň signalizace (na tzv. signální soustavy). Jde tu naopak o hlubší systémový proces, který vnitřně souvisí se společenskou determinací činnosti člověka a který vede k *uvědomování sebe sama* nejen v podobě obrácení vědomí člověka ke své vlastní činnosti, ale i ve smyslu *ovládání svých vlastních psychických procesů.* Podstatné jsou dialektické vztahy, které zde vznikají a na základě kterých je tato úroveň uvědomování možná: předně nová úroveň vzniká působením zákona negace negace; sebeuvědomování se přitom vyvíjí v dialektickém protikladu k objektivní skutečnosti, ale zároveň vede k hlubšímu sjednocení člověka se světem. Tezi, že lidské vědomí je *uvědomovaným bytím,* je tedy nutno chápat v systémových souvislostech, které mají specificky psychologické základy (viz vztah mezi psychickými procesy a jejich výsledky).

Individuální vědomí není tudíž zrcadlovým odrazem objektivní skutečnosti, nýbrž záleží jak v uvědomování si vlastních myšlenkových postupů, motivů a cílů jednání, tak v jejich ovládání. Jde tu o procesy sebepoznání, sebeuvědomování, autoreflexi. Tyto procesy lze nejlépe objasnit na příkladě vyšších forem lidského myšlení: rozlišujeme abstrakci a zobecnění *vlastních myšlenkových operací* od abstrakce a zobecnění vlastností věcí. Jde tudíž o dva *odlišné cykly* vývoje vědomého poznání a myšlení: první cyklus se vytváří na podkladě empirické úrovně abstrakce a zobecňování vlastností věcí, která má zpravidla praktickou, spontánní povahu; nad ním se vytváří kvalitativně nová úroveň logického myšlení, která záleží v zobecňování a abstrahování výsledků vlastní činnosti a vlastních myšlenkových operací. Na této nové úrovni získává člověk schopnost ovládat nejen vnější svět, nýbrž i svůj vnitřní svět, sebe sama. Oba vývojové cykly na sebe

[40] L. S. Vygotskij: Myšlení a řeč. Praha 1971 (v rukopisu 1934).

jména s vytvořením protikladu mezi prací fyzickou a duševní, se poznání a vědomí vyčlenily z materiální produkce a získaly relativní samostatnost (Černík et al., 1980). Vědomý poznávací odraz stále zřetelněji plnil regulační funkci ve vztahu k činnosti, prostřednictvím které subjekt přetváří předmětnou skutečnost (vytváří určitý produkt apod.). Aktivita vědomého odrazu je podmíněna tím, že vědomí a poznání se utvářejí jako moment společenské praxe (viz princip jednoty vědomí a činnosti).

Z tohoto nového systémového hlediska přistupujeme k analýze *vzniku vědomí* a jeho *aktivní, řídicí úlohy*. Historickou nutnost vzniku vědomí spatřujeme v tom, že v procesu antropogeneze se zásadně změnily sociální a výrobní vztahy: adaptivní chování zvířat bylo i v tomto dějinném procesu transformováno v produktivní pracovní činnost, která je specifická pro člověka. V poznání a činnosti se mimořádně rozvinul *rozporný* vztah mezi produktem (výsledkem), k němuž činnost směřuje a který jakožto produkt sice aktuálně ještě neexistuje, a mezi představou tohoto produktu v hlavě člověka. Představa, jež v sobě zahrnuje aspekt cíle, je zárodkem *plánu* činnosti. Aby představa mohla plnit funkci plánu jednání, musí být relativně správným (pravdivým) odrazem skutečnosti. Psychologie, která tuto stránku odrazu podrobně prozkoumala (Linhart, 1976a), ukázala, že odraz musí mít a má ještě jednu další vlastnost: musí existovat pro subjekt tak, aby s ním mohl pracovat, např. rozčlenit jej na složky (myšlenkové operace) a provádět s těmito komponentami takové úkony, aby práce byla efektivní, aby člověk mohl dosáhnout žádaného cíle. Z četných experimentálních výzkumů (viz např. tachystoskopická technika, metoda podmiňování, diskriminačního a pojmového učení, identifikace aj.) plyne, že psychický odraz se uskutečňuje na různých, kvalitativně odlišných úrovních; přitom toliko nejvyšší z těchto úrovní má povahu vědomého poznávacího odrazu (Linhart, 1976a). Právě tato vědomá úroveň má v činnosti subjektu (resp. kolektivu lidí) rozhodující úlohu při přetváření světa.

V pracovním procesu vznikly podmínky pro další kvalitativně novou transformaci ve způsobu činnosti a poznávání člověka: člověk nabyl schopnosti ve svém vědomí odrážet nejen vlastnosti objektivního světa, nýbrž i vlastnosti své vlastní, k předmětům vnějšího světa zaměřené činnosti (tj. předmětné činnosti). Z vývojového hlediska navazuje tento specifický druh odrazu na akční odraz (viz kap. III,3). A. N. Leontjev (1978) mluví v této souvislosti o nové formě vědomého odrazu, tj. o formě *„vědomí-činnost"*, která pozvedá lidské myšlení na novou úroveň: umožňuje nový druh myšlenkové abstrakce — abstrakce na podkladě uvědomování vlastních myšlenkových operací, které jsou velmi důležité v rozvoji logiky a matematiky. Přitom ovšem operace, ať jako složky činnosti nebo myšlení, jsou zprostředkovaným odrazem objektivní skutečnosti. Tímto dialektickým pojetím se zároveň překonává starý aristotelský výklad abstrakce.

ného percepčního odrazu vlivem citového a motivačního vzruchu závisle na určité již dříve vytvořené zkušenosti apod. Rovněž pojem existuje nikoli izolovaně, nýbrž pouze prostřednictvím soustavy pojmů; např. každý pojem má svůj protiklad v pojmu polárním (krásný-ošklivý, jednota-boj, aj.); kromě toho je každý pojem součástí určité třídy, přináleží určité kategorii apod. I na nejvyšší úrovni pohybu, jíž jsou poznávací procesy a vědomí, se tudíž plně uplatňuje princip vzájemné souvislosti a protikladné jednoty. Vědomí jako systém se vyznačuje nejen vnitřní spojitostí a vztahy mezi složkami, které jej tvoří, nýbrž i dialektickou jednotou s objektivním světem, který vědomí v sobě odráží.

Při výzkumu vědomého odrazu používáme *vývojový a systémový přístup*, který jediný může vysvětlit příčiny vzniku vědomí a jeho místo v životě společnosti i v ontogenezi člověka. Pro psychologii a pro vědy o člověku vůbec je zvláště důležité, aby systémový přístup vycházel — jak o to usilujeme i v této studii — z principů a kategorií materialistické dialektiky (Zelený, 1972, Čechák, 1978). Právě tím se zásadně odlišuje námi rozpracovávaný systémový přístup od současných pozitivistických systémových teorií (Mesarovič aj.).

V praktickém životě se tento dialektický systémový přístup projevuje tak, že vědomé poznání objektivní skutečnosti je nezbytnou podmínkou toho, aby se lidé mohli správně rozhodovat, adekvátně reagovat na vlivy vnějšího světa a ovládat jej. Z této základní materialistické teze plyne: to, co v předmětném světě vystupuje pro subjekt jako objekt a vnější podmínky, které určují jeho činnost, musí být odráženo, vnímáno, pamětně uchováno a chápáno, tj. musí nabýt podoby představ, postojů, významů, pojmů a myšlenek. Zároveň s poznáváním a ovládáním objektivního světa se před člověkem v jeho dlouhém historickém vývoji otevřela oblast jeho subjektivního světa a jeho vědomí, které jsou neméně složité než reálný svět, v němž člověk žije.

Z hlediska systémového přístupu je zde nutno přednostně vyřešit čtyři základní problémy: a) vztah mezi duchovní a materiální produkcí společnosti; b) v čem záleží aktivita psychického odrazu a aktivní řídící úloha vědomí; c) objasnit vědomí jako subjektivní produkt, jako transformovanou formu projevu společenských vztahů; d) vztah kognitivního odrazu k významům a hodnotám.

Výklad aktivity psychického odrazu nezačíná, jak se někdy v psychologii i biologii uvažuje, u samotného subjektu, nýbrž je nutno vycházet z toho, že vědomí a poznání jsou vnitřním momentem *společenské praxe*, materiální produkce společnosti. Na jejím základě se formuje duchovní produkce, utváří se společenské a individuální vědomí lidí jakožto odraz materiálního bytí lidí. Duchovní život a poznání se původně vyvíjely jako neoddělitelný moment materiální produkce; s vývojem dělby práce, ze-

správný nebo nesprávný. *Úsudek* je myšlenkový postup, při němž se ze soudů (resp. výroků, premis) vyvozuje nový výrok (závěr, důsledek), který z nich logicky vyplývá; myšlenkový postup se uskutečňuje podle pravidla logického vyvozování. Úsudek je ta forma myšlení, jejíž pomocí poznáváme na podkladě pojmů a soudů svět na úrovni abstrakce. Podmínkou správnosti úsudku není jen pravdivost premis, ale i přesnost logického postupu. Podle formy se úsudek dělí na více druhů; hlavní jsou deduktivní a induktivní úsudky. *Myšlenka* je pak ještě výše nadřazený poznávací pochod, který spojuje, srovnává a vzájemně hodnotí úsudky spolu se všemi ostatními pojmy, soudy a složkami poznávacího procesu; myšlenka je syntézou těchto složek na podkladě dialektické jednoty sociálního a individuálního vědomí a se zřetelem k potřebám praxe.

Myšlení je velmi složitý integrovaný odraz skutečnosti (na rozdíl od jejich neintegrované aktivity, jako jsou např. sny), který má základní úlohu v řízení nejen individuální, nýbrž i společenské činnosti. Schopnost myslet se vyvinula tím, že lidé byli nuceni při svém způsobu života, zejména v práci, řešit stále složitější problémy (tj. rozporné situace) a využívat při tom dříve vytvořené, ve společenském vědomí zobecněné zkušenosti. Myšlení je produkt dlouhého historického vývoje člověka. Pokládáme je za *zobecněný, společenskými znalostmi zprostředkovaný proces odrážení skutečnosti,* který se uskutečňuje na podkladě řeči a který umožňuje, aby poznání pronikalo od jevové stránky skutečnosti k její podstatě. Myšlení tím vstupuje do vztahu nejen k jazyku, ale i k logice (zejména k dialektické logice) a k informačním procesům. Zároveň se myšlení jakožto završení poznávacího (racionálního) cyklu vrací do praxe, kterou nejen přetváří, ale v níž je zároveň verifikována jeho pravdivost.

Myšlení jakožto systémově organizovaný proces je dialektickou *jednotou subjektivního a objektivního.* Aktivita poznávajícího subjektu se projevuje v aktivním vztahování odrazu k odráženému předmětu. Na úrovni vědomého poznání subjekt nejen dává do vztahu odraz a odrážený předmět, nýbrž uvědomuje si tento vztah i svou činnost, kterou na předmět působí (v tom je kvalitativní rozdíl od instinktivního chování). Obsahem vědomého poznávacího odrazu je myšlený objekt. Tím zároveň vzniká kvalitativně nová vztahová úroveň mezi ideálním a materiálním.

8. Systémový přístup k analýze vědomí

V psychických procesech, zejména na úrovni vědomí, může existovat jednotlivý stav pouze prostřednictvím *soustavy* druhých procesů a stavů. Např. představa žádaného předmětu vzniká na podkladě složitě zakódova-

přetvořen v lidský, přes všechnu podobnost mnohem větší a dokonalejší".[38] S tímto rozvojem společenské práce a zároveň s rozvojem mozku souvisí, jak jsme výše uvedli, vznik aktivního odrazu, schopnost záměrné, plánovité činnosti, a tedy i představivosti. Engels v této souvislosti uvádí: „Zvíře pouze *používá* vnější přírody a vyvolává v ní změny jen svou přítomností; člověk ji změnami činí užitečnou pro své účely, *ovládá* ji. A to je poslední, podstatný rozdíl mezi člověkem a ostatními zvířaty, a je to opět práce, která způsobuje tento rozdíl."[39]

Při analýze úlohy představivosti ve vývoji poznání a myšlení vyvstaly dvě otázky: Jsou představy samy o sobě především výsledkem senzorického plánu poznávacích aktivit (tj. vznikly z vjemů, jako stopy po dřívějších vjemech)? Nebo mají představy činnostní povahu založenou na interiorizaci plánu sociální a individuální činnosti?

Marxistická psychologie na rozdíl od elementové metodologie, rozšířené v psychologii zvláště asocianismem, podtrhuje činnostní povahu představ. Dřívější asocianismus jednostranně zdůrazňoval jejich senzoriální základ, tj. omezil se toliko na analýzu souvislostí mezi představováním a vnímáním (asocianistická psychologie v důsledku toho přecenila subjektivisticky interpretovaný vztah představování a vědomí). Představivost jako vyšší psychická funkce však vznikla na základě mechanismů odrazu a v návaznosti na společensky determinovanou činnost, zvláště v její předmětné formě. Sepětí představivosti a předmětné činnosti umožňuje hlouběji objasnit vznik nové úrovně strategií při řešení problémových úloh, které v sobě obsahují jak senzoriální, tak myšlenkové prvky (Linhart et al., 1981).

Tato nová úroveň odrazu v sobě skrývá další vývojové možnosti. Objektivní i subjektivní podmínky (pracovní kooperace, znaky, řeč aj.), které facilitovaly vznik vědomých představ, zapůsobily pozitivně na rozvoj poznávacích procesů. Ve složitých pracovních procesech se spolu s vědomím a s rozvojem řeči vytvářela kvalitativně nová forma vědomého poznávacího odrazu — *myšlení*. Základní poznávací procesy v myšlení jsou analýza, syntéza a abstrakce; při myšlenkovém řešení problému člověk vytváří hypotézy, které verifikuje praxí, resp. experimentem. Myšlení sestává z řady vzájemně nadřazených úkonů, z nichž nejvýznamnější jsou soud, úsudek a myšlenka. *Soud* ve své specifické formě, opírající se o významy a pojmy, odráží vlastnosti a vztahy v objektivní skutečnosti; soud vyjadřuje určitý postoj subjektu k objektu a je spojen s jednáním člověka. Může mít např. povahu hodnocení dvou nebo více vjemů z hlediska činnosti člověka. Soud, mající svou objektivní i subjektivní stránku, může být

---

[38] B. Engels: Dialektika přírody. Praha 1950, s. 150.
[39] Ibidem, s. 169.

a proces nazýváme vnímání). Základním teoretickým problémem psychologie vnímání je to, jakými procesy, na podkladě jaké syntézy vzniká tato *nová kvalita* a jak je zajištěna adekvátnost smyslového odrazu ve vztahu k odráženému objektu, tj. jak vzniká *shoda* vjemu se skutečností. Při vzniku vjemu se uplatňují asociační neurony a s nimi spojená orientační činnost v podobě exploračních pohybů (např. pohyby očních svalů, pohyby hlavy, popřípadě i pohyby celého těla). Na úrovni živočichů má vnímání vrozeně reflexní charakter — příslušné vrozené reflexy, které jsou základem zrakových, chuťových, čichových, sluchových a jiných vjemů, vznikají fylogeneticky na principu přírodního výběru vzhledem k vysoké selekční hodnotě přesného odrazu skutečnosti.

U člověka se vnímání liší od počitku zejména ve třech směrech: a) předně v tom, že nezůstává při pouhé smyslové reprezentaci, ale jde o východisko pro činnost, kterou subjekt sleduje určitý cíl; b) za druhé v tom, že jde o aktivní psychický odraz, při němž dochází na podkladě paměťově uchované individuální zkušenosti a za účasti slovního označení předmětů k syntéze (srovnávání) daného odrazu s odrazy dřívějšími, a tím k vytváření nového odrazu na vyšší úrovni; c) konečně v tom, že nastává sémantická organizace vnímaného materiálna především v tom smyslu, že postihuje komplexnější souvislosti v poznávané skutečnosti; zároveň bývá často zjednodušen ve vztahu k tomu, co je pro daný organismus nejvýznamnější vzhledem k jeho předchozí zkušenosti a v souladu s právě probíhající činností. Vnímání člověka je tudíž systémový proces, který záleží v řadě specializovaných úkonů: v rozlišování, srovnávání, zobecňování a třídění, které výběrovým způsobem řídí výsledné odpovědi.

Důležitou složkou vnímání jsou zpětné vazby v podobě propriocepce a interocepce z výkonných orgánů (zejména svalů včetně svalů spojených s orientační činností), které přinášejí do nervových center odraz průběhu a výsledku uskutečňovaného účinku (koncové reflexní části jednotky funkčního systému). Zejména propriocepce, která má charakter zpětnovazebních informací o činnosti výkonných orgánů (např. ruky), přináší do centra víceméně úplný obraz působení vnějšího prostředí na stav těchto orgánů. Syntézou všech těchto složek na různých úrovních funkčního systému vznikají pak *komplexní vjemy*, např. vnímání času, prostoru, perspektivy aj.

Na základě vjemů jsou vybavovány představy, které jakožto zobecněný obraz předmětů vznikají bez jejich přímého působení na smyslové orgány na základě stop uchovávaných v paměti. Schopnost vytvářet *představy* (představivost) se rozvinula teprve u člověka a souvisí vnitřně se vznikem té nové kvality, kterou nazýváme vědomí. Představivost znamená kvalitativně novou úroveň ve vývoji psychického odrazu a psychiky vůbec — je základem samostatnosti a relativní nezávislosti vnitřního života člověka. Subjektivistická psychologie (Brentano aj.) tuto schopnost jednostranně zdůraznila a vykládá ji idealisticky.

Základem toho, že se člověk tak výrazně liší od jiných živočichů, není nějaká vyspekulovaná aktivita v podobě představivosti, jak uváděli introspektivně orientovaní psychologové, ale to, že dva základní společenští činitelé — práce a později řeč — způsobili, že „mozek opice byl ponenáhlu

počitků a že z nich se asociacemi tvoří složitější vědomé celky. Záhy se však ukázalo, že tomu tak není; nejen myšlení, ale i počitky a vjemy dospělého člověka jsou již při svém vzniku vědomé. To vyjadřuje A. N. Leontjev (1978) termínem *„smyslová tkáň vědomí"*, která vzniká smyslovým odrážením objektivní skutečnosti, jímž myslící člověk odhaluje svět prostřednictvím svých smyslových orgánů v jeho materiální zákonitosti. Povahu tohoto smyslového odrazu vystihl Lenin,[37] když charakterizoval počitek jako výsledek působení předmětů hmotného světa na naše smyslové orgány a když ukázal na dialektiku přechodů od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi.

Ve shodě s tímto Leninovým vymezením považujeme počitky za psychický odraz, který spolu s vjemy tvoří smyslovou tkáň vědomí. Je třeba si ovšem uvědomit, že již v podstatě pojmu počitek i vjem je obsažen introspektivní přístup. Jen na základě introspekce totiž víme, že složité vzruchy smyslových buněk vyvolávají specifické počitky, které označujeme tímto termínem. Psychofyzika (Bardin, 1976, Zabrodin a Lebeděv, 1977), která se zabývá experimentálním studiem vzájemných vztahů mezi podnětem, počitkem a reakcí na podkladě introspekce i objektivního měření, stanovila tři hlavní vlastnosti počitku: jeho obsah (závisející na odráženém předmětu), jeho intenzita a jeho trvání. Z teorie odrazu dále vyplývá, že počitky jakožto jednoduchý smyslový odraz určitých stránek věcí odpovídají aferentní složce reflexního procesu. Výzkumy v Pavlovových laboratořích upřesnily tyto závěry; Bykov a Pšonik (1949) objasnili souvislost počitku s komplexními podmíněně reflexními ději, které jsou soustavou signálních odrazů uskutečňujících se v mozku.

Z hlediska fyziologie nervové soustavy tu jde o podnětové aferentní vzruchy, které teprve při opakovaném spojení s určitými vrozenými (nebo jinými podmíněnými) reflexy mohou mít za následek nějakou činnost a mohou vstupovat do vědomí. Lze předpokládat, že tyto vzruchy pronikají na úroveň asociačních neuronů, neboť se stávají ve větší nebo menší míře součástí smyslového odrazu, jenž je uchován v paměti a může být vědomě vybaven. Na základě paralelního a následného zmnožování nervových drah, které jsou důležitou podmínkou pro vznik soustavy odrazů (viz kap. III,1), je možno říci, že již počitky jsou systémovým odrazem v příslušných analyzátorech nervové soustavy; výsledný odraz v podobě počitku zpravidla nemá bezprostřední vyústění v motorickém ději (efektoru). Prostřednictvím smyslových odrazů včetně hmatových počitků (ohmatávání objektivních věcí apod.) si člověk uvědomuje, že svět kolem něho existuje objektivně, nezávisle na jeho vědomí. V lidech tak vzniká živelně materialistický postoj, který třeba upevnit a zdůvodnit na základě vědeckého světového názoru.

Kvalitativně novou úrovní psychického odrazu jsou *vjemy* (jejich vznik

---

[37] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 14. Praha 1958, s. 45.

neznamená jeho zúžení, ale naopak významné rozšíření a obohacení: každý jedinec tak může svou tvořivou činností vnést významný vklad do dalšího vývoje společenského vědomí a hodnot společnosti. Základním předpokladem objektivizace společenské a individuálního vědomí všech stupňů poznání (včetně vědy) je *praxe* (pracovní proces, vytváření výrobních prostředků aj.). Studium těchto psychosociálních procesů má základní význam koncipování marxistické soustavy věd o vývoji člověka.

7. Vývojové stupně psychického odrazu

(Od smyslového poznání k vědomému myšlení)

Poznání podstaty kteréhokoli jevu, nejobecnějších forem jeho souvislostí vyžaduje, abychom objasnili základní zákonitosti jeho vývoje. To platí nejen při studiu jevů objektivního světa, ale i při studiu poznání a vědomí, které objektivní svět odráží. V této kapitole podám stručnou charakteristiku *vývojových stupňů* psychického odrazu; vycházíme z toho, že právě ve schopnosti stále dokonaleji a aktivněji odrážet objektivní skutečnost se nejzřetelněji projevuje vzestupná linie vývoje psychiky, vědomí i osobnosti člověka.

V úvodu upozorním na dva předpoklady přehlížené starší psychologií. Je to předně *systémový* přístup, který je zde nutný proto, že mozek sám, sestávající z nesmírně složitých sítí neuronů, působí jako jednotný dynamický systém. Systémové hledisko, zdůrazněné veškerou současnou neurofyziologií a neuropsychologií (I. P. Pavlov, Bernštejn, Lurija, Radil aj.), je zdůvodněno všemi výsledky současného studia mozkových funkcí; jak jednotlivé funkce, tak všechny jejich složky působí v organické jednotě a jsou zaměřena na konečný, výsledný efekt. Někdy se však systémový přístup, který se nutně opírá o princip všeobecné souvislosti (včetně determinismu), zaměňuje za úzce chápanou účelovost chování (E. C. Tolman, Bühlerová); to může vést ve svých důsledcích k idealisticky chápané teleologii (vitalismus, holismus). Marxistická psychologie překonává tyto jednostranné tendence, které se projevují i v soudobém strukturalismu a existencialismu; vychází přitom z principu odrazu, který důsledně spojuje s principem vývoje, s existencí zákonitých vývojových stupňů od smyslového odrazu až k myšlení.

Druhý předpoklad je spojen s tím, že vývojová psychologie se již od počátku setkávala zejména v ontogenetických výzkumech s rozporem, který nelze pochopit bez dialektického přístupu: starý asocianistický model předpokládal, že existují jakési nevědomé psychické elementy v podobě

se bezprostředně smyslový dojem o tomto předmětu spojuje s určitým, ve společenské zkušenosti vypracovaným a fixovaným pojmovým i slovním označením. Individuální významy, vznikající na základě odrazu daného předmětu a jeho vztahu k potřebě člověka i k cíli jeho činnosti, se tu spojují s obecnými společenskými významy (pojmy); dík tomu je daný předmět uvědomován jako něco, co svými vlastnostmi patří k určité skupině (třídě) jevů (např. nástrojů). Uvedený příklad ukazuje, že uvědomování předmětu (jevu) se uskutečňuje tím, že se tyto předměty odrážejí v systému myšlenkových *zobecnění*, která si dítě osvojuje ve své sociálně podmíněné ontogenezi. Důležitou vlastností těchto zobecnění je to, že jsou nekonečně bohatší než pouze individuální praktická zkušenost jedince; zahrnují nejen širší okruh jevů skutečnosti, nýbrž jsou i jejich hlubším a dokonalejším odrazem (Smirnov, 1961).

Posud málo je tato problematika objasněna z hlediska konkrétní psychologické analýzy *práce*, která je včleněna do reprodukčních cyklů společenské praxe. Základní cyklus, jehož důležitost znovu zdůraznil Sève (1976), lze charakterizovat takto: lidská práce (např. ve výrobním procesu) vyžaduje, aby její výsledek existoval již dříve v mysli výrobce ve formě vědomé představy (obrazu). K tomu, aby bylo možno zhotovit výrobek (věc), vystavět dům apod., je třeba vidět ve svém vědomí před sebou to, co má být výsledkem pracovního procesu; práce dále vyžaduje, abychom si uvědomili i různé vnější podmínky, jimž musíme přizpůsobit své jednání. Jde tu o nejvyšší formu vědomé regulace činnosti, která se vytváří v pracovním procesu. Na tuto skutečnost upozornil již Marx ve své známé paralele instinktivního chování včely a cílevědomé činnosti stavitele.[36]

Otázku vědomé regulace činnosti zkresluje pragmatický operacionalismus, který buď převádí vědomí na jakési sekvenční struktury operací, nebo vědomí vůbec odmítá. Činnost je v pragmatickém pojetí chápána individualisticky, řídí se subjektivními zájmy jedince. Operacionalismu je poplatná i Piagetova (1970, 1971) teorie kognitivního vývoje, vycházející z konstruktivismu a zdůrazňující úlohu myšlenkových operací. Zúžený operacionalistický a konstruktivistický přístup nedoceňuje úlohu společenského vědomí jakožto odrazu společenského bytí.

Dialektika vztahů mezi společenským a individuálním vědomím ovlivňuje tedy významně vývoj člověka jako subjektu činnosti a osobnosti. Subjektem společenského vědomí je celá společnost, resp. společenská třída, přičemž její nejuvědomělejší část se stává avantgardou jak při praktickém, tak duchovním osvojování i přetváření světa. Individuální vědomí jedinců se vyvíjí a formuje jako součást tohoto společenského vědomí. To ovšem

---

[36] K. Marx: Kapitál. 1. Praha 1954, s. 197.

vědy, která se studiem znaků zabývá — *sémiotiky*. Sémiotika přispívá k objasnění vztahu znakové funkce psychiky a vědomí i vztahu mezi odrazem a znakem a informačními procesy. Dialektika vztahů mezi individuálním a společenským vědomím je zkreslována nesprávnými, zejména agnosticko-pozitivistickými názory, že znaky a významy nezávisejí na objektivní skutečnosti, že poznání je pouhá kombinatorika znaků, v níž hlavní úlohu mají nikoli odrážená skutečnost, ale formálně logická a sémantická pravidla.[33] Pozitivistické pojetí znaků jako agnosticky chápaných „hieroglyfů" oprávněně kritizoval Lenin (1958).

Na rozdíl od pozitivismu a jeho agnostické sémiotiky zdůrazňujeme dvě základní zákonitosti: předně to, že individuální a společenské vědomí jakožto odraz skutečnosti do sebe neustále vstřebávají historické zkušenosti lidstva; za druhé to, že vědomí se utváří ve společenské praxi a stále dokonaleji praktickou činnost řídí. Tyto zákonité vztahy jsou vyjádřeny v Rubinštejnově (1961) principu *jednoty vědomí a činnosti*. Praktickým uskutečňováním vědomých cílů přetvářejí lidé přírodu, společnost a tím i sebe sama. V tomto smyslu řekl již Lenin, že „. . . vědomí člověka objektivní svět nejen odráží, nýbrž jej i tvoří".[34] Je to právě materiální jednota světa, která činí pochopitelným nejen to, že vědomí může na objektivní svět aktivně působit, nýbrž i to, že spolu s rozvojem společnosti se měnilo i společenské a individuální vědomí a celý duchovní život společnosti.

V tomto vývoji člověk překročil biologické hranice, přestal být pouhým organismem a stal se *subjektem* své cílevědomé činnosti a posléze i osobností, jejíž podstatnou vlastností je vědomí, uvědomování sebe sama jako subjektu společensky odpovědné činnosti. Osobnost je tudíž výsledkem společenskohistorického vývoje. V souvislosti s utvářením osobnosti se měnila celá struktura psychiky člověka. „*Smysly* společenského člověka," uvádí Marx,[35] „jsou *jiné* smysly než člověka nespolečenského; teprve předmětně rozvinuté bohatství lidské bytosti zčásti teprve rozvíjí, zčásti teprve vytváří bohatství subjektivní *lidské* smyslovosti, muzikální ucho, oko pro krásu formy, zkrátka *smysly* schopné lidských prožitků, smysly potvrzující se jako *lidské* bytostné síly . . . *Utváření* („Bildung") pěti smyslů je práce celých dosavadních světových dějin." Na výbavu jednotlivých smyslových orgánů navazují specifické lidské potřeby, city, motivy, způsoby psychické regulace a vlastnosti lidské vůle.

Na změny lidské smyslovosti, jak je výstižně charakterizoval Marx, navazují další změny v *kognitivních procesech*. Uveďme příklad: Vědomý odraz nějakého jedinečného předmětu (např. pilníku) je proces, v němž

---

[33] Viz též příští kapitola (III,7).

[34] V. I. Lenin: Filosofické sešity. In: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 213.

[35] K. Marx: Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844. Praha 1961, s. 98—99.

člověka". Dále sem patří *ideologie*, která je soustavou teorií a názorů, v níž se určitá třída vyjadřuje a uvědomuje si své ekonomické a společenské postavení a své zájmy (k formám ideologie patří politické, právní, morální aj. názory. Vznik marxismu znamená základní převrat v ideologii: ideologie se stává vědeckým základem socialistické revoluce a výstavby socialistické společnosti. Důležitou složkou společenského vědomí je dále *věda*, která v sobě soustřeďuje racionální, teoretické poznání skutečnosti za účelem jejího praktického přetváření a ovládnutí; věda se stala — zejména ve spojení s technikou — významnou společenskou a výrobní silou.

Základní stránkou vědomí je *poznávací vztah* subjektu (individua, společnosti) k objektivnímu světu. Primární podmínkou všeho poznání včetně vědeckého, jak ukázal poprvé Engels,[31] je to, že lidské myšlení — a to společenské i individuální — se řídí týmiž základními zákonitostmi jako ostatní objektivní svět. Z tohoto monistického hlediska vyplývá *shoda* mezi poznáním a objektivní skutečností; tato shoda není úplná, je relativní, tj. lidé se v historickém vývoji poznání postupně přibližují k absolutní pravdě. K poznání, že tato shoda má svůj základ v principu odrazu, se filozofie a psychologie propracovaly jen postupně. V 18. století zdůvodnil materialismus zprvu však jen metafyzickým způsobem teorii, že obsah všeho myšlení i vidění pochází ze smyslové zkušenosti, a potvrdil tak Lockovu tezi: „Nihil est in intelectu, quod non ante fuerit in sensu."[32] Teprve později Hegel ve své byť idealisticky chápané dialektice prozkoumal tento vztah po stránce formy, i když ve svých závěrech došel k nesprávným konstrukcím. Pozitivní však bylo, že ukázal na existenci a platnost dialektických kategorií a zákonů (viz např. rozvoj myšlení vlivem poznávání protikladů). Naše poznání nemůže být proto ničím jiným než víceméně věrným odrazem skutečnosti. Z uvedených důvodů jsou nesprávné jak agnostické názory Kantovy a jeho novodobých stoupenců o nepoznatelnosti objektivní skutečnosti, tak voluntaristické a individualistické tendence současného pragmatismu a naivní dialektiky novodobého maoismu.

V dialektice vztahů mezi společenským a individuálním vědomím mají specifickou úlohu znakové systémy, jazyk a řeč. Úloha jazyka (znaků) se buď nedoceňuje, nebo přeceňuje. Starší naivní materialismus nechápal význam znaků v rozvoji poznávacích procesů — poznání pokládal za „otisky" věcí v mozku člověka. Speciální vědy, zejména lingvistika, však ukázaly, že lidé se nemohou vzájemně stýkat a organizovat svou práci bez používání znaků, zejména řeči. Lidé se ovšem nestýkají jen prostřednictvím jazykových znaků (ústních a písemných), ale i prostřednictvím znaků jiných, jako jsou symboly matematické, logické, technické, hudební aj. (např. Morseova telegrafická abeceda). Existence těchto různých znakových systémů vyvolala potřebu

---

[31] B. Engels: Dialektika přírody. Praha 1950.

[32] „Nic není v rozumu, co předtím nebylo ve smyslech."

nových zkušeností okolních kmenů (způsobů výroby, poznatků, dovedností aj.), tak jak s nimi přicházel kmen do styku. Později platí totéž o společenském vědomí jednotlivých národů, kde se mimo jiné uplatňuje i geografické omezení (izolace), omezení různými náboženskými, kastovními a jinými přehradami (např. v Indii) apod. Po vzniku *třídní společnosti* se odlišuje společenské vědomí jednotlivých tříd (např. společenské vědomí otroků je jiné než společenské vědomí otrokářů), stejně jako se odlišuje jejich společenské bytí. V dalším rozvoji bylo společenské vědomí stále více ovlivňováno protikladnými třídními zájmy. Ve společenském vědomí převládaly mezi jednotlivými třídami třídní zájmy a přehrady, určované shodným vztahem jejich příslušníků k výrobě a k rozdělování jejích výsledků. To se pak projevovalo a dosud projevuje v jejich společenských, kulturních i materiálních zájmech.

Tento složitý společenský odraz si osvojuje a v sobě integruje jednotlivý člověk, který jej ovšem vždy nutně syntetizuje s vlastní individuální zkušeností a tím je zároveň interiorizuje a subjektivizuje; jde tu o různé úrovně odrazů v procesu učení (především sociálního), jazykového kódování aj. Vznikem písemné *tradice,* později tisku a moderních sdělovacích prostředků získává odraz včetně společenského vědomí novou formu v podobě knihoven, kolekcí filmů a zvukových záznamů. Ty jej činí na jednotlivci méně závislým (subjektivní zkreslení jednotlivými autory se postupně opravují a odstraňují jinými jednotlivci), čímž se tento odraz jako společenské vědomí exteriorizuje a zároveň i osamostatňuje (stává se relativně nezávislým na současně žijících jedincích).

Společenské vědomí jako celek je, jak jsme uvedli, odrazem společenského bytí. V třídní společnosti je tedy nutně ovlivněno a zkresleno třídním postavením a třídními zájmy jednotlivých tříd. Je zvláštností dělnické třídy, že ona jediná má opravdový zájem na odstraňování všech třídních výsad, přehrad a rozdílů vůbec, že má trvalý zájem na vědeckém poznání a tedy na nezkresleném odraze skutečnosti. S tím souvisí i otázka nových forem socialistického vědomí, komunistické ideologie a stranickosti, které prostřednictvím třídnosti a stranickosti třídnost a stranickost překonávají a odstraňují a jsou jedinou reálnou cestou k odstranění tříd i třídní společnosti vůbec. To má neobyčejný význam pro další rozvoj společenského vědomí, v němž sílí rysy internacionalismu, kolektivismu a skutečného humanismu.

Společenské vědomí jakožto odraz společenského bytí je v konkrétně historické situaci neúplné a mnohdy i zkreslené. V třídní společnosti je vždy třídně podmíněno. Tuto otázku lze studovat i z toho hlediska, že společenské vědomí a jeho obsah tvoří složitou strukturu. Patří k ní každodenní *vědomí lidí* (mas), které má povahu živelnosti a které se někdy nazývá (např. v průzkumu veřejného mínění) „psychologie průměrného

závislost individuálního vědomí na objektivní skutečnosti a na vědomí společenském. Vztahy mezi společenským bytím a společenským vědomím jsou oboustranné.

Vědomí jakožto odraz konkrétně historického společenského bytí je

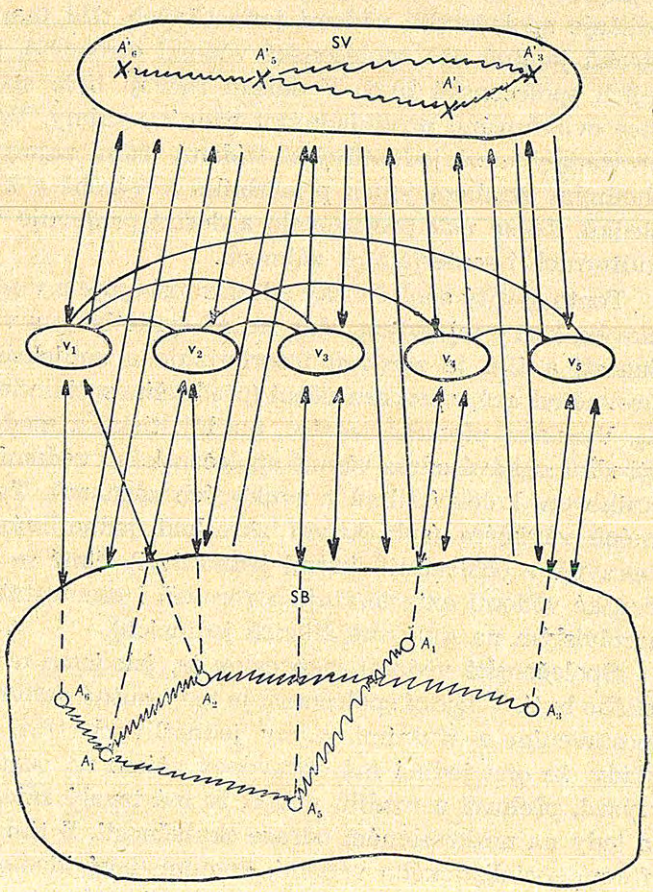

Obr. III,7 Vztahy mezi společenským bytím a individuálním vědomím.
SB — společenské bytí, A'_{1-5} — objekty, — relace mezi objekty A'_1. SV — společenské vědomí, A_{1-5} obrazy objektů A'_{1-5}, V_1—V_5 — individuální vědomí. Šipky znázorňují vzájemné působení objektů a jejich obrazů.

podmíněno a omezeno veškerým rozsahem a způsobem života celé společnosti od jejího vzniku. Doklad pro to nacházíme v počátečních fázích vývoje lidstva, kdy se *vědomí kmenové* víceméně shodovalo a lišilo od vědomí ostatních kmenů v té míře, jak se lišilo i shodovalo jejich životní prostředí a společenské bytí. Kmenové vědomí se dále postupně vyvíjelo přejímáním

šeností. Odhalení sociální podstaty vědomí a objasnění dialektických vztahů mezi společenským a individuálním vědomím je velkým přínosem marxisticko-leninské vědy; zvláště velký význam má pro psychologickou teorii a pro soustavu věd o člověku.

Z uvedených důvodů pokládám za správný Engelsův návrh mluvit o *sociální (společenské) formě pohybu hmoty*, neboť právě společenské tvoří — jak jsme výše dovodili — podstatný a obecný rys této úrovně pohybu hmoty. Psychika jakožto vlastnost mozku, který je nejvýše organizovanou hmotou, přísluší vždy konkrétnímu člověku, individuu, a navazuje tím na biologickou formu pohybu, který je vázán převážně na jedince, jednotlivé živé organismy (viz kap. I,4); tento vnitřní vztah k biologické formě pohybu je dán i tím, že psychický a potom i vědomý odraz skutečnosti jsou z určitého hlediska nervovými odrazy a navazují tím na veškerý předchozí biologický vývoj. Tuto skutečnost vyjadřujeme termínem *biopsychosociální úroveň pohybu hmoty*, čímž je zdůrazněna jednota biologického, psychického a sociálního na této úrovni vývoje. Zároveň se tímto pojetím obracíme proti Lévy-Brühlovi a Durkheimovi, kteří jednostranně tvrdí, že prvobytně pospolní lidé mysleli kolektivně, přičemž toto myšlení stavějí proti individuálnímu; „kolektivní" myšlení pokládají za mystické, předlogické (alogické), neslučitelné s pravidly logiky, zatímco individuální myšlení je prý logické. Lévy-Brühl (1930) přisuzuje toto alogické myšlení současným národům zaostalým vinou koloniálního útlaku, zatímco u „bílých" Evropanů převažuje individuálně podložené logické myšlení. Novější výzkumy prováděné v Asii a Africe a praxe Sovětského svazu, rozvíjejícího kulturu u národů ujařmených ruským carstvím (zvláště na Sibiři), potvrzují, že takovéto názory nejsou vědecky zdůvodněny, nýbrž že z nich promlouvají zájmy a cíle kolonialistů. Etnografické, archeologické i psychologické studie jednoznačně potvrzují, že takto nedialekticky stavět proti sobě společenské (podle Lévy-Brühla „kolektivní") a individuální je nezdůvodněné. Myšlení prvobytně pospolných lidí bylo sice nerozvinuté, ale odráželo reálné souvislosti v objektivním světě a bylo na své úrovni zcela logické.

Uznání primárnosti společenského vědomí však nestačí — je toliko východiskem výkladu, jak se konkrétně formují a projevují *vztahy mezi společenským a individuálním vědomím*. Je třeba zjistit, jakým způsobem oba druhy vědomí na sebe působí, co mají společné, v čem se liší, jak je výchovně utvářet apod. Tím, že oba druhy vědomí vznikají jako odraz objektivní skutečnosti, společenského bytí, mají nutně mnohé rysy společné; tím je dána jejich vnitřní jednota a jsou usnadněny oboustranné vazby mezi nimi. Ze společenského vědomí přicházejí zkušenosti, poznatky atd. do individuálního vědomí člověka — ovšem nikoli pasívně; dokladem toho je mimořádná aktivita dětí, které se se subjektivním zaujetím tvořivě a výběrově zmocňují zkušeností dospělých. Do individuálního vědomí se integrují i odrazy vytvořené všemi ostatními členy společnosti, nejprve na podkladě napodobování a postupně prostřednictvím sdělovacích prostředků (od řeči až po televizi). Člověk si učením osvojuje společensky vytvořené představy, pojmy, názory i postoje, a zároveň je aktivně přetváří. Vztahy zde vznikající znázorňuje obr. III,7 (viz Novák a Linhart, 1976), který na rozdíl od Jungova schématu na obr. III,6 (viz kap. III,5) ukazuje

odrazů s právě probíhajícím aktuálním odrazem. Z toho vyplývá jeho neustálý pohyb a změna, nepřetržitá proměnlivost, která ovšem závisí i na proměnlivosti vnějšího prostředí. Psychika člověka, jejíž složkou je vědomí (do psychiky patří i nevědomé děje), je relativně stabilní složitá struktura, v níž dominantní úlohu mají v ontogenezi naučené a osvojené zkušenosti; zároveň zde působí i biologicky podmíněné vlastnosti (např. vlastnosti nervové soustavy). Rychlost změn ve vědomí (zejména v jeho obsahu) se může zpožďovat za rychlostí změn ve vnějším prostředí vlivem tradice a nepřekonaných návyků (např. někteří lidé žijí ve sféře starých tradic a nechápou novou společnost). Na druhé straně může vědomí vývoj předbíhat na základě myšlenkové schopnosti předvídat budoucí události a tak tvořit plány pro budoucí činnost; tato schopnost se opírá o znalost zákonitostí ve vývoji přírody a společnosti; vývojově navazuje na mechanismy anticipace, vyskytující se již na úrovni psychiky zvířat (viz kap. III,6a). Vědomý odraz není tedy ani statický, ani pasívní, nýbrž jde o složitý dynamický proces. To platí zejména, jak dovodil Lenin, o myšlenkovém odraze. „*Odraz* přírody v lidském myšlení nutno pojímat ne „mrtvě", ne „abstraktně", ne *bez pohybu, ne bez rozporů,* nýbrž ve věčném *procesu* pohybu, vznikání rozporů a jejich řešení."[30]

Při rozboru vztahů mezi společenským a individuálním vědomím vycházíme z teze, že při vzniku a vývoji člověka mělo rozhodující úlohu jeho materiální společenské bytí (výrobní a společenské vztahy v jejich historickém vývoji) a že vědomí je odraz tohoto společenského bytí. Společenské vědomí je tedy *prvotní,* a to jak historicky, tak i svým významem; vědomí by nemohlo vzniknout bez společné práce a sociálního způsobu života. Společenské vědomí jakožto primární vyjadřuje to, co je ve vědomí *obecné, podstatné* — to je pochopitelné i z toho důvodu, že obsah i forma společenského vědomí jsou jak ve svém vzniku, tak ve svém vývoji až do dnešních dnů utvářeny a verifikovány společenskou praxí, která je zdrojem i kritériem pravdivého poznání světa i procesu jeho přetváření lidskou činností. Ve vztahu společenského a individuálního vědomí se tudíž uplatňuje *dialektika obecného, individuálního a zvláštního,* která vyjadřuje podstatné spojitosti objektivního světa i jeho vědomého odrazu. Jednotlivé zde neexistuje bez obecného a obecné bez jednotlivého; jednotlivé, v tomto případě individuální vědomí, přechází neustále v obecné a obecné (tj. společenské vědomí) se projevuje v nepřeberném bohatství druhů a forem individuálního vědomí. To souvisí s tím, že individuální vědomí je ovlivněno nejen osobnostně a typologicky odlišnými procesy probíhajícími v mozku člověka, ale i celou jeho předmětnou činností a sociální zku-

[30] V. I. Lenin: Filosofické sešity. In: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 196.

názory, myšlenky a ideje politické, právní, filozofické, etické, estetické, včetně dalších forem vědomí jako je např. náboženství. Společenské vědomí však není jen poznávací (kognitivní) proces, nýbrž je to aktivní odraz, který jakožto vlastnost nejvýše organizované hmoty působí na materiální svět, na vývoj společnosti, a zároveň se v procese praxe „zpředmětňuje", znovu se stává bezprostředním bytím. Vědomí a poznání jsou funkcí a vnitřním momentem společenské praxe, utváří se jako duchovní produkce, která je obrazem, obdobou materiální praktické činnosti, která tvoří *duchovní život* společnosti. Tento duchovní život, který je daleko širší pojem než vědomí, zahrnuje v sobě všechny projevy duchovní činnosti lidí (Netopilík, 1981).

Nejdůležitějším činitelem, který určuje život lidí ve společnosti, je *práce*, v níž lidé vyrábějí předměty, jež přímo nebo zprostředkovaně slouží k uspokojování jejich potřeb. Již na svých poměrně jednoduchých vývojových stupních byla práce společnou činností a přispívala k sdružování lidí; to vyvolalo potřebu vzájemného dorozumívání, které se uskutečňovalo prostřednictvím znaků na úrovni gest, výrazu, zvuků a jazyka. Jazyk jako nástroj lidské komunikace má důležitou úlohu ve vývoji společnosti a jejího vědomí; v jazyce jsou fixovány zobecnělé pojmy, individuální a společenské významy, jejichž nositeli jsou slovní znaky. V nich je obsažen odraz skutečnosti na podkladě společné syntetizované zkušenosti lidí; jazyk umožňuje fixovat a předávat z generace na generaci znalosti a myšlenky vytvořené v dlouholeté společenské praxi. Řeč je tudíž praktickým vědomím (Marx); to ovšem neznamená, že vědomí je totožné s jazykem, nýbrž pouze to, že jazyk je materiální formou existence vědomí. Za slovními významy se skrývá odrážený svět, společenské bytí a společenská praxe, které jsou něčím jiným než samo vědomí, v nichž však vědomí uskutečňuje svou podstatu.

Vědomí jednotlivých lidí neexistuje nezávisle na společenském vědomí. *Individuální vědomí* je soubor všech zkušeností jednotlivce, získaných v ontogenezi buď přímo, smyslovým odrazem skutečnosti, jednak prostřednictvím řeči od jiných členů společnosti; oba druhy zkušeností si člověk uvědomuje, syntetizuje je a užívá jich ve své činnosti. Individuální vědomí se tudíž vytváří v mysli člověka jak na základě vlastního odrazu objektivní skutečnosti a vlastní činnosti subjektu, tak na základě zkušeností lidí, která je zobecněna a fixována v soustavě názorů a jazyka společnosti, v níž člověk žije. Základem individuálního vědomí je integrovaný soubor psychických funkcí a projevů daného jedince, který je determinován celým jejich předchozím vývojem a příčinami jej určujícími od jeho narození až do smrti.

Individuální vědomí člověka jako celek je systémově organizovaný odraz skutečnosti, který v každém okamžiku je syntézou všech předchozích

společensky organizované práce vědomí, vytvořila se schopnost řeči a abstraktního myšlení a formovala se osobnost.

Proti materialistickému výkladu vývoje psychiky, který se opírá o princip odrazu a o nejnovější poznatky psychologie, jsou vznášeny dva hlavní argumenty. První má otevřeně *idealistickou* povahu: týká se zejména toho, že rozum člověka a vlastnosti jeho vědomí jsou tak kvalitativně nové a nepodobají se prý ničemu v přírodě, že proto prý nelze vysvětlit jejich vznik materialisticky, na základě evoluční teorie. Jde v podstatě o podporu starých náboženských představ, které sice jsou nuceny pod tlakem vědy připustit, že lidské tělo vzniklo ze zvířecích předků, ale rozum a vědomí prý do člověka vdechl Bůh. Ukážeme v našem dalším výkladu, že tyto tzv. argumenty zneužívají toho, že dosud není vysvětlena podstata vědomí, zejména není objasněna rozhodující úloha společenského vědomí při utváření vědomí individuálního.

Odlišné chyby, avšak se stejnými důsledky, se dopouští tzv. *evolucionismus*, který stírá kvalitativní rozdíl mezi člověkem a jeho zvířecími předky. Evolucionismus zkreslil Darwinovu teorii vývoje ve smyslu tzv. „sociálního darwinismu", který redukuje zákonitosti společenské a psychologické na jevy biologického řádu. Vlivem tohoto redukcionismu je přehlížena úloha společenského vědomí při formování vědomí individuálního; schopnost abstraktně myslet se snaží tito autoři vyvodit z vrozených mozkových struktur, resp. apriorních, dědičně předávaných struktur jazykových (viz strukturální psycholingvistika).

Oba nesprávné názory mají svůj zdroj v nejasnostech o tom, jak se utváří lidské vědomí pod vlivem společenského bytí, společenských vztahů, do nichž ve své ontogenezi člověk vstupuje. K překonání těchto nejasností přispívá *leninská teorie odrazu*, která je vnitřní jednotou důsledného materialismu a dialektiky; tato jednota v sobě zahrnuje i materialistické chápání dějin. Metodou této vědecké analýzy, kterou vytvořili, ukázali Marx a Engels (1958), že při studiu vzniku vědomí je nutno vycházet z analýzy sociálních systémů a společenské praxe; tím byla zároveň odhalena omezenost staré metody introspekce, která po celá staletí ovládala výzkumy vědomí (A. N. Leontjev, 1978). Vědomí a uvědomění lidí nelze chápat úzce subjektivisticky jako psychický stav individua, nýbrž jako vlastnost cílevědomé lidské činnosti, která se objektivně projevuje v řízení společenské praxe, a v historicky podmíněné úrovni lidského osvojování světa (Mužik, 1981). Z těchto hledisek se v novém světle jeví i složitá otázka vztahů mezi společenským a individuálním vědomím.

Historicky prvotní je *společenské vědomí*, které marxisticko-leninská filozofie definuje jako nejvyšší formu odrazu společenského bytí. Společenské bytí, materiální proces života lidí včetně výrobních vztahů, do nichž lidé vstupují, určuje společenské vědomí, jeho obsah i jeho strukturu. Vědomí, podle Marxe, nemůže být nikdy ničím jiným než vědomým bytím a bytí lidí je jejich skutečný životní proces.[29] Společenské vědomí jsou

[29] K. Marx, B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958.

jemný styk mezi lidmi, k němuž dochází i na základě společné praktické činnosti, se realizuje prostřednictvím řeči. Již Marx napsal, že „. . .řeč je praktické vědomí, existující i pro jiné lidi, tedy i pro mne samého existující skutečné vědomí".[27] Právě proto, že řeč uskutečňuje tyto důležité funkce ve společnosti i ve vývoji člověka, získala primární postavení před ostatními znakovými soustavami.[28]

Vědomí a jazyk však nejsou, jak jsme již uvedli v kap. III,6a, identické. Podstatu vědomí netvoří znakové (jazykové formy a systémy, nýbrž zobecněné společenské zkušenosti, jichž je jazyk nositelem a komunikačním zprostředkovatelem. Řeč (slovo) může být formou existence vědomí proto, že ve slovech se ukládají, objektivizují a jeho prostřednictvím aktualizují zkušenosti a znalosti, pomocí kterých si člověk skutečnost uvědomuje (Rubinštejn, 1961).

Vzájemné působení lidí („obščenije") nelze tudíž chápat jako pouhý sled jednotlivých úkonů (činností) komunikujících subjektů, nýbrž — jak to potvrzuje nejdůležitější prostředek styku, jímž je řeč (jazyk) — jde o *systém* vzájemně závislých aktů a prostředků, který se opírá o reálné společenství lidí. Je potvrzeno, že v podmínkách mezilidského styku se psychické procesy vyvíjejí i probíhají jinak než v individuální činnosti; to platí nejen o vědomí, ale i citech a motivech činnosti (Lomov, 1979). Tento systémový a vývojový přístup vyžaduje prozkoumat dialektiku zde vznikajících souvislostí a rozporných vztahů, které propůjčují lidské psychice neobyčejnou složitost a dynamičnost.

c) Dialektika spočenského a individuálního vědomí

Psychika člověka a zvířat má jakožto odraz skutečnosti četné charakteristiky společné. To je mimo jiné vyjádřeno v koncepci I. P. Pavlova (1952) o první a druhé signální soustavě; výzkum signální činnosti objasnil tu společnou, předtím nikým nestudovanou charakteristiku, kterou se vyznačuje mozek zvířat a člověka. V současné době je oprávněnost tohoto vývojového přístupu, který Darwin rozpracoval ve své evoluční teorii, potvrzena studiem vývoje odrazu a jeho nejnižších forem (fyzikálních a chemických) až k lidské psychice a vědomí (Ukrajincev, 1969, Ursul, 1973, Zeman, 1978a,b, Novák a Linhart, 1976). Je však neobyčejně důležité zdůraznit, že tyto vývojové souvislosti nesmějí zastřít to, že psychika člověka se vyznačuje hlubokými kvalitativními odlišnostmi od psychiky a chování zvířat. Rozdíly záležejí především v tom, že u člověka vzniklo pod vlivem

---

[27] K. Marx, B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958, s. 44.
[28] Podrobněji viz v kap. VII.

způsob nastolila socialistická společnost, která na základě socialistického vlastnictví výrobních prostředků vytváří nové mezilidské vztahy spolupráce a sociální motivace, v nichž má vedoucí úlohu uvědomělost, humánnost a kulturnost.

Vzájemné působení lidí („obščenije"), které zahrnuje i mezilidskou komunikaci, je tudíž samostatnou psychosociální kategorií, kterou nelze převést na kategorii činnosti. Specifickou stránkou a zároveň prostředkem („nástrojem") sociálního styku lidí je *řeč*, která se ve společnosti vyvinula ve složitý, mnohostranně působící znakový systém lidské komunikace. Ve vzájemném styku lidí dochází zejména při společné práci k vytváření nejprve jednoduchých zvukových signálů pro označení nejen jednotlivých, pro člověka důležitých jevů ve vnějším prostředí, ale i různých druhů činnosti. Později začal člověk pomocí řeči označovat zobecněné a utříděné vjemy a představy.

Hlubší analýzu vyžadují vztahy mezi znakovým systémem, jazykem a řečí. Slova odrážejí bytí tím, že je označují — jde tu o *označující* (resp. znakový) odraz bytí. Řeč je činnost při vzájemném styku lidí prostřednictvím jazyka. Jazyk jakožto znakový společenský systém plní v lidské společnosti i v činnosti lidí komunikační i poznávací funkci, jež záleží ve sdělování informací (významů apod.). Řeč i jazyk jsou formou existence vědomí (myšlenek, citů, motivů aj.) pro daného člověka; jsou i formou zobecněného odrazu skutečnosti a tím i formou existence myšlení (Rubinštejn, 1964). Řeč i jazyk plní zároveň funkci regulační, která záleží v řízení činnosti a chování lidí.

Materiálním základem řeči je znaková signalizace, která má charakter předávání zakódované zprávy, přičemž soustava zvuků je primárním (pohyblivým) odrazem příslušného vnímaného objektu. Tento odraz je v podobě soustav zvukových vln přijímán jiným jedincem; zde je vzniklý odraz při dalším přenosu postupně dekódován; to v přijímajícím jedinci vyvolá nový odraz, odpovídající odrazu vytvořenému původním jedincem. Tuto sekvenci odrazů označujeme — na rozdíl od smyslového terciárního odrazu (viz kap. III,3) — jako *odraz kvartární*. To je základ jak pro vznik druhé signální soustavy (I. P. Pavlov, 1952), tak i podmínkou pro formování společenského vědomí. Podstatou druhé signální soustavy není ovšem ani soustava zvukových vln, ani jejich dekódování, nýbrž existence signálních systémů v podobě jazykových znaků a jejich významů, které jsou odrazem skutečnosti a kterých lidé užívají jako prostředku k společné komunikaci. Druhá signální soustava vznikla a dále se rozvíjí jako jednota smyslového odrazu, slova a pohybu (Tugarinov, 1974). Řeč tedy na jedné straně představuje vysoce dokonalý systém kódování, nástroj dlouhodobé fixace jak výsledků individuální činnosti, tak i zkušeností shrnutých ve společenském vědomí; na druhé straně je nástrojem pro dorozumívání se s druhými lidmi, a tím zprostředkovává jejich vzájemné působení. Vzá-

kolektivu žáků jako pedagogického prostředku, vliv pracovního kolektivu na učně aj.). Vzájemné působení ve vztahu člověk-člověk, člověk-kolektiv, které jsou mnohostranné, se týkají jak sociální percepce a společenského prožívání, souladu nebo nesouladu mezi lidmi, společných názorů, tak oboustranné podpory nebo agrese apod. Vždy tu dochází k určitým formám komunikace. Syntéza vývojového a systémového přístupu je ve všech vědách velmi podnětná a přináší nové výsledky. Zvláště podnětná je tato syntéza v současné psychologii, v níž je zpravidla označována jako historicko-systémový přístup (Linhart, 1982b). Tento přístup je zvláště důležitý při překonávání některých současných projevů filozofického antropologismu ve vědách o vývoji člověka. Upozorním z tohoto hlediska na některé nové souvislosti.

Podstatné je zde to, že při studiu různých druhů sociálního styku („obščenija") vycházíme ve smyslu marxistické filozofie z analýzy *konkrétních společenských vztahů* (Bujevová, 1978, Lomov, 1979), které dík své zakotvenosti v materiálních výrobních poměrech tvoří základ jak vztahů subjekt-objekt, tak i vztahů subjekt-subjekt. Jedině touto systémovou analýzou můžeme proniknout ke komplexním souvislostem, které se významně podílejí na formování vědomí lidí i jejich osobnosti.

Jako příklad uvedeme stručný rozbor rozdílů v utváření společenských vztahů a ve formování vědomí v podmínkách kapitalistické a socialistické společnosti. Ve společnosti, jejímž základem je *soukromé vlastnictví* výrobních prostředků a která je tudíž rozdělena na antagonistické třídy, se lidé od malička učí podřizovat své city, motivy i své vědomí potřebám svého majetku. V kapitalistické společnosti se naučí řídit se zásadou, že peníze rozhodují o všem a že to, co člověk nemůže mít dík svým schopnostem, může pomocí svých peněz. Vlivem toho nastal v kapitalistické společnosti rozklad všech lidských hodnot a nebývalý úpadek etiky. Vzájemné vztahy mezi lidmi jsou tím omezeny třídními bariérami, které nelze odstranit ani výchovou, ani sebelépe připravenými metodami sociálních nebo senzitivních cvičení nebo komunitně orientovanou sociální hygienou a ovlivňováním psychosociálních změn (Iscoe, Bloom a Spielberger, 1977). Skutečné řešení záleží ve zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a v jeho nahrazení *vlastnictvím společenským*, které vytváří podmínky pro rozvoj skutečné kolektivnosti a skutečně humánních mezilidských vztahů.

Sociální determinace, sociálnost člověka však není ani v sociologii, ani v psychologii něčím pouze globálním, nýbrž má složitě diferencovanou povahu, kterou nelze vyčerpat ani jedinou charakteristikou, ani jedinou kategorií, jako je např. činnost, styk lidí („obščenije"), komunikace aj. Nejvyšší formou aktivního odrazu společenského bytí, materiálního života lidí a příslušné ekonomické základny je společenské vědomí. Souhrnnost všech těchto činitelů, které závisejí na konkrétně historických podmínkách, označujeme termínem *způsob života*. Způsob života lidí, k němuž dále patří různé druhy lidských činností (práce, učení, bydlení, výchova, spotřební činnost, zábava aj.), reprodukuje neustále určité sociální vztahy, vědomí a ideologii. Způsob života lidí je třídně podmíněn; zásadně jiný způsob života mají lidé v kapitalistické společnosti, která se opírá o soukromé vlastnictví výrobních prostředků a v níž vládne pragmatická ideologie životního utilitarismu a individualismu; jiný

jen řeč, vzájemná komunikace a vyšší formy poznání, nýbrž i potřeba být ve styku s druhými lidmi, sdílet s nimi své zkušenosti, potřeba sociální přináležitosti. „Produkce idejí, představ, vědomí se nejprve bezprostředně prolínají s materiální činností a s materiálním stykem lidí, je to řeč skutečného života. Tvoření představ, myšlení, duchovní styk lidí tu ještě jsou bezprostředním důsledkem materiálního vztahu lidí."[24] Marx zde zdůrazňuje, že již na počátku formování vědomí a produkce představ i myšlenek má důležitou úlohu nejen sama činnost a společenská praxe, ale i vzájemný mnohostranný styk lidí.[25] Lze tudíž říci, že předmětem psychologie není celá oblast společenských a výrobních vztahů, nýbrž jen ta jejich stránka, která určuje charakteristiku vzájemného styku lidí a mezilidských vztahů (Lomov, 1979). Přitom ovšem nejde o tradiční studium „lidských vztahů" („human relatinon"), ale o skutečnou sociální determinaci vývoje člověka ve smyslu Marxovy teze: „Vývoj určitého individua je podmíněn vývojem všech ostatních, s nimiž je v přímém nebo nepřímém styku."[26] Tím není nikterak popřena teze, že práce vytvořila a neustále přetváří člověka a že člověk měnící svou prací svět, mění i sebe sama. V procesu práce však lidé vstupují do vzájemných vztahů, vzájemně na sebe působí a přetvářejí jeden druhého. Kategorie vzájemného působení lidí („obščenije") je proto v psychologii vnitřně spjata s kategorií činnosti.

Souvislosti, s nimiž se zde setkáváme, jsou složité a jejich studium nutně vyžaduje *vývojový a systémový přístup*. Předně je nutno si uvědomit, že v pojmu činnost je základem jeho určení vztah subjekt-objekt, jak je to patrno zejména z povahy předmětné činnosti. Psychosociální bytí člověka však v sobě zahrnuje nejen vztah k předmětnému světu, nýbrž i k lidem, s nimiž se člověk stýká a na které působí. Ve své ontogenezi si dítě osvojuje společenskou zkušenost a bohatství lidské kultury nejen prostřednictvím činnosti, ale zejména stykem s druhými lidmi. Zdravý psychický vývoj dítěte je na tomto styku zcela závislý — dokladem toho jsou tzv. „vlčí děti", které byly nalezeny v Indii a které ztratily lidskou tvářnost tím, že vyrůstaly bez styku s lidmi. V tomto vzájemném působení lidí, jehož důležitou složkou jsou různé formy komunikace, se vyvíjí a projevuje specifický systém vztahů subjekt-subjekt, jejichž výsledkem není přetváření předmětů materiálního světa, nýbrž působení na druhého člověka, vytváření mezilidských vztahů apod. (viz např. výchovné působení na žáka, využití

---

[24] K. Marx, B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958, s. 40.

[25] Termínem „vzájemné působení lidí", resp. „sociální styk" překládáme Marxův pojem „Verkehr" z jeho Německé ideologie; v sovětské literatuře se užívá termínu „obščenije" (viz A. A. Leontjev, 1979, Lomov, 1979, aj.). Termín „sociální interakce" je vzhledem ke své behavioristické tradici jednostranný a zavádějící.

[26] K. Marx, B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958, s. 447—448.

mechanističtí materialisté. Velmi často se oba tyto nesprávné postupy kříží a mísí, jak jsme to ukázali na příkladě Freuda a Junga (viz kap. III,5).

Třetí způsob řešení tohoto problému se opírá o principy *dialektického materialismu*. Ten vychází: a) z uznání objektivní existence hmoty, jejíž vlastnosti jsou psychika a vědomí; b) z marxistického kategoriálního systému, který tvoří metodologický základ věd o člověku včetně psychologie; c) z existence dialektických vztahů mezi společenským a individuálním vědomím (společenské vědomí je prioritní); d) z kategorie vzájemného působení lidí („obščenija"), komunikace a řeči.

b) Historicko-systémový přístup (sociální styk a komunikace)

Příčinou vzniku vědomí, jeho neobyčejně složité struktury a jeho regulačního působení není tedy ani symbolická sublimace pudů, jak v psychoanalytické jednoduchosti spekuloval Freud (1945), ani transformace forem (útvarů) ve smyslu současného strukturalismu,[22] ani jakási nová syntéza obojího, jak doporučuje neopsychoanalytik Lacan (1966), nýbrž praktické bytí lidí. „Vědomí (Bewusstsein) nemůže být," píše Marx, „nikdy ničím jiným, než vědomým bytím (bewusstes Sein), a bytí lidí je jejich skutečný životní proces."[22] Své představy a vědomý obraz světa vytvářejí skuteční lidé, podmíněni historickým vývojem výrobních sil a konkrétními společenskými i mezilidskými vztahy.

Pokládat psychické procesy a vědomí za jevy jakoby nezávislé na společenském bytí, sociálních vztazích a na vzájemném působení lidí je spekulativní abstrakcí. Nekritické přehlížení jejich společenské determinace vede k výše uvedeným metodologickým omylům. To platí i pro princip odrazu: různé druhy odrazu včetně jeho nejvyšší formy, tj. vědomí, nejsou pasívním „zrcadlením", nýbrž jsou včleněny do reálného společenského života a plní zde důležitou aktivní úlohu. Proto studium aktivity odrazu vyžaduje analyzovat nejen vztah odrazu k činnosti, nýbrž i k sociálnímu bytí lidí. Proto má při studiu vědomí důležitou úlohu kategorie *společenských vztahů*, která se v psychologické rovině projevuje jako *sociální styk lidí* („obščenije") a *komunikace* mezi lidmi (Lomov, 1979). Nejen vznik představ, myšlení a vědomí, ale i celé osobnosti člověka je závislý na těchto společenských vztazích. Podle Marxe jsou podstaty vědomí člověka a jeho osobnosti konkrétní společenské vztahy. Na jejich základě se vyvinula ne-

---

[22] K výrazným představitelům strukturalismu zejména v tvarové psychologii a psycholingvistice patří Chomský (1959, 1972) a Slobin (1966) aj.

[23] K. Marx — B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958, s. 205.

zenců apod. Dítě do určitého věku nepoužívá slova „já", nýbrž se označuje zpravidla svým jménem. Vytvoření vědomí „já" navazuje v tomto procesu dialekticky na protikladný proces, jímž je socializace.

Dialektickomaterialistický výklad vztahů mezi vědomím, pracovní činností a jazykem umožňuje správně objasnit působení vědomí na ostatní psychické procesy. Jako příklad uvedu vliv chápání a sebeuvědomování významu řeči na zdokonalování *paměti a poznávacích procesů* vůbec. Je známo, že dospělý člověk vzpomíná na sebe sama, na své první zážitky, přibližně až do tří, čtyř let svého života; toto údobí se kryje s vytvářením sebeuvědomování, které umožňuje dítěti identifikovat se v činnosti se sebou samým — i když zprvu nejasně a za pomoci dospělých, později však stále zřetelněji. S tím souvisí utváření samostatnosti a sebekontroly, které jsou podmínkou vstupu dítěte do nového světa, jímž je škola. V ontogenetickém vývoji sebeuvědomování se rovněž projevuje výše uvedená dialektická jednota subjektu a objektu: zároveň s rozvojem sebeuvědomování se utváří schopnost přesněji realizovat předměty okolního světa, odlišovat je od své subjektivní činnosti (od svého „já") a vyčleňovat určitá prostorová, časová a kauzální schémata ve světě, který dítě obklopuje. Paralelně s tím začíná dítě hlouběji chápat, jak působí jeho činnost na jeho okolí.

Složitost vztahů mezi vědomím, sebeuvědomováním, chováním a činností včetně základního vztahu vědomí k objektivní skutečnosti vyžaduje — má-li se dospět k nové teoretické syntéze, aby jejich výzkum vycházel důsledně z dialektickomaterialistických hledisek. Tento nový přístup se opírá o základní principy marxisticko-leninské filozofie (např. Tugarinov, 1974, Rutkevič, 1976, Brychnáč et al., 1978), kybernetiky a sémiotiky (Birjukov a Geller, 1973), logiky (Iljenkov, 1974, Kopnin, 1973) a přirozeně i psychologie (Vygotskij, 1971, Rubinštejn, 1961, A. N. Leontjev, 1978, Lomov, 1977, 1979, Linhart, 1976a, Linhart et al., 1981, aj.). Při rozpracovávání tohoto nového přístupu se setkáváme s řadou neujasněných teoretických i metodologických problémů.

Jeden z těchto problémů se datuje od klasického Descartova výroku „Cogita ergo sum", v němž Descartes mylně ztotožnil psychické jevy s uvědomováním a vědomím. Sám Descartes jako přírodovědec a objevitel reflexu se snažil vyhnout otevřenému idealismu — ze své analýzy myšlení a vědomí dospěl k dualistickým závěrům. Ale později se jeho následovníci zaměřili subjektivně idealisticky, uspokojili se uznáním „danosti" jevů vědomí (myšlenek a citů) a dospěli až k solipsismu. S tím souvisí vznik *subjektivistické psychologické metodologie*, která se omezuje na pouhý popis psychických jevů, smyslových dat nebo dat vědomí.

Překonání tohoto tradičního subjektivního idealismu je možné — jak ukazuje dosavadní vývoj metodologie vědy — trojím způsobem.

První cesta záleží v tom, že uznáme jak subjektivní obsah vědomí, tak i to, že formy myšlení a jeho zákony existují nezávisle na subjektivním vědomí; tento přístup volí *objektivní idealisté*, kteří (např. Hegel a neohegelovci) uznávají objektivní obsah myšlení i objektivnost jeho forem, avšak vykládají je jako projev objektivního ducha a nikoli jako vlastnost hmotného světa.

Druhá cesta záleží v tom, že uznáme závislost vědomí a myšlení na hmotě, avšak ztotožníme je se samotnými hmotnými procesy — tak to činí

patří instinktivní činnost (potravové, obranné, sexuální instinkty) a s nimi spojený emocionální doprovod (ten při určité intenzitě se stává vědomým). Dále sem patří celá řada bezděčných pohybů (např. při úleku, radosti apod.). Sovětští psychologové, zejména ti, kteří rozpracovávají koncepci *zaměření („ustanovky")*, uvádějí četné doklady o vlivu nevědomých procesů na lidské vědomí (Uznadze, 1966, Prangišvili, 1975, Asmolov, 1979, aj.). Vztahy mezi vědomím a nevědomím jsou dialektické a vyvíjejí se rovněž podle zákonů dialektiky; vědomí může plnit své nejvyšší regulační funkce pouze za té podmínky, že velká část dobře naučených výkonů probíhá automaticky, tj. bez kontroly vědomí — nevědomě.

Vědomí není možno pokládat za jakýsi hotový produkt, dokončenou „scénu", na které probíhají psychické děje. Z psychologického hlediska vystupuje vědomí především jako *proces*, v němž si člověk *uvědomuje* okolní svět i sebe sama (Rubinštejn, 1961). Sebeuvědomování, tj. vědomí vlastního „já", stojící proti ostatní skutečnosti jako její protiklad, má specifickou úlohu ve fylogenezi i ontogenezi vědomí. Jde tu o subjektivní uvědomování si a rožívání reálně existujícího protikladu subjekt-objekt, vědomí-bytí. Sebeuvědomování není samoúčelný proces, nýbrž napomáhá poznání objektivní skutečnosti, zejména rozlišení reálného předmětu a představy o něm. Abychom si uvědomili, že předmět je objektivní, reálný, vyžaduje to uvědomit si své vlastní „já", které je protikladné tomuto světu. Člověk se zaměřuje na své myšlenky a pocity nikoli „egocentricky", nýbrž hlavně roto, aby jasněji, jakoby v „zrcadle" věcí rozpoznal, co mu pod tlakem rychlého přítoku informací při vnímání uniklo, co bylo nejasné apod. Prostřednictvím sebeuvědomování člověk nejen poznává své místo, svou aktivní roli v okolním světě, ale lépe se orientuje ve svém okolí, lépe je poznává a chápe.

Uvedená fylogenetická stadia od instinktivní činnosti až k vědomí se do určité míry opakují i v ontogenetickém vývoji (v tzv. ontogenezi vědomí). Činnost novorozence je instinktivní, neexistují u něho projevy vědomí. Uvědomování sebe sama se vyvíjí postupně, tímže dítě dík své zkušenosti získané učením vyčleňuje sebe sama z předmětného okolí. Dítě není zpočátku schopno hodnotit své chování a své činy a zaujmout k nim stanovisko, protože dosud neodděluje objektivní od subjektivního, svůj zážitkový odraz od objektivní reality.

V procese vyčleňování sebe sama z okolního světa má důležitou úlohu *jazyk, řeč*. Řeč vznikla a dále se vyvíjela jako prostředek komunikace ve společensky organizované práci. Závislost řeči na činnosti je zřetelná i v ontogenezi: řeč zde zprvu jen doprovází prováděné činnosti, později činnosti dítěte předchází a posléze je řídí; prostřednictvím řeči, která je součástí nejen činnosti dítěte, ale i společenského komunikačního systému, získává dítě společenské zkušenosti za pomoci rodičů a vychovatelů, souro-

notícím myšlení, tak v sociálně rozvinuté motivaci; bez citového a motivačního základu nelze mluvit o kulturně rozvinutém člověku.

Všechny uvedené čtyři složky psychiky se integrují v nový, vyšší systém působením *společné práce* lidí, která předpokládá uvědomění si budoucího výsledku jakožto *cíle*. *V pracovním procesu se vědomí vytváří* — představivost, volní rozhodování, vůle a abstrahující i dialektické myšlení mají v práci svůj zdroj i počátek. Nejde ovšem o jednoduchý „přenos" vjemů a představ do vědomí — naopak, je to složitý proces, v němž se psychické jevy stávají vědomými prostřednictvím společné činnosti, celého systému psychosociálních vazeb včetně verbální komunikace. Vědomí proto vždy předpokládá poznávací, myšlenkový vztah k objektivní skutečnosti. Na úrovni myšlení a volního rozhodování si lidé cíle nejen vytvářejí, ale volí k nim i vhodné postupy, prostředky a metody — tím v antropogenezi vznikala a působením výchovy a práce se v každé ontogenezi neustále utváří nejvyšší psychická regulační úroveň, kterou nazýváme vědomí. Do své funkční složitosti a účelnosti se rozvinula ve službách společenské i individuální praxe a za účelem jejího efektivního řízení (viz rozbor funkčního systému řízení v kap. IV,4b).

Vědomá regulace činnosti nevznikala ve vývoji člověka ani naráz, ani na základě jakýchsi vrozených, apriorně daných dispozic. Člověk se vyčleňoval ze zákonů přírody svou prací, ve společenství lidí a rozvíjením myšlení, které pro svou stále složitější praxi potřeboval. Zvířata jednají instinktivně, nemají pojmové myšlení, a proto nejsou schopna se vymanit ze světa, který ve svých hlavách odrážejí. Výstižně to vyjádřil Marx: „Zvíře a jeho životní činnost jsou bezprostředně totožné. Zvíře se neliší od své životní činnosti. Samo je *touto činností*. Člověk ze své činnosti samé činí předmět svého chtění a vědomí. Uvědomuje si svou životní činnost . . . Vědomá životní činnost odlišuje člověka bezprostředně od životní činnosti zvířete."[21] Instinktivní živočich, včetně rodícího se člověka-divocha, se z přírody nevylučuje. Teprve uvědomování si své činnosti a na tomto podkladě vznikající myšlení jsou ty kvalitativní stupně vývoje, na kterých lidé začínají poznávat a ovládat přírodu i sebe sama.

Vědomí a psychika nejsou tedy identické pojmy. Vztahy mezi *vědomím a nevědomím* (resp. podvědomím) jsou značně složité (psychický život člověka totiž obsahuje i neuvědomované úrovně a procesy). K nevědomým procesům, které ovšem za určitých podmínek mohou vstoupit do vědomí,

---

[20] Podrobnější rozbor struktury činnosti a jejího vlivu na rozvoj osobnosti podává kap. VII (viz zejména obr. VII,5).

[21] K. Marx — B. Engels: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1966b, s. 76 (překlad J. L.).

(Lipps, 1905, James, 1910, aj.). Později však stoupenci tohoto názoru snadno sklouzli na stanovisko, že k této integraci není vědomí nutné a že je lépe se pojmu vědomí zříci. K tomu dospěl i James a po něm všichni pragmatisté, zejména behaviorističtí psychologové. Avšak ani Husserl (1968) a jeho stoupenci nebyli schopni proniknout do struktury lidského vědomí; uchylovali se k nepsychologické, fenomenální analýze vnitřních stavů subjektu.

Rozbor těchto nesprávných názorů vyžaduje, abychom hlouběji objasnili jejich filozoficko-metodologická východiska. Při vymezení pojmu vědomí je třeba se vyhnout hledisku, které včleňuje tento pojem jen do oblasti gnoseologie a činí bezděky i psychologii jednostranně závislou na gnoseologických kategoriích. V úzkém gnoseologismu je skryto nebezpečné scestí, po němž psychologie dospívá k idealismu. Současná marxistická filozofie (viz Rutkevič, 1976, Brychnáč et al., 1978, Černík et al., 1980) dovozuje, že protikladnost vědomí a hmoty je absolutní jen v mezích vztahu vědomí a hmoty, a že za těmito hranicemi je relativní. Vědomí jako vlastnost mozku a mozek sám je nutno rozlišovat právě tak jako v jiné rovině rozlišujeme odraz a odrážený předmět.

Jak ve filozofii, tak v psychologii se dosud objevují názory, že vztah vědomí a myšlení k mozku, vztah psychického a fyziologického je prý především otázkou speciálně vědeckou, a proto není předmětem obecného zkoumání filozofie. To je ovšem zúžující přístup, který vede v psychologii k empirismu, ke ztrátě filozoficko-teoretických souvislostí. Tyto názory jsou v rozporu se stanoviskem Leninovým (1958), který zdůrazňuje potřebu výzkumu přechodů od hmoty, která ještě nemá možnost mít počitky, k hmotě, „která má jasně vyjádřenou schopnost čití."

Odraz v živé přírodě se vyvíjel od dráždivosti k nervovému odrazu, k čití, dále pak k odrazu psychickému a posléze ke své nejvyšší formě, jíž je vědomí. Psychický odraz je složitý jev, tj. je nejen podmínkou vzniku tohoto kvalitativně nového systému, jímž je psychika, nýbrž je zároveň její složkou a projevem. Kvalitativně nové formy nabyla psychika člověka vlivem společenského života lidí. Vznikla nová psychologická úroveň pohybu a zároveň se zrodila nová kvalita — vědomí. Z uvedeného plyne nejen to, že psychika je vývojově starší a svým rozsahem širší než pojem vědomí, nýbrž i to, že psychické procesy mohou probíhat do určité fáze jako nevědomé a potom se stát vlivem určitých podmínek vědomými.

Psychika člověka, na jejímž základě vzniklo vědomí, se kvalitativně liší od psychiky zvířat. Tyto změny byly vyvolány novým způsobem života lidí, jejich společenským bytím. Lidskou psychiku chápeme jako soustavu jevů a procesů subjektivního světa člověka, které plní vůči činnosti a chování řídící funkci. K podsystémům řídícího systému patří: a) smyslové procesy (počitky a vjemy); b) emocionální stavy; c) myšlení včetně abstraktního rozumu: d) rozhodování, motivace a vůle. Nejde ovšem o čtyři izolované funkce, nýbrž o vzájemně propojené procesy, které se opírají o složité regulační systémy;[20] např. rozvoj citů má velmi důležitou úlohu jak v hod-

a úrovní pohybu hmoty, zejména analýzou vývojových stupňů odrazu až k odrazu psychickému; jen tento přístup je východiskem pro objasnění skutečné podstaty lidského vědomí.

Výchozí tezí marxisticko-leninské filozofie je to, že *vědomí* je kvalitativně nová forma psychiky. Vědomí má svou dlouhou prehistorii v evoluci světa a zvířat; vzniklo jakožto produkt společenského života lidí (Rubinštejn, 1978). Z definice vědomí jakožto vlastnosti vysoce organizované hmoty, nejvyššího projevu psychosociální úrovně pohybu hmoty a zároveň nejvyšší formy odrazu skutečnosti plyne, že vědomí je ve vztahu k hmotě druhotné. Souvislost vědomí s hmotou však plyne i z toho, že vědomí je definováno prostřednictvím své polární kategorie, tj. kategorie hmoty. Vědomí můžeme též označit jako „funkci" nebo jako „produkt" hmoty; vědomí je též možno nazvat jejím „atributem", jak to někdy činí Engels podle Spinozy. Přitom však vědomí není univerzální vlastností hmoty — tou je odraz, který je potenciálním předpokladem pro vznik vědomí všude tam, kde, jak řekl Engels, působí „vhodné životní podmínky".[18] Z tohoto důvodu je třeba objasnit hlouběji vztah mezi odrazem a vědomím.

a) Vědomí a společenská činnost

Východiskem naší analýzy je teze, že lidské vědomí vzniklo na základě univerzální vlastnosti hmoty — vlastnosti odrazu. Odraz i vědomí jsou ve svém vztahu k hmotě druhotné. To však pro definici vědomí nestačí — je nutno objasnit specifické rysy vědomí, které patří k jeho podstatě. *Podstatou vědomí* je to, že je specifickou vlastností mozku, která odráží vnější svět na úrovni pojmů, myšlenek a idejí. Tyto jeho nové rysy jsou podmíněny tím, že vědomí od svého počátku se vytvářely jako společenská, kvalitativně nová forma psychiky, jako produkt společenského života lidí.

Při vymezení pojmu vědomí je třeba se vyhnout starším nesprávným názorům.[19] Je to předně názor, že vědomí je toliko *podmínkou* průběhu psychických procesů. Podle stoupenců tohoto názoru (Wundt, 1880, Natorp, 1888, Staout, 1920) nemá vědomí svou vlastní strukturu a jako pouhá „podmínka" nemůže být předmětem psychologických výzkumů; i když existence vědomí je psychologický fakt, přesto je prý vyvoditelné pouze ze sebe sama. Z toho dále uvedení autoři dedukují, že vědomí nemá svou kvalitu, nýbrž toliko vyjadřuje kvalitu psychických jevů a procesů. Vědomí je prý jakousi „scénou", na které se odehrávají psychické děje. Jiný názor záleží v tom, že vědomí spočívá ve *sjednocení (integraci)* psychických procesů a funkcí

---

[18] B. Engels: Dialektika přírody. Praha 1950.

[19] Stručný přehled teorií vědomí podává A. N. Leontjev: Činnost, vědomí, osobnost (1978).

(„ustanovky") v pojetí gruzínských psychologů (Uznadze, 1961, Prangišvili, 1975, aj.).

Základní je zde ovšem tato otázka: Podle Freuda (1945), Adlera (1966), Junga (1945), Lacana (1966) aj. vznikají myšlení, tvořivá činnost a vědomí „sublimací" primární pudové reprezentace (libida aj.) v podvědomí. Psychoanalytici nepodali dosud žádné uspokojivé vysvětlení mechanismů této tzv. „sublimace", a podat ani nemohou. Omezenost jejich subjektivistické metodologie se projevuje i v nových pokusech o syntézu psychoanalýzy, existencialismu a různých forem strukturalismu, o níž v poslední době usiluje francouzský psychoanalytik Lacan (1966). Změna biologické přirozenosti lidského předchůdce v člověka, tj. kvalitativní změna biologického základu v lidskou psychiku a vědomí, má své příčiny nikoli v tajulné „sublimaci", ale ve vnějších materiálních i ve vnitřních psychických podmínkách způsobu života lidí, především v lidské práci, ve vzniku řeči a ve vzájemném působení („obščenije") lidí. Freud ani Jung nejsou proto Koperníky ani Darwiny současné vědy, jak se sami chlubně vynášejí (Freud, 1945) — skutečný vědecký pokrok v této otázce přináší dialektický a historický materialismus, který je ovšem třeba tvořivě rozvinout do nových vědních oblastí včetně věd o člověku a psychologie. To umožní uspokojivě vysvětlit podstatu vědomí jakožto nejvyšší formy odrazu objektivní skutečnosti.

Na rozdíl od četných, zpravidla dílčích kritik, podáváme současně s kritickým hodnocením ucelenou novou koncepci vývoje vědomí člověka. Předpokládáme, že vznik vědomí lidského jedince v historickém vývoji i ontogenezi probíhá jako složitý proces, v němž nevědomé procesy rozrávají, až se podle zákona negace negace a přechodu kvantitativních změn ve změny kvalitativní stávají vědomými. Při tom však působí i opačný proces, v němž to, co probíhalo jako vědomé a vstoupilo do vědomí, přechází opět do stavu nevědomého (např. automatizované pohyby aj.). Pro tyto změny je charakteristická jednota přetržitosti a nepřetržitosti, kdy vznik vědomí znamená přeryv v plynulé posloupnosti jak evoluce organismů, tak vývoje lidské psychiky.

6. Společenské a individuální vědomí

Rozbor idealistických a mechanistických názorů včetně psychoanalýzy a existencialismu na vztah hmoty a vědomí ukázal, že autoři těchto názorů postavili celý problém na hlavu. Zpět na reálnou půdu můžeme tuto otázku postavit toliko vědeckou, o skutečná fakta opřenou analýzou různých forem

gické a historické obrazy, archetypy a instinkty, které se mohou znovu vybavit, aj. Tyto složky nevědomí pokládá Jung za základ intuice.

Jungovy názory nejsou ve své psychoanalytické spekulativnosti podepřeny ani objektivními experimentálními daty, ani se neopírají o přesnou logickou argumentaci vědy. Upozorníme na hlavní nepřesnosti a idealistické zdroje jeho koncepce vědomí. Předně Jung chápe subjekt nikoli jako individuální nebo společenský subjekt aktivního odrazu objektivní skutečnosti, nýbrž jako „nejasné temné hnutí, city, myšlenky, vnímání..." (překlad J. L.);[17] na základě takto chápaného subjektu vzniká prý vnitřní postoj, který Jung označuje termínem „anima" (duše); subjekt pojatý jako „vnitřní objekt" je nevědomí. Za druhé: Jung vykládá *subjektivisticky* i pojem vědomí; vědomí je to, co je vnímáno nebo myšleno a co se vztahuje k individuálnímu „já". Nepochopení toho, že vědomí je nejvyšší forma odrazu skutečnosti a že individuální vědomí je nutno vidět v dialektické jednotě s vědomím společenským, vede Freuda i Junga k jejich metafyzickému, mystickému výkladu vědomí (to, že tento mysticismus našel půdu u čtenářů, někdy i u lékařů psychiatrů, je podmíněno tím, že pojem vědomí patří k nejsložitějším pojmům současné psychologie). Za třetí: bez uznání principu odrazu nelze však vysvětlit ani pojem „já"; z hlediska marxistické psychologie je třeba „já" pokládat za aktuální individuální *subjekt* činnosti a psychického odrazu, v němž se dík paměti syntetizuje minulá i současná osobní zkušenost jednajícího jednotlivce, včetně anticipace budoucnosti.

Psychoanalytikům, zejména Jungovi, nelze upřít snahu o výklad vztahu vědomí a nevědomí jako jednoty protikladů. Je třeba uznat, že tyto protiklady jsou příznačné pro psychické dění, které v závislosti na konkrétních podmínkách osciluje mezi vědomím a nevědomím. Jung však tyto vztahy nesprávně spojuje se zákonem zachování energie: reálný psychický akt, obsah nebo hodnota nemohou zmizet v tom smyslu, že jsou prý nahrazeny určitým energetickým ekvivalentem. Jung (1945) zde nesprávně uvažuje ve smyslu tradičního energetismu o přesouvání energie z vědomí do nevědomí. V Jungových názorech se projevuje směšování mysticismu s prvky mechanistického materialismu, které je příznačné pro soudobý energetismus.

Složitá problematika vztahů vědomí a nevědomí, která v marxistické psychologii vyvolávala četné diskuse (Rubinštejn, 1961, Bassin, 1973, A. N. Leontjev, 1978), dozrává v současné době alespoň v obecných rysech ke svému řešení. Bassin (1973) upozorňuje na evoluční aspekt vývoje vědomí, na existenci stupňů uvědomování a na možnost disociace vědomých stavů při klinických poruchách. Rubinštejn (1961) na základě svého principu vědomí a činnosti objasnil *regulační* funkci vědomí, tj. tu jeho aktivní a tvořivou úlohu, kterou vědomí plní v lidské praktické činnosti. Rubinštejn dále upozorňuje na fyziologické základy vztahů mezi tím, co je vědomé a co nevědomé: jde tu o zákon indukčních vztahů mezi podrážděním a útlumem; podle zákona záporné indukce tlumí silné podněty vnímání (rozlišování) ostatních podnětů (Radil, 1978). Rovněž navyklé způsoby poznání a jednání probíhají zpravidla automaticky, nevědomě. Řada autorů (Bassin, 1973, Linhart, 1972a, 1973) dále upozorňuje na úlohu nevědomého zaměření

[17] T. Pardel: Problémy psychoanalytického hnutia. Bratislava 1972, s. 70.

charakter. Nebylo náhodné, že pragmatismus a potom i celá behavioristická psychologie se pojmu vědomí zřekla (viz A. N. Leontjev, 1972b, 1978, Jaroševskij, 1975).

Na půdě těchto teoretických nejasností se rozvíjelo v psychologii, fyziologii a filozofii i řešení otázky vztahu mezi vědomím a nevědomím. Zvláště ostře tuto otázku vyhrotil Freud (1945) a po něm celé psychoanalytické hnutí. Freud a jeho stoupenci vyšli z tradičního subjektivistického pojetí vědomí jako faktoru, který integruje psychické procesy. Tento zúžený, nesprávný přístup ovlivnil celý jeho výklad vztahu vědomí a nevědomí.

Freud (1945) zdůraznil sice ve své iracionalistické koncepci vývoje člověka a posléze i celé společnosti otázku vědomí, avšak nedospěl k jejímu objasnění. To je zvláště patrno na tom, jak řešil problém vztahu vědomí a nevědomí. Freud používal pojmu vědomí zejména při výkladu vzniku psychoneuróz a při výkladu snů. Přitom vědomí chápal zúženě jako organizující a integrující faktor a degradoval je na maskovací, resp. potlačovací mechanismus nevědomých pudů, které svou vrozenou silou určují všechno chování. Podrobněji tuto otázku rozebírá Jung (1945), pro něhož je analýza vztahů mezi vědomím a nevědomím východiskem pro subjektivní výklad psychiky, jeho samoregulačního systému. Podle Junga je psychika, kterou vytrhuje ze společenských vztahů a nechápe ji jako odraz objektivní skutečnosti, vytvářena dvěma protikladnými oblastmi: vědomím a nevědomím. Mezi oběma existují kompenzační vztahy, jak je to patrno ze schematického znázornění na obr. III,6. Pod vědomím rozumí Jung vztažnost vnímaných obsahů k „já", tj. vědomí udržuje vztahy psychických obsahů k mému vlastnímu „já". K pojmu nevědomí vztahuje Jung všechny psychické procesy, které nejsou vědomí, tj. nevztahují se vnímatelným způsobem k „já". Patří sem zapomenuté obsahy, zkušenosti, potlačené nepříjemné city (viz Freud) aj. Zároveň Jung uznává i „kolektivní nevědomí", k němuž řadí mytolo-

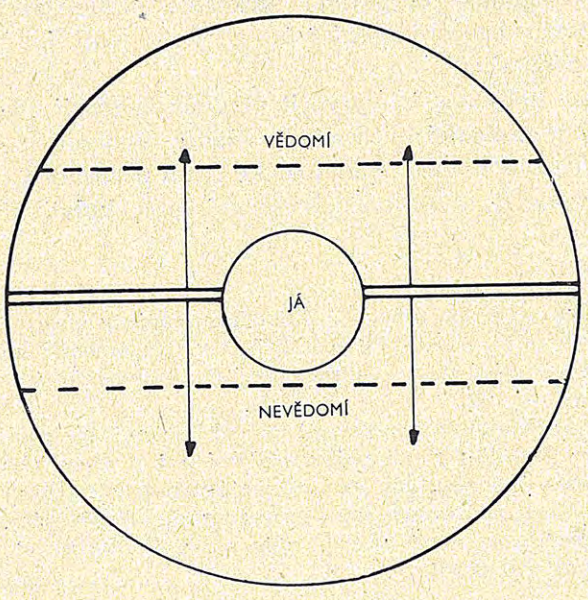

Obr. III,6: Kompenzační vztahy mezi vědomím a nevědomím (podle T. Pardela).

věka se slovním označením. Výsledky výzkumů ukazují, že percepce zde vnitřně souvisí s pozorností; např. při iluzích vznikají rozpory mezi vjemy a představami, které vybízejí subjekt, aby rozpory odstranil. Shoda percepčního odrazu s objektem se uskutečňuje pomocí vnějších percepčních procesů (na sítnici, senzomotorické aktivity očí apod.); přizpůsobení odrazu předmětu potřebám jedince záleží v převedení tohoto odrazu do „jazyka vnitřního kódu" subjektu, v němž jsou vyjádřeny jeho zájmy a potřeby (Zaporožec et al., 1967, V. P. Zinčenko, 1971). Dochází tu ke složitému centrálnímu zpracování, kódování a dekódování obrazů (Pribram, 1978, Estes, 1980, Craik, 1980).

Na tomto složitém odrazovém a senzomotorickém základě se vyvíjí u dítěte jeho vnitřní tzv. fenomenální svět představ a přání, které dítě promítá do svých her, které jsou v tomto smyslu symbolickými odrazy skutečnosti.[15] Tuto složitou dialektiku subjektivního a objektivního, která poskytuje — jak jsme právě ukázali — dostatečný prostor pro tvořivou aktivitu subjektu, pochopíme toliko objasněním podstaty lidského myšlení a vědomí.

5. Vědomí a nevědomí

Otázka podstaty vědomí a jeho vztahu k nevědomým procesům v činnosti lidí je již dlouho předmětem psychologických i fyziologických diskusí. Je tomu tak i proto, že jednotný systém nejen psychologické teorie, ale i věd o člověku nemůže být koncipován bez objasnění toho, co je vědomí, jaký je jeho vznik a co tvoří jeho podstatu.[16]

Stará empirická psychologie nebyla s to vytvořit skutečnou *teorii vědomí* vlivem zjednodušených metodologických předpokladů. Vědomí zde bylo pokládáno za „proměnlivé pole", které je analogické „poli pozornosti". Mluvilo se sice o „zákonech vědomí", avšak ty měly zpravidla spekulativní

---

[15] V těchto vyšších formách odrazu (představ, přání aj.), které jsou spojeny se symbolickými funkcemi, nachází své racionální vysvětlení vznik tzv. „fenomenálního světa", který stoupenci psychoanalýzy a existencialismu spojují s působením iracionálních sil (Rogers, 1969, Maslow, 1962).

[16] V předložené práci (včetně této kapitoly) interpretuji pojem vědomí důsledně z hlediska marxisticko-leninské filozofie; obsah pojmu vědomí a i procesy jeho vzniku osvětluji z psychologického hlediska. Jde tudíž o syntézu psychologických a filozofických hledisek, která je u nás dosud málo propracována. Nové práce, které jsou přínosem pro marxistickou teorii poznání (viz např. Černík et al., 1980), se otázkou vědomí zabývají jen okrajově.

odraz zde časově předbíhá před událostmi v objektivní skutečnosti. Na tuto okolnost upozornily četné výzkumy signální činnosti mozkových hemisfér (I. P. Pavlov, 1952, aj.).

Anticipace ve smyslu předvídání se ve skutečnosti výrazně rozvinula jako vlastnost psychiky až na základě zákonitostí vytváření podmíněných reflexů, v nichž dochází ke spojování předchozí zkušenosti s pohybovou aktivitou organismu. Např. mladý zajíc prchá již při spatření psa buď na základě vlastní zkušenosti, nebo proto, že napodobuje chování starších zajíců; distantní zrakový vjem zde působí jako signál oznamující včas, že se blíží nebezpečí. To představuje vyšší způsob adaptace a zvyšuje pravděpodobnost přežití. Základem anticipace je signální činnost mozkových hemisfér, která jakožto důležitá vlastnost psychického odrazu je u zvířat všestranně podporována přírodním výběrem.[14] Vyšší formy předvídání se rozvinuly až u člověka, který je schopen na základě znalostí zákonitostí předvídat budoucí události, odhadovat směr společenského vývoje (viz prognostika) apod.

Uvedené čtyři rysy psychického odrazu vedou ve svém souhrnu ke zdokonalení adekvátnosti a aktivity odrazu na úrovni *asociativního myšlení* (Piaget, 1970, Linhart, 1976a, Černík et al., 1980); jde tu o smyslově názorné myšlení, spočívající v asociaci smyslových představ a pohybů. Opírá se o diferenciaci smyslových orgánů (viz zejména vznik distantních receptorů zraku a sluchu) a o rozvoj neobyčejně dokonalé syntetické činnosti mozku. Vznikla tak složitá dialektická jednota analýzy a syntézy, která zajišťuje přechod od vjemu k představě a od ní k myšlení a která je důležitým činitelem ve zdokonalování adekvátnosti psychického odrazu ve vztahu k objektivní skutečnosti.

Na úrovni psychiky se novým způsobem utváří *jednota objektu a odrážejícího subjektu.* Tuto jednotu nelze pochopit bez výše uvedené teze, že odraz je výsledkem složitého procesu odrážení (Rubinštejn, 1960). Tuto tezi osvětlím následujícím příkladem: Na počátku poznávání předmětu je jeho odraz nedokonalý; poznávající subjekt svůj odraz upravuje na základě předchozí zkušenosti a takto přetvořený obraz porovnává aktivně, tj. v činnosti, s objektivní skutečností; tato aktivní transformace probíhá tak dlouho, až subjekt dosáhne určitého kritéria, které znamená požadovanou shodu odrazu s odráženým objektem. Důležitou úlohu v převodu původně nedokonalého odrazu v adekvátní obraz má proces *učení;* tento proces na úrovni percepce záleží v opakovaném pozorování objektu (tj. v komparaci následných odrazů apod.), spojovaném s předchozí zkušeností, popřípadě u člo-

[14] Anochin (1969), který se otázkou tzv. „předstihového odrazu" zabýval, spojil jej neadekvátně s biochemickými procesy v živých organismech, a to i tam, kde psychický moment v odraze dosud chybí (např. chemické procesy probíhající v protoplasmě jsou přizpůsobeny změnám v přírodě — zima, léto — a to tak, že živočich — kukly hmyzu aj. — se včas připraví na přežití při silných mrazech).

Druhým kvalitativně novým rysem je vznik a rozvoj *relativní samostatnosti psychických procesů* ve vztahu k procesům fyzikálním, jevům a objektivním předmětům vůbec; to se projevuje v řadě charakteristik, z nichž uvedu dvě:

a) Předně v *prostorové a časové* dislokaci signálů a příslušné motorické odpovědi: živočich je schopen, zejména dík paměti, reagovat na podnět nikoli bezprostředně, nýbrž až po určitém časovém intervalu (tj. odložit, oddálit reakci na vhodnou dobu) a přitom i nezávisle na tom, které receptory signál přijaly. I. P. Pavlov (1952) podrobil tento úkaz systematickému výzkumu: rozbor prostorové dislokace signálů ukázal, že zde působí specifické mechanismy signalizace, na jejichž základě může být též podmíněná reakce vyvolána kterýmkoli podmíněným podnětem, ať zrakovým, sluchovým, nebo taktilním aj.; zároveň — pokud jde o časovou dislokaci — dík útlumu může živočich (např. pes) odložit provedení reakce na poměrně dlouhou dobu (tzv. zpožďovací útlum); tato schopnost se mimořádně rozvinula u člověka — člověk se jí však musí učit (dítě se např. učí postupně tlumit nebo prodlužovat čas oddálení své odpovědi).

b) Za druhé je to vytváření složitých *signálních soustav* (u člověka a v lidské společnosti jde o různé druhy systémů, z nichž nejdůležitější je jazyk); již na základě podmiňování jakožto vývojově prvotní formy učení se vytvářejí celé systémy podmíněných podnětů (signálů), které I. P. Pavlov nazval první signální soustavou skutečnosti. Vlivem mezilidské komunikace a jazyka se vyvinula kvalitativně nová druhá signální soustava. Lidské myšlení však není s řečí totožné, jak je to zejména u nejvyšších forem dialektického myšlení — tuto úroveň nazýváme kvintárním odrazem, který vzniká negací znakově formálního myšlení.[13]

Třetím důležitým rysem je vývoj výběrovosti a zaměřenosti psychických procesů. Již biologický subjekt (viz fyziologické a etologické výzkumy chování zvířat) aktivně *zaměřuje* (vztahuje) odraz předmětu na sám předmět i na pohyb spojený s tímto předmětem (např. tendence uchopit předmět, nebo úniku před ním aj.); zároveň s tím subjekt promítá odraz předmětu do vnějšího prostoru a zapojuje jej do své činnosti (viz Pavlovovy výzkumy o úloze posilování, Černík et al., 1980). V souvislosti se vznikem představ se zde u člověka projevuje určitá *výběrovost*, tj. schopnost relativně nezávisle a jakoby „zcela svobodně" se rozhodovat mezi různými možnostmi. Tato svoboda je ovšem pouze relativní; platí totiž ta základní zákonitost, že psychické procesy a psychika jako celek jsou odrazem objektivní skutečnosti, jsou na ní závislé a jsou ve vztahu k ní druhotné.

Čtvrtým kvalitativně novým rysem psychických procesů na této úrovni vývoje je *anticipace*. Ta se rozvinula na podkladě schopnosti odhadovat na základě podmíněných podnětů (signálů) dopředu událost, která je pro organismus důležitá a může v očekávaném průběhu dění nastat. Psychický

---

[13] Fyziologické mechanismy kódování a dekódování lze v tomto kvintárním odraze a na úrovni myšlení hledat ve vyšších úrovních signálních soustav a znakových procesů, jak jsme to naznačili v Základech obecné psychologie (Linhart et al, 1981).

informaci uloženou v paměti a vyjádřit ji ve formě psychického odrazu. Zároveň se vytvářel ten kvalitativně nový systém, který nazýváme psychika, vyznačující se specifickými, dříve neexistujícími vlastnostmi.

Kvalitativní změny se především týkají *životní činnosti a chování*. Zvíře a jeho životní činnost jsou bezprostředně totožné. Zvíře samo, jak uvádí K. Marx,[12] je touto činností; naproti tomu člověk ze své činnosti činí předmět svého vědomí a chtění; tímže si *člověk uvědomuje svou životní činnost*, odlišuje se kvalitativně od chování zvířete. Engels (1950) tuto Marxovu charakteristiku upřesňuje: Zvíře pouze používá vnější přírody a mění ji jen svou existencí; člověk naopak svým působením činí přírodu užitečnou pro své účely, ovládá ji. Je to tudíž práce, společenská výrobní činnost, která mění původní instinktivní činnost, mající nevědomý charakter, ve vědomou činnost. Právě v této nové formě činnosti člověka se rozvíjely i nové stránky jeho psychiky. Lidská psychika a vědomí jsou tudíž společensko-historickou kategorií.

Vlivem společensko-historických podmínek a na podkladě evoluce nervové soustavy (včetně naučených podmíněně reflexních systémů) předně vznikly v psychice člověka kvalitativně nové jevy v podobě *počitků a elementárních představ*. Tyto psychické jevy se někdy ne zcela přesně nazývají „vnitřní" stránka fyziologického procesu; pojem „vnitřní" je třeba ovšem chápat spíše hierarchicky než prostorově (ve smyslu „uvnitř" organismu), tj. že tu jde o kvalitativně nové a vyšší principy a o nové formy regulace chování ve srovnání s vrozenými instinktivními reakcemi.

Ukažme to na příkladě *představivosti*. Uchování a vybavování představ předpokládá existenci mechanismů kódování a dekódování smyslových odrazů skutečnosti, tj. jejich paměťové uchování i tehdy, když předmět, který působil na smyslové orgány, již nepůsobí, popřípadě již neexistuje; uchování stopy po působení podnětů spojujeme s výše zmíněnou relativní stacionárností sekundárního odrazu, s procesy kódování a dekódování (Estes, 1980). Vybavení představy předpokládá vnější nebo vnitřní impuls (signál, znak), který je s uchovanou stopou odrazu a s vybavenou představou v něčem shodný nebo byl alespoň s nimi paměťově asociován. Schopností vytvářet představy se psychika poprvé na podkladě rozvoje odrazu staví jako něco samostatného a odlišného proti objektivnímu světu. Vzniká tak ve vývoji živých organismů nový protiklad — *protiklad mezi ideálným a materiálním*, který je v dalším vývoji podkladem pro vznik protikladu hmota a vědomí. Tím se vývojově završuje specifický vztah mezi odrazem, pohybem hmoty a hmotou samotnou. Rutkevič (1976) pokládá tuto vlastnost odrazu za „nejvýraznější projev samopohybu hmoty". Kvalitativně nová přeměna záleží zejména v tom, že v počitcích, vjemech a představách člověka si vyvíjející se svět začal uvědomovat sebe sama, vědomě poznávat okolní makrosvět i svůj vnitřní mikrosvět.

---

[12] K. Marx — B. Engels: Malé ekonomické spisy. Bratislava 1966b, s. 76 (překlad J. L.).

stranění samotného předmětu psychologického výzkumu a uvolňuje cestu nesprávným představám jak o jednom, tak i o druhém. Celý proces odrazu tak nabývá mystické povahy: na jedné straně je materiální fyziologický proces, na druhé straně ideální odraz, o němž není známo, jak z materiálního procesu vzniká. Přitom se ideální odraz nutně staví proti materiálnímu procesu, a tím se od něho odděluje."[10]

Poznání vývoje podstaty psychiky proto vyžaduje správně dialekticky chápat jak jednotu subjektu a objektu v procesu odrážení vnějšího světa, tak jednotu psychických a fyziologických procesů ve fylogenezi a ontogenezi vývoje člověka. Pro dialektický materialismus je podstatné to, že na rozdíl od starého materialismu pokládá psychický život člověka, jeho poznání a vědomí za vnitřní moment, funkci praxe, že duchovní produkci vyvozuje z materiální produkce lidí (Brychnáč et al., 1978, Černík et al., 1980).[11]

4. Vznik psychiky

Otázka vzniku psychiky patří k nejsložitějším problémům současné vědy. Mimo jiné i proto, že je nutno rozlišovat otázku vzniku *psychiky zvířat* a otázku vzniku kvalitativně nové úrovně — *psychiky člověka*, i když obě otázky spolu vnitřně souvisejí a vývojově na sebe navazují. Složitost této problematiky je dána i tím, že je nutné provést distinkci mezi psychickými procesy a fyziologickými mechanismy, mezi odrazem nervovým a psychickým.

Pojednáme nejprve stručně o vzniku psychiky zvířat. Podle naší koncepce, rozpracované spolu s V. Novákem (Novák a Linhart, 1976, Linhart a Novák, v tisku), je vznik psychiky zvířat podmíněn vývojem vyšších forem nervového odrazu. K těmto vyšším formám patří zejména podmíněné reflexy, na jejichž podkladě vznikly nové formy adaptace k proměnlivým životním podmínkám a nové druhy učení (např. učení instrumentální aj.). Zároveň se vytvořila, jak ukazují etologické výzkumy (Lorenz et al., 1974, aj.), složitá organizace chování a jeho motivů. Organismy s cílovým chováním jsou schopny dík vyvinuté nervové soustavě dekódovat dříve získanou

---

[10] S. L. Rubinštejn: Bytí a vědomí. Praha 1961, s. 40.

[11] Kategorie praxe a činnosti a jejich včlenění do teorie poznání i psychologie poznávacích procesů a osobnosti jsou podrobněji objasněny v příštích kapitolách (viz zejména kap. IV, V a VII).

svalová odpověď tvořená soustavou akčních odrazů, které ve svém úhrnu tvoří kvalitativně nový funkční odraz (viz obr. III,5). Tento odraz je mimo jiné schopen provádět transformaci potenciální informace obsažené ve struktuře poznávacího předmětu v určitou informaci, odpovídající potřebám činnosti člověka. To je základ vzniku různých úrovní signálů a signálních soustav.

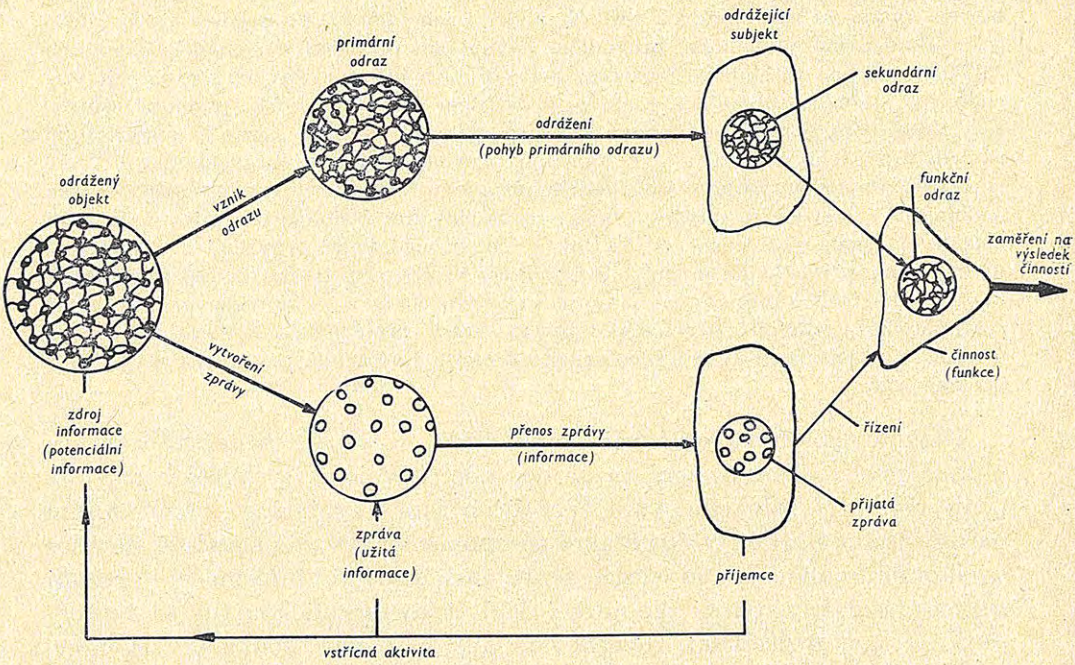

Obr. III,5: Funkční odraz a přenos informace.
Odraz, který je vlastní všem formám pohybu hmoty, záleží v reprodukci vlastností odráženého předmětu. Informace je vlastnost (míra uspořádanosti) předmětu, rozpoznatelná nebo použitelná daným příjemcem. Zpráva je tatáž informace, ale je pro daný účel (např. pro řízení) a pro potřebu přenosu uměle zjednodušená.

Z našeho rozboru plyne potřeba, abychom při vymezování pojmu odraz jakožto shody mezi odráženým předmětem (originálem) a odrážejícím systémem (resp. subjektem) nezapomínali na to, že tato shoda vzniká v procesu vzájemného působení a že sám *vznik shody má povahu procesu*. Člověk např. učením postupně zdokonaluje svůj obraz o určitém jevu, řešením problému si ujasňuje jeho podstatu apod. Podobně jako odraz nemůže být odloučen od odráženého předmětu, je neoddělitelný od procesu odrážení, tj. odraz je výsledkem tohoto procesu a zároveň v tento proces přechází. S. L. Rubinštejn (1961) uvádí při analýze této složité otázky: „Odtržení *odrazu od procesu odrazu znamená* chybnou substancializaci odrazu, vede k od-

a útlumu aj.). Jsou základem pro osvojování nových zkušeností, nových motorických dovedností, poznatků a pro rychlé přizpůsobování se nebo rychlé zvládnutí nové situace; zvláště dokonale jsou vyvinuty u vyšších savců.

Objev podmíněných reflexů I. P. Pavlovem znamenal velký vědecký pokrok. Před tímto objevem mohli ještě někteří přívrženci idealismu vystupovat s názorem, který podporovaly i náboženské kruhy, že zvířata mají „duši", která jim umožňuje myslet, předvídat apod. Skutečně některé výkony živočichů jsou v tom směru obdivuhodné (např. sociální chování vlků, delfínů, lidoopů aj.). I. P. Pavlov objevil nejen mechanismus vytváření podmíněných reflexů, nýbrž i jeho hmotného nositele; je jím mozek, zejména mozková kůra, provádějící komplexní odrážení a signální činnost na základě složitých vztahů mezi procesy podráždění a útlumu. Pavlov tím objevil mechanismy složité autoregulace, která je podkladem pro vývoj lidské psychiky (Šingarov, 1978). Tím poprvé v dějinách vědy se stal sám mozek, který je materiálním základem lidského myšlení a vědy samotné, předmětem vědeckého výzkumu.

I když Pavlovovy objevy jsou velkým přínosem, zůstala hlavní teoretická otázka neobjasněna: psychické procesy nelze *redukovat* na fyziologické zákony činnosti mozku. Už sama skutečnost, že Pavlov a jeho následovníci prováděli své výzkumy na zvířatech, převážně na psech — a je známo, že výsledky takovýchto výzkumů není možno jednoznačně přenášet na činnost a chování člověka — ukazuje, že jsou nutné systematické výzkumy psychického odrazu, který představuje kvalitativně novou úroveň, vzniklou působením společenského způsobu života lidí, při přetváření přírody lidskou prací.

Z tohoto společensko-historického hlediska je třeba přistupovat k otázce *antropogeneze*. Dosud není dosti doceněn vývojově systémový přístup, podle něhož při zdokonalování nervových funkcí, zejména vyšších forem odrazu, jsou důležité tyto tři hlavní předpoklady: a) vznik soustavy smyslových orgánů jako základu odrazu skutečnosti a příjmu informace; b) rozvoj nervové soustavy, plnící zapojovací analyticko-syntetickou funkci (vytváření asociací, rozlišování, zobecňování aj.); c) rozvoj pohybové soustavy, umocňující na podkladě akčního odrazu pohyb a zajišťující odpovědi na zaregistrované vlivy prostředí. Důležité je, že tyto tři soustavy jsou vzájemně propojeny v jeden celistvý *funkční systém*, v němž působí četné zpětné vazby, plnící směrovou, korigující a aktivační funkci. Tyto funkční systémy a s nimi spjaté poznávací i duchovní produkce lidí vznikají na základě praktické materiální činnosti jíž lidé přetvářejí svět (viz obr. IV,5). Ve vývoji odrazu stále silněji působí zákony a potřeby rozvíjející se lidské společnosti.

Kvalitativní změny, které zde ve vývoji odrazu nastaly, nejsou dosud uspokojivě vysvětleny. Předpokládáme, že rozvoji analyzátorů, uskutečňovaném na základě paralelního a sukcesívního (následného) zmnožování nervových buněk, zaujaly důležité místo distantní smyslové orgány (zejména zrak a sluch). Tím mohly vzniknout složité *odrazové komplexy*, které mají svůj základ v činnosti asociačních neuronů a které umožňují složitou analýzu i syntézu, jak se s ní setkáváme na úrovni první signální soustavy. Tomu odpovídá i větší počet nervových zakončení ve svalech a tím i složitá

Terciární odraz sestává z primárního odrazu, jenž je nesen příslušným vnějším podnětem (např. světelným) a který vyvolává podráždění v receptoru (na sítnici oka), kde proběhne příslušná chemická reakce; ta se shoduje v určitých rysech s odráženým podnětem — je jeho *sekundárním odrazem,* který je relativně stabilní, jak o tom svědčí vznik paobrazů aj. (tento jev označu-

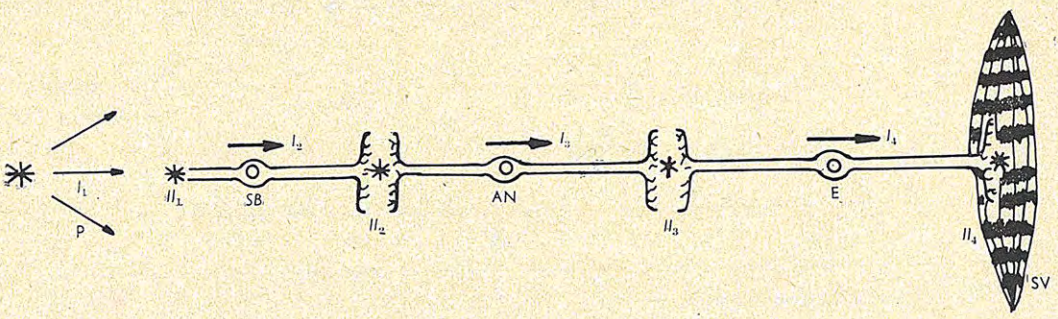

Obr. III,4: Schéma terciárního odrazu v případě vrozeného reflexu.
Schéma znázorňuje střídání po sobě následujících primárních a sekundárních odrazů. P — světelné paprsky, SB — smyslová buňka, AN — asociační nervová buňka, SV — sval, E — motorický neuron, I_{1-4} — primární odraz první až čtvrtý, II_{1-4} — sekundární odraz první až čtvrtý.

jeme jako relativní stacionárnost). Sekundární odraz na sítnici se transformuje na elektrický potenciál, jenž proběhne v nervové vlákně jako pohyblivý primární odraz až k synapsi s další nervovou buňkou; na synapsi vznikne druhý stacionární sekundární odraz percipovaného jevu. Analogicky probíhá odráženi až do motorického neuronu (viz obr. III,4), který má přímé spojení s výkonným orgánem (svalem — SV). Terciární odraz totiž představuje syntézu odrazů, v níž se uvnitř nervové soustavy střídají stacionární sekundární odrazy s pohyblivými primárními odrazy. Je to odraz *aktivní,* poněvadž může vést svou výslednou reakcí (aktem) k zásahu do prostředí. Může ovšem nastat i negace tohoto zásahu, kdy reakce organismu může být aktivně inhibována. Odpověď, která kauzálně navazuje na předchozí smyslové odrazy, se nazývá *akční odraz.* Na základě akčního odrazu se v antropogenezi rozvinula — v souvislosti s rozvojem pohybových orgánů a s přeměnou předních končetin v ruce — vlivem společenské praxe lidská činnost a práce (Novák a Linhart, 1976).

Nejjednodušší formou funkčního propojení mezi smyslovým odrazem (vjemem) a pohybovou odpovědí jsou *vrozené (nepodmíněné) reflexy,* na jejichž základě se vyvinuly instinkty, které u hmyzu, ptáků i savců udivují svou dokonalostí. Kvalitativně novou úroveň chování představují *podmíněné reflexy.* Hlavní jejich přednost záleží v pohotovém přizpůsobování ke stále se měnícímu životnímu prostředí a podmínkám (viz např. vytváření a vyhasínání podmíněných reflexů, vztahy podráždění

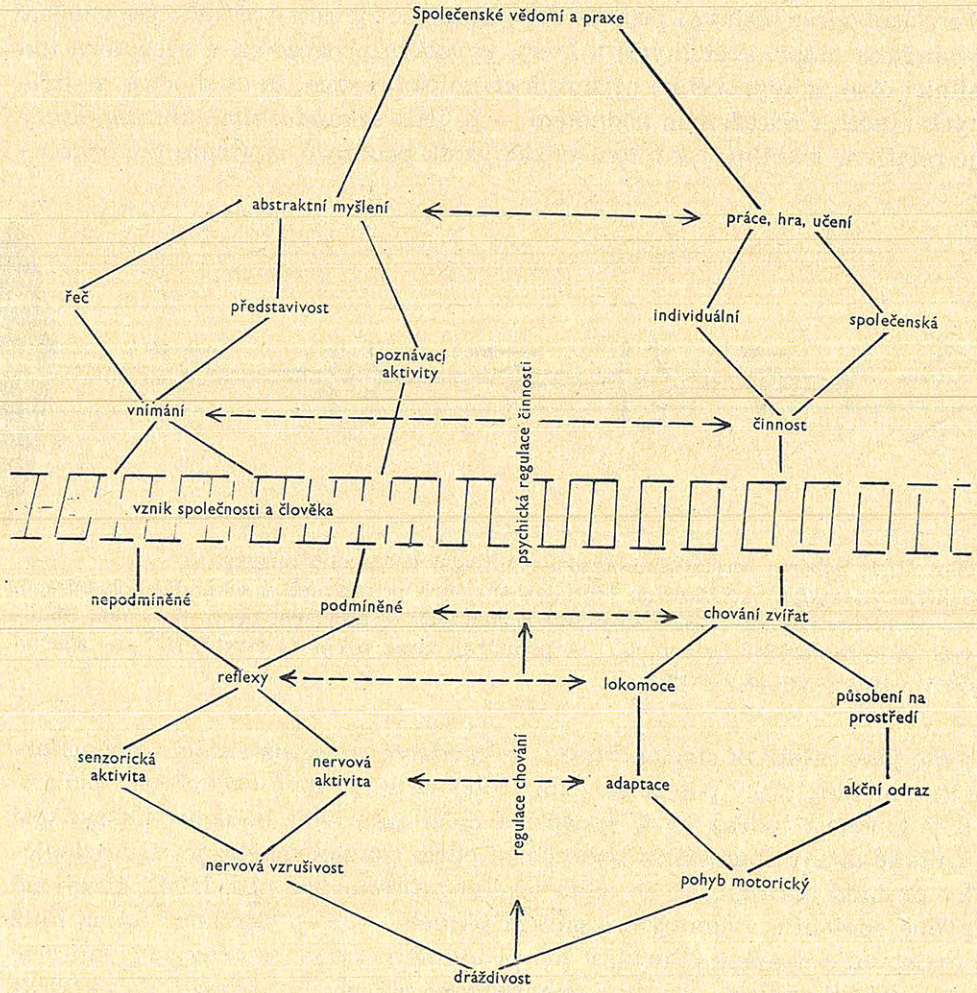

Obr. III,3: Modelové schéma vývoje odrazu od dráždivosti k psychické činnosti a společenskému vědomí.

vé soustavy (Linhart et al., 1981, viz zvláště kapitola V. Nováka). Vývojové schéma na obr. III,3 je třeba chápat v tom smyslu, že po vzniku terciárního obrazu, nepodmíněných a podmíněných reflexů, nastala významná kvalitativní změna, spojená s kognitivní funkcí odrazu a s vývojem lidského vědomí.

Ve vývoji nervových a psychických funkcí je důležitý vznik té kvalitativně nové úrovně, kterou představuje *terciární odraz*, probíhající v složité nervové soustavě (obr. III,4). Terciární odraz má povahu reflexu, který uskutečňuje zákonitou odpověď organismu na podněty z prostředí. Terciární odraz odpovídá schématu nepřímého odrazu, které jsme uvedli na obr. III,1.

ní formy biologického odrazu — stejně jako všechen odraz v neživé přírodě — jsou odrazem pasívním, nervový odraz je od svého vzniku v plném smyslu slova *odrazem aktivním*. Podkladem jeho aktivity je spojení smyslové percepce a nervových procesů s motorickými orgány a aktivitou pohybovou, které se vyvinuly v průběhu fylogeneze z původní dráždivosti. Zároveň s tím se zmnožily a prohloubily vnitřní protiklady mezi různě složitými stránkami chování a činnosti, což nutně vede k rozvoji aktivity odrazu, kterou zdůraznil Lenin (1958).[9]

Vývoj nervového odrazu objasním podrobněji vzhledem k jeho mimořádnému významu. Základní funkcí nervového odrazu a veškeré nervové činnosti je totiž na podkladě rozlišování a signalizace změn v životním prostředí účelně řídit pohybovou aktivitu (chování, činnost). Nervový odraz se vyvíjel na základě *dráždivosti*, s níž se setkáváme již u živočichů na jednobuněčné úrovni (améba dík této dráždivosti reaguje výběrově na příznivé nebo nepříznivé podmínky v okolním prostředí). Dráždivost, která je spojena s látkovou výměnou, tvoří obecný základ vývoje nervového odrazu; přitom již zde je třeba rozlišovat vnější reakce organismu (jeho chování) a vnitřní stav, spojený s podrážděním jakožto podkladem subjektivního čití.

Na druhé straně je však třeba vidět kontinuitu mezi dráždivostí a mezi reagováním neorganických těles na vnější vlivy (Novák a Linhart, 1976, Rutkevič, 1976). Např. biologové i psychologové se zabývají otázkou energetického nesouladu mezi podnětem a reakcí živého organismu a spatřují v něm jeden z projevů dráždivosti. Takovýto nesoulad však existuje i v anorganické přírodě, např. mezi energií pomalého neutronu, který proniká do jádra uranu a při jeho rozpadu uvolňuje v něm nepoměrně větší energii. Takovýchto analogií mezi živou a neživou hmotou lze ovšem nalézt více, jak to koneckonců plyne z materiální jednoty všeho světa. Na druhé straně má dráždivost jako základní vlastnost živých organismů řadu specifických rysů, jak to potvrzují výzkumy různých taxí (foto- a chemotaxe) nebo tropismů a nastií (např. chování hmyzožravých rostlin při úlovku, reakce mimózy aj.).

Dráždivost je tím biologickým podkladem, z něhož vznikly a dále se vyvinuly různé druhy a formy odrazu až k společenskému vědomí (viz obr. III,2). V zájmu přehlednosti uvádíme schematické znázornění vývoje nervového odrazu počínaje dráždivostí až ke vzniku společenského vědomí. Dráždivost měla od samého počátku vývoje organismů velký význam z hlediska své selekční hodnoty. V samé podstatě dráždivosti jsou spojeny dvě základní vlastnosti, které jsou předpokladem jejího dalšího vývoje: je to předně čivost vůči vnějším vlivům, která je podkladem rozvoje smyslové aktivity (viz obr. III,3); za druhé je to schopnost pohybu (pohyblivost), která se dále rozvíjela v podobě chování a činnosti prostřednictvím svalo-

[9] V. I. Lenin: Materialismus a empiriokriticismus. In: Spisy. Sv. 14. Praha 1958.

velmi citlivě a dlouhodobě reprodukuje a uchovává všechny základní požadované vlastnosti odráženého předmětu (krajiny, osoby apod.). Nové biochemické výzkumy nervové soustavy přispívají k objasnění základních mechanismů vzniku odrazu a jeho uchování v paměti (J. N. Sokolov, 1969, Pribram, 1975, aj.).

Relativně složité druhy vznikají již na *fyzikální* úrovni. Vzniká zde jak *odraz přímý* (viz např. odraz pevné látky v pružném tělese — roztaveném vosku), tak i *nepřímý* (viz výše uvedený příklad vrženého stínu, obr. III,1). V nepřímém odrazu předmět odrážející a odražený nepřijdou do styku a odraz je zprostředkován nějakým hmotným *zprostředkovatelem*, který se šíří od odráženého předmětu k odrážejícímu. Zprostředkovatelem odrazu může být světlo, zvukové vlny, tekoucí voda atd. Ve smyslu našeho rozboru odrazu na obr. III,1 je zprostředkovatel odrazu také vždy nositelem odrazu, tj. i v něm vzniká shoda s odráženým předmětem. Tento odraz, který se pohybuje (šíří v prostoru) se svým zprostředkovatelem, je vždy pouze jediný a vždy je v pořadí první — nazýváme jej proto, jak jsme již uvedli, odrazem primárním. Jinak řečeno: ve zprostředkovateli (např. světelných vlnách) existuje všechna informace o odráženém originálu — na tomto principu je založeno holografické zobrazení předmětů (Pribram, 1971, Linhart, 1976a). Odraz vznikající na různých, relativně nepohyblivých předmětech při jejich setkání se zprostředkovatelem odrazu (který je rovněž jeho nositelem), označujeme jako odraz *sekundární*. Rozlišení odrazu na primární a sekundární a pochopení rozdílu mezi nimi je velmi důležité pro vysvětlení vývoje odrazu na vyšších úrovních, zejména na úrovni biologické a sociální.

Se vznikem *života* jako nového způsobu existence hmoty vzniká i nová forma odrazu skutečnosti. Hlavním novým rysem odrazu se stává to, že se odraz spojuje s činností — vzniká *jednota odraz-činnost*. To se mimo jiné projevuje tím, že odraz, zejména jeho vyšší formy, zajišťuje kvalitativně nový způsob regulace chování, která je účelná jak z hlediska zachování organismu v jeho složitých vztazích k neustále se měnícímu prostředí, tak z hlediska anticipace a plánování činnosti. Nové zákonitosti, na jejichž podkladě se utváří jednota odraz-činnost ve fylogenezi a ontogenezi (viz např. rozvoj instrumentálních podmíněných reflexů, uchopovacích pohybů aj.), umožňují dokonalejší přizpůsobování organismu k životním podmínkám. S tím souvisí, že na úrovni *biologické formy* pohybu hmoty jsou různé typy odrazu ještě rozmanitější a složitější než u neživé hmoty.

Nejrozšířenějším typem biologického odrazu je odraz *genetický*, dědičnost v nejširším smyslu jakožto shoda mezi potomky a předky. Genetický odraz má svůj podklad v replikaci molekul nukleové kyseliny, tj. je svou podstatou odrazem biochemickým. Zvláště důležitý je odraz *selekční*, který vzniká působením přírodního výběru a projevuje se teleonomií, tj. účelností všech živých organismů. Jedním z jeho projevů jsou různé druhy mimikry v nejširším slova smyslu (Novák et al., 1969). Selekční odraz je rozhodujícím činitelem při vzniku všech ostatních forem biologického odrazu včetně odrazu nervového a potom i psychického.

Největší význam z hlediska dalšího vývoje živé hmoty má však *nervový odraz* živočichů. Zdokonalující se biologický odraz, který se vyvíjel na základě dráždivosti, si vytvořil svůj orgán — nervovou soustavu, kterou můžeme plným právem označit jako orgán odrazu. Zatímco všechny ostat-

telích odrazu, a na odraz sekundární, vznikající na látce, která dík svým vlastnostem (citlivosti, stacionárnosti apod.) je schopna odrážený předmět reprodukovat; tím se sekundární odraz může paměťově uchovávat v podobě stopy; příjemcem odrazu je odrážející předmět, resp. subjekt. Na základě sekundárního odrazu se vyvinuly všechny vyšší *typy* odrazu, tj.

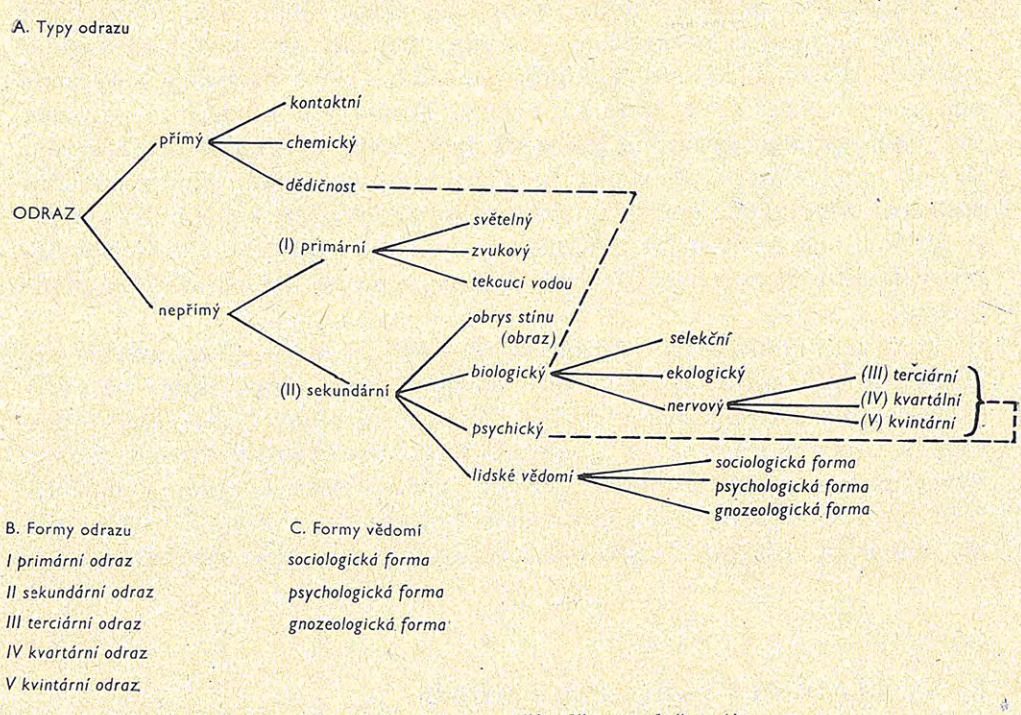

Obr. III,2: Přehled různých typů odrazu v přírodě a společnosti.

odraz biologický (včetně nervového), psychický a posléze lidské vědomí. Na obr. III,2 jsou uvedeny specifické *formy* odrazu od primárního odrazu až ke kvintárnímu; zejména jeho vyšší psychické formy, tj. odraz kvartární a kvintární, jsou velmi složité — jejich nejvyšší syntetickou formou je vědomí.

Značně rozšířeným přímým odrazem v neživé přírodě jsou všechny druhy *kontaktního* odrazu, tj. změna polohy, struktury, tvaru, obrysu, velikosti, rychlosti pohybu atd. odrážejícího předmětu, které jsou následkem působení předmětu odráženého (jako příklad lze uvést stopu, kterou zanechává noha nebo jakákoli věc v písku, ve sněhu apod.). Přímým odrazem jsou i nejrůznější formy chemického odrazu, tj. nejrůznější formy shody, vyvolané působením jedné látky na druhou při chemické reakci. Schopnost reprodukovat vlastnosti odráženého předmětu (jeho tvar, barvu aj.) se na úrovni chemického odrazu rozvinula velmi dokonalým způsobem; svědčí o tom speciální emulze různých látek (používaných např. na fotografické desce), která

odrazu, tj. je odrazem odrazu. Jeho registrování sítnicí oka je pak dalším odrazem, který se přenáší do lidského mozku opět celým řetězcem postupných odrazů.

Jako příklad uvedeme odraz na fotografické desce, kde jde o kombinaci odrazu fyzikálního s odrazem chemickým. Primárním odrazem je zde opět uspořádání světelných paprsků, tj. světelného zprostředkovatele odrazu. Na fotografické emulzi vzniká sekundární odraz, který je za normálních okolností správný a nezkreslený. Světelné paprsky vyvolávají chemickou změnu v citlivé látce emulze, která odpovídá jejich rozložení a tedy zmíněnému prvnímu sekundárnímu odrazu. Druhým sekundárním odrazem je v tomto případě příslušné rozložení chemických změn v emulzi. Ty jsou sice okem neviditelné, ale stanou se viditelnými vyvoláním. Tím je původní rozložení světelných paprsků trvale zachyceno fotografickou emulzí a může se kdykoli stát odráženým předmětem pro sítnici lidského oka, jehož odraz v mozku vyvolá vjem (obraz) shodný s původním odráženým předmětem.

Struktura fyzikálního odrazu a její složky, které jsme uvedli (viz obr. III,1), přispějí k objasnění těch nových forem odrazu, které se vyvinuly v souvislosti se vznikem života. Odraz mezi tělesy v anorganické přírodě je třeba považovat za předpoklad pro vznik dráždivosti, v dalším vývoji pak i počitků a vjemů; výzkum jejich vzniku a vývoje umožňuje řešit Leninem vytčený úkol, jak souvisí hmota, která „domněle vůbec nemá schopnost vnímání,“[8] s hmotou, u níž se tato schopnost vyvinula.

3. Vývoj odrazu v neživé a živé přírodě

Z výše uvedených skutečností, které jsme zobecnili v naší definici odrazu, vyplývá, že odraz v neživé přírodě nejen existuje (na rozdíl od jiných názorů — Tjuchtin, 1967, 1972), ale je základem a východiskem vzniku a vývoje všech forem odrazu v živé i neživé přírodě a lidské společnosti. V zájmu jasnějšího pochopení uvedeme schematický přehled hlavních forem a typů odrazu.

Kritériem pro základní členění odrazu je jeho zprostředkovanost (resp. přímost); schéma na obr. III,2 ukazuje, že přímý odraz — jakkoli důležitý — má ve vývoji odrazu menší význam než odraz nepřímý. Nepřímý odraz se člení na primární, uskutečňovaný v pohybujících se zprostředkova-

[8] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 14. Praha 1958, s. 45.

předměty) a *odrážející předmět* (resp. *subjekt*); dále musí existovat *zprostředkovatel odrazu*, tj. určitá od objektu se šířící hmota nebo energie (zde např. světelné vlny od Slunce, jindy však to mohou být zvukové vlny, hmotné pole aj.) a konečně *zdroj* zprostředkovatele (jako zdroj světla může působit např. Slunce, Měsíc, ovšem i elektrická lampa, u zvuku ladička, hudební nástroj apod.).

Na tomto příkladě jednoduchého fyzikálního odrazu v podobě tvaru stínu lze upřesnit výše uvedené složky jednoduchého fyzikálního odrazu. Odraz, jehož nositelem je určitý subjekt, je vždy druhotný, tj. nemůže vzniknout bez odráženého předmětu, je tímto *předmětem determinován*. Dosud však schází správný výklad toho, jak předmět odraz determinuje. Zvlášť složité jsou mechanismy vytváření psychického odrazu; otázkou determinace odrazu předmětnou skutečností se zabývali již Sečenov (1952), A. N. Leontjev (1966, 1978) aj.; soustavně ji studuje současná psychofyzika a psychofyziologie (Lomov, 1974, Zabrodin a Lebeděv, 1977). K objasnění toho, jak předmět vyvolává určitý odraz, přispívá rozbor působení zprostředkovatele odrazu, tj. v tomto případě světelných paprsků na tvar stínu. Z uvedeného příkladu je patrno, že shoda mezi odráženým předmětem a jeho odrazem je pouze částečná, přibližná (tvar stínu se jen přibližně podobá odráženému stromu). Tato přibližnost shody, neurčitost nově vytvářeného odrazu je důležitý moment v celé naší teorii odrazu i při výkladu vztahu mezi pojmem odraz a informace.

Předpokladem vzniku odrazu, jak je patrno z obr. III,1, je pohyb *zprostředkovatele* od odráženého objektu k odrážejícímu předmětu (subjektu); zprostředkovatel má nutně svůj zdroj (např. Slunce), z něhož vychází. Z rozboru schématu na obr. III,1 vyplývá několik důležitých poznatků. Jde tu předně o dva druhy odrazu, které jsou vzájemně vázány zákonitým, příčinným časovým vztahem. Odraz na odrážejícím předmětě (např. povrchu vodní hladiny nebo silnice) je totiž následkem působení specifického rozložení zprostředkovatele, který v sobě tvar tyče odráží, tj. jde tu o odraz odrazu. Mezi oběma druhy odrazu je podstatný rozdíl. První z nich záleží v rozložení paprsků přicházejících ze Slunce, které v sobě odrážejí velikost a tvar stromu (tyče atd.) a které jsou zprostředkovatelem odrazu; tento zprostředkovatel je v čase i prostoru determinován podmínkami svého vzniku. Zároveň je tento odraz nezávislý na jakémkoli dalším odrážejícím subjektu a je vždy první v daném řetězci odrazů. Nazýváme jej proto *odrazem primárním* (prvotním). Naproti tomu všechny *sekundární odrazy* (tj. druhotné, mohli bychom říci odrazy odrazů) jsou vázány na odrážející předmět (systém), resp. subjekt (viz obr. III,1). Sekundární odraz je tudíž odraz, který je vyvolán, stejně jako primární odraz, odráženým předmětem, je však současně podmíněn a určován všemi vlastnostmi a uspořádáním odrážejícího předmětu (subjektu). Není proto jediný a jeho rozložení v prostoru a čase není jednoznačně určeno. Z toho plyne, že sekundární odrazy jsou druhotné a mají podstatně větší míru subjektivity než odraz primární.

Odrazy se zřídka vyskytují jednotlivě, zpravidla tvoří složité řetězce, v nichž první odraz je odráženým objektem druhého odrazu, druhý třetího atd. Důležitým rysem odrazu je tedy *řetězení*, které má charakter kauzálních vazeb, v nichž každý předchozí odraz je příčinou následujícího. Projevuje se v tom přináležitost pojmu odraz k principu vzájemné souvislosti. Již nejjednodušší odraz, jako je tvar stínu vrhaného nějakým tělesem na povrch odrážejícího tělesa, má povahu, jak jsme si ukázali, druhotného

Tjuchtin, 1972, Ursul, 1973, Afanasjev, 1978b). Také v tomto směru přináší materialistický a dialektický přístup nové vysvětlení celá otázky. Je sice pravda, že pojem odraz a pojem informace se v některém směru překrývají; je však třeba si uvědomit i jejich odlišnosti, především to, že odraz je objektivní přírodní jev a že je tudíž nezávislý na člověku. Ve svém biologickém vývoji podléhá např. zákonu přírodního výběru a posléze je lidmi vědomě rozvíjen jako důležitý základ myšlení a nástroj řízení činnosti i složitých sociálních procesů. Objasnění vztahu odrazu a informace patří k aktuálním teoretickým otázkám (viz též kap. V a VI).

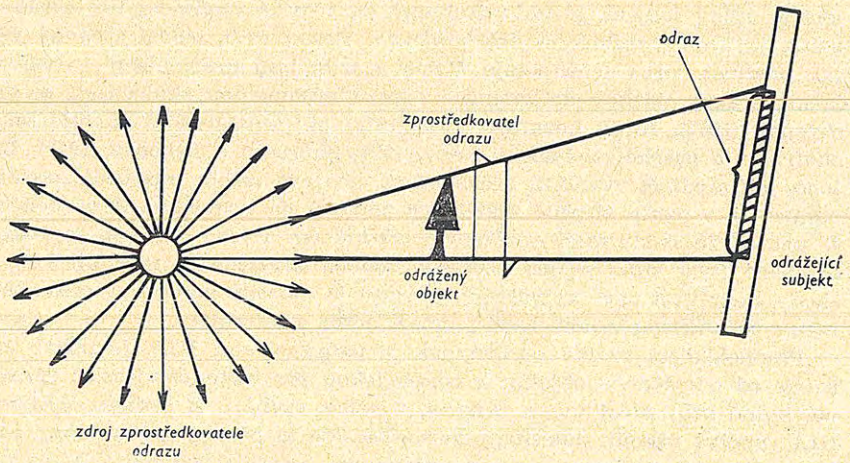

Obr. III,1: Modelové schéma odrazu (na fyzikální úrovni).
Odrazem v daném případě není stín odráženého předmětu (stromu), ale jeho uspořádání, tj. obrys zastíněné části odrážejícího systému (resp. subjektu odrazu).

Hlubší pochopení podstaty odrazu vyžaduje objasnění jeho základních *složek a podmínek*, za kterých odraz vzniká. Vyjdeme při tom z naší definice: odraz pokládáme za částečnou shodu mezi dvěma jevy (předměty), vyvolanou působením odráženého předmětu (originálu) na jev (systém) odrážející (subjekt). Odraz může být buď přímý, nebo nepřímý (zprostředkovaný); přímým odrazem je např. otisk tvaru nohy v písku, tj. přímé působení jedné věci na druhou látku. Většina druhů odrazu má charakter zprostředkovaný. Uvedeme nejprve schematický model *zprostředkovaného odrazu* na fyzikální úrovni pohybu hmoty, mimo jiné i proto, že přes svou relativní jednoduchost má některé dosud málo objasněné rysy, jež jsou shodné s nervovým a psychickým odrazem. Zároveň vyvrací tento model názory těch autorů (např. Tjuchtina, 1972), kteří popírají existenci odrazu v anorganické přírodě.

Vyjděme z rozboru nejjednodušší, fyzikální formy odrazu, jímž je tvar stínu (např. stín stromu nebo skály v jezeře nebo stín vrhaný telegrafní tyčí na povrch silnice). K tomu, aby vznikl odraz této objektivní skutečnosti, tj. tvaru stromu, který vrhá stín určité délky a tvaru, musí být zpravidla splněny čtyři předpoklady (viz obr. III,1 podle Nováka a Linharta, 1976): předně musí existovat *odrážený objekt* (předmět, vztahy mezi více

5. z definice jednoznačně vyplývá, že vznik odrazu je podmíněn odrážejícím předmětem, tj. nemůže bez něho vzniknout — je tedy druhotný; to ovšem neznamená, že neexistuje samostatně, nezávisle na příslušném odrážejícím jevu, např. v době, kdy tento již dávno zanikl (sem patří např. představy o osobě již dávno mrtvé, vjem zaniklé planety, jejíž primární odraz směřuje mnoho světelných let k naší Zemi, aj.); tím se znovu potvrzuje správnost našeho prvního závěru, že odraz sám není hmotou, nýbrž že je její určitou vlastností.

6. z naší definice plyne, že odraz nelze omezovat toliko na vnitřní stránky (stavy) odrážejícího nebo odráženého předmětu, jak to činí někteří autoři (např. T. Pavlov, 1951, Rutkevič, 1976); tím bychom vyloučili z pojmu odraz celou skupinu odrazů, jakou jsou např. odrazy zprostředkované světlem v neživé hmotě (např. tvar stínu); naše definice je *širší* a neomezuje svou platnost jen na speciální případy jako je odraz nervový a psychický, z nichž zmínění autoři vycházejí. Tím nikterak nepopíráme význam vnitřního stavu subjektu na úrovni nervového a psychického odrazu.

Výše uvedených šest stránek odrazu platí pro všechny úrovně odrazu, od fyzikální až po lidské vědomí. To plně odpovídá Leninovu předpokladu, že „odraz je vlastností veškeré hmoty", že je sice příbuzný vnímání, avšak není s ním totožný. Na tomto materialistickém základě můžeme pochopit podstatu psychického odrazu, jeho vznik a vývoj z nižších forem odrazu, charakteristických pro fyzikální a chemický pohyb hmoty. V předchozích pracích (Linhart, 1957, 1967a, Novák a Linhart, 1976, Linhart et al., 1981, Linhart a Novák, v tisku, aj.) jsme potvrdili správnost Leninova předpokladu o tom, že neexistuje hmota, která by nemohla odrážet a nemohla být odrážena. Z filozofického hlediska je třeba si uvědomit všeobecnost a všudypřítomnost odrazu. Kdyby totiž tomu tak nebylo, nemohli bychom o hmotném světě nic vědět a ani jej nikdy poznat. Odraz je základem všeho poznání objektivní skutečnosti, která existuje nezávisle na našem vědomí. Z tohoto důvodu pokládáme odraz za jeden ze základních principů dialektického materialismu, který má své místo hned vedle dialektického principu o všeobecné souvislosti a principu vývoje. Klíčový význam má princip odrazu pro teoretickou výstavbu věd o člověku i celé marxistické psychologie, kdy systematická práce v tomto směru teprve započala (Lomov, 1974, Platonov, 1982).

Pojem odraz v sobě zahrnuje ideu *vývoje*, existence různých úrovní a forem odrazu. Tyto úrovně jsou kvalitativně odlišné u různých forem a druhů pohybu hmoty, počínaje odrazem fyzikálním až k odrazu psychickému a k lidskému vědomí. Zvláště důležitý je zde *historický* smysl pojmu odraz; obsah i forma odrazu se mění a vyvíjí v souvislosti s rozvojem společnosti a s pokrokem přírodních i sociálních věd. Z tohoto hlediska vznikají zvláště složité vztahy ve společenském a individuálním vědomí, které je nejvyšší formou odrazu skutečnosti.

Mnoho úvah bylo a je věnováno vztahu *odrazu a informace* (Ukrajincev, 1969,

lem odrazu mohou např. být světelné, zvukové a jiné vlny, proud elektronů aj., které působí na receptory. Při odrazu dochází tudíž k částečné reprodukci určitých vlastností odráženého předmětu v odrážejícím systému (subjektu odrazu). Mezi odráženým předmětem A a jeho odrazem B existuje kromě kauzální souvislosti vztah homomorfie (určitá uspořádanost stavů mezi A a B).[7]

Z uvedené definice plyne několik důležitých závěrů o vlastnostech odrazu:

1. odraz je specifickou stránkou, vlastností *pohybu hmoty;* je závislý na struktuře hmoty, na stupni jejího vývoje — odraz sám však není hmotnou substancí. Čím dokonalejší je struktura hmoty, tím dokonalejší je odraz objektivní skutečnosti.

2. odraz není možno ztotožnit se *vzájemným působením* těles (věcí), které je širším jevem a které buď vede k vzniku odrazu, nebo na druhé straně mění věc (např. teplo mění vodu v páru) či ji deformuje, působí zánik tělesa apod. (V tomto druhém případě nejde o odraz.) Odraz ovšem může specifickým způsobem působit na těleso nebo organismus, např. vyvolat v něm obnovení rovnováhy apod.; toto pozitivní působení odrazu je zvláště patrné v živých systémech, na vyšších úrovních odrazu. Z tohoto důvodu nepokládáme za odraz to, když se dvě koule odrazí od sebe nebo když se dvě tělesa od sebe odpuzují — oboje jsou příklady vzájemného působení těles.

3. pojem *shoda* je klíčový pro pochopení podstaty odrazu; na fyzikální úrovni pohybu hmoty mluvíme o tom, že jedno těleso zanechává v druhém „stopu", která je reprodukcí („zobrazením") určitých jeho vlastností; na vyšších úrovních pak jde o shodu ve smyslu informační přesnosti, obecně řečeno adekvátnosti odrazu; v poznání člověka pak mluvíme o pravdivosti odrazu.

4. výraz *částečná* shoda znamená, že odraz se týká podobnosti toliko některých stránek (vlastností) odráženého jevu, že jde o shodu jen přibližnou a neúplnou; kromě toho je tato shoda uskutečňována nějakým jiným druhem hmoty (jinou látkou, jiným pochodem atd.), popřípadě jiným způsobem (např. různými mechanismy kódování); příkladem může být zrakové vnímání, kdy fyzikální světelné vlny se zcela odlišnými procesy ve zrakovém analyzátoru (na sítnici, v zrakovém nervu atd.) mění v počitek a vjem barevného předmětu.

---

[7] Uvedená definice se odlišuje od jiných novějších definic (např. Ukrajinceva, 1959, Ursula, 1973, Černíka et al., 1980) tím, že pokládá odraz nikoli za schopnost k reprodukci určitých vlastností, ale za shodu vznikající touto reprodukcí; tato shoda není nikdy úplná, nýbrž se stále zdokonaluje v procesu odrážení (poznávání) skutečnosti, tj. jde o shodu částečnou (viz též kap. I,5b).

k rozboru vývoje odrazu se zřetelem k vzniku jeho kvalitativně nových úrovní, zejména psychiky a posléze i vědomí.

Lenin v souvislosti s kritikou pozitivismu a agnosticismu (Macha, Avenaria aj.) vytyčil jako důležitou vědeckou otázku zkoumání předhistorie čití, kterou spojoval s vývojem odrazu: „...je logické předpokládat, že každá hmota má vlastnost v podstatě příbuznou s čitím, vlastnost odrazu."[5] Lenin podal první ucelenou charakteristiku odrazu jako vlastnosti, kterou má podle jeho předpokladu veškerá hmota a která je *příbuzná počitku (čití);* tato vlastnost má jak ve svých nejjednodušších, tak i v nejvyvinutějších formách jako je vědomí a myšlení společnou podstatu, kterou je třeba zkoumat a odhalit.

Prvním významným výsledkem systematického výzkumu této problematiky jsou práce bulharského filozofa T. Pavlova (1951, T. Pavlov et al., 1973). V posledních dvaceti letech byly v souvislosti s rozvojem psychologie, fyziologie nervové soustavy, kybernetiky, teorie informace a znakových systémů publikovány četné práce o teorii odrazu, zejména sovětských autorů (Ukrajinceva, 1969, Tjuchtina, 1972, Ursula, 1973, 1975, aj.). U nás se touto problematikou zabývají zejména Zeman (1978a,b), Novák a Linhart (1976) a Linhart a Novák (v tisku).[6] V těchto pracích bylo prokázáno, že Leninova myšlenka o existenci odrazu v „základních kamenech" hmoty, tj. v neživé přírodě, byla správná. Dále bylo prokázáno, že odraz se kvalitativně vyvíjí a mění v souvislosti s vývojem v neživé i živé přírodě.

Zároveň s tím vznikly jak ve filozofii, tak ve speciálních vědách četné diskuse o podstatě odrazu. To vyžaduje, aby byla formulována *obecná definice odrazu* a aby byla ověřena její platnost na všech základních úrovních pohybu hmoty, tj. na úrovni fyzikální, chemické, biologické i sociální. Dále to vyžaduje provést komparaci jednotlivých stupňů vývoje odrazu se základními formami pohybu hmoty; to je velmi důležité proto, že na každé úrovni pohybu hmoty se odraz kvalitativně mění — je např. zásadní rozdíl mezi odrazem fyzikálním a mezi odrazem psychosociálním, jehož základní formou je vědomí. Naše definice usiluje o to, aby postihla společné stránky odrazu na všech těchto úrovních a aby objasnila dosavadní poznatky z této oblasti (viz Novák a Linhart, 1976): Odraz pokládáme za *částečnou shodu* mezi dvěma jevy (předměty), vyvolanou *působením* jednoho z nich, tj. předmětu odráženého (originálu) na jev (předmět) odrážející, jenž je *nositelem (subjektem)* odrazu. Odraz (příslušná shoda) vzniká buď působením *přímým* (např. stopa ve sněhu), nebo *nepřímým*, tj. prostřednictvím nějakého hmotného *zprostředkovatele*, jenž se pohybuje od odráženého předmětu k odrážejícímu (subjektu odrazu). Zprostředkovate-

---

[5] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 14. Praha 1958, s. 94.

[6] Přehledný a podrobný soupis literatury a její zhodnocení najde čtenář ve zmíněné monografii Linharta a Nováka (v tisku).

je hlavním orgánem odrazu vnějšího i vnitřního prostředí organismu. Dík schopnosti odrážet vnější svět je člověk *otevřeným systémem*, který okolní prostředí poznává, jeho působení na sebe prožívá a toto prostředí svou činností přetváří. Zároveň je člověk i systémem relativně *uzavřeným*, tj. jako subjekt činnosti a jako osobnost je tvořen soustavou vnitřně spojených, koordinovaných subsystémů a jejich vlastností. Protikladnost těchto vlastností — včetně základního protikladu mezi otevřeností a uzavřeností — je základem, jak dále ukážeme, aktivity subjektivního odrazu objektivní skutečnosti.

Rozbor diskusí o principu odrazu ukazuje, jak je ve vědě důležité přesně vymezit teoretická a metodologická východiska. Lenin, který otázkám odrazu věnoval takovou pozornost, že právem mluvíme o *leninské teorii odrazu*, ukázal, v čem záleží přednost dialektického materialismu v této složité otázce: zatímco idealismus spekuluje s obtížností dané problematiky a přichází s matoucím návrhem o prvotnosti počitků (vjemů) vůči objektivním předmětům, materialismus vychází z objektivních poznatků a zobecňuje je; tím jasně vytyčuje úkol pro výzkumná řešení; idealismus naproti tomu nabádá k plané spekulaci. Lenin, který pokládá počitek za výsledek působení předmětů hmotného světa na naše smyslové orgány, píše: „Musíme teprve bádat a bádat, jakým způsobem souvisí hmota, která domněle vůbec nemá schopnost vnímání, s hmotou, která se skládá z týchž atomů (nebo elektronů) a má současně jasně vyjádřenou schopnost vnímání. Materialismus jasně klade posud nevyřešenou otázku, a tím dává popud k jejímu rozřešení, dává popud k dalšímu experimentálnímu bádání.“[3]

2. O podstatě jednoduchého odrazu

K tomu, abychom mohli vysvětlit, jak člověk poznává svět, jak vzniká v jeho vědomí mikrosvět jakožto odraz makrosvěta, je nutno prozkoumat podstatu a strukturu odrazu z vývojového (historického) hlediska. Vzhledem k tomu, že jsou dosud spory o obecnou definici odrazu jakožto univerzální vlastnosti veškeré hmoty, podám nejprve jeho vymezení, k němuž jsme dospěli na základě našich psychologických výzkumů a dlouholeté spolupráce s pracovníky příbuzných vědních oborů.[4] Potom přistoupím

[3] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 14. Praha 1958, s. 45.

[4] Viz zejména výše citované společné práce s V. Novákem, týkající se biologické a psychologické úrovně odrazu (Linhart a Novák, 1976; Linhart et al., 1981).

O principu odrazu mluvíme ve filozofii i psychologii proto, že je jedním ze základních předpokladů materialistického výkladu vývoje přírody, společnosti i člověka. Význam odrazu pro materialistickou gnoseologii zdůraznili Marx a Engels (1952) a zejména Lenin (1958). Zásluhu o systematické vypracování teorie odrazu má T. Pavlov (1951). Právem konstatuje A. N. Leontjev (1978), že zavedení pojmu odraz do psychologie bylo počátkem jejího rozvoje na novém, marxisticko-leninském základě. Odraz jakožto obecná vlastnost hmoty se projevuje specificky na jejích různých vývojových úrovních. Podstatu odrazu je nutno zkoumat současně s výzkumem samovývoje hmoty a její složité vývojové diferenciace. U vyšších živočichů se dík rozvoji smyslových orgánů, nervové soustavy a motoriky stává odraz aktivním; jeho aktivita je podmíněna vznikáním nových, pro něho specifických protikladů.

Proti principu odrazu jsou pro jeho důslednou materialistickou náplň vznášeny různé námitky ze strany idealistů. Jde tu v podstatě o boj proti materialismu vůbec. Idealisté v rozporu se současnými psychologickými a biologickými poznatky tvrdí, že duch a vědomí existují věčně, a spojují existenci světa s lidským vědomím buď ve smyslu objektivního idealismu, nebo podle staré mylné Berkleyovy zásady, že „existuje jen to, co je vnímáno". Současní strukturalisté (ve filozofii, psycholingvistice aj.) oživují Kantovy vrozené ideje a mluví o vrozených lingvistických, resp. psychických strukturách, na jejichž základech subjekt konstruuje svět. Takovýto přístup však znemožňuje vědecky řešit otázku vývoje psychiky a vědomí, neboť ty jsou pokládány za něco apriorně daného. Jde však jen o novou podobu staré idealistické teze: čití a psychika vůbec prý patří buď veškeré hmotě, nebo jsou důsledkem působení ideálních sil, rep. „boží vůle" (k náboženskému výkladu se např. přiklání Teilhard de Chardin, 1967). Zvláště nebezpečný je postoj pozitivismu, který se jakoby „vznáší" nad materialismem a idealismem; tvrdí, že spor mezi nimi je zbytečný (je to tzv. pseudoproblém) a že stačí se zabývat jen konkrétními výzkumy; přitom právě pozitivisté nejsou schopni, jak o tom svědčí současný úpadek behaviorismu (včetně neobehaviorismu), řešit základní teoretické otázky ani v psychologii, ani v soustavě věd o člověku. S těmito názory se setkáváme zejména v současném pragmatismu, neobehaviorismu a operacionalismu; jejich obvyklou chybou je, že poznání pokládají za znakovou reprezentaci objektivní skutečnosti (zaměňují odraz za znak, resp. symbol).[1] Proti teorii odrazu aktivně vystupují jak představitelé fenomenologie (Husserl, 1968, 1972, Heidegger, 1967), tak i někteří psychologové (např. Piaget, 1970, 1971); odmítají uznat existenci odrazu v živé i neživé přírodě a tvrdí, že teorie odrazu prý znemožňuje pochopit kvalitativně nové vlastnosti, zejména aktivitu a tvořivost lidské psychiky.[2]

Princip odrazu má velmi důležité místo ve vědách o člověku. Je to patrno i z toho, jak mohutně se u člověka vyvinula nervová soustava, která

---

[1] Kritické zhodnocení těchto názorů podávají mimo jiné práce Jaroševského (1975), Linharta (1949, 1976a), Černíka a kol. (1980) aj.

[2] Některé další nesprávné názory na otázku vývoje odrazu, psychiky a vědomí jsme analyzovali ve II. kapitole této knihy.

III. Princip odrazu, psychika a vědomí

Vývoj člověka, jeho psychiky a vědomí nelze pochopit bez zkoumání různých druhů odrazu, přechodů od jeho nižších úrovní k jeho kvalitativně novým formám. Právem mluvíme o *principu odrazu*, který je zákonitě spojován v systému materialistické dialektiky s principem vývoje a principem vzájemné souvislosti. O důležitosti principu odrazu ve vývoji živé hmoty i lidské společnosti svědčí ta skutečnost, že dvě hlavní kvalitativní přeměny ve vývoji hmoty, tj. přechod od neživé přírody k životu a potom od vyšších živočichů k lidské společnosti, byly spojeny se dvěma velkými změnami ve vývoji odrazu: vznik života byl spojen se vznikem *dráždivosti*, potom čivosti (počitků) a posléze psychiky zvířat; vznik lidské společnosti pak vyvolal přechod od psychiky vyšších živočichů k lidskému *vědomí*. Na tyto kvalitativní transformace navazuje vznik nových protikladů, jež se stávají hybnými silami vývoje; z nich nejdůležitější je protiklad vědomí a hmoty.

1. Princip odrazu

Princip odrazu je vyjádřením materialistického přístupu k jedné z největších záhad vědy, tj. otázky, jak vnější svět, jeho vlastnosti a změny a informace o nich jsou „převáděny" do psychiky a vědomí lidí. Princip odrazu, podle něhož je člověk vnitřně spojen s okolním světem, který svými smysly a ve svém vědomí odráží, je proto ústředním východiskem studia jak vývoje psychiky člověka, tak podstaty psychických jevů i lidského vědomí. Materialismus spojuje princip odrazu s principem vývoje zejména v tom smyslu, že odraz je jednak nutno studovat v jeho historii, jednak že nejvyšší formy odrazu, tj. psychika a vědomí, patří k nejvyšším stupňům vývoje, na nichž hmotný svět poznává a uvědomuje si sebe sama.

jeho vědomí a osobnosti, tak celou novou soustavu věd o člověku o přesná vědecká fakta a metodologii dialektického materialismu (Zelený, 1982).

Rozvinutí soustavy kategorií a zákonů materialistické dialektiky v psychologii i ve vědách o člověku tvoří ústřední východisko naší metodologické studie. To je však nutně spojeno s analýzou konkrétních stránek vývoje lidského vědomí a lidské činnosti, kterými se budeme zabývat v následujících kapitolách. K tomu, abychom pochopili místo člověka v jej obklopujícím světě, bylo by scestné vyjít z teze, že svět je člověku dán v počitcích (Mach, Russell aj.) a že objektivní realita je dána v jeho vědomí. To by znamenalo popření materialismu, zkreslení vztahu objektu a subjektu a koneckonců i subjektivistický antropologismus, který odvozuje objektivní svět z neměnné lidské podstaty.

Základní zákony a kategorie dialektického a historického materialismu nejsou dosud v dostatečné míře využity při studiu vývoje člověka a při analýze jeho úlohy jakožto aktivního subjektu a jeho poznávající a tvořivé osobnosti ve vývoji světa a společnosti. Není posud realizováno ve vědách o člověku to nové pojetí, které vyjádřil Marx (1952) ve svých Tezích o Feuerbachovi: „Hlavním nedostatkem všeho dosavadního materialismu (včetně feuerbachovského) je, že chápe předmět, skutečnost, smyslovost pouze ve formě *objektu* nebo *názoru;* nikoli však jako *smyslovou lidskou činnost, praxi;* nikoli subjektivně. Proto se stalo, že v protikladu k materialismu *činnou* stránku rozvinul, ale jen abstraktně, idealismus — který ovšem nezná skutečnou, smyslovou činnost jako takovou."[9] V dalších kapitolách se pokusím tuto novou marxisticko-leninskou koncepci rozpracovat a opřít se při tom o výše navrženou kategoriální soustavu psychologických věd (viz kap. I,5), která objasňuje z nového hlediska otázky vztahu bytí a vědomí, vývoje člověka i jeho místa ve světě, který lidé svou prací neustále přetvářejí.

---

[9] K. Marx: Teze o Feuerbachovi. In: K. Marx — B. Engels: Německá ideologie I, Praha 1952, s. 88.

maty, které jsou vyzbrojeny nejen pracovním nástrojem (včetně umělé ruky), ale i programem, na jehož základě se víceméně automaticky řídí. Tím se zvyšuje autonomnost strojů. Podstata otázky se však nemění; je to člověk, který vytváří stroje, programuje a kontroluje jejich práci; přitom zároveň promítá své cíle do jejich činnosti. Proto základním teoretickým problémem jak současné kybernetiky, tak automatické výroby je nikoli sám technický problém stroje, ale *systém člověk-stroj.*

Vymezení pojmu stroj však ještě neumožňuje správně odpovědět na výše položenou otázku: Může stroj myslet? Správná odpověď totiž vyžaduje přesně vymezit i pojem *myšlení.* Západní psychologie zpravidla chápe pojem myšlení zúženě, toliko funkčně, tj. nebere v úvahu to, že schopnost myslet má, jak plyne z psychologické definice, jen vysoce organizovaná hmota (substance), tj. mozek, který je s to abstrahujícím a zobecňujícím způsobem odrážet objektivní skutečnost. Pouhá funkční definice odtrhuje myšlení od mozku, od člověka i společnosti, a poukazuje pouze na to, že myšlení plní v životě člověka a společnosti určité funkce. Substanciální a funkční hledisko je proto nutno při definování myšlení sjednotit. Z pouhého funkčního hlediska je možno myšlení přisoudit i počítacím strojům, tj. říci, že operace, které automat provádí, jsou myšlenkové operace. Pak lze ovšem dospět k mechanistickému závěru, že není zásadní rozdíl mezi vysoce organizovaným strojem a člověkem. Podmínkou pro tento nesprávný závěr je však nadměrně široká, nekonkrétní, pouze funkcionalistická definice myšlení, kterou připouští pozitivisticky a pragmaticky orientovaná psychologie.

Proto pokládáme názor, že stroje (automaty) mají schopnost myslet, za návrat ke starému mechanistickému materialismu. Toto naše hledisko neznamená snižování mimořádné důležitosti počítačů, vykonávajících milióny operací rychlostí, která předčí lidský mozek. Je však ještě další argument pro to, že práce strojů-automatů není identická s lidským myšlením: myšlení lidí je dialektické, neguje, překonává pouhou formální logiku, která se opírá o disjunktivní princip a která je východiskem všech dosavadních matematických modelů včetně heuristických. I pro tuto složitou oblast platí, že podmínkou vědeckého pokroku je vždy skutečně pravdivé řešení každé nové otázky, s níž se teorie i lidská praxe ve svém rozvoji setkávají.

Proti starým, výše stručně osvětleným a svou podstatou spekulativním názorům na komplexní problematiku člověka, jeho vědomí a vztahů mezi člověkem a společností nestačí postavit jiné spekulativní názory a jim podobná povrchní zobecnění. V současném neobyčejně složitém zápase o *nové, marxisticko-leninské uchopení otázky člověka a jeho vztahu k světu,* o vytvoření nového typu racionality, je nutno opřít jak teorii vývoje člověka,

nebo cíle narušují nebo překážejí jejich dosažení. Kybernetika tak napodobuje (simuluje) živé systémy včetně systémů psychických; jde tu o analogii mezi řídícími funkcemi v živých organismech a v technických zařízeních. Objektivním základem kybernetických výzkumů je existence určité shody funkcí a struktury živých organismů a umělých organismů (automatů), které je možno matematicky popsat a zkoumat. To vede k vytváření *modelů*, které napodobují živé systémy včetně systémů psychických. Zvláště důležité jsou modely *učení*, protože průběh učení včetně lidského má sám povahu složitých samoregulačních procesů.[8] Studium těchto teoretických otázek nachází aplikační možnosti ve využití v automatizaci jak výroby, tak některých druhů duševní práce člověka, dále v konstrukci nových výzkumných a diagnostických aparatur apod.

Na to navazuje často diskutovaná otázka, zda jsou stroje *schopny myslet* (viz Turing, 1950, 1960, Ashby, 1958, 1961, Tichomirov, 1976, Pospělov a Puškin, 1978, Brušlinskij, 1979, aj.). Správná odpověď vyžaduje vymezit jak pojem stroj, tak pojem myšlení. Podle Turinga být *strojem* „znamená řídit se zákony chování"; tato velmi široká definice však platí i pro chování zvířat a člověka, tj. podle Turinga i oni patří do třídy strojů. Rovněž Ashby definuje stroj velmi široce: stroj je podle něho každý hmotný systém, jehož činnost je determinována jeho vnitřním stavem a vnějšími podmínkami. Tato definice, která ve svých hlavních rysech pochází od Descarta, se však vztahuje nejen na stroj, ale i na člověka, neboť i jeho chování je determinováno vnitřním stavem a vnějšími podmínkami. V sovětské odborné literatuře není toto jednostranné hledisko přijímáno. I zde se však objevují ne zcela přesné definice stroje (viz Rutkevič, 1976, Brušlinskij, 1979); uvádí se např., že stroj je systém schopný vykonávat činnost směřující k určitému cíli; toto vymezení je sice přesnější než Ashbyho a Turingovo, avšak neposkytuje kritérium pro rozlišení činnosti člověka, který cíle vytváří a realizuje, od činnosti strojů, které samy cíle nevytyčují, nýbrž pracují podle programů, které do nich vložil člověk, jenž tyto stroje vytvořil. Nový aspekt do této složité otázky vnesly heuristické programy. Newell (1967, 1968) vyslovil názor, že programy, na základě kterých jejich „obecný řešitel problému" (GPS) myšlenkově řeší zadaný problém, jsou teorií myšlení. Tím vlastně část automatu, tj. jeho program, ztotožnil s lidským myšlením. To je ovšem další mechanistická redukce, která vyplývá z Newellova operacionalistického přístupu jak k heuristice, tak ke studiu lidského myšlení.

Marxistický postoj k této otázce včetně vymezení pojmu stroj lze stručně shrnout takto: I jednoduché nástroje i složité stroje jsou vždy vytvářeny člověkem. V posledních desetiletích vznikla nová generace strojů — *auto-*

[8] Otázkami teorie učení a jejího vztahu k teorii odrazu se budeme podrobněji zabývat v jedné z dalších kapitol (VI.).

ným idealismem. Pravdu měl Lenin, když na adresu vulgárního materialismu řekl: „Ale nazvat myšlenku materiální znamená učinit chybný krok k směšování materialismu s idealismem."[7]

Řešení otázky lidského vědomí zjednodušuje i druhý materialistický směr, označovaný zpravidla jako *mechanistický materialismus.* Vznikl v období, kdy ve vědách vládla mechanika a z ní plynoucí mechanický přístup, jemuž mimo jiné materialisté 19. století dali výraz v pracech, přirovnávajících člověka ke stroji. Klasickým dílem je zde práce La Mattrieho Člověk-stroj, v níž je stroj definován tak široce, že do třídy stroje se zařazuje nejen zvíře, ale i člověk. Od tohoto názoru je jen krok k další nesprávné tezi, podle níž se vědomí připisuje veškeré hmotě. To je příbuzné panteismu, který zastával — jsa veden jinými souvislostmi — Spinoza. Jiní francouzští materialisté byli na rozdíl od La Mettrieho opatrnější; např. Diderot pokládal nikoli myšlení, ale citlivost za vlastnost veškeré hmoty; tím se přiblížil domněnce o historickém vývoji odrazové schopnosti hmoty.

V současné době ožily tradice mechanistického materialismu v souvislosti s nepřesnou interpretací nových vědeckých výsledků, kterých dosáhla *kybernetika.* Vznik kybernetiky byl podmíněn novou syntézou technických, přírodních i společenských věd, matematiky, teorie automatické regulace, pravděpodobnosti, teorie algoritmů, fyziologie i psychologie. Na rozdíl od zařízení, která transformují energii nebo hmotu, jsou kybernetické systémy určeny ke zpracování informace. Při výzkumu systémů řízení spojuje kybernetika makro- i mikropřístupy. Makropřístupu používá v případě, kdy vnitřní stavba systému a v něm působících procesů nejsou známy a zaznamenáváme toliko informační vstupy a výstupy, tj. informace (impulsy) vstupující do systému a jeho příslušné reakce (chování). Tento typ dostal název „černá schránka" (viz obr. II,1.) Je zde brán zřetel toliko k vnějšímu chování systému a nikoli k vnitřním procesům. Mikropřístup se v kybernetice opírá o znalost vnitřních procesů probíhajících v systému řízení, o znalost jak jejich základních prvků i jejich vzájemného spojení, tak i o znalost algoritmů nebo heuristických postupů v jejich činnosti. Důležitým nástrojem těchto souvislostí je psychologie, která zde zkoumá povahu kognitivních a rozhodovacích procesů člověka i lidských skupin.

Oproti starším názorům nastal důležitý pokrok při studiu *samoregulačních systémů.* Jde o systémy řízení, které mají schopnost trvalého zachování nebo dosahování určitých stavů a cílů např. za podmínek, kdy působí různé vnější faktory, jež tyto stavy

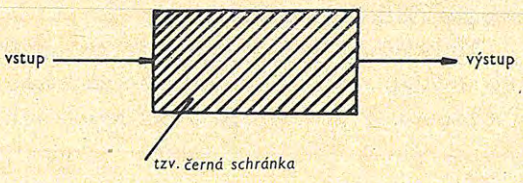

Obr. II.1: Schéma chování v podobě černé schránky.

[7] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 14. Praha 1958, s. 258.

luje základní filozofickou otázku o vztahu mezi hmotou a vědomím, mezi tělesným a duševním v tom smyslu, že vědomí chápe jako druh hmoty — tím však de facto otázku vztahu mezi hmotou a vědomím ruší. V dějinách konkrétních věd a filozofie byl tento názor značně rozšířen. Zastával jej např. řecký filozof Démokritos, podle něhož se duše skládá ze zvláštního druhu atomů, které jsou „kulaté" a velmi pohyblivé. Rovněž podle stoiků je duše specifická hmotná substance, tzv. „pneuma", jež vzniká spojením vzduchu a ohně. Materialistické názory na tuto otázku se dále vyvíjely a dospěly posléze k překonání tohoto zužujícího hlediska. Už před Marxem a Engelsem byl vysloven názor, že psychika a vědomí jsou *vlastností*, která však nepřísluší veškeré hmotě, nýbrž jen té, která se vyznačuje nejvyšší organizací. Toto hledisko dále rozpracovala marxistická filozofie; Marx a Engels kritizovali z tohoto hlediska materialisty 19. století (Büchnera, Vogta aj.) za názor, že vědomí je sekrecí mozku, podobně jako žluč je vylučována játry; zároveň varovali, že to je v materialismu krok zpět a označili takové názory jako vulgární materialismus.

S určitou variantou těchto hledisek se setkáváme dodnes v behaviorismu; jeho stoupenci (Watson aj.) redukují myšlení na pohyb mluvidel nebo na skryté reakce elektrofyziologického typu (u nás např. Forster, 1921). Úspěchy elektrofyziologických metod umožnily analýzu elektrických potenciálů mozku při řešení myšlenkových úloh a vedly k úvahám, že myšlení záleží v elektromagnetickém vlnění, které je „vyzařováno" mozkem. To vede některé autory (u nás např. Kahuda) k nekritickým závěrům o existenci jakýchsi psychických jednotek v podobě „mentionů" aj. Tito autoři však zapomínají, že uvedené metody se týkají biologicko-fyziologické úrovně pohybu hmoty a že tudíž nemohou poskytnout údaje o vyšší psychosociální úrovni pohybu, která záleží v informačně obsahové stránce, vznikající na podkladě vědomého odrazu objektivní skutečnosti.

Od názoru, že mozek vyřazuje pole, které může sdělovat údaje do prostoru o psychické činnosti mozku, je už pouze krok k parapsychologii, tzv. pokusům s telekinezí, telepatií apod. Přenos myšlenek i na značnou vzdálenost vysvětlují stoupenci parapsychologie (u nás např. Rýdl, Kahuda aj.) většinou právě tím, že v lidském mozku vznikají vlny dosud neznámého hmotného pole (tzv. psychického „/x/ pole"); dva jedinci se prý mohou i na vzdálenost tisíce kilometrů na vlnu tohoto pole „naladit" a na základě telepatické sugesce číst přenášenou informaci. Avšak velký počet vědeckých údajů i verifikačních pokusů nepotvrdil nadnesená tvrzení parapsychologů (Rutkevič, 1976, Radil, 1980).

Stále proto platí Engelsův soud, který vyslovil o spiritismu své doby: „... nejjistější cesta od přírodovědy k mysticismu ... je nejplytší empirií, která pohrdá jakoukoli teorií."[6] V současné době se parapsychologové dosud pokládají za zhrzený a rádoby materialistický výkvět vědy. Ve skutečnosti jde pouze o odrůdu vulgárního materialismu, popletenou se zmate-

[6] B. Engels: Dialektika přírody. Praha 1950, s. 54.

příslušného předmětu a jeho vlastností, které jsou v procese odrážení rozpoznávány, uvědomovány a včleňovány do prováděné činnosti i do životní praxe, je východiskem buď pro vytváření nových významů, nebo pro využívání významů již vytvořených (např. osvojených pomocí slovního styku s druhými lidmi). To je základ formování komplexních vjemů, představ i myšlení — tento proces probíhá jako dialektická, vnitřně rozporná jednota poznání a řeči. Podrobněji se touto otázkou budeme zabývat při analýze odrazu a vědomí (viz kap. III).

Rozbor vztahů mezi myšlením a jazykem, mezi vědomím, symboly a významy ukázal omezenost současného strukturalismu, existencialismu i neopsychoanalýzy a jejich neplodnost při skutečně vědeckém řešení otázek vývoje člověka, jeho vědomí i osobnosti, a tím i při konstituování soustavy věd o člověku. Zároveň se znovu potvrzuje, do jak složitých dialektických společenských a ideologických souvislostí se včleňuje psychologie, usilující o pochopení podstaty této komplexní problematiky.

3. „Sytém člověk—stroj"

Složitou problematiku vývoje psychiky a vědomí člověka uvádí na scestí nejen dualismus a idealismus, nejen strukturalismus a existencialismus, nýbrž i jednostranný mechanický přístup, který se výrazně projevil v behaviorismu. Nikoli náhodně se o něm říká, že chápe člověka jako „velkou bílou krysu" nebo jako „malý počítač". V pojmech „člověk, stroj, počítač" se znovu oživuje výše zmíněná otázka vztahu hmota-vědomí, a tím v nové podobě otázka vztahu mezi psychologií a současnou rozvinutou technikou. Objasnění těchto otázek vyžaduje, abychom alespoň stručně ukázali na historii těch souvislostí, které — převedeny do filozofické roviny — se týkají širší oblasti, tj. sporu dialektického materialismu v otázce psychiky a vědomí s vulgárním a mechanistickým materialismem.

Společným rysem všech druhů materialismu je správný názor, že vědomí a myšlení nemůže existovat bez myslící hmoty; svět je tudíž chápán jako materiálně jednotný, tj. vědomí je ve vztahu k hmotě druhotné. Tyto pravdivé a pokrokové názory sehrály v historii vědy pozitivní úlohu. Zároveň se však někteří materialisté v minulosti dopouštěli a dosud dopouštějí řady zjednodušení, která snižují vědeckost materialismu a která tím usnadňují jeho kritiku ze strany idealismu. Z hlediska psychologie jsou nebezpečné zejména dva zjednodušující přístupy. První je označován jako vulgární, druhý jako mechanistický materialismus.

Co míníme *vulgárním materialismem*? Je to materialismus, který zkres-

zyka. Vědecké práce opírající se o Pavlovovu koncepci druhé signální soustavy potvrzují, že vnitřní řeč se opírá o kinestetické impulsy (byť i velmi nepatrné) jdoucí od orgánů řeči. Lze tudíž konstatovat, že jazykové procesy vznikají a probíhají současně s myšlením a že jsou jeho hmotným nositelem. To ostatně plyne, jak dále ukážeme (viz kap. III,4), i z toho, že jazykové znaky jsou vnitřně spojeny s odrazem skutečnosti a plní v něm specifické funkce, na základě kterých se kognitivní odraz dále rozvíjí.

Zároveň je ovšem jazyk na vědomí a myšlení relativně nezávislý. To umožňuje *lingvistice* abstrahovat od souvislosti jazyka s myšlením a zabývat se speciálními sémiotickými, resp. úžeji i syntaktickými aspekty jazyka. Některé lingvistické směry, zejména strukturalismus, souvislost jazyka nejen s myšlením, ale i s reálným bytím lidí přehlížejí. Strukturální lingvistika, uplatňující matematické metody a podílející se na úspěších současné kybernetiky a sémiotiky, dosáhla určitých úspěchů např. v oblasti strojových překladů, při rozluštění starodávných písemných památek aj. Zároveň však je její úzký matematizující formalismus, který odtrhuje znaky od jejich významů a od odrazu vůbec, zneužíván idealismem k popírání vnitřního vztahu mezi odrazem a významem. Známý stoupenec strukturalismu Chomsky (1970, 1972) mluví v tomto smyslu o vrozených strukturách řeči.

V současné době znovu ožil spor o základní filozofickou otázku: co je *prvotní* — zda smysly odrážený předmět jakožto součást objektivního materiálního světa, nebo význam příslušného slova? To, že k tomuto sporu vůbec došlo, zavinilo odtrhování jazyka od vnímání a myšlení, v čemž na této šikmé ploše nejdále sklouzl *logický pozitivismus*, v jehož rámci vznikl sémantický idealismus.[5] Představitelé tohoto směru, k nimž se řadí i Carnap (1948), redukují svět na myšlenkové a slovní konstrukce. Hlavním problémem této filozofické sémantiky je konstruovat vhodná pravidla pro užívání jazyka, což prý pomůže odstranit nedorozumění mezi lidmi. Částečně jinou polohu zde zaujímá *behavioristický sémantismus*, který vznikl spojením filozofické sémantiky s behaviorismem (Dewey, Mead, Morris aj.). Podle Meada tvoří podstatu věcí jejich význam pro chování lidí: reakce na věc, kterou potřebuji, je podstatou významu. Významy, které se zde uvádějí do vztahu k chování, na jedné straně konstituují věci, na druhé straně konstituují vědomí (pokud je behavioristicky orientovaný pragmatismus uznává). Prostřednictvím významů se prý z „neutrální" nediferencované zkušenosti, jak o nich již mluvili Mach, Avenarius a Dewey, vyčleňují i věci, i představy a pojmy. V další fázi svého vývoje vyzvedá pragmatický pozitivismus pojem znak, odtržený od vědomí a od odrazu objektivní skutečnosti vůbec (Morris, 1938, 1955).

Avšak ve skutečnosti neexistují významy odtržené od věcí objektivního světa, tj. významy, které by nebyly odrazem jejich vlastností. Vnímání

[5] Od sémantického idealismu, jenž je složkou subjektivistického pozitivismu, odlišujeme *sémantiku*, která je důležitou oblastí jazykovědy a sémiotiky.

menologie a existencialismus se tak ocitají v rozporu se základním principem vědy, jímž je princip vývoje; to souvisí s tím, že se staly filozofií, která vyjadřuje zájmy buržoazní třídy, ustupující jako celek ze scény historického vývoje a nahrazované novými progresívními silami společnosti.

Spolu s těmito nejasnostmi ve výkladu osobnosti člověka se vyhrotily i rozpory v názorech na *podstatu vědomí*. Tyto rozpory byly ovlivněny novými objevy v oblasti lingvistiky, sémiotiky i sémantiky a souvisejí se soudobým strukturalismem. Jde tu zejména o výklad vztahů mezi myšlením a jazykem, mezi vědomím, znakem a významem (viz současná psycholingvistika, psychosémiotika).

Na základě zobecnění poznatků vývoje myšlení a v souladu s psychologickými experimentálními výzkumy dospěly psychologie i filozofie k závěru, že v historii vývoje myšlení má důležitou úlohu *jazyk*, že slovo je materiální forma myšlení. Jednota slova a pojmu je tu studována i z hlediska protikladných vztahů mezi materiálním a psychickým. Zároveň se však ukázalo, že myšlení a jazyk nelze ztotožňovat. Slovo je pro myšlení a vědomí důležité zejména proto, že se v něm ukládají, objektivizují a jeho prostřednictvím vybavují i aktualizují znalosti, s jejichž pomocí si člověk skutečnost uvědomuje a řeší své životní i pracovní problémy. Nové aspekty i nejasnosti do těchto výzkumů vnesl strukturalismus pod vlivem současné sémantiky a sémiotiky.

V čem je jádro těchto nejasností, ze kterých těží idealistická filozofie? Proti mechanistickému hledisku, že myšlení je totožné s řečí (zejména s řečí vnitřní), vystoupili jiní autoři (Lévy-Brühl, Marr aj.) s názorem, že lidé myslí nezávisle na řeči, na znakových systémech; člověk prý vytváří pojmy bez ovlivňování jazykem a používá slov (nebo jiných znaků, např. pohybů a gest v tzv. posunkové řeči) prý jen k tomu, aby už hotové pojmy vyjádřil. Tento jednostranný názor zastávají rovněž iracionalisté, tvrdící, že myšlení a řeč se nesnášejí (Schopenhauer); podobně Bergson konstatuje, že slova zabraňují postihnout pravý smysl pojmu a myšlenky. Dosud silný vliv zde má psychoanalýza: Freud (1945) a jeho stoupenci ve svém mylném výkladu aktivity člověka tvrdí, že lidská činnost vyvěrá z pudové podstaty a projevuje se transformací potlačované sexuální energie v různé symbolické výtvory. Tento psychoanalytický symbolismus spojil se strukturalismem ve vědě o umění a v lingvistice francouzský freudista Lacan (1966). Tyto idealistické názory se opírají o jednotlivé dílčí poznatky, které jsou však mylně zobecněny; je např. skutečností, že řeč není totožná s myšlením — kdyby byla, tu by upovídaný mluvka byl největším myslitelem.

Rozsáhlé výzkumy ontogeneze poznávacích procesů, myšlení a řeči (Vygotskij, 1971, Lurija, 1956, Beaudichonová a Melotová, 1971, Anaňjev, 1961, 1969, 1980b, aj.) však ukazují, že ve vývoji myšlení dítěte má řeč — jak mluvená, tak vnitřní — důležitou úlohu (viz výzkumy vnitřní řeči a pohybů mluvidel při myšlení, A. N. Sokolov, 1968). Francouzský psycholog Oléron (1957, 1967) toto hledisko potvrdil svými známými výzkumy hluchoněmých dětí. Rovněž studie etnografů ukazují, že vývojový stupeň pojmového myšlení prvobytných kmenů odpovídá úrovni vývoje jejich ja-

navazuje na Freuda (1945) a jeho psychoanalýzu, znovu oživenou v díle Fromma (1967, 1969), Lacana (1966) aj. Tento filozofický a psychologický směr se snaží na základě idealistické antropologie řešit otázku vztahu člověka a společnosti; vyhlašuje boj za obrodu člověka jako jedinečné osobnosti. Člověk přichází na svět jako celistvý organismus a osobností se stává vlivem speciálních podmínek a faktorů. Zatímco Sartre (1960) uznává pokrokovost marxistické filozofie a snaží se ji reformovat na základě svých existencialistických názorů, ostatní představitelé existencialistické psychologie, zejména v USA, hájí ostře protimarxistická stanoviska (Maslow, 1962, May, 1969, Rogers, 1969, aj.). Oproti freudismu, který postavil uvědomělé lidské „já" do otrocké závislosti na pudovém „ono" v podobě sexuálního „libida", hájí existencialisté hodnotu celistvé lidské osobnosti (Jaroševskij, 1975). Hranici mezi světem zvířat a mezi lidským světem však podle existencialistů netvoří konkrétně historické sociální vztahy, které — jak dále ukážeme — člověk ve svém vědomí odráží, nýbrž tzv. intence vědomí, věčná potřeba seberealizace osobnosti, potřeba vytvářet vlastní „fenomenální svět". Tímto světem jsou obrazy a představy, které lidé nezávisle a svobodně tvoří o sobě samých, o své činnosti, a které jsou prý podstatou jejich bytí. Každý člověk si prý ta kstanoví své vlastní zákony, svou vlastní morálku. V tom je vlastní jádro existencialistické nebo též „humanistické" psychologie, která místo vědeckého výkladu lidské osobnosti podává její mystifikovaný, iracionální obraz.

V této souvislosti je třeba ukázat umezenost fenomenologického, subjektivisticky antropologického a existencialistického přístupu k otázce člověka. Navenek se sice staví do pozice vědecké metody, použitelné prý zejména v psychologii a sociologii; podstatou této analýzy je prý to, že odstraňuje „roušku" nad jevy (fenomény), které se pak samy vyjeví lidskému vědomí ve své čisté existenci (bytí).[4] Tato metoda je však, jak zdůraznil již Rubinštejn (1961), v jádře nevědecká a idealistická. Poznání skutečnosti zkreslují představitelé fenomenologie a existencialismu zejména tím, že je nechápou jako proces odrážení věcí objektivního světa a zprostředkování poznání praktickou činností; existencialisticky zkreslují i pojem lidské praxe, která v jejich subjektivistickém výkladu přestala být jak objektivním zdrojem nových poznatků, tak i konečnou verifikací jejich pravdivosti. V tomto smyslu je fenomenologie antipodem veškeré dialektiky; je totiž pouhým intuitivním nazíráním oddělených danností, které z reálného bytí i z jeho poznání odstraňuje všechnu vzájemnou podmíněnost a popírá verifikaci pravdy na základě objektivní skutečnosti. Tím mizí nejen jednota subjektivní a objektivní dialektiky, která tvoří podstatný rys marxisticko-leninské filozofie a psychologie, nýbrž sám postulát vývoje: nazírané struktury se stávají nehybné a nevysvětlitelné z hlediska svého vzniku a vývoje. Existencialisté metafyzicky umrtvují protiklady, s nimiž občas operují (jako jsou např. bytí a vědomí, bytí a nebytí), a chápou je idealisticky (viz Jaspersovo tzv. „předmětné bytí" a transcedentální prožitky boha aj.). Feno-

[4] Pojem bytí a existence jsou zde chápány idealisticky; bytí je vyvozováno ve smyslu filozofické antropologie z aktu vědomí.

2. Strukturalismus, fenomenologie a existencionalismus

Dalším zdrojem nesprávných názorů na podstatu vývoje člověka a jeho psychiky se staly soudobý strukturalismus, existencialismus, fenomenologie, filozofická antropologie, neotomismus aj. Těžištěm těchto směrů je idealistický výklad problematiky člověka.

Uvedené filozofické směry, zejména fenomenologie, filozofická antropologie a existencialismus vytvořily eklektickou směsici, která vyústila v idealistický model osobnosti. Jedním z východisek je zde Husserlova (1968, 1972), *fenomenologie*, jejímž ústředním pojmem se stala „intencionalita" vědomí, tj. jeho zaměření na objekt; subjektivní vědomí je však podle Husserla primární a objekt je z něho odvozen (tj. není „objektu bez subjektu"). Subjekt je zde chápán nikoli jako reálná sociální a psychická bytost, ale jako „čisté transcendentální vědomí". Objekt, na který je vědomí intencionálně zaměřeno, se prý obnovuje tím, že člověk určí jeho význam, který je vytvořen myšlenkovým aktem nad smyslovými počitky: význam prý přetváří počitky v „objekty". Počitky samy o sobě jsou „neintencionální", nejsou prý zaměřeny k objektu, jsou pouhým materiálem pro vědomí; to z nich prostřednictvím významů tvoří své ideální konstrukty, které ovšem nejsou objektivní a nejsou ničím jiným než obsahem vědomí. Svými idealistickými názory zapůsobila fenomenologie silně na teoretickou a praktickou psychologii (např. v psychoterapii). To je mimo jiné podmíněno některými Husserlovými výzkumy v oblasti uvědomování si času a časových charakteristik vnímání a myšlení.

Zvláště ostře se problematika člověka vyhrotila v soudobé *filozofické antropologii*, jejíž hlavní metodologické zásady byly formulovány Schelerem. Scheler se pokusil vytvořit syntetickou vědu, jejímž cílem je objasnění „podstaty a struktury jsoucna člověka". Na jeho názory navazují představitelé tzv. kulturní antropologie (Rohthacker; Gehlen, Linton aj.), kteří chápou člověka jako duchovní atom, jehož podstata je v něm samém; svou duchovní silou lidé vytvořili kulturu, která je zpětně určuje. Z toho plyne idealistický postulát, že prvotní podstatou člověka je duchovní princip — proto i vědomí je zde vysvětlováno ze sebe samého. Zkoumání lidské podstaty těmito autory ústí v hledání smyslu života, který je spojován buď s náboženskými hodnotami, nebo se subjektivizovanými parametry osobnosti (např. se svobodou volby při rozhodování, duchovní kulturou aj.).[3]

Na Husserla navazují Heidegger (1967), jenž se spolu s Jasperem (1932) stal představitelem německého existencialismu, i Sartre (1950, 1960), kteří rozvíjejí osobitou fenomenologickou ontologii a idealistickou koncepci člověka i mezilidských vztahů. Na tomto základě vznikla *existencialistická psychologie*, která některými aspekty

[3] Kritický rozbor těchto názorů podává S. K. Roščin: Zapadnaja psichologija kak instrument ideologii i politiki. Moskva 1980.

Berkleyovy následovníky ke gnoseologickému monismu, podle něhož např. objekty zraku a hmatu jsou zcela různé věci. Tento mylný přístup se stal základem tzv. teorie „smyslových dat."[2]

Na tuto subjektivistickou tradici navazuje i Russellův monismus, jehož negativní důsledky pro psychologickou teorii poznávacích procesů objasnil již dříve Rubinštejn (1961). Zde stručně shrneme podstatu tzv. teorie „smyslových dat", zastávané kromě Russella (1924, 1957) Broadem (1952) aj. Russell, jenž pokračuje v Humeově a Berkleyově tradici, snaží se vyřešit existující protiklady mezi hmotou a duchem tím, že fyzické (tělesné) chápe jako myšlenku a duševní jako smyslový pocit. Bezprostředně dány jsou smyslové pocity (vjemy), z nichž rozum vytváří myšlenkové objekty. Tím dospívá Russell k „smíření" ducha a hmoty: svět i mozek lze poznat jako určité třídy „událostí", přičemž „fyzická" událost se odlišuje od „psychické" výše zmíněným způsobem — jako myšlenka od pocitu (resp. počitku). Tím se ovšem i mozek stává pouhým souhrnem událostí v podobě pocitů a myšlenek. Poněvadž myšlenky jsou podle Russella „fyzické" události, existují prý mimo mozek. Filozofickou podstatu tohoto idealistického názoru netřeba dále kritizovat.

Pro současnou dobu je charakteristické sbližování pozitivismu s objektivním idealismem (jde však o objektivní idealismus nikoli hegelovského typu, který se opírá o dialektiku, ale spíše o scientistický typ, stavějící na logickém jazyku vědy). Jeden z představitelů tohoto směru, anglický filozof Popper (1968) chce svými názory „revolucionizovat" psychologii. Vytváří tzv. teorii „objektivního ducha", vycházející z některých myšlenek Platónových, podle níž existují tři světy: a) svět věcí; b) svět subjektivní zkušenosti (zážitků, počitků a myšlenek); c) svět vědeckých teorií (vědecký svět). Tento třetí svět, jímž jsou objektivizované lidské pojmy, je výsledkem lidské činnosti. „Třetí svět" je spojen s „prvním světem" prostřednictvím „druhého", tj. osobními zkušenostmi. Vlastním „objevem" Popperovým je prý „třetí svět"; vrací se přitom k platónovskému idealismu, podle něhož myšlenky existují i v lidském mozku, i mimo něj a vjemy jsou odrazem tzv. objektivních idejí.

Uvedený — byť jen stručný — rozbor ukazuje, že rozvoj věd o člověku včetně psychologie vyžaduje těsnou spolupráci s vědeckou filozofií. Dialektický materialismus pomáhá svými principy a zákony i svým kategoriálním systémem překonávat v samotných východiscích různé druhy dualismu, paralelismu a subjektivního idealismu v teorii vývoje člověka, jeho psychiky a vědomí.

---

[2] Nesmyslnost tohoto tvrzení vyvracejí nejen výše uvedené výzkumy, ale i zcela jednoduchý příklad: když dítě zrakově vnímá stůl a zároveň jej ohmatává, nejde o dva zcela různé stoly, nýbrž o syntetický vjem jednoho stolu, v němž se spojují odrazy (dojmy) zrakové a hmatové.

Materialistické hledisko, že psychické procesy probíhají v mozku, jehož je psychika základní vlastností, se snažil dualismus zeslabit v podobě tzv. *psychofyzického paralelismu.* Jde o názorový proud, v psychologii dosud značně rozšířený a nepřesně tradovaný, který vystupuje ve dvou variantách. Podle první varianty mají psychické procesy svou specifickou mentální kauzalitu, která není spojena s biologií a fyziologií organismu (Wundt). Druhá varianta se kloní více k materialismu a vyjadřuje svůj dualismus zastřeněji: psychické jevy se tu chápou jako „epifenomén", tj. jako víceméně pasívní doprovod fyziologických procesů (F. Krejčí). Podstatou ovšem zůstává dualistický přístup, který tzv. nezávislost psychických jevů na světě vysvětluje vrozenými faktory. Příčinou toho, že se paralelismus dosud v psychologii udržuje, je dualistické odtržení odrazu (vjemů, představ, myšlení) od materiálního světa. V paralelismu jsou psychické odrazy (vjemy, představy aj.) chápány v nejlepším případě jako pouhé znaky (signály, symboly) materiální skutečnosti, které ji pouze označují bez jakékoli vnitřní shody (viz Helmholtz, Freud aj.). Na základě takto interpretované teorie znaků nelze však dospět k pravdivému poznání skutečnosti; celá teorie poznání se tím ocitá v neřešitelných rozporech.

Zatímco dualismus se většinou neodvažuje otevřeně uznat duševní substance ve vztahu k hmotě, *idealismus* různým způsobem „podkládá" pod hmotné děje duchovní princip. Je to mimo jiné složitost a specifičnost lidské psychiky i vědomí, které dosud udržují při životě tyto tradiční názory, ovlivněné starým animismem a náboženstvím. Přitom se v současné době v oblasti psychologie a teorie poznání kombinuje *subjektivní idealismus a objektivním* s tím cílem, aby vyvrátil v této důležité oblasti vědy dialektický materialismus. Pro současnou psychologii je proto zvláště důležité vyvrátit takovéto idealistické (ať subjektivistické, nebo objektivistické) chápání psychických jevů již ve výchozích teoretických a metodologických pozicích.

Pro subjektivní idealismus je charakteristické ztotožňování věcí s počitky, vjemy, zážitky a myšlenkami lidí. Filozofický dosah tohoto přístupu je zřejmý: vede nutně k solipsismu, k subjektivizaci pojmu vědomí a k závěru, že smyslové vjemy existují bez mozku, nebo dokonce mimo mozek. Tyto názory, které hlásal Mach, Avenarius, Bogdanov aj., kritizoval již Lenin (1958). Autoři těchto názorů měli však nejasno nejen ve filozofických a fyzikálních otázkách, nýbrž i v psychologických (Budilovová, 1972). Základní experimentální data psychologie totiž potvrzují, že počitky a vjemy jsou neuropsychickým *odrazem* objektivně existujících věcí a podávají o nich adekvátní informaci, která se opakováním a učením zpřesňuje. Rubinštejn (1961) uvádí další důležitý fakt pro naši tezi, vycházející z materialistické gnoseologie: všechna psychologická zjištění potvrzují, že počitky a vjemy různých modalit (např. zrakových a hmotných) odrážejí tytéž vlastnosti věcí; tento jejich stejný gnoseologický obsah vylučuje možnost redukce obsahu počitku na pouhý subjektivní smyslový dojem, jak to činili Berkley a po něm i Mach. Vnímavý objekt existuje podle Berkleye pouze ve sféře ducha; zcela v rozporu s výsledky psychologických výzkumů vedlo toto hledisko

jsou *odrazem* reálného světa. Současný dialektický materialismus pokládá odraz za univerzální vlastnost veškeré hmoty; na základě odrazu se u člověka, který je společenským tvorem, vyvinula psychika a vědomí. Rozpornost názorů a složitost zde působících vztahů vyžaduje, abychom přesně vymezili filozofickou podstatu této problematiky. K tomu je ovšem zapotřebí objasnit protiklad mezi materialismem, idealismem a dualismem v této složité, v historii vědy často zkreslované otázce.

Při výkladu vývoje člověka se stal a dosud je oporou protimaterialistických názorů *dualismus*, tj. filozofický názor na svět, který pokládá duši a tělo za dva vzájemně nezávislé principy. Stoupenci dualismu nejsou schopni vysvětlit, jak tyto principy na sebe působí; připouštějí např., že fyziologické a psychické procesy probíhají na sobě nezávisle, avšak paralelně. Je to tudíž názor zjednodušující, který se vyhýbá řešení základní otázky filozofie — co je prvotní a co druhotné. Obtíže dualismu se projevují ihned, jakmile se pokusíme vytvořit teoretický, resp. filozofický systém. Příkladem toho je Descartes, který jako významný přírodovědec uznával objektivní existenci přírody nezávisle na vědomí; ve svém filozofickém systému vyšel z analýzy vědomí a myšlení („cogito ergo sum") jako toho, co je bezprostředně dáno. Zároveň ve svých fyziologických výzkumech objevil nepodmíněný reflex, který uváděl ve vztah k myšlení. Je třeba si uvědomit, že v Descartově době (17. století) neposkytovaly ještě přírodní vědy dostatek vědeckých údajů pro řešení vztahu „duše a těla", tzv. psychofyzického problému. Obě entity — hmotnou i duševní — považoval Descartes za nesrovnatelné; za základní vlastnost hmoty pokládal prostorovost a za základní vlastnost ducha schopnost myslet; jejich vzájemné vztahy považoval za nepoznatelné. Ve snaze připustit alespoň nějaký vztah, prohlásil Descartes, že duše působí na mozek a tělo prostřednictvím tzv. mozkové šišinky.

Zatímco Descartův dualismus byl v 17. století ve vývoji filozofie názorem relativně progresívním, počátkem úsilí o přechod od idealismu k materialismu, je současný dualismus prostředkem k boji proti materialismu a k posílení pozic idealismu. K dualismu se víceméně skrytě hlásí dosud četní autoři. Předně to jsou někteří významní fyziologové, jako je např. anglický fyziolog Sherrington, který soudí, že duch a tělo mají odlišnou podstatu; fyziologické procesy mají energetickou podstatu, kdežto psychické nikoli. Jedním z projevů dualismu je současný sémantismus; podstatou tělesných procesů jsou prý energetické vlastnosti, naproti tomu podstatou psychických procesů jsou prý vlastnosti sémantické, bohužel zpravidla přesněji nevymezené; nevhodně užitá sémantika se tak stává oporou současného dualismu a idealismu v psychologii. Z tohoto důvodu je naléhavým úkolem rozpracovat metodologii správného využití sémiotiky a sémantiky v současné psychologii. To, v čem záleží nesprávnost dualistických názorů v této oblasti, vystihl přesně již I. P. Pavlov (1953), když upozornil, že Sherrington křísí v našem století descartovskou představu, že „mozek je klavír, pasívní nástroj, a duše je hudebník, který z něho vyluzuje melodie a všechno, co chce."

„konstrukty" (výtvory) naší mysli, zatímco „svět o sobě" („Ding an sich") je nepoznatelný. Konstruktivisté (v psychologii např. Piaget, Royce aj.) v tomto smyslu zdůrazňují v souladu s Kantem aktivitu poznávajícího subjektu. Ve svém kritickém rozboru těchto a některých dalších nesprávných hledisek se omezím v souladu se zaměřením své práce na filozofické a metodologické otázky věd o člověku, zejména psychologie, se zřetelem k problematice vývoje člověka a jeho místa ve světě a společnosti.

Východisko, které umožňuje vědeckou konfrontaci s uvedenými idealistickými a metafyzickými názory v soustavě věd o člověku, tvoří marxisticko-leninská filozofie; ta pomáhá vytvořit teoretickou syntézu neobyčejně složitých poznatků o vývoji člověka a jeho vědomí. Požadavek koncipovat psychologii na marxistických základech byl vědomě zdůrazněn až sovětskou psychologií na počátku dvacátých let (viz Vygotskij, 1924, 1934, Rubinštejn, 1934, 1935, 1978, Anaňjev, 1930, 1968, 1977, aj.). V tomto úsilí pokračuje sovětská psychologie soustavně dodnes; dokladem toho jsou práce A. N. Leontjeva (1966, 1978), Lomova (1966, 1975, 1979), Davydova (1977), Šorochovové (1977) aj. K objasnění úlohy psychologie v soustavě věd o člověku přispěl zejména Anaňjev (1980a,b).

První představy našich prapředků o duševních procesech byly naivně náboženské. Lidské tělo je prý ovládáno duchem podobně jako duchové bozi a posléze jeden Bůh) vládnou světu. Příčiny nejrůznějších událostí a nebezpečí (ohně, blesku, bouře, dravců, nemocí) kladli naši předkové do nadpřirozených sil, které vládnou lidem. Duchové (bozi) zakazují lidem určité činy a přestoupení těchto zákazů trestají; tak vzniklo tzv. tabu, o jehož dodržování dbali šamani (kouzelníci a později kněží). Jiní bohové naopak zachraňují lidi (určitý kmen nebo rod) a přinášejí jim prospěch. Těmto bohům byly přinášeny na usmířenou četné oběti. Souhrnně lze tento světový názor na vztah duše a těla, vědomí a hmoty, označit termínem *animismus;* podle něho sídlí ve věcech světa i v lidském těle duchové, kteří je řídí (jsou jejich prvními hybateli). Ztotožnění ducha (boha) s přírodou se nazývá *panteismus*. Ve filozofii, ať starořecké, nebo později u Spinozy, měl panteismus výrazně materialistické rysy.

1. Dualismus a idealismus

Úsilí o vědecký výklad vzniku a vývoje psychiky bylo spojeno s *materialismem.* I když byly navrženy různé koncepce, např. atomistická (Démokritos), látková (Hérakleitos), substanciální (Spinoza, Diderot aj.), ve všech byl přijímán materialistický názor, že psychika, naše myšlenky i vjemy

II. Nemarxistické přístupy k otázce vývoje člověka[1]

V současném sporu mezi materialismem a idealismem, mezi silami pokroku a zpátečnictvím zaujímá stále důležitější místo úsilí o vědecky pravdivý výklad vývoje člověka, jeho psychiky a vědomí. Spor je veden i o otázku, zda existuje progresívní vývoj světa společnosti člověka, nebo zda máme uznat pouze existenci změn v podobě koloběhu světa a jeho zániku. Tento ideový spor má svůj dlouhodobý a historicky diferencovaný vývoj.

První myšlenkovou linii tvoří *materialismus* rozvinutý již v řecké filozofii, který v 19. a 20. století po přehodnocení Hegelovy idealistické dialektiky vyústil v díle Marxe, Engelse a Lenina v dialektický materialismus. Tím byly vytvořeny teoretické základy pro skutečně vědecký výklad vývoje světa, společnosti a člověka včetně jeho vědomí a myšlení. Druhá tradice navazuje na J. Locka a pokračuje přes *empirismus* a *pozitivismus* k současnému pragmatismu a operacionalismu; jejich subjektivně idealistický přístup k základním otázkám bytí a vědomí byl a stále je v západní filozofii a psychologii překážkou při syntéze výzkumných poznatků o vývoji člověka a jeho psychiky. Není náhodné, že hlavní pozitivistický směr v současné psychologii — behaviorismus — je dnes nejen kriticky přehodnocován, ale opouštěn. Reakcí na pozitivistický evolucionismus se stal *strukturalismus*, rozšířený v lingvistice, literární vědě, sémiotice aj.; v psychologii navazuje svým subjektivistickým výkladem psychických struktur (včetně tzv. vhledu) na Kanta a je zaměřen proti dialektickému materialismu. Novějším projevem přechodu od „ducha" Humea k „duchu" Kanta je *konstruktivismus* — naše představy a pojmy jsou prý toliko

[1] V této krátké kapitole se zabývám jen některými nemarxistickými názory na vývoj člověka a jeho vědomí; nejde tudíž o vyčerpávající rozbor sporu mezi materialismem a idealismem v této aktuální problematice. Jejich výběr vyplývá z potřeby odhalit filozofické zdroje současného *antropologismu*, který proklamuje prvotnost osobnosti a jejího vědomí před společností. Názory filozofické antropologie podstatně ovlivnily i soudobý revizionismus (viz Garaudy, Fischer, Fromm aj.).

prostředí. Zvláště složitý je proces vzrůstání jedince do sociálního prostředí (tzv. socializace osobnosti dítěte); tento proces se mění v průběhu vývoje, tj. závisí jak na způsobu života ve společnosti, tak na vnitřních faktorech, měnících se závisle na stupni vývoje psychiky. Správné pochopení těchto kategorií tudíž umožňuje ovlivňovat i plánovat vývoj psychiky, tak aby struktura osobnosti člověka byla v harmonických vztazích s potřebami celé společnosti (viz princip jednoty vývoje osobnosti a výchovy aj.).

Kategorie dialektického a historického materialismu pomáhají objasnit místo člověka v jeho obklopujícím světě a jeho aktivní úlohu ve vývoji společnosti. Zároveň umožňují pochopit obecné zákony vývoje, jeho vzestupnou linii od jednoduchého k složitému, k vyššímu a kvalitativně novému. K základním principům a zákonům vývoje světa, společnosti a člověka patří kromě principu všeobecné souvislosti zákon přechodu kvantitativních změn v změny kvalitativní, zákon boje a jednoty protikladů a zákon negace negace. Každý z těchto zákonů odráží určitou podstatnou stránku, formu a charakteristiku vývoje makrokosmu i jeho odrazu ve vědomí člověka, mikrokosmu. K postižení složitých vývojových souvislostí používá dialektika kromě těchto zákonů systém vzájemně propojených kategorií.

Potřeba dialektickomaterialistického způsobu myšlení, které přináší velký heuristický užitek pro všechny vědy, je zvláště naléhavá při studiu nejvyšších forem pohybu hmoty. Zejména lidské vědomí a myšlení jsou pro svou neobyčejnou komplexnost a všestrannou podmíněnost tradičním formálním způsobem výzkumu nepostižitelné a vyžadují důslednou aplikaci kategoriím a zákonů materialistické dialektiky. To přirozeně není v rozporu s používáním všech možných prostředků formální logiky a experimentálního zkoumání. Znalost dialektiky při tom napomáhá využívat těchto prostředků heuristicky se zřetelem k potřebám teoretické syntézy.

Pokusil jsem se výše objasnit podstatu metodologického přístupu, který umožňují psychologii splnit její základní teoretické poslání: to záleží v tom, že psychologie plní v soustavě věd o člověku úlohu interpreta výsledků všech oblastí výzkumů člověka a jeho vývoje. V tom záleží významná *perspektivní úloha psychologie* ve společenských a přírodních vědách (viz např. stoupající význam psychologie v lékařství). Každý nový poznatek, ať na úrovni makro-, nebo mikroanalýzy, přispívá k dalšímu pokroku psychologické analýzy zejména nyní, kdy věda vstoupila na cestu studia velkých systémů. Ve své práci, která rozpracovává metodologické základy soustavy věd o člověku a která se soustřeďuje zejména na otázku vývoje člověka, jeho činnosti a vědomí, volím kategoriální přístup, tj. objasňuji ty základní psychologické kategorie, které umožňují překonat zastaralý antropologismus a podmiňují pokrok ve výše naznačené teoretické syntéze systémově chápaných oblastí studia vývoje člověka.

z toho, že existují zákonitosti omezené na oblast biologie (např. přírodní výběr) a sociální zákonitosti platné pro společenské procesy, probíhající na kvalitativně nové úrovni. Kromě toho existují, jak plyne z dialektickomaterialistických základů všech věd včetně věd o člověku (viz obr. I,4 a I,5), určité zákonitosti, které ve smyslu naší koncepce o biopsychosociální úrovni pohybu přesahují ze sféry biologie do oblasti sociálních procesů. Přitom je třeba se vyhnout dvěma krajnostem: neadekvátního přenášení biologických zákonů na lidskou společnost; za druhé popírat vývojové souvislosti mezi sociální a biologickou formou pohybu hmoty. Odtrhování společenské oblasti od biologické základny znemožňuje pochopit materialistickou podstatu vývoje a vede ve svých důsledcích k idealistickému až náboženskému výkladu vývoje člověka a světa vůbec. Proti tomu se ohradil již Marx, když řekl, že z jeho hlediska „je vývoj ekonomické společenské formace chápán jako přírodně historický proces."[27] Pro rozvoj současných věd je charakteristické hledání společných rysů a stránek i zcela různých zákonitostí — na tomto metodologickém základě byla Wienerem (1963) vytvořena kybernetika, na něm spočívá v dnešní době intenzívně rozvíjený systémový přístup.

Kategorie spojené s principem vývoje mají své logické završení v dialektickém vztahu *kvalitativních a kvantitativních změn* a v *zákonu negace negace*. Jde tu o základní zákonitosti, které přispívají k objasnění přechodů z nižší úrovně psychického vývoje na vyšší úroveň. Řadou autorů (Piaget, Linhart, Zaporožec, Ancyferová aj.) byla navržena hypotéza o stadiální povaze psychického (zejména kognitivního) vývoje, v níž po stabilizačních fázích následují fáze rychlých, resp. náhlých změn. Ve stabilizačních fázích pravděpodobně dochází (vlivem činnosti a učení) k funkcionálním změnám, které umožňují kvalitativní přechod na novou úroveň.[28]

Ve vývoji má důležitou úlohu kategorie *možnosti a skutečnosti*. Možnost se může přeměnit ve skutečnost, avšak nikoli automaticky, nýbrž složitým vývojem a za různých podmínek. Příkladem složitosti tohoto vývoje je přechod *dispozic* v psychickou vlastnost, např. schopnost k provádění určité činnosti. Neméně závažný je přechod reálně prováděné činnosti (jejích vnitřních i vnějších podmínek) v nový funkční stav v podobě získané dispozice. Objasnění těchto zákonitostí je východiskem pro další studium dialektických vztahů mezi vnitřními podmínkami a vnějšími vlivy, interiorizací a exteriorizací, mezi zráním a vyspíváním a mezi formativními procesy, jež jsou podmíněny komplexností přírodního i sociálního

---

[27] K. Marx: Kapitál. Díl I. Praha 1954, s. 196.

[28] Podrobněji o stadiích a kvalitativních změnách v ontogenezi pojednám v VI. kapitole.

váme v každém kroku: je to např. vztah mezi *dědičností*, která působí ve vývoji organismů jako konzervativní činitel, a mezi *proměnlivostí*, která je podmíněna změnami v životních podmínkách; živočichové na tyto protikladné stránky ve svém vývoji reagovali tím, že nejvýhodnější postavení získaly ty živočišné druhy, u nichž se ustálila složitá organizace, umožňující pružnost a vysokou rozmanitost jejich adaptace. Zejména to ovlivnilo vlastnosti projevující se v rozvoji nervové soustavy, která je orgánem odrazu objektivní skutečnosti i změn v ní probíhajících.

Význam vývojového přístupu v psychologii plyne ze samotné podstaty materialistické dialektiky jakožto vědy o nejobecnějších souvislostech a zákonech vývoje jak objektivní skutečností, tak jejího poznání. Řadíme sem především takové kategorie, jako je změna, rozdíl, protiklad a rozpor, dále negace, kvalita a kvantita, možnost a skutečnost.

Podstatné je to, že ve vývoji samotné psychiky působí *vnitřní protiklady*, které jsou příčinou kvalitativních vývojových změn. Psychický systém, vyvíjející se jak ve fylogenezi, tak v ontogenezi, má ve své dialektické jednotě i rozpornosti předpoklady — a to na podkladě vnitřních podmínek i vnějších vlivů — měnit se kvalitativně a vyvíjet se od nižší úrovně k vyšší. V těchto dialektických souvislostech je třeba hledat specifické zákonitosti lidské psychiky a mechanismy její vývojové determinace.

Teorii vývoje jako procesu, jehož protikladnost je podmíněna působením mnoha vnitřních i vnějších činitelů, rozpracovává Anaňjev (1969, 1980a,b) a jeho spolupracovníci. Mnohostranná podmíněnost činitelů jako je např. prostředí, dědičnost, výchova, vlastní činnost subjektu aj. vytváří strukturální i funkční protiklady, které vedou k *nerovnoměrnosti* (heterochronnosti) v psychickém vývoji. Nerovnoměrnost ve fylogenetickém i ontogenetickém vývoji pokládá Anaňjev za základní zákonitost psychického vývoje člověka ve fylogenezi i ontogenezi. K důležitým protikladně působícím faktorům patří i evoluční a involuční procesy (hlubšího objasnění vyžaduje zejména působení involučních procesů ve stáří). Podstatné je to, že zákon heterochronnosti se týká vývoje jak nižších, tak i vyšších úrovní psychických funkcí. Projevuje se ve vývoji individua jakožto biologického jedince i ve vývoji regulátorů jeho chování; jde tu např. o protikladné působení humorálních a nervových mechanismů, korových a podkorových oblastí, o vztahy mezi první a druhou signální soustavou aj. Na vyšší úrovni se nerovnoměrnost zřetelně projevuje ve vývoji osobnosti; je vyvolána mnohostrannými, mnohdy protichůdnými vlivy společnosti (např. nejednotností rodinné a školní výchovy), změnami ve společenských funkcích, rolích aj. Proměnlivost osobních vlastností, podmíněnou těmito složitými vývojovými rozpory, zjišťujeme v průběhu celého životního cyklu člověka.

Při porovnání biologické a sociální formy pohybu hmoty vycházíme

myšlení jako nejvyšší úrovně odrazu dospívá lidský subjekt (člověk i celá společnost) k uvědomování si těchto objektivních systémových souvislostí i k tomu, aby tyto složité, vědecky zdůvodněné poznatky mohl využít v praktickém přetváření světa.

b) Vývojový princip v psychologii

Problémům fylogenetického i ontogenetického vývoje jsou v současné psychologii (biopsychologii, zoopsychologii, ontogenetické psychologii aj.) věnovány četné výzkumy — schází však dosud, jak konstatuje řada autorů (Ancyferová, 1978, Schmidt, 1978, aj.), uspokojivé teoretické zobecnění rozsáhlých empirických dat. Bez proniknutí k zákonitostem a k základním vztahům platným ve vývoji živých organismů vůbec, zejména však v samotném vývoji lidské psychiky, není možno vytvořit psychologickou teorii. Teorie vývoje psychiky ve fylogenezi i ontogenezi se ovšem nevytváří pouhou aplikací zákonitostí a kategorií materialistické dialektiky, nýbrž se opírá o zobecnělá fakta vývojových výzkumů. *Vývojový princip* v psychologii podobně jako v ostatních přírodních i společenských vědách je jednou z nejvýznamnějších výzkumných metod a zároveň je základním metodologickým přístupem.[26]

Hlavním úkolem psychologie není zjišťovat a měřit již hotové výsledky psychického vývoje, nýbrž zkoumat *samotné procesy jejich vznikání a utváření.* Těžiště výzkumů v současné obecné i vývojové psychologii se přesouvá z měření parametrů podnětu a jím vyvolané reakce (ve smyslu S—R modelu) ke studiu vnějších i vnitřních podmínek vznikání a vývoje psychických struktur od učení, vnímání a myšlení až ke struktuře osobnosti a k jejímu vědomí. Nejde tu o podcenění psychometrických metod, nýbrž toliko o jejich včlenění do obecnějšího vědeckovýzkumného přístupu, záležejícího ve vývojovém výzkumu psychických procesů, mechanismů aktivního utváření psychických vlastností a optimální regulace lidských činností.

Již Lenin (1958) zdůraznil, že s „vývojovým principem" souhlasí prakticky na počátku 20. století všichni vědci. Lenin ale rovněž upozornil, že nestačí jen takovýto obecný, k ničemu nezavazující souhlas: skutečně vědecký výklad vývoje požaduje nalézt jádro, ústřední ideu dialektiky vývoje — tou je *zákon jednoty a boje protikladů.* S těmito protiklady se setká-

[26] Vzhledem k tomu, že konkrétní otázky vývoje odrazu, poznání i fylogenetického a ontogenetického vývoje objasňuji jinde (viz kap. III, IV, VI a VII), omezuji se zde na stručný metodologický úvod).

zájmy lidí a vývojové protiklady staly skutečnou motivační silou v jednání. musí projít lidským vědomím.

K objasnění kategorie vzájemného styku lidí (obščenija) přispívá marxistická koncepce aktivního sociálního učení, která plní důležitou úlohu při formování socialistického vědomí lidí a při utváření socialistické *osobnosti*. Jedním ze základních procesů, jimiž se člověk včleňuje do společenských vztahů, je vzájemné působení lidí (resp. sociální interakce) v životě společnosti i v pracovním procesu. V současné společnosti nejen vzrůstá počet vztahů člověka se společností, nýbrž se mění jak jejich kvalita, tak i jejich subjektivní význam (Bodaljev, 1978, 1979). Důležitou složkou osobnosti jsou schopnosti; ze základních lidských schopností, tj. schopnosti pracovat a učit se, se vyvinuly další specifické schopnosti; jejich rozvoj (např. schopnosti umělecké, vědecké, organizační aj.) je podmíněn možnostmi, které skýtá společnost.

Výše uvedené kategorie vyúsťují ve svém hierarchickém uspořádání v kategorii *obecného, jednotlivého a zvláštního*. Obecné existuje v jednotlivém a jednotlivé obsahuje stránky (prvky) obecného a zvláštního; jednotlivé je tedy vždy projevem, způsobem existence obecného. Obecné je to, co není vlastní určitému předmětu, ale co existuje a co zjišťujeme v celé třídě předmětů; obecné je tudíž trvalá (invariantní) hluboká vnitřní souvislost, zákon, který spojuje jednotlivé jevy, resp. individua, v jednotný celek. Příkladem je společenské vědomí, které je obecné a jehož zvláštním způsobem existence je vědomí individuální. Kategorie zvláštního se týká těch obecných rysů, které jsou vlastní individuálnímu předmětu a které jej odlišují od některých jiných předmětů; tato kategorie je tudíž zprostředkováním mezi jednotlivým a obecným. Např. každý člověk má určité jedinečné vlastnosti, jimiž se odlišuje od druhých lidí a které tvoří jeho osobnost; zároveň žije s jinými lidmi v určitých společenských vztazích, což mu vtiskuje určité zvláštnosti (např. humanismus, nebo naopak egoismus). Společné vlastnosti lidí vznikají tím, že jejich život je určován společenskými vztahy; tyto vztahy, které mají původ ve výrobním procesu, jsou tím obecným, co lidi spojuje a co určuje jejich chování, názory i jejich vědomí. Kategorie obecného, jednotlivého a zvláštního má základní význam v rozvoji poznání, které postupuje v případě abstrakce od jednotlivého k obecnému, nebo v případě jeho konkretizace od obecného k jednotlivému.

Na kategorii obecného a jednotlivého navazuje kategorie *podstaty* a *jevu*. Podstata není — jak soudí idealisté — jakýmsi absolutním jsoucnem, nýbrž je tím, co je v jevech a procesech relativně stálé, obecné a nutné; jev je naopak to, co je proměnlivé, nahodilé a co je spojeno s jednotlivým. Do tohoto okruhu dále patří kategorie příčiny a účinku, nutnosti a nahodilosti aj. Všechny tyto kategorie jsou ve svém souhrnu nezbytné pro pochopení podstaty lidské psychiky, vědomí a osobnosti. Na úrovni poznání a

hodnot a cílů (toho, co má být); c) analýza prostředků, tj. činností a nástrojů, které jsou nezbytné k dosažení požadovaného cíle; d) důležitou úlohu zde má hodnocení dosažených výsledků. Realizace stanoveného cíle není lineárně kauzální proces, nýbrž jde o vzájemnou podmíněnost všech zúčastněných složek, které tvoří komplexní *funkční systém činnosti*, jenž — na rozdíl od behavioristického S—R modelu — zdůrazňuje úlohu kognitivní a motivační regulace i vědomí v lidském jednání.

Náš stručný rozbor ukazuje, že lidskou činnost nestačí chápat pouze jako individuální činnost, jako otázku vztahů subjekt-objekt, nýbrž že je nutno činnost člověka včlenit do celkové společenské činnosti, v níž jednání jednotlivých lidí je sjednoceno jejich společným cílem. Řešení otázek společenské činnosti, v níž lidé, spojeni jednotným pracovním programem, sledují společné cíle, je důležité zejména v socialistické společnosti, která zrušila soukromé vlastnictví výrobních prostředků a na podkladě společenského vlastnictví vytváří nový, dokonalejší způsob života.

(3) Do výše naznačené kategoriální soustavy, zejména do vzájemných vztahů mezi kategorií odrazu a činnosti, se zákonitě včleňuje další psychologická kategorie, která v sobě odráží *sociální styk lidí (obščenije)* včetně jejich *komunikace*. Na důležitost této otázky upozornil již Marx,[25] když napsal: „Vývoj určitého individua je podmíněn vývojem všech ostatních, s nimiž je v přímém nebo nepřímém styku." V obapolném styku a působení se lidé navzájem přetvářejí; jde tu o formování jednoho člověka druhým jakožto subjektu společenské činnosti; důležitou úlohu zde má komunikace, sdělování informace, představ, myšlenek a postojů. Ucelený výklad této otázky podal v řadě studií poprvé Lomov (1975, 1979). Bylo by však podle mého soudu chybou chápat tuto kategorii pouze jako vzájemný styk dvou nebo více lidí, jako sociální percepci apod.; ve skutečnosti jde o hlubší souvislosti mezi individuem (resp. větším počtem individuí) a společenským vědomím, jak jsme na to z hlediska principu odrazu i vztahů mezi individuálním a společenským vědomím ukázali společně s V. Novákem již dříve (Novák a Linhart, 1976).

Specifikum společenských vztahů a sociálního styku lidí tvoří dva vzájemně propojené momenty: je to předně *práce*, která lidi spojuje ke společné činnosti (kooperaci aj.); zvláště zřetelné je to v socialistickém řádu, v němž se práce uskutečňuje na podkladě společenského vlastnictví výrobních prostředků; za druhé je to lidské *vědomí*, dík jemuž získávají lidské vztahy i činnost lidí cílevědomý charakter. Vývojové protiklady ve společnosti řeší lidé více nebo méně vědomě. To však nikterak nevylučuje někdy i silný nesoulad mezi objektivními zájmy lidí na jedné straně a mezi uvědoměním si těchto zájmů na straně druhé. Aby se reálně materiální

[25] K. Marx — B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958, s. 447—448.

činnosti, podat analýzu toho, v čem se shodují a v čem odlišují.[22] Na rozdíl od chování se lidská činnost rozvíjí na základě jednoty společenské a individuální aktivity lidí a je řízena společenským a individuálním vědomím v jejich vzájemné jednotě. Marx (1958)[23] vždy zdůrazňoval, že materiální činnost lidí se prolíná se sociálním stykem (obščenijem) mezi lidmi a že na této materiální základně vzniká produkce představ, idejí a vědomí. Tento materiální základ je dialekticky rozporný (zahrnuje v sobě např. protiklad individuálního a společenského) — přesto se však v aktuální činnosti projevuje navenek jako celistvý proces, jenž je zaměřen k cíli. Člověk si tuto rozpornost, která je základní hybnou silou (motivací) jeho činů i jeho duševního (např. mravního aj.) vývoje, uvědomuje zpravidla jen částečně. Proces tohoto uvědomování a zaujímání postojů je spojen s rozvojem subjektu odrazu a činnosti; analýzou vývoje subjektu takto chápané společenské a individuální činnosti dospíváme, jak dále ukážeme (viz kap. VII), k objasnění některých aspektů osobnosti.

Důležitost kategorie činnosti podtrhává teorie *činnostního zprostředkování* psychických procesů (Petrovskij a Špalinskij, 1978, Petrovskij, 1980), která vnitřně souvisí s koncepcí znakové zprostředkovatelnosti vyšších poznávacích funkcí (jde o zprostředkovanost jak nástroji, tak i znakovými systémy). Tato teorie vnesla do celého systému psychologie nový metodologický aspekt. Nejenže přinesla četné podněty k objasnění vývoje vyšších psychických funkcí, ale podtrhla i závislost nejvyšších, sociálně podmíněných výsledků poznávacích procesů (jimiž jsou např. jazykové znaky, řeč a myšlení) na předmětné a společenské činnosti. Např. vzájemné vztahy mezi jazykovými znaky a pojmy mohou specifickým způsobem posilovat zapamatování; abstraktní pojmy a myšlenky jsou vázány na operace se znakovými systémy apod.[24] Jakkoli podnětná jsou teoretická zobecnění a na ně navazující výzkumy (viz A. N. Leontjev, 1978, 1979, aj.), bude nutno mnohé z těchto vyslovených hypotéz výzkumně věrifikovat.

Nezbytnou podmínkou rozvoje vyšších forem odrazu bylo to, že vlivem výroby se stala lidská činnost cílevědomou a že její řízení se uskutečňuje na základě chápání podstatných souvislostí (viz sémantická úroveň poznání). Na druhé straně ovšem sama cílevědomost mohla vzniknout toliko na podkladě odrazu (kvartárního a kvintárního). Ukazuje na to koneckonců i rozbor cílevědomé činnosti, pro jejíž vznik je rozhodující: a) analýza situace, tj. vytvoření jejího obrazu na různých úrovních percepce (obraz toho, co je); b) analýza požadovaného cíle, tj. obraz toho, co člověk potřebuje a požaduje — požadavky člověka překračují biologickou úroveň a týkají se společenských

---

[22] V zájmu stručnosti odkazuji na práci Leonovičové a Nováka (1982); viz též kap. IV. této knihy.

[23] K. Marx — B. Engels: Spisy. Sv. 3. Praha 1958.

[24] Viz studie M. Sedlákové (1978) o úloze znaků v poznávacích procesech.

odrazu a praktické činnosti, tak i od lidské osobnosti: proto nebyl schopen vytvořit jejich vědecky zdůvodněnou jednotu. Toto negativní dědictví není dosud plně překonáno; jeho konečné překonání je spojeno s hlubší kategoriální analýzou v psychologii.

Odraz ovšem není jakousi „superkategorií" ani vše vysvětlujícím principem. Svou vědeckou a heuristickou funkci může odraz plnit pouze v jednotě s ostatními kategoriemi materialistické dialektiky a psychologie. Kategoriální analýza tím zákonitě vede k *systémovému přístupu*, který zdůrazňuje hierarchickou skladbu psychických funkcí a multikauzální podmíněnost psychických jevů. S tím je vnitřně spojena vývojově historická metoda, která objasňuje z fylogenetického i ontogenetického hlediska vzájemnou spjatost psychických procesů. Princip odrazu se v psychologii uplatňuje vždy v jednotě s kategorií činnosti, což má rozhodující úlohu při formování lidské psychiky a vědomí; to platí jak z hlediska fylogeneze (kde v této souvislosti Engels poprvé ukázal na význam práce — lidské ruky — a řeči pro rozvoj člověka a jeho psychiky), tak z hlediska ontogeneze lidské psychiky. Neméně závažná je jednota odrazu s praxí, která je podmínkou vzniku svého protikladu, tj. teorie, a která je zároveň kritériem pravdivého poznání. Dosud málo je objasněna regulační funkce odrazu i vztah odrazu k pojmu informace (zde je nezbytná spolupráce psychologie s kybernetikou, teorií informace, teorií řízení aj.).

(2) Druhou, v psychologii velmi důležitou kategorií, která navazuje na princip všeobecné souvislosti a vzájemného působení všech jevů, je *kategorie činnosti*. Tato kategorie je vnitřně spjata s principem odrazu — z určitého hlediska je možno činnost v její vývojově prvotní podobě pokládat za akční odraz skutečnosti. Kategorie činnosti má, jak to ukázaly četné práce sovětských psychologů (Vygotskij, Rubinštejn, A. N. Leontjev, Lomov aj.), důležitou úlohu při studiu společenské podstaty člověka. Činnostní přístup sovětské psychologie umožnil pochopit mnohé jevy lidské psychiky a objasnit celou řadu jejich podstatných charakteristik a zákonitostí. Analýzou jednotlivých stránek lidské činnosti objasnila sovětská psychologie nové aspekty kategorie subjektu a jeho aktivity se zřetelem ke společenským vztahům. Vzhledem k tomu, že kategorie činnosti je v sovětské i naší spychologii ve vztahu k ostatním kategoriím psychologie nejhlouběji objasněna,[21] uvedu zde pouze stručně naše pojetí jejího místa v systému kategorií marxistické psychologie.

Předně je zde nutno vyjasnit základní *vztahy mezi kategorií chování a*

[21] U nás viz monografie J. Linharta Činnost a poznávání (1976s), studie Nováka a Linharta (1976) aj.; viz podrobný rozbor ve IV. kapitole.

včleněním do společenského bytí lidí se povaha odrazu kvalitativně mění, vznikají jeho nové formy včetně té nejvyšší, jíž je vědomí.

Teorie odrazu má základní význam pro výklad vzniku a vývoje psychiky člověka. Jádrem odrazového pojetí je tvrzení, že psychické jevy vznikají v průběhu vzájemného působení mezi jedincem a vnějším světem, mezi členy lidského společenství — psychické procesy, stavy a vlastnosti zde vznikají jako aktivní odraz této komplexní skutečnosti, tj. jsou neoddělitelné od dynamiky nervových procesů v mozku. Tím vším jsou psychické jevy determinovány, včleňují se do všeobecné vzájemné souvislosti hmotného světa. Otázka *determinace* psychických jevů, která je základním problémem celé psychologie, vnitřně souvisí s dvěma dalšími klíčovými otázkami: předně s otázkou jejich *záměrné změny*, jejich utváření a tedy i vychovatelnosti; za druhé s otázkou, jak psychické procesy a stavy jakožto komplexní odrazy skutečnosti regulují chování a činnost lidí (Rubinštejn, 1961). *Psychické procesy*, které jsou základní formou existence psychiky, vznikají jako odraz objektivní skutečnosti.

Psychické procesy však nejsou jen kognitivním odrazem skutečnosti, ale činitelem, který určuje *smysl a význam* odrážených jevů, jejich vztah k potřebám a zájmům člověka. Psychické procesy tím získávají a plní svou regulační a hodnotící funkci, řídí jednání tak, aby odpovídalo potřebám společenské praxe. Na rozdíl od živočichů, kde tato regulace má biologickou povahu, nabývá u člověka společenského obsahu.

Na rozdíl od metafyzického pojetí determinismu, který vychází z náhodnosti ve vzájemném působení faktorů (přitom má toto působení vnější povahu, tj. nejde o jejich vnitřně rozpornou jednotu), dospěla současná psychologie k dialektickomaterialistické koncepci determinismu, podle níž vnější příčiny působí *prostřednictvím vnitřních podmínek*. Psychický stav subjektu, jeho vlastnosti, úroveň jeho myšlení aj. tvoří soubor vnitřních podmínek, psychologických zákonitostí, které zprostředkovávají výsledek i účinek vnějšího působení. Rozvinutí principu odrazu umožňuje vysvětlit, jak výsledný psychický odraz a jeho regulační působení závisejí na celkovém stavu subjektu, na struktuře jednající osobnosti. Hlavním úkolem psychologie je objasnění vnitřních psychických podmínek (jejich vzniku, vývoje atd.), které zprostředkují a regulují průběh chování a činnosti i jejich výsledný efekt.

Marxistická psychologie *překonává* na podkladě kategorií materialistické dialektiky a principu odrazu *funkcionalistický přístup*, který vznikl pod vlivem subjektivistického empirismu koncem minulého století a dosud na Západě přetrvává. Tento přístup, který člení psychiku na jednotlivé relativně izolované funkce (např. vnímání, paměť, učení, myšlení, motivaci apod.), věnoval sice poznávacím procesům ve srovnání s jinými směry (např. s behaviorismem) značnou pozornost, ale izoloval je jak od principu

v prostoru i čase. Jde tu zejména o vztahy mezi příčinou a účinkem, obecným a jednotlivým, podstatou a jevem, nutností a nahodilostí. Těmto vztahům odpovídají příslušné kategorie marxistické dialektiky, např. kategorie obecného, zvláštního a jednotlivého, příčiny a účinku apod.[19]

Kategorie všeobecné souvislosti vyjadřují to, že mezi všemi jevy světa existují *vývojové* vztahy a *aktuální* souvislosti. Každá věc je spjata s jinou věcí; zároveň je v ní odrážena. Vzájemné vztahy věcí a jevů mezi sebou znamená zároveň jejich vzájemné působení — to je základ principu *determinismu*, podle něhož každý následující stav daného procesu je objektivně podmíněn předcházejícím. V těchto složitých otázkách existují ve všech vědách a zejména ve vědách společenských a ve vědách zabývajících se vývojem živých organismů dosud silné vlivy mechanicismu, strukturalismu a konstruktivismu. Bez pochopení principu determinismu nelze vytvořit vědecké základy psychologie. Vzhledem k nezbytné stručnosti se pokusím objasnit alespoň některé základní kategorie tohoto okruhu.

(1) Při výkladu vzniku, vývoje a podstaty psychických procesů a jevů vychází marxistická psychologie z *leninského principu odrazu*.[20] Psychické jevy včetně lidského vědomí pokládáme za různé formy a úrovně subjektivního odrazu objektivní skutečnosti. Z tohoto hlediska mluvíme o odrážejícím subjektu a odráženém předmětu (objektu), originálu. Výzkumy psychického odrazu poskytují explikační model aktivity subjektu, poznávacích procesů a psychické regulace, ať už ve smyslu fylogeneze, nebo ontogeneze. Zároveň vytvářejí výzkumy psychického odrazu koncepční bázi pro výklad emocí a motivace v lidském chování. Z hlediska principu odrazu je v marxistické psychologii analyzován i vztah mezi hmotným a duševním; psychika je zde chápána jako složitý odraz skutečnosti, jako funkce mozku.

Na základě společných výzkumů v oblasti biologie a psychologie jsme s V. Novákem (Linhart, 1976b, Novák a Linhart, 1976, Linhart a Novák, v tisku) stanovili obecnou *definici odrazu:* Odraz záleží v částečné shodě vlastností odráženého předmětu s uspořádáním odrazu, který tento předmět vyvolává v odrážejícím předmětě (subjektu). Tato definice vyjadřuje obecné vlastnosti odrazu v neživé i živé přírodě. Psychický odraz, jak dále ukáži (viz kap. III), není pouhé pasívní „zrcadlení", nýbrž je včleněn do reálného bytí lidí, do jejich působení na přírodu i do jejich vzájemného působení, a plní v něm poznávací i řídící (regulační) úlohu. Tímto

---

[19] Podrobněji o kategoriích dialektického materialismu viz Bakurija (1973), Rutkevič (1976), Brychnáč et al. (1978), Černík et al. (1980) aj.

[20] Důvod, proč je správnější mluvit o principu odrazu a nikoli pouze o kategorii, uvádím v další kapitole (III).

gorii činnosti a styku lidí (obščenija) a působení lidí (včetně komunikace) v psychologii (A. A. Leonťjev, 1979, Lomov, 1979, 1981, Linhart, 1980b, aj.).

Stručný historický přehled vývoje názorů na předmět psychologie a na psychologické systémy ukazuje, že psychologické kategorie byly různými autory v zásadě odvozovány zejména ze čtyř hlavních filozofických zdrojů: (1) Předně je to Descartův dualismus. (2) Dále je to Leibnizova idealistická filozofie, která opět ožívá v soudobém personalismu. (3) Pak je to Lockův a Humeův empirismus, který zásadně a ve smyslu pozitivismu ovlivňuje většinu psychologických směrů 19. a 20. století. (4) Konečně je to Kantův apriorismus, zdůrazňující aktivitu subjektu na základě vrozených idejí; v současné době velká část západních vědců (včetně psychologů), zklamaných Humeovým empirismem, znovu oživuje Kanta v podobě konstruktivismu.

Zatímco uvedené čtyři směry spolu marně soupeřily o prvenství v psychologii, byla počátkem 20. století rozpracována nová koncepce *marxistické* psychologie, jež vychází z děl K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina a jimi vytvořeného kategoriálního systému dialektického materialismu. Důležitou, dosud málo objasněnou otázkou je *dialektika vzájemného působení kategorií,* z nichž vychází teoretická psychologie. Již dříve jsem zdůvodnil, že teoretická psychologie se nemůže opírat pouze o jednu kategorii, např. o kategorii činnosti, ale že je nutno vycházet ve smyslu materialistické dialektiky z celého systému kategorií. Jak v české, tak v sovětské psychologii se objevuje tendence přeceňovat kategorii činnosti a z ní vysvětlovat vznik i povahu všech psychických jevů, procesů i vlastností osobnosti. Lomov (1979) právem upozorňuje na nebezpečí redukcionismu, tj. jednostranného zdůrazňování pouze jedné kategorie na úkor dialektiky celé soustavy kategorií, vyzvednutí jakési „superkategorie", jak je v pracech některých autorů chápána kategorie činnosti.

O konkrétní rozpracování takovéto ucelené soustavy kategorií jsme se pokusili v naší práci Základy obecné psychologie.[18] V zájmu stručnosti uvedu toliko dva základní bloky (okruhy), resp. uzly kategorií, které mají klíčovou úlohu v marxistické psychologii. Nečiním si nárok ani na úplné vyčerpání této složité problematiky, ani na její definitivní řešení.

a) Kategorie vzájemné souvislosti a determinismu

Systémový přístup v psychologii nachází své východisko v soustavě kategorií materialistické dialektiky, které je ovšem nutno promítnout do oblasti psychologie. Za východisko studia vzájemné souvislosti a determinace psychických jevů i lidské činnosti pokládám tezi, že psychické procesy jsou *odrazem* objektivního světa a že jsou zároveň vlastností (funkcí) *mozku.* Psychické procesy jakožto aktivita mozku jsou determinovány působením vnějšího světa. Tato základní teze je vyjádřena v okruhu těch kategorií, které odrážejí všeobecnou souvislost všech jevů v materiálním světě i v lidském vědomí a které se týkají vzájemného působení všech těles a jevů

[18] Viz vysokoškolská učebnice Základy obecné psychologie (Linhart et al., 1981).

notnou filozofickou koncepci materiálního světa i duchovního života lidí, je jádrem obecné psychologické teorie. Důležitý příspěvek k objasnění povahy psychologických kategorií představuje systémový přístup, který však zůstává jednostranný a spekulativní, pokud se neopírá o principy a zákony dialektického materialismu. Zákony a kategorie nejsou dvě odlišné části dialektiky; naopak, dialektika je systém kategorií a zákonů zároveň; zákony vyjadřují vzájemnou souvislost kategorií (Bakurija, 1973, Rutkevič, 1976, Brychnáč et al., 1978).

Současný stav všech věd včetně psychologie, který se vyznačuje úsilím o pronikání od jevů k podstatě, vytyčuje požadavek přihlížet k *všeobecné povaze souvislostí*. To je patrno ve vývoji jak současné fyziky, chemie a biologie, tak i společenských věd. Jak biologie a kybernetika, tak i psychologie v posledních desetiletích zdůrazňují nutnost zkoumat vysoce organizované systémy; to vyvolává potřebu systémového přístupu, funkcionální a strukturální analýzy různě složitých úrovní autoregulace a organizace. Tyto systémy (takovým systémem je např. i společenská a individuální činnost) se zpravidla vyznačují složitou hierarchií struktur, jejichž zákonitosti je nutno objasnit. Avšak nejenom všeobecná souvislost, nýbrž i *vývojové* zákonitosti se stávají jak předmětem zkoumání všech věd, tak předpokladem pro novou teoretickou analýzu i syntézu. Přitom vycházíme z toho, že všeobecná vzájemná souvislost tvoří ve svém souhrnu materiální jednotu světa.

Kategorie materialistické dialektiky odrážejí — na rozdíl od jednotlivých pojmů specializovaných věd — obecné rysy a souvislosti předmětů a jevů všech oblastí objektivní skutečnosti. Tyto obecné rysy existují objektivně. Zároveň jsou kategorie „opěrnými body", „uzly", dík kterým proniká lidské poznání k zákonům, do podstaty věcí; kategorie pomáhají člověku poznat a ovládnout složitý komplex jevů reálného světa. Podobně jako vlastnosti objektivních předmětů, jsou i kategorie dialekticky propojeny a vyjadřují jejich vzájemnou souvislost a proměnlivost.

Dosud se objevují snahy buď vytvořit jakýsi „neutrální" kategoriální systém psychologie, který by byl eklektickou směsí hledisek pozitivistických, strukturalistických a konstruktivistických, nebo celou otázku zredukovat na výběr jedné nebo dvou kategorií (např. kategorie činnosti nebo odrazu). Takovéto eklektické nebo redukcionistické tendence vždy vedly na scestí. K jejich překonání je nutno se důsledně přidržovat vědeckých kritérií, která poskytují materialistická dialektika a nový poznatkový systém současné psychologie. Z tohoto komplexního hlediska přistupujeme k návrhu základních kategorií současné marxistické psychologie a k ujasnění jejich gnoseologického významu při vytváření psychologické teorie. Zároveň se pokusíme objasnit dialektiku vzájemného působení zde uvažovaných kategorií. Jde tu o složitý metodologický problém, jehož důležitost zdůrazňují všichni přední psychologové (ze sovětských např. Rubinštejn, 1961, 1978, Vygotskij, 1971, 1976, A. N. Leontjev, 1978, aj.). V poslední době byl význam studia kategoriálního systému zdůrazněn diskusí o kate-

Důležitou, dosud málo rozpracovanou koncepci předložil Lenin,[17] když uvedl ty oblasti vědy, z nichž „se má *vytvořit teorie poznání a dialektika*" (podtrženo J. L.): jde především o vývoj psychiky dítěte a živočichů, jazyka, dále o poznatky z dějin jednotlivých věd, o psychologii a fyziologii smyslových orgánů. Od té doby, kdy Lenin formuloval tuto koncepci, která má základní význam jak pro teorii poznání a dialektiku vůbec, tak i pro systémové studium vývoje člověka, byly vytvořeny nové vědní obory, jako je např. fyziologie nervové soustavy, kybernetika, sémiotika, sémantika a samotné vědy o člověku a jeho vývoji, které je nutno v současném výzkumu této komplexní problematiky vzít v úvahu. Zároveň se ukazuje, že při studiu dialektické jednoty světa a člověka některé zákonitosti, jimiž se zde zabývám, začínají působit ve smyslu naší biopsychosociální koncepce až na určitém stupni vývoje života a ve svém celku se projevují až ve vývoji člověka a v dějinách společnosti. Základní myšlenka, kterou Lenin vyslovil, je tedy aktuální i dnes. Koncepce věd o vývoji člověka, kterou v této knize navrhuji, vychází z Leninovy myšlenky o komplexním a vývojovém přístupu k teorii poznání a dialektice. Jednotlivé kapitoly této monografie přímo přispívají k rozpracování teorie poznání a dialektiky v Leninově smyslu (viz zejména kap. II, III, V, VI); další kapitoly pak objasňují tuto problematiku ve vztahu ke kategorii činnosti a praxe (kap. IV) a k vývoji osobnosti člověka (kap. VII).

5. Dialektika kategorií v psychologii

Analýza vztahů mezi světem a člověkem, hmotou a vědomím i mezi základními formami pohybu hmoty a náš závěr (viz kap. I,4), že existuje komplexní biopsychosociální úroveň pohybu, má velký význam pro upřesnění kategoriální soustavy a tím i teoretických základů věd o člověku. Při rozpracování této soustavy se omezím na rozbor dialektiky kategorií v psychologii. Důvodem k tomu je kromě neobyčejné složitosti a počáteční neujasněnosti věd o člověku i to, že psychologie v nich zaujímá klíčovou úlohu.

Dík zákonům a kategoriím dialektického materialismu je možno za růzností psychických jevů, které v současné době zkoumá více než padesát teoretických i aplikovaných disciplin psychologie (viz kap. I,1, obr. I,3), odhalit jejich jednotu. Materialistická dialektika, která představuje jed-

[17] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 358.

jednota vědomí a činnosti vzniká teprve jako nová kvalita u člověka, který je aktivním subjektem společensky podmíněné činnosti.

Pozitivistické západní vědy o člověku se pokoušejí vysvětlit přechod od biologie k lidské psychice jednotlivými dílčími mechanismy; jednostranně vyzvedají buď úlohu rozvoje mozku a cefalizace, orientačního a exploračního chování (Berlyne, 1960, Charlesworth, 1969, aj.), nebo úlohu biologicky chápané aktivace (arousal). Metafyzicky uvažující Freud (1945) si naopak vymyslel tzv. sublimační a symbolickou transformaci sexuálního pudu ve vědomou aktivitu. Takovéto redukcionistické názory vůbec ovšem neřeší otázku, v čem skutečně záleží přechod z biologické úrovně chování živočichů v psychiku člověka a jeho vědomí.

Na podkladě systémového, nedualistického pojetí přistupujeme i k výkladu *kvalitativních přechodů* z biologické úrovně chování živočichů k lidské psychice a k vědomí. Na rozdíl od psychoanalytických spekulací o sublimaci „libida" nebo od vrozených lingvistických struktur zdůrazňujeme úlohu fylogenetických dispozičních vlastností člověka, jejichž vznik byl podmíněn vzpřímenou chůzí, pracovní činností, vzájemným stykem lidí, rozvojem řeči aj. Tito činitelé působí systémově, tj. ovlivňují se vzájemně a zároveň působí na rozvoj ostatních nervových a psychických funkcí; zde je příčina vzniku jak lidských smyslů, schopných vnímat krásu obrazů, hudby, tak rozvoje tvůrčích schopností člověka. Všechny psychofyziologické výzkumy z posledních let potvrzují toto dialektické hledisko. Předně výzkumy řady autorů (J. N. Sokolov, 1958, 1969, aj.) shodně ukazují na existenci vysoké citlivosti na změny (na vznik nové situace v prostředí), která se výrazně projevuje ve všech složkách odrazového procesu u vyšších živočichů, zejména u člověka. V mozku vyšších živočichů (opic) a člověka se vyvinula vysoká schopnost kódovat různé druhy obrazů a informací (Pribram, 1971, 1975). Podstatné jsou zde závěry prací Pavlovových (1952), Bernštejnových (1957, 1961), Anochinových (1957, 1972) aj., které prokázaly, že mozek a celý organismus pracují jako *vnitřně protikladný a zároveň jednotný systém*, včetně jeho motorické (činnostně výkonové) složky (viz zaměření činnosti na výsledný efekt). Úlohu této činnostní (výkonové) složky ovšem nelze přeceňovat, jak se někdy v psychologii děje (vlivem pragmatismu a operacionalismu) na úkor složky odrazově kognitivní.

Otázka vztahů mezi biologickými a společenskými činiteli při vzniku a vývoji člověka není přes četné výše stručně uvedené nové poznatky dosud uspokojivě objasněna. Zvláště důležité je zde hlouběji vysvětlit povahu kvalitativních přechodů od nižší psychické úrovně k vyšším úrovním, až k lidské osobnosti a vědomí. Přitom nestačí přihlížet toliko k jednotlivým izolovaným funkcím (např. k paměti, ke znakovým systémům a řeči), nýbrž je nutno vycházet ze systémové analýzy celé psychosociální úrovně, ze základních zákonů vývoje života a společnosti, a vymezit místo, které v jejich progresívním vývoji zaujímá psychika a vědomí člověka.

ciologie, vyžadují nové teoretické zobecnění. Vznik psychosociální úrovně (viz kap. I,2c) a existence druhů evolučních změn (dědičných, nedědičných a dispozičních) ukazují na to, že nestačí uvažovat jen o biosociálních zákonitostech vývoje člověka, nýbrž že je nutno vzít v úvahu *biopsychosociální úroveň*. Na této úrovni se uskutečňuje jednota biologických, psychických a sociálních determinujících činitelů, která se neustále realizuje v ontogenetickém vývoji člověka a jejímž konkrétním projevem je osobnost člověka. Důležitou úlohu v této syntéze má výše zdůvodněný zákon *negace negace*, kterým se uskutečňuje překonávání konkrétní formy biologické determinace na vyšší, psychosociální úrovni. Setrvávání na dvou úrovních — biologické a sociální — vede při nesprávné interpretaci k starému *dualismu* mezi biologickým a psychickým, resp. k zjednodušujícímu redukcionismu jednoho na druhé. Naše analýza psychosociální úrovně pohybu hmoty je tudíž pokusem o překonání tradičního dualismu, který našel výraz v psychofyziologickém paralelismu, ve staronovém Popperově platonismu aj.

Z tohoto nového hlediska upozorním, byť jen velmi stručně, na některé z těch možných biologických a fyziologických předpokladů, které podmiňují, že psychika člověka mohla nabýt společenské podstaty, získat novou kvalitu — vědomí, a měnit se v závislosti na změnách ve vývoji společnosti.[16] Základní jsou zde kvalitativní změny, které nastaly ve vývoji *odrazu, schopnosti organismu odrážet* okolní svět. Již na biologické úrovni jsou živočichové schopni dík dokonalým smyslovým orgánům a vyvinuté centrální nervové soustavě obdivuhodně přesně odrážet okolní svět (viz např. výborný zrak ptáků-dravců, citlivý sluch srny apod.). Podstatné je to, že vztah odraz-objekt byl zejména po vzniku člověka doplněn vztahem odraz-činnost. Tato velmi důležitá, dosud však málo objasněná skutečnost je spojena i s rozvojem schopnosti provádět na základě *zpětných vazeb* hodnocení výsledků své vlastní činnosti.

Jde tu o relativně složitý mechanismus, jehož působení a uplatnění jsou podrobně prozkoumány hlavně u podmíněných reflexů. U nižších živočichů však má tento mechanismus jedno podstatné omezení: výsledky činnosti mohou působit až teprve tehdy, když už jich bylo reálně dosaženo. Jinak řečeno, takové působení umožňuje korekci činnosti až *po* provedení reakce, což je zákonitost, která je charakteristická pro tzv. přímou a zprostředkovanou regulaci chování (Ashby, 1960, Linhart, 1976a). Příkladem přímé regulace jsou instinkty; nepřímá regulace záleží u živočichů ve vyvářeni podmíněných reflexů a v jejich případém tlumení. Takovéto přizpůsobování je na určité biologické úrovni (u nižších zvířat) postačující; muselo však být nutně překonáno na dalším vývojovém stupni vyšších živočichů (psů, různých druhů opic apod.), u nichž předpokládáme *psychiku*. Plně rozvinutý vztah *vědomí-činnost*, dialektická

[16] Některé speciální aspekty této otázky objasňujeme podrobněji v VI. kapitole.

Na podkladě této teoretické koncepce je možno dík rozsáhlým antropologickým výzkumům pochopit, jak vznikl a dále se vyvíjel člověk. Základní příčiny, které vedly ve fylogenetickém vývoji ke kvalitativním změnám (arogenezi), objasnil ve svém klasickém spise Podíl práce na polidštění opice již Engels (1966); ukázal, že to byly především *práce* a *řeč*, které vedly ke vzniku člověka. Současné výzkumy evoluční biologie a antropologie, fyziolofie, lingvistiky, psychologie aj. umožňují hlouběji proniknout do povahy zde působících procesů. Je možno předpokládat, že zpočátku reguloval vývoj biofyziologických základů člověka zákon *přírodního výběru;* avšak názor, že tímto zákonem lze vysvětlit vývoj člověka jako společenské bytosti, by byl mechanistickým redukcionismem (Linhart a Novák, 1978). Vysvětlení zmíněných mechanismů by bylo velmi prosté, kdybychom mohli připustit přímou dědičnost získaných vlastností — současná biologie však tento předpoklad odmítá. Připouští se však možnost, že mutace genetického základu jsou usnadněny určitými vlivy prostředí. Lze vyslovit domněnku, že mechanismy přírodního výběru jsou u člověka nahrazeny učením, zejména sociálním, které se kvalitativně rozvinulo v nových sociálních podmínkách (tj. v podmínkách práce, řečové komunikace aj.); avšak teprve dalším výzkumem zde zjištěných nálezů bude možno dospět k hlubšímu objasnění této složité otázky.[15]

Obvykle se mluví o dvou možných evolučních změnách: *dědičných* a *nedědičných*. Nedědičné jsou získávány v průběhu ontogeneze jedince. Studium vývoje člověka však ukazuje na možnost třetího typu změn, které spojujeme s vytvářením *funkčních orgánů* (A. N. Leontjev, 1972a, Linhart, 1976a), které trvají po řadu generací, avšak nejsou dědičné v tom smyslu, že by se uchovávaly i při změně životních podmínek. Novák (1981) je označuje jako fylogenetické vlastnosti, které jsou vyvolávány nedědičným působením trvale přítomných vlivů. Na existenci těchto změn upozornil již Vygotskij (1976), který ve fylogenetickém vývoji člověka rozlišuje biologickou evoluci a historický vývoj; v historickém vývoji vznikají dispozice k těm specifickým lidským vlastnostem, které jsou podmíněny společenským kulturním prostředím, zejména způsobem práce a řeči (v souhlase s Vygotským označuji ten druh vlastností termínem *vlastnosti dispoziční*). Jestliže tyto specifické společenské vlivy chybějí (řeč, výchovné působení dospělých aj.), je psychický vývoj člověka zabrzděn a zastavuje se na nižší úrovni (viz případy sociálně podmíněné retardace mentálního vývoje dětí v nevhodných, ekonomicky i kulturně zaostalých podmínkách).

Tyto nálezy, které přináší jak současná psychologie, tak i biologie a so-

---

[15] Podrobnější výklad těchto otázek najde čtenář v práci Základy obecné psychologie (Linhart et al., 1981) a Základy psychologie učení (Linhart, 1982a).

V procese lidské práce se tvořilo lidské společenství a vytvářely se specificky lidské vlastnosti psychiky a vědomí člověka. Užívání a výroba stále složitějších nástrojů zdokonalovaly způsob výroby; tím se měnily výrobní vztahy a společenské poměry lidí.

d) V procese sociogeneze a ve společné práci lidí vznikl další důležitý činitel antropogeneze: je to *vzájemný styk* (obščenije) lidí a *komunikace*,

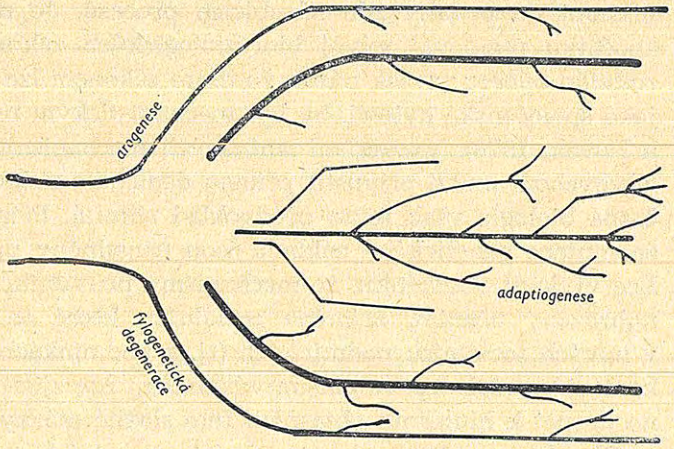

Obr. I,8: Modelové schéma vývojových změn ve fylogenezi.

v nichž lidé, motivováni potřebou dorozumět se, začali používat nových „nástrojů", jimiž jsou různé druhy znaků; navázali přitom na relativně vyvinuté komunikační systémy zvířat.[14] V signalizaci a dorozumívání se pomocí znaků si získala dominantní postavení *řeč* (nejprve mluvená a později i psaná), která je nezbytnou složkou společné činnosti lidí; zároveň je to systém, který nepřináleží jen jednomu člověku, ale je univerzální společenskou skutečností, do níž se člověk začleňuje a která na něho i na jeho chování silně působí.

Evoluční biologie a vývojová psychologie hledají na základě rozsáhlých výzkumů nejvhodnější teoretický výklad fylogeneze živočichů a antropogeneze. Ve své práci vycházím z koncepce A. N. Severcova, v níž rozlišuje — jak schematicky ukazuje obr. I,8 — tři druhy vývojových změn: a) *kvalitativní* změny neboli arogeneze; b) *adaptační* změny, které jsou podkladem adaptiogeneze, tj. dílčích přizpůsobení k změnám prostředí; c) *degenerační* fylogenetické změny.

---

[14] Přehled vývojově různých komunikačních systémů u zvířat jakožto předpokladu pro vznik lidské řeči podává Drvota (1979).

vědy o člověku — k integraci vědeckého poznání. Důležitost jednotné teorie vývoje člověka a jeho psychiky zdůvodňuje ve své obecné vývojové psychologii Schmidt (1978).

Pro vědecký výklad vývoje člověka je obzvláště důležité správně objasnit vztah mezi *biologickou a psychosociální úrovní* procesů. Je tu předně otázka, které vlastnosti, jimiž se člověk odlišil od svých živočišných předchůdců a kterými se vyznačuje jako Homo sapiens, jsou stálé, a které se v historickém průběhu jeho existence mění. Obecně je třeba říci, že základní vlastnosti, které činí člověka člověkem, v jeho historickém vývoji vznikaly a měnily se — lidé se ve svém vývoji naučili mluvit, abstraktně myslet, osvojili si sociální chování aj. Přitom některé antropologické údaje (např. o rozměru lebky) svědčí o tom, že vývoj člověka jako Homo sapiens je z biologického hlediska ukončen. Jsou ovšem i jiné, relativně trvalé vlastnosti Homo sapiens, patřící k jeho *biologické přirozenosti*; jsou to zejména vzpřímená chůze, uvolnění horních končetin (tj. ruky) pro složité pracovní úkony, vysoce rozvinutá nervová soustava, schopnost pružné adaptace na podkladě nervového a psychického odrazu, dokonalá motorika, citlivé smyslové orgány aj. Lze však z toho uzavřít, že se člověk po svém vzniku neměnil a že se nemění ani v současné době? Na tuto otázku odpovídá Anaňjev (1980a) po pečlivém rozboru dat negativně. I u dnešního člověka lze předpokládat evoluční změny mozku a zdokonalování jeho struktur pod vlivem nových forem regulace činností, nových druhů komunikace atd. Pesimismus a finalistické hledisko některých západních autorů není oprávněné. Zvláště důležité jsou ty změny, které jsou způsobeny sociálními podmínkami, způsobem života lidí, zatímco biologické změny druhu Homo sapiens mají jen druhořadý význam. To vše potvrzuje správnost závěru, že podstata člověka se stala *společenskou*, že člověk se na podkladě odrazu a učení mění v souladu s rozvojem společnosti.

Při řešení složité otázky vztahu biologického a sociálního ve vývoji člověka je tedy třeba vyjít z komplexních závěrů řady věd, které se zabývají vznikem a vývojem člověka. Jejich syntetické shrnutí podává materialistická teorie antropogeneze (Lomov, 1977), která vychází ze čtyř základních, vzájemně se doplňujících hledisek:

a) Vznik člověka je zákonitým výsledkem *biologické evoluce* živočichů. Chování, činnost a vědomí člověka vznikly na základě fylogenetických předpokladů, vytvořených vývojem nervové činnosti, chování a psychiky vyšších obratlovců a savců.

b) Proces antropogeneze probíhal v jednotě s procesem *sociogeneze*. Ve vzájemném působení jedinců, v němž se stal člověk společenským tvorem, měla hlavní úlohu společná činnost a sociální styk lidí.

c) Rozhodující úlohu v antropogenezi a sociogenezi má lidská *práce*.

ností" a aby v duchu buržoazní ideologie tvořili pesimistické prognózy o dalším vývoji společnosti. Z těchto hledisek nabývá otázka o vztahu mezi *biologickým a sociálním* ve vývoji člověka na neobyčejné aktuálnosti a stává se otázkou klíčovou.

Její správné objasnění však vyžaduje pochopit to, že existují dva obecné filozofické přístupy k otázce vzniku a vývoje mnohotvárnosti přírodních a společenských jevů: v první, evolucionistické, mechanistické koncepci je vývoj chápán jako postupný, kvantitativní růst a slučování (resp. rozlučování) kvantitativně určených neměnných elementů; druhá koncepce interpretuje vývoj jako změny jednoho jevu v jiný, jako vznikání nových věcí a nových kvalit — jako jejich negaci, zrušení i zachovávání. Ve svém projektu K otázce dialektiky Lenin tyto dvě koncepce vývoje hodnotí takto: „Dvě základní koncepce vývoje (evoluce) jsou: vývoj jako zmenšování a zvětšování, jako opakování, a vývoj jako jednota protikladů (rozdvojení jednoho na protiklady, které se vzájemně vylučují, a jejich vzájemný vztah). Při první koncepci se opomíjí *samo*pohyb, jeho *hybná* síla, jeho zdroj, jeho motiv (nebo bývá tento zdroj přenášen *navenek* — bůh, subjekt etc.). Při druhé koncepci se věnuje pozornost hlavně poznání *zdroje „samo"*pohybu. První koncepce je mrtvá, chudá, suchá. Druhá je živá. *Jen* druhá koncepce dává klíč k „samopohybu" všeho jsoucího, jen ona dává klíč ke „skokům", k „přeryvu postupnosti", k „zvratu v protiklad", ke zničení starého a vzniku nového."[13] Leninovo vymezení ukazuje principiální rozdíl mezi mechanistickými, metafyzickými představami o vývoji a mezi dialektickou teorií vývoje. Dialektika, která odhaluje vývoj jako zákonité střídání starého s novým, se stává teorií progresívního vývoje nejen společnosti, ale celého světového vývoje. Využití zákonů materialistické dialektiky ve vývoji světa, společnosti a člověka má, jak dále ukážeme, velký heuristický význam.

Význam materialistické dialektiky se plně projevuje i při studiu zákonitostí vývoje psychiky ve fylogenezi a ontogenezi i při analýze vztahů mezi biologickými a sociálními faktory. Jen na základě dialektiky lze správně objasnit vznik a vývoj člověka a pochopit jeho úlohu v historickém vývoji společnosti a světa vůbec. Vývojový přístup je v psychologii, podobně jako v ostatních přírodních a společenských vědách, jednou z nejvýznamnějších výzkumných metod. Řadu zákonitostí a vlastností psychických procesů lze poznat toliko zkoumáním jejich vzniku a vývoje. Dialektická teorie vývoje je zároveň nástrojem k syntéze, a to jak v rámci daného vědného oboru, tak v mezioborových komparacích s poznatky různých vědních oborů; tím podstatně přispívá — jak jsou toho dokladem

[13] V. I. Lenin: Filosofické sešity. Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 366.

poznává a přetváří svět. Zvláště důležité je domyslet, zejména v psychologii, tu základní tezi, že příroda a bytí jsou jakožto objektivní skutečnost prvotní, myšlení a vědomí jsou odvozené, druhotné. Tato základní filozofická otázka, tj. otázka o vztahu myšlení k bytí, vědomí k hmotě, má tři podstatné stránky: a) předně je to vztah poznání, vědomí a motivace jednání k objektivní skutečnosti: b) dále vztah vědomí a psychických procesů vůbec k mozku; c) konečně vztah vědomí člověka k činnosti, ke společenské praxi. Tyto vzájemně propojené aspekty osvětluji ve své práci na podkladě systémového přístupu, opírajícího se o principy a kategorie materialistické dialektiky.

Materialistická dialektika, která vysvětluje vznik velkého bohatství a forem ve vývoji přírody i společnosti, dává klíč k objasnění výše uvedených mnohotvárných, komplexních procesů a jevů. Tato dialektika, která je východiskem pro výzkum nejobecnějších zákonů vývoje světa, společnosti a člověka, je proto metodologickým základem nově vznikající soustavy věd o člověku. Dialektický materialismus se však nevyčerpává stanovením obecných zákonů; přispívá ke konkrétnímu rozpracování celé řady kategorií, jako jsou kategorie obecného, jednotlivého a zvláštního, kategorie možného a reálného, podstaty a jevu, příčiny a účinku, obsahu a formy, činnosti a vědomí, společenských vztahů a vzájemného působení lidí a jejich úlohy ve vědách o člověku. Tyto kategorie a zákony nejsou pouhými logickými konstrukty, tj. nejsou vymyšleny, ale odvozeny z vývoje přírody a společnosti, odrážejí objektivní dialektiku vývoje. To platí, jak dovozuji ve své práci, i o zákonech vývoje psychiky člověka, jeho osobnosti a individuálního i společenského vědomí. Na základě toho se v soustavě věd uskutečňuje nezbytná jednota ontologických a gnoseologických stránek v této komplexní problematice.

4. Vztah biologického a sociálního ve vývoji člověka

Nejen u idealisticky, ale i u materialisticky myslících lidí vyvolala a dosud vyvolává nejasnosti ta okolnost, že člověk jako Homo sapiens, jako biologický druh, se v porovnání s rychlým rozvojem společnosti zdánlivě nemění, uchovává si svou jakoby „neměnnou lidskou přirozenost". Ve skutečnosti je to ale pouze „optický klam": nejen v historickém vývoji, ale i v současné epoše se člověk na úrovni své biofyziologické organizace mění, avšak nepatrně, zatímco pokrok v oblasti techniky, ekonomiky a kultury je obrovský. Tohoto nesouladu využívají různí západní futurologové k tomu, aby hlásali, že společenský pokrok je v nesouladu s „lidskou přiroze-

vědecké poznání. Odstranění potíží, s nimiž se v oblasti sociálních a mezilidských vztahů setkáváme, vyžaduje, abychom lépe než dosud využívali jak předností socialismu, tak rozsáhlých, dosud ne dosti důsledně aplikovaných vědeckých poznatků a zkušeností. Je nutno vycházet z toho, že se lidé i v současné době mění a vyvíjejí — z tohoto důvodu vzrůstá úloha

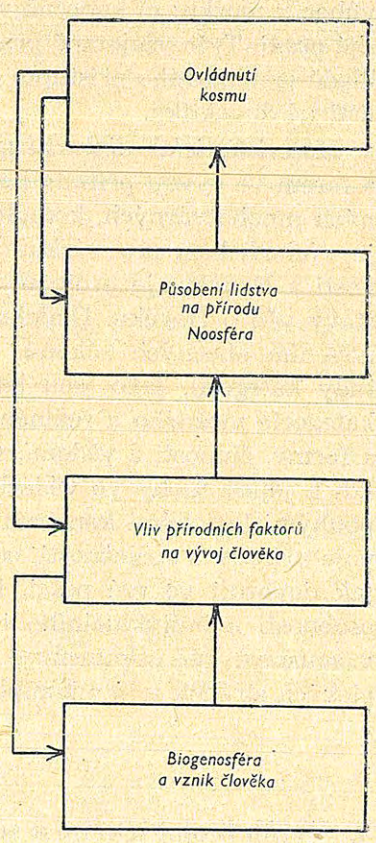

Obr. I,7: Schéma základních vztahů „příroda--člověk a „lidstvo-příroda".

věd o člověku, zejména psychologických poznatků o lidském vědomí, utváření socialistické osobnosti, o různých druzích činnosti a jejich psychické regulaci. Z uvedených teoretických i praktických důvodů má psychologie v soustavě věd o člověku klíčovou úlohu.

Vědy o člověku představují novou teoretickou *syntézu.* Při realizaci této syntézy se ve své práci opírám o principy dialektického a historického materialismu, které vytvořili Marx, Engels a Lenin a které způsobily převrat ve společenských vědách. Tento metodologický přístup umožňuje dát správnou odpověď na otázky, které řeším v této knize: o podstatě světa a člověka, o místě člověka ve světě a společnosti, o tom, jak člověk

vyvstávají ve vědách pedagogických, v uměnovědě aj. Novou oblast tvoří vědy o biosféře, ekologii, o noosféře, jejichž význam vzrůstá v souvislosti s rychlým vědeckotechnickým rozvojem. Jinou důležitou oblast tvoří vědy o řízení včetně kybernetiky.

Soustava věd o vývoji lidstva a člověka se začíná rychle rozvíjet v socialistických zemích. To je dáno tím, že socialismus a zejména komunismus kladou zvýšené nároky nejen na uvědomělost a odpovědnost, ale i celkově na psychiku a vědomí lidí. Tyto vědy jsou podkladem *sociální prognostiky*, která je důležitou stránkou teorie vědeckého komunismu. Přitom je nutno vzít v úvahu takové nové jevy, jako je celosvětový rozvoj informatiky, spojů a dopravy, které silně ovlivňují společenské vztahy i strukturu lidstva jako celku. Technické vědy se zde prolínají s vědami společenskými — všechny tyto změny nelze přehlížet už proto, že se v nich mění i sami lidé. Změny v jejich názorech, v osobnosti a vědomí je nutno nejen diagnostikovat pomocí různých metod sociální a psychologické analýzy, nýbrž i na aktivně působit a usměrňovat je. Důležité jsou zde sociálně psychologické metody aktivního působení (viz např. naše metoda aktivního sociálního učení, ASU,[12] metody rozpracované Kholem, 1975, 1979, aj.).

V současné době se však rozvíjí pod vlivem neobyčejného vědeckotechnického pokroku vztah člověka k světu novými, nečekanými směry. Nejdůležitější a nejaktivnější formy vztahů člověka k přírodě se v současné době tvoří na základě výzkumů *noosféry* a výzkumů spojených s *ovládnutím kosmu*. Noosféra je podle geologů (Vernadského, 1965, aj.) novou geologickou sférou na naší planetě, v níž se člověk poprvé stává důležitou geologickou silou. Tato nová sféra je mohutnou „myslící vrstvou", která se klene nad sférou rostlin a zvířat. Zároveň tato sféra představuje završení biologického a sociálního vývoje člověka a lidstva jako celku (Anaňjev, 1980a,b). Někteří autoři (Teilhard de Chardin, 1965, aj.) vysvětlují tento vývoj jako projev síly lidského myšlení a cefalizace ve vývoji člověka — takovýto přístup vede k idealistickému výkladu, který nevidí v lidském myšlení a vědomí aktivní odraz hmotných společenských sil, nýbrž naopak jejich podstatu vysvětluje lidským duchem. Ve skutečnosti však jde o sílu praktického působení myslícího lidstva na přírodu a její přetváření a humanizaci člověkem.

Vztahy mezi noosférou a ovládnutím kosmu až k biologické sféře, v níž na podkladě sociogeneze a antropogeneze mají svůj počátek člověk i celé lidstvo, vyjadřuje schéma na obr. I,7 (viz Anaňjev, 1980a).

K objasnění komplexních souvislostí, schematicky znázorněných na obr. I,5 a I,7, přispívá nově vznikající soustava věd o vývoji člověka a lidstva. Při dalším rozpracování těchto věd je nutno vycházet z toho, že rozvoj socialismu a rychlý vědeckotechnický pokrok, jež vedou k novým formám vzájemných vztahů lidí, kladou zvýšené metodologické nároky na

---

[12] Viz zejména práce Linhart a Perlaki (1975, 1978), Linhart a Vašek (1978), Linhart, Man a Perlaki (1981), Sedlák a Hessová (1980), Sedlák (1981) aj.

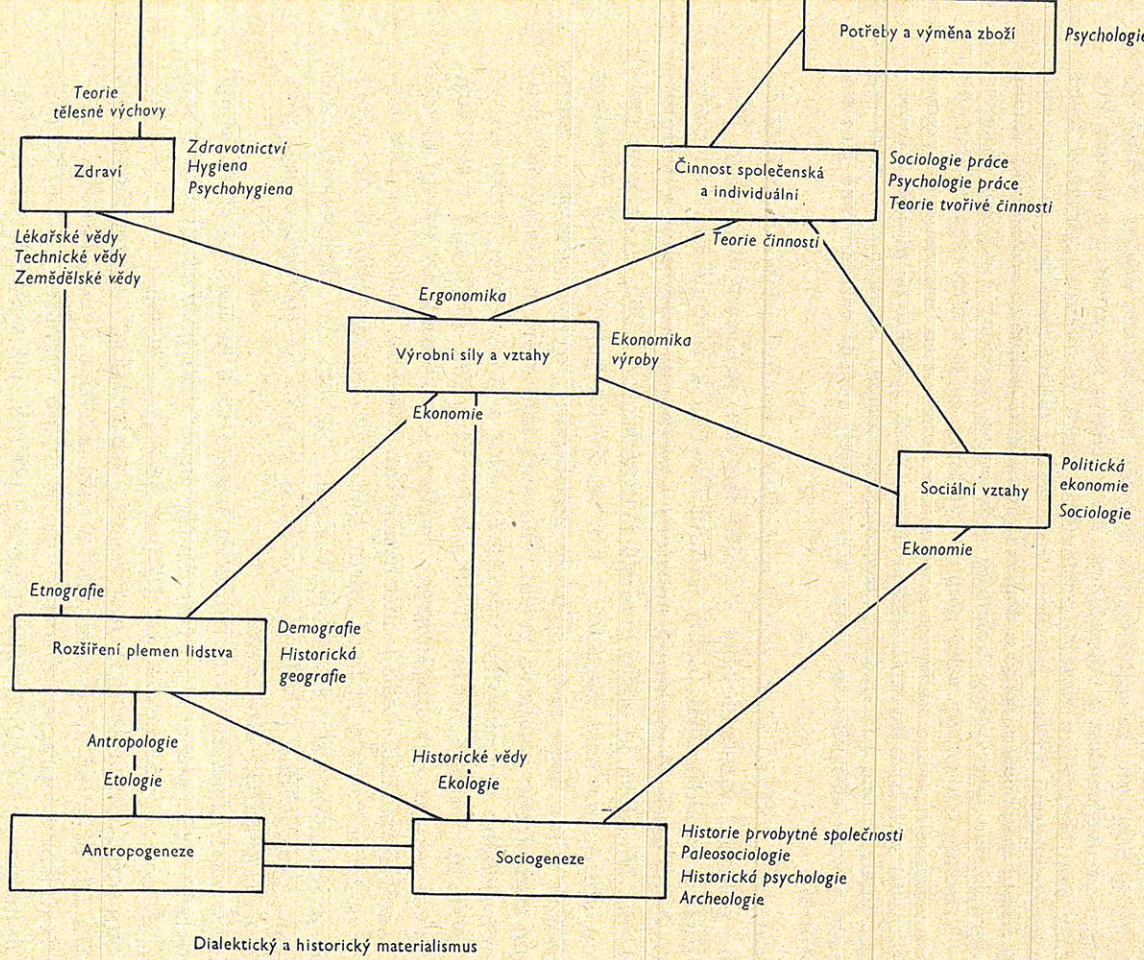

Obr. *I,6:* Schéma soustavy věd o vývoji lidstva a člověka.

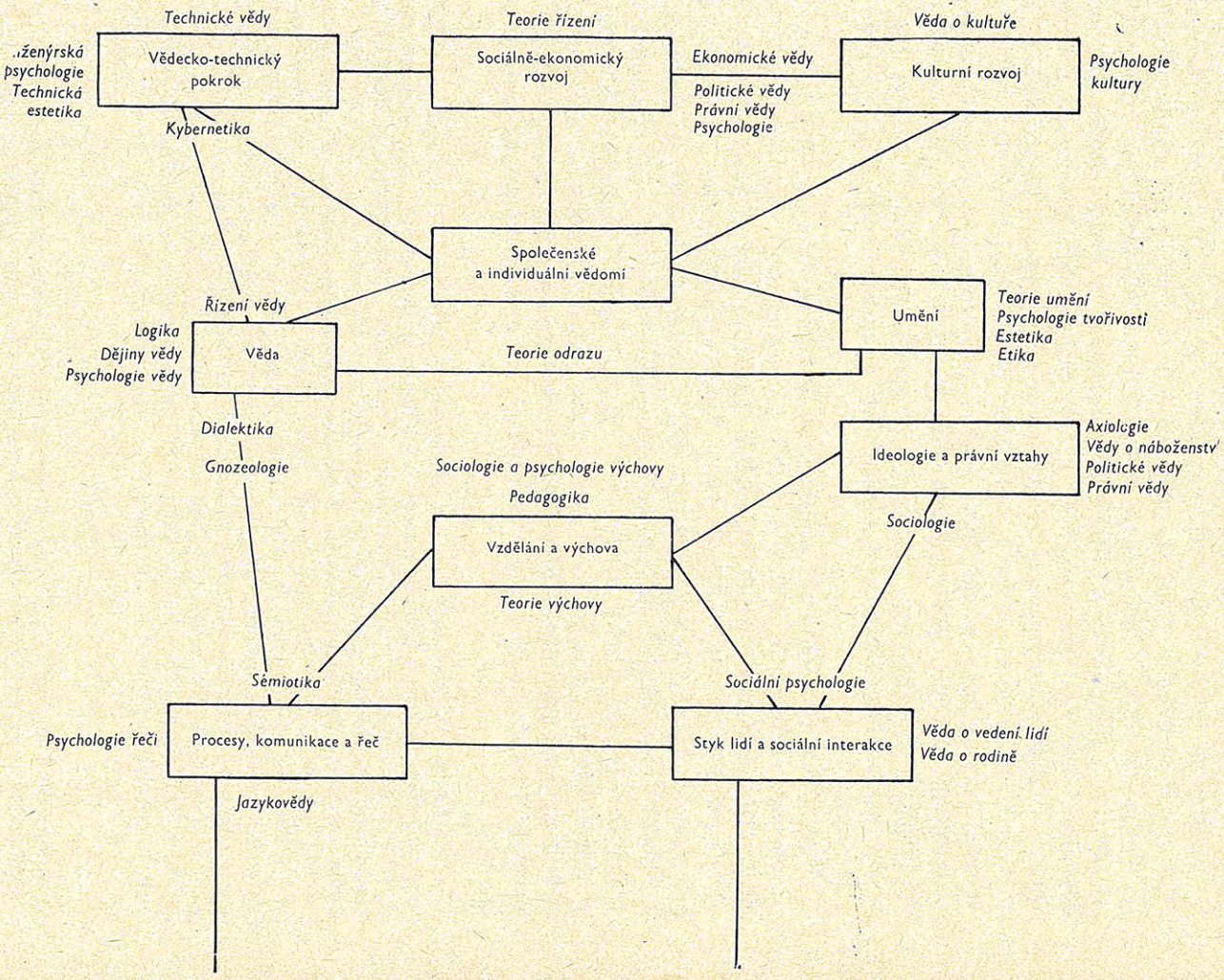
Technické vědy
Teorie řízení
Věda o kultuře
…ženýrská psychologie
Technická estetika
Vědecko-technický pokrok
Sociálně-ekonomický rozvoj
Ekonomické vědy
Politické vědy
Právní vědy
Psychologie
Kulturní rozvoj
Psychologie kultury
Kybernetika
Společenské a individuální vědomí
Řízení vědy
Logika
Dějiny vědy
Psychologie vědy
Věda
Teorie odrazu
Umění
Teorie umění
Psychologie tvořivosti
Estetika
Etika
Dialektika
Gnozeologie
Ideologie a právní vztahy
Axiologie
Vědy o náboženství
Politické vědy
Právní vědy
Sociologie a psychologie výchovy
Pedagogika
Vzdělání a výchova
Teorie výchovy
Sociologie
Sémiotika
Sociální psychologie
Psychologie řeči
Procesy, komunikace a řeč
Styk lidí a sociální interakce
Věda o vedení lidí
Věda o rodině
Jazykovědy

mezi nimi objasňuji především z hlediska principu vývoje a principu všeobecné souvislosti všech jevů a všeho dění.

Uvažované vztahy vyjadřuje schematicky obr. I, 5, na němž je uvedena klasifikace problémů, jimiž se zabývají současné vědy při studiu vývoje lidstva a člověka. Východiskem studia základních problémů vybraných na obr. I,5 je dialektický a historický materialismus, který vytváří obecnou teorii sociogeneze i antropogeneze a objasňuje úlohu, kterou má činnost (práce) a odraz skutečnosti ve vzniku a vývoji člověka. V těchto sociálních procesech se na kvalitativně nové úrovni rozvíjí vzájemný styk lidí (obščenije), komunikace a řeč, posléze i vědeckotechnická činnost, umění a ideologie, kterých při formování osobnosti jedince využívá výchova a vzdělávání. Všechny tyto složky vývoje společnosti odrážejí lidé ve svém společenském i individuálním vědomí, které aktivně působí na společenský rozvoj.

Klasifikace problémů při studiu vývoje lidstva (viz obr. I,5) je pouze všeobecná, zdůrazňuje toliko základní souvislosti této problematiky. Podrobnější analýzu ve vztahu k vědám, které se buď přímo, nebo zprostředkovaně zabývají studiem vývoje člověka, podává obr. I,6, (obr. I,6 je zařazen dále v textu) opírající se o antologické schéma Anaňjeva (1980a,b).[11] Společným metodologickým základem věd o vývoji lidstva a člověka je dialektický a historický materialismus. Jedním z hlavních problémů je zde otázka *sociogeneze* (viz historie prvobytné společnosti a kultury, paleosociologie, historická psychologie, archeologie aj.), s níž je úzce spjata *antropogeneze* (viz antropogolie, etologie, biologická psychologie aj.).

Otázky antropogeneze byly dříve často zkoumány ke škodě věci odtrženě od sociogeneze; jejich vzájemná jednota a zároveň i jednota biologických a společenských věd je důležitou podmínkou vědeckého pokroku v této oblasti. Na překážku je však to, že dosud není přesně vymezen předmět některých věd, které jsou na obr. I,6 uvedeny. Např. *sociologie* je někdy po vzoru amerických sociologů chápána příliš široce ve smyslu jakési „univerzální společenské vědy", která prý zkoumá celou společnost, vše, s čím se v ní setkáváme. Anaňjev (1980a), odvolávaje se na základní práce sovětských filozofů (Konstantinova aj.), uvádí, že sociologie se zabývá užší oblastí; jejím předmětem je především výzkum společenských vztahů lidí v jejich vzájemném působení a zákonitosti vývoje těchto vztahů, jejichž povaha je přirozeně jiná v socialismu a jiná v kapitalismu. Neméně důležité je upřesnit předmět nejen *sociální psychologie*, nýbrž i psychologie vůbec (viz Linhart et al., 1981). Analogické metodologické otázky

[11] Anaňjevovo schéma (viz jeho přeložená kniha Človek ako predmet poznania, Bratislava 1980a, s. 81) jsme částečně modifikovali a doplnili zejména o otázku vztahů mezi sociální a individuální činností, mezi společenským a individuálním vědomím, dále rozvedením principu odrazu, kategorie vzájemného styku lidí (obščenija) aj.

kategorie činnosti a subjektu činnosti (viz kap. III, IV a V), dále pak osobnosti, poznání a učení (viz kap. VI a VII). Jednota světa a člověka se promítá i do dialektické jednoty společenského a individuálního vědomí, které objektivní svět a jeho vývoj v sobě odráží. Uvedené kategorie a vztahy

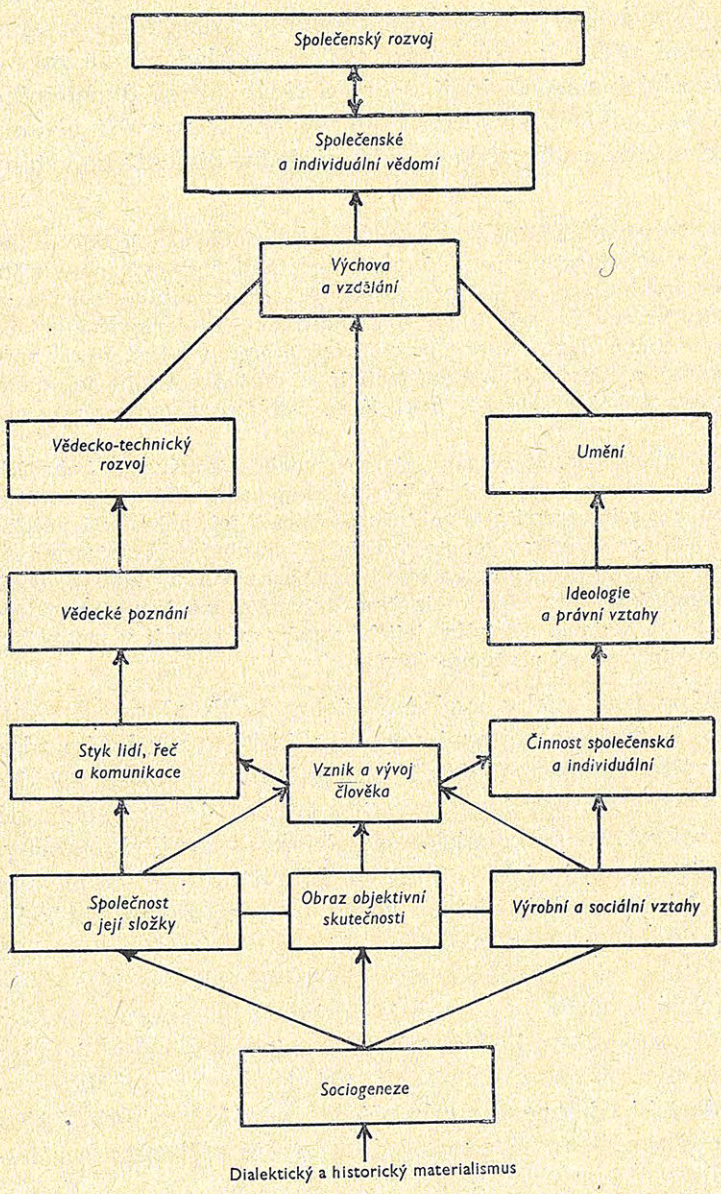

Obr. I,5: Klasifikace problémů při studiu vývoje lidstva a člověka.

kvalitativním určením (viz kap. I,2b). Za druhé je to pojem člověk jakožto *subjekt odrazu a činnosti* — subjekt je zde chápán ve své společensky historické podmíněnosti: jde tu zejména o subjekt poznání a o subjekt předmětné činnosti, jejíž hlavní formou je práce. Dále je to *osobnost*, její struktura, její funkce a role, kterou plní v systému společenských vztahů, které — z hlediska vývoje osobnosti — tvoří její podstatu. Konečně je to *společenské a individuální vědomí:* společenské vědomí pokládáme za zobecnělý souhrn společenských názorů, idejí, teorií a všech forem duchovního života společnosti; na podkladě společenského vědomí se vytváří vědomí individuální — mezi oběma druhy vědomí existují složité dialektické vztahy (viz kap. III).

Z uvedeného plyne, že vývoj člověka je mnohostranně podmíněn a je závislý na mnoha dialekticky spjatých faktorech: na dědičnosti, prostředí, výchově, na vlastní činnosti subjektu a jím rozvinutých regulačních mechanismech, na možnostech, které mu poskytuje historicky určená úroveň života společnosti aj. Vývoj člověka a jeho osobnost je proto nutno chápat jako *vnitřně protikladný proces*, v němž se ve vzájemných vztazích setkávají a střetávají uvedení činitelé — důsledkem toho je *nerovnoměrnost* vývoje, kterou Anaňjev (1980a,b) pokládá za ústřední zákonitost psychického vývoje člověka.

Člověk vytvořený dlouhou fylogenezí vstupuje do mnohostranných a bohatých *vztahů* se společností jako celkem i s jejími rozličnými skupinami, třídami a institucemi; tyto vztahy určují intraindividuální strukturu osobnosti, její skladbu i vnitřní svět člověka. Druhou nedílnou stránkou tohoto vývoje je zlidštění, humanizace veškeré výroby, techniky a poznání; problematika této humanizace tvoří v současné době jeden z hlavních problémů, které řeší vědy o člověku. Vytváří se tak komplex vědeckých problémů i samotných vědních disciplín, jejichž vztahy se sbíhají v průsečíku, s cílem poznat jednotlivé formy bytí a vědomí člověka.

Vývoj lidstva chápe finalisticky evoluční biolog Teilhard de Chardin (1965), podle kterého je tento vývoj projevem síly lidského myšlení a zdokonalení mozku člověka. Anaňjev (1980a,b) naproti tomu vychází z existence objektivního vývoje přírody i společnosti a konstatuje, že i současné vědecké poznání, i pokroková socialistická společnost vstupují do epochy, pro niž bude příznačný rozvoj vědy o člověku. Mluví pro to hlavně dva důvody, na které — i když v idealistickém kontextu — upozornil již Teilhard de Chardin: předně člověk sám jako předmět poznání je klíčem k vědě o vývoji přírody, protože jak z hlediska individuálního, tak i sociálního je tou nejvyšší syntetickou strukturou, „v níž je dostupné tkanivo univerza"; za druhé je tím nejdynamičtějším bodem tohoto tkaniva, v němž se jakoby koncentrují nejdůležitější přeměny. Lze proto říci, že *poznat člověka* znamená poznat v podstatě i to, jak se utvářela příroda, svět kolem nás. V této tezi je vyjádřena nejobecnější myšlenka o jednotě světa a člověka a zároveň je tu vysloven ústřední program věd o člověku.

Důležitou problematiku *dialektické jednoty světa a člověka* rozvíjím v této studii zejména hlubším rozpracováním principu vývoje a odrazu,

ský psycholog Anaňjev (1980a).[10] Co dnes představují vědy o člověku a jaké je jejich místo ve výše uvedené (viz kap. I,1) přirozené soustavě věd?

Vědy o člověku se vyvíjely současně s vědami o přírodě a společnosti. O celkový výklad vývoje přírody i člověka v ní se již dříve pokusila tzv. naturfilozofie, v níž však přežívaly různé aspekty antropomorfismu a antropologismu, které vlivem nepochopení společenské podstaty člověka vedly k biologickému redukcionismu. Tyto názory (např. neodarwinismus, psychoanalýza aj.), které ústí buď v idealismus, nebo mechanistický materialismus, nedoceňují přetvářející, tvořivou sílu lidstva a jeho společenské praxe. K objasnění vzniku člověka (antropogeneze) v procesu vývoje společnosti a pracovní činnosti lidí nestačí jen přírodní vědy; je nutno zde vycházet z principů dialektického a historického materialismu, jejichž správnost a metodologickou plodnost potvrzují nové výsledky světové biologie, sociologie i psychologie.

Zásluhu na marxistickém syntetickém výkladu této problematiky má v poslední době zejména sovětský psycholog Anaňjev (1980a,b), který rozpracoval novou marxistickou koncepci studia vývoje člověka, jeho psychiky a osobnosti; v souvislosti s tím objasnil úlohu, kterou má psychologie v soustavě věd o člověku. Anaňjev ve své koncepci dovozuje: a) problém člověka se stal *obecným* problémem všech věd; b) vznikající *soustava věd o člověku* se vyznačuje nejen vzrůstající diferenciací (specializací) jednotlivých disciplín, ale i sílící tendencí k syntéze jimi získaných poznatků s cílem vytvořit ucelenou teorii vývoje člověka.

Soustava věd o člověku vychází z těchto základních metodologických hledisek: předně studuje člověka jako výsledek dlouhé biologické evoluce (tj. jako druh Homo sapiens); za druhé jako subjekt i objekt historického vývoje společnosti (jako osobnost); za třetí jako subjekt činnosti, společenské praxe včetně výroby (sem patří i to, že člověk je základní výrobní silou); za čtvrté jako subjekt poznání a komunikace; za páté jako subjekt řízení sociálních procesů; konečně za šesté jako předmět i subjekt výchovy. Vývoj člověka tudíž chápeme jako *celistvý proces*, determinovaný souhrnností historických podmínek života společnosti.

Soustava věd o člověku se opírá o čtyři základní pojmy: Předně je to *individuum* jakožto jedinec, který je výsledkem biologických a sociálních podmínek — při stanovení zákonitostí vzniku a vývoje individua vycházíme z té základní vlastnosti biologické formy pohybu, podle níž zůstává jedinec po celou dobu svého života týmž jedincem s relativně stabilním

[10] Podrobnější přehled hlavních Anaňjevových prací v této oblasti podává soubor jeho prací Vybrané psychologické práce (Anaňjev, 1980b) v redakci Bodaljeva a Lomova.

Předpokladem pro vznik psychosociální úrovně byl rozvoj nervové, pohybové a psychické aktivity, jejichž počátky sahají hluboko do biologické úrovně pohybu, do druhého stupně sociogeneze, tj. jednobuněčných organismů (jaderných i předjaderných; viz Novák, 1982). Společným východiskem obou těchto funkcí (tj. nervové a pohybové aktivity) je *dráždivost*, s níž se setkáváme již u některých baktérií (např. Pseudomonadika) a sinic (např. Oscilaria), a takřka všeobecně se vyskytuje u jaderných jednobuněčných a zejména u prvoků. Dráždivost je pravděpodobně podmíněna řetězovitou stavbou bílkovinných molekul, jejich schopností reagovat chemicky při změně polohy, resp. chemicky vyrovnávat změny elektrického potenciálu takovýmito chemickými reakcemi vyvolaného. Další vývoj pak záleží v rozvoji *odrazu* skutečnosti, který byl stále dokonaleji uskutečňován nervovou soustavou živočichů a posléze i člověka.

Klasifikace základních forem pohybu hmoty ukazuje, v souladu s názory Engelsovými (1950), že tyto formy tvoří *hierarchický* systém od nejnižších forem k vyšším. Tento systém tudíž v sobě odráží princip vývoje, který není nekonečným koloběhem, ale má vzestupnou, progresívní povahu (viz Engelsův zákon všeobecného pokroku). Přitom vyšší formy pohybu probíhají, jak jsme ukázali, vždy za účasti příslušných nižších forem pohybu hmoty. Hlouběji je nutno objasnit otázku, jak se při přechodech z jedné formy pohybu na druhou, vyšší formu uplatňují zákony negace negace a kvalitativního vývoje (viz např. výše uvedený rozbor vzniku psychosociální úrovně pohybu).

Vývoj jednotlivých základních forem pohybu hmoty nelze považovat za ukončený. Zejména to platí o nejvyšší, tj. sociální formě pohybu hmoty. V současné době se zrychluje nejen materiálně technický vývoj společnosti, nýbrž pokračuje i zrychlení integrace, zahrnující veškeré lidstvo a týkající se rozvoje společenského vědomí, zejména vědy. Lidstvo, jeho činnost včetně vědy, kultury, techniky, se stalo novým aktivním činitelem ve vývoji naší planety — v jeho rukách je osudové rozhodnutí o způsobu využití této ohromné buď tvořivé, nebo ničivé síly. Úplné vyjasnění těchto složitých otázek globálního vývoje lidstva si vyžádá spolupráci odborníků z různých oblastí, v nichž důležitou úlohu mají vědy o člověku.

3. K soustavě věd o člověku

Soustava věd o člověku je jedním z nových výsledků současného vědeckého vývoje. Zároveň se systém vědeckých poznatků o člověku stává stále důležitějším činitelem společenského pokroku. To jsou dva hlavní závěry, k nimž dospěl ve své podnětné knize Člověk jako předmět poznání sovět-

člověkem a jeho novou technikou. Ve své koncepci vycházím z toho, že problematika noosféry je určitou specifickou stránkou psychosociální úrovně pohybu hmoty.

Ze všech našich dosavadních poznatků, i když dosud značně neúplných, vyplývá, že veškerý tento vývoj je — na rozdíl od názorů neotomistů (Teilhard de Chardin aj.) — přirozený, zákonitý, a probíhá všude tam, kde jsou k tomu podmínky. Těmi jsou pro vývoj života předně planety o vhodném chemickém složení svého povrchu (voda, vzduch atd.), o vhodném teplotním rozmezí daném vzdáleností od ústřední hvězdy, aj. A těch, podle současné astronomie (viz Kopal, 1976), není v části vesmíru, která je nám, resp. našim přístrojům dostupná, právě málo (podle odhadu okolo 1 % známých hvězd). Pro vznik sociální formy pohybu v uvedeném vymezení k těmto podmínkám pak přistupuje existence života, resp. živých organismů na vhodném stupni vývoje.

Tento vývoj je v dějinách sluneční soustavy progresívní (Engels, 1950). Přitom se v něm uplatňuje další významná souvislost, jíž je jeho postupné *zrychlování* (Novák a Linhart, 1976). Nejlépe je to patrno na vývoji biologické formy pohybu, jak názorně ukazuje geologické členění minulosti zemského povrchu od vzniku prvních uloženin (sedimentů), které zhruba souvisejí se vznikem života.

Geologové je člení na šest hlavních úseků, které jsou vzájemně rovnocenné pokud jde o jejich historickou náplň (úhrn vývojových procesů, které v nich proběhly); přitom však jejich trvání se postupně a velmi podstatně zkracuje:

prahory (archaikum)	— 2000	miliónů	let
starohory (proterozoikum)	— 900	„	„
prvohory (paleozoikum)	— 340	„	„
druhohory (mezozoikum)	— 200	„	„
třetihory (kenozoikum)	— 65	„	„
čtvrtohory (antropozoikum)	— 5	„	„

Ještě nápadnější je to ve vývoji jednotlivých skupin organismů a nejnápadnější na vývoji samotného člověka, který vznikl nejpozději. Přitom z 5 miliónů let jeho vývoje připadá na historickou dobu, na vývojové změny nejhobatší, nejvýše 10 000 let, a z těch opět na období prokazatelně nejprudšího vývoje od počátku průmyslového rozvoje nejvýše nějakých 150 let, z nichž opět daleko nejrychlejší je vývoj za posledních 50 let.

Toto urychlení platí v plné míře i ve vztahu základních forem pohybu mezi sebou vcelku: zatímco na fyzikální úrovni pohybu uvnitř Slunce se za 5 miliard let existence naší planetární soustavy prakticky nic nezměnilo, chemický vývoj na povrchu Země vedl k velmi podstatným změnám v podobě vzniku polymerů organických látek již za 1,5 miliardy let; převážná část biologického pohybu proběhla zhruba za 600 miliónů let od počátku prvohor; na vývoj pohybu sociálního můžeme počítat nejvýše posledních 500 000 let od vzniku druhu Homo sapiens.

biologické úrovně pohybu. Sociální pohyb není vázán pouze na jedince, ale na celé společenské bytí; je výsledkem součinnosti obrovského počtu lidí a velkého počtu generací (od vzniku lidstva), kteří přispěli k rozvoji společenské výroby i jejích produktů a kteří uskutečňují vývoj společenského bytí včetně jeho odrazu v podobě společenského vědomí. Společnost a společenský způsob života tvoří podstatu této kvalitativně nové formy pohybu. Na kvalitativně nové úrovni se zde projevuje kategorie přetržitosti a spojitosti, např. při vytváření a předávání zkušeností mezi jedinci společnosti, při vytváření a využívání hotových produktů práce aj. Rovněž psychosociální pohyb je spojitý i přetržitý, např. ve styku jednoho člověka s druhým, svým obsahem jako odraz proměnlivé skutečnosti, jako konjunktivní a disjunktivní myšlení apod. Pro sociální pohyb jsou charakteristické změny kvality, přesněji v každém jednotlivém případě řady změn kvality; např. v sociální komunikaci vznikají nové významové jednotky, ve výrobním procesu jde o neustálé vytváření nových kvalit v podobě produktu lidské práce atd.

V sociální formě pohybu hmoty dosahuje hmota své nejvyšší úrovně, jejíž součástí je i uvědomování sebe sama, společnosti, přírody a světa jako celku. Objektivní vývoj přírody a společnosti dospívá v lidstvu i v jednotlivém člověku ke vzniku *vědomí* a *autoreflexe,* což je podmínkou účelného řízení tohoto vývoje. Právě tato stránka sociálních procesů, jíž se lidstvo i člověk stávají vědomým a aktivním subjektem historického vývoje, tvoří podstatu psychosociální formy pohybu hmoty.

Otázka, jak vývoj přírody a společnosti dospívá k svému uvědomění, se stala v posledních desetiletích středem rozsáhlých vědeckých výzkumů z hlediska vztahu „lidstvo-člověk-příroda". Dochází zde k těsné spolupráci přírodních věd včetně geologie, geochemie a biologie (Vernadský, 1965, Anaňjev, 1980a) s vědami o člověku a společnosti. Jedním z výsledků je vytvoření teorie *noosféry,* podle níž se lidstvo na naší planetě stává nejen novou sociální, ale i geologickou silou, která působí na celou přírodu. Podle idealistické interpretace Teilharda de Chardin (1977), který je tvůrcem teorie noosféry, je člověk „osou a vrcholem evoluce", což je podle něho vhodnější vyjádření staré náboženské teze, že „člověk je statickým centrem světa". Vědecký výklad jevů označovaných některými západními i sovětskými autory jako noosféra — na rozdíl od Chardina — vychází ze zákonů dialektického a historického materialismu včetně teorie základních forem pohybu hmoty: jde tu — řečeno co nejstručněji — nejen o výklad vzniku lidstva a člověka a jejich aktivního, o poznání se opírajícího působení na přírodu, nýbrž i o její aktivní ovládnutí; jde tu o sféru ekonomického a technického rozvoje společnosti, vytváření nových zdrojů energie (včetně atomové), automatizace výrobních procesů včetně konstrukce velkých informačních automatů a robotů. Zvláště důležité je tu ovládnutí kosmu

lidí není určováno jejich vědomím, nýbrž naopak, jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím."[9] Vědomí lidí, jejich duchovní život je složitý a aktivní odraz historicky podmíněné materiální reprodukce života společnost. Pojem duchovního a kulturního života společnosti je daleko širší než pojem společenského vědomí (Netopilík, 1981). Na této kvalitativně nové úrovni vznikají komplexní vztahy mezi psychikou a vědomím a mezi celým systémem společenského pohybu — tuto velmi složitou a důležitou oblast jsme označili termínem *psychosociální úroveň pohybu* (Novák a Linhart, 1977). Tato úroveň, která je vnitřně spjata s celým duchovním životem společnosti, představuje významnou stránku společenských procesů v historickém vývoji společnosti a podléhá jejich zákonitostem.

Psychosociální úroveň vznikla v souvislosti s rozvojem společenského pohybu. V psychosociální úrovni má klíčovou úlohu aktivní psychický odraz skutečnosti — jde tu o specifickou syntézu psychických procesů s procesy sociálními, na jejímž komplexním výzkumu se podílejí sociologie, biologie, obecná, sociální i vývojová psychologie, antropologie, pedagogika, kybernetika, sémiotika aj. Pojem psychosociální úroveň pohybu postihuje tu specifickou úroveň, která vznikla v souvislosti se vznikem lidské společnosti a lidského vědomí. Jejich vývojovým předpokladem byl na živočišné úrovni (u vyšších zvířat) vznik psychiky a sociálního způsobu života. I když sociální organizace u sociálního hmyzu (např. u termitů, mravenců, včel, vos aj.) je značně rozvinuta, má pro vznik lidské psychiky daleko větší význam sociální chování vyšších savců (zejména opic).

Společenskou formou pohybu, která představuje kvalitativně novou úroveň bytí, se zabývají jednotlivé společenské vědy, z nichž některé jsou ve větší nebo menší míře abstrakcí z celkové neobyčejné složitosti sociální úrovně pohybu. Formy pohybu zde můžeme rozdělit na základnové a nadstavbové. K prvním patří např. pohyb ekonomický, zahrnující pohyb výrobních sil a výrobních prostředků i výrobních vztahů a všechny zákonitosti politické ekonomie, pohyb sociální v užším smyslu (k němuž patří vzájemný styk lidí, vytváření skupin a kolektivů, dále i populační, zdravotnická a výživová problematika), komunikační procesy atd. K nadstavbovým formám pohybu patří kulturní vývoj, umění, ideologický vývoj (od náboženství až k vědeckému světovému názoru), politický vývoj apod. Rozsáhlou a velmi důležitou oblast společenské formy pohybu tvoří výše uvedená psychosociální úroveň.

I pro sociální formu pohybu hmoty platí, jak jsme již konstatovali, zákon *negace negace,* tj. dochází zde k negaci zmíněných tří vlastností

---

[9] K. Marx: Ke kritice politické ekonomie. Předmluva. In: K. Marx—B. Engels: Spisy. Sv. 13. Praha 1963, s. 36—37.

v třídní společnosti třídní vztahy — do nichž lidé vstupují při výrobním procesu. Všichni tito činitelé dohromady tvoří v celé své vzájemné složité souvislosti a ve všech konkrétních vztazích, ve své dialektické jednotě, novou kvalitu sociálního pohybu, která je v dosahu našeho poznání nejvyšší ve vývoji hmoty ve vesmíru. Nestačí tu však pouhý eklektický výpočet těchto činitelů; teprve jejich dialektická syntéza, provedená marxistickou filozofií, ukazuje, že vedoucí úlohu v nich má společenské bytí, výrobní procesy, společná praktická činnost.[8]

Z uvedeného vyplývá závěr, že vyšší forma pohybu hmoty se sice vyvinula z předchozí nižší formy, ale zároveň je její negací, i když nižší formu pohybu předpokládá, představuje novou kvalitu. Tím dochází ke vzniku řady nových úrovní které nejsou jevy nižší úrovně beze zbytku vysvětlitelné. Přestože existují vývojové přechody mezi jednotlivými formami pohybu hmoty, nelze zjednodušeně říci, že biologický pohyb je jen určitým prostorově a časově omezeným případem pohybu chemického na povrchu naší Země; podobně společenský pohyb není pouze zvláštním případem pohybu biologického v rámci jediného biologického druhu Homo sapiens. To by byl nepřesný výklad našeho schématu na obr. I,4. Pro námi zkoumanou otázku má hlavní význam čtvrtá — sociální forma pohybu hmoty; objasníme krátce její podstatu.

c) Vznik psychosociální úrovně

Společenská forma pohybu, která se uskutečňuje v životě lidské společnosti, je nejvyšším stupněm organizovanosti materiálních procesů v nám dosud známém světě. Společenskou formu pohybu hmoty tvoří nejrůznější procesy a projevy činnosti lidí od materiálního způsobu výroby až k duchovnímu životu společnosti, ke společenskému vědomí. Pro správné pochopení společenské formy pohybu je podstatné to, že bytí, příroda jsou prvotní ve vztahu k duchovnímu životu lidí, k jejich myšlení. Jde tu o základní otázku filozofie, jejíž vědecké a materialistické řešení našel Marx v analýze společenské praxe, v objasnění reálného bytí lidí. Marx ukázal, že všechny politické, právní, morální, náboženské a filozofické představy lidí (jejich vědomí) jsou koneckonců odvozeny z ekonomických podmínek jejich života, ze způsobu výroby a směny produktů. Způsob výroby materiálního života „... podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec. Bytí

---

[8] V sociální formě pohybu hmoty se složitě prolínají společenské vztahy, duchovní život společnosti, různé formy vědomí; vzhledem k tomu, že jde o novou problematiku, pojednáme o ní uceleně v příští kapitole.

mnohem vzácnější než pohyb chemický (viz obr. I,4). Přitom opět svými podstatnými vlastnostmi neguje hlavní stránky pohybu chemického (Novák a Linhart, 1977). Biologický pohyb je předně vázán na jedince, jednotlivé živé organismy — jinak než ve formě jednotlivých organismů živá hmota neexistuje; na tom nic nemění skutečnost rozmnožování a časově omezeného trvání jednotlivých jedinců. Dále: i když život a všichni živí jedinci jsou vlastně nepřetržitým tokem kvalitativních změn, platí zde — a to na kvalitativně vyšší úrovni — že se v daných mezích nemění podstata hmoty; jedinec zůstává po celou dobu svého života tímtéž jedincem a jednotlivé druhy se po dobu své existence, tj. v kratších úsecích fylogeneze, rovněž kvalitativně nemění. Jde tu o jejich relativně stabilní kvalitativní určení, které je podmíněno jejich složitou biochemickou strukturou, jež je schopna se vyvíjet na základě mechanismů samoorganizace. V biologickém pohybu se na kvalitativně nové úrovni projevuje dialektická jednota přetržitosti a nepřetržitosti (viz např. metabolismus v rámci jedince, ontogenetické cykly a rozmnožování v rámci druhu a podstata biosféry).

V této souvislosti je třeba si znovu uvědomit podstatu zde probíhajících základních změn. Předně se zde v plné míře uplatňuje: a) dialektika obecného, jednotlivého a zvláštního, podle níž je pohyb vázán buď na celou masu (viz chemický pohyb), nebo na jedince; b) dialektické vztahy kategorie přetržitosti a nepřetržitosti; c) dialektické vztahy mezi podstatou a jevem. Uvedené charakteristiky se mění v souladu se zákonem negace negace, se zákonem přeměny kvantitativních změn ve změny kvalitativní. Kvalitativně nová úroveň biologického pohybu se projevuje zesílenou vazbou na jedince, novými vztahy mezi přetržitostí a nepřetržitostí i novou formou stálosti podstaty živých organismů. Vznik těchto vyšších úrovní tedy předpokládá působení zákona vývojově-systémových zákonitostí.

(4) Uvedené dialektické souvislosti platí i pro nejvyšší, *sociální formu pohybu hmoty*. Vznik této nové, nejvyšší formy pohybu hmoty byl podmíněn tou neobyčejně významnou vývojovou změnou, která je dána vznikem *lidské společnosti*. Z této hlavní skutečnosti je nutno vycházet, abychom plně pochopili podstatu sociální formy pohybu hmoty. To není dosud vždy ani v marxistické literatuře zcela vyjasněno. Sociálním pohybem není předně toliko společenské vědomí, jak je to někdy chápáno, které jakožto odraz — i když aktivní — není samostatnou formou pohybu, ale jeho určitou stránkou, tj. částečnou shodou mezi odráženým a odrážejícím předmětem (viz Novák a Linhart, 1976, 1977, Linhart et al., 1981). Sociální pohyb není rovněž primárně determinován ani hmotným podkladem lidského vědomí, tj. rozvojem nervové soustavy, zejména mozku, ani neopakovatelnými vlastnostmi lidské osobnosti, jak soudí Teilhard de Chardin (1965). Podstatu sociálního (společenského) pohybu tvoří *společenské bytí*, tj. materiální život společnosti, výroba hmotných statků a společenské vztahy —

Při každé chemické reakci, ať jde o rozklad jednoduchý, či podvojný, adici nebo syntézu, vždy vzniká v jedné nebo více látek jednoho druhu jedna nebo více látek jiného druhu. Chemický pohyb je dnes vykládán i jako rozporná jednota zachování chemických prvků a tvoření, přeměny i zániku chemických sloučenin. Z definice předmětu chemie jako vědy, která se zabývá takovými změnami, při nichž se látková podstata mění, pak přirozeně plyne, že i v tomto směru je chemická forma pohybu hmoty negací formy fyzikální s tím, že mezi oběma formami pohybu existuje jejich nerozlučná spjatost.

(3) *Biologická forma pohybu hmoty* se vyvinula, jak ukazuje Oparinova teorie, postupně přirozeným způsobem z pohybu chemického. Je však ještě

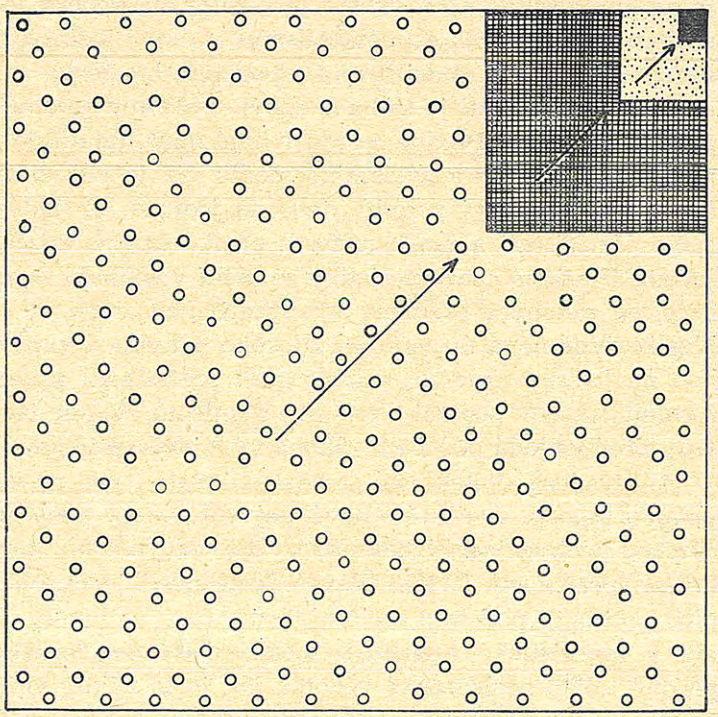

Obr. I,4: Vývojový vztah čtyř základních forem pohybu hmoty, (Engelsův zákon všeobecného pokroku) .
Největší čtverec znázorňuje fyzikální pohyb hmoty, který je vázán na jedince — tělesa (znázorněno kroužky). Na jeho podkladě vznikl pohyb chemický (menší mřížovaný čtverec). Kvalitativně novou úroveň představuje biologická forma pohybu, kde se projevuje vazba na jedince, resp. jednotlivé organismy. Kvalitativní negací vzniká společenská forma pohybu (viz nejmenší černý čtverec) (Podle Nováka a Linharta, 1977).

nebo více jiných. Současně při chemickém pohybu přestávají platit, jsou negovány (změněny ve svůj opak) i ostatní dvě základní vlastnosti fyzikálního pohybu. Chemický pohyb není předně vázán ani na individuum (tj. určitou prostorově i časově vymezenou část hmoty), ale probíhá mezi látkami bez určitého časoprostorového vymezení. V chemickém pohybu se zřetelně projevuje dialektická jednota přetržitosti a nepřetržitosti — jedna látka přestává existovat a druhá vzniká. Chemii můžeme označit za vědu o kvalitativních změnách následkem změněného kvantitativního složení (Engels).[7]

Podkladem chemického pohybu je pohyb atomů, resp. jejich složek, tj. obalových elektronů, které vedou k spojování některých atomů v molekuly a v oddělování jiných. Z tohoto hlediska se chemický pohyb jeví jen jako specifický případ pohybu fyzikálního. Avšak závěr, jejž činí někteří fyzikové, že chemický pohyb není nic jiného než zvláštní druh pohybu fyzikálního, není správný. Spojováním atomů různých prvků a jejich nahromaděním a vlastnostmi jejich obalových elektronů vznikají nové kvality, které nejsou redukovatelné na kvality fyzikální úrovně, i když je můžeme fyzikálními a atomovými vlastnostmi vysvětlovat. Každému, kdo pozoruje nejrůznější chemické reakce vedoucí ke změně látkových vlastností hmoty ať již v přírodě, nebo v chemické laboratoři, je zřejmé, že jde o něco kvalitativně odlišného než při jakémkoli pohybu fyzikálním (Novák a Linhart, 1977).

Chemickým pohybem jsou chemické reakce mezi různými látkami, jimiž se jejich vlastnosti kvalitativně a přetržitě mění. Na podkladě chemických reakcí se výrazně rozvinula — ve srovnání s fyzikální formou pohybu — schopnost odrazu; svědčí o tom vznik zvláštního oboru — fotochemie. Chemické reakce jsou nezbytné i pro nejvyšší formu odrazu, jako je čití, vnímání a paměť; aby např. v mém oku a v mém mozku vznikl počitek určité barvy, musí v nich proběhnout určité chemické (resp. biochemické) procesy. Tudíž i z hlediska základního polárního vztahu vědomí a hmoty je existence chemické formy pohybu nezbytná.

Přitom je nutno si uvědomovat, že chemické látky, které kolem sebe vidíme a jimiž je tvořen i náš organismus, a nejrůznější reakce mezi nimi, které jsou podstatou chemické formy pohybu hmoty, neprobíhají ve skutečnosti mezi jednotlivými molekulami, ale vesměs mezi jejich nesmírnými, ale přitom blíže nevymezenými a neurčenými masami, ať jsou to miligramová množství ve zkumavce, nebo tisíce tun v zemské kůře. Na tom nemění nic ani skutečnost, že reakce probíhá vždy jen mezi určitým váhovým poměrem reagujících látek, odpovídajícím vlastnostem atomů, které je tvoří. Chemická forma pohybu hmoty — na rozdíl od fyzikální formy — není tedy vázána na individuum, ale na látky, tj. na prostorově, tvarově nevymezené množství hmoty.

---

[7] Podrobnější diskusi k otázce chemické formy pohybu hmoty najde čtenář ve sborníku materiálů symposia Hmota a pohyb z hlediska filozofie a přírodních věd (red. Dubnička a Zapletal, 2980); viz zde statě Škramovské a Čeledy aj.

nicí fyziky jako pohyb, při němž se podstata hmoty (její základní kvalita) nemění. Jeho další charakteristikou je to, že je vázán na jedince, tj. na určité těleso ve fyzikálním slova smyslu (na část hmoty oddělenou od ostatních těles, na fyzikální pole nebo vlny). Fyzikální pohyb je dále charakterizován nepřetržitostí v dialektickém slova smyslu, tj. v rámci jednoho a téhož pohybu, což samozřejmě neznamená, že by v rámci fyzikální formy pohybu hmoty neexistovala přetržitost — ta se však netýká podstaty pohybu na rozdíl od pohybu chemického, u něhož je přetržitost přímo v jeho podstatě. Podstata hmoty (v látkovém slova smyslu) se při fyzikálním pohybu kvalitativně nemění. Fyzikální pohyb se týká jakéhokoli tělesa od fyzikálního mikrosvěta, elementárních částic hmoty (s výjimkou jejich přeměn), nukleonů a elektronů, přes všechny útvary makrosvěta až po kosmická tělesa a ostatní útvary megasvěta.

Z vývojového hlediska je fyzikální forma pohybu hmoty, ponecháme-li stranou pohyb elementární, *v rámci naší sluneční soustavy* nejstarší. Docházelo k ní již v podobě pohybu (nukleárních reakcí, záření aj.) uvnitř Slunce, kde při obrovských tlacích a teplotách existují jen atomová jádra nejjednodušších prvků, takže tam chybí pohyb chemický, k němuž nedochází ani ve vychladlých pevných částicích kosmického prachu, ani ve větších tělesech při teplotách blízkých absolutní nule.

Příznačnou vlastností každé vyšší formy pohybu hmoty je, jak jsme se již zmínili, že je jen zvláštním případem předchozí formy nižší. V nesprávném chápání této skutečnosti záleží dvě nejrozšířenější filozoficko-metodologické chyby v přístupu k této otázce. Na jedné straně redukcionismus, jak se projevuje např. v současném odmírání specificky chemické formy pohybu hmoty většinou fyziků, ale i mnohými chemiky (u nás např. Šormem), nebo v módním biologismu, snažícím se vysvětlit nejrůznější psychické a sociální jevy výlučně jejich biologickým podkladem; sem řadíme i behaviorismus, jenž omezuje lidské chování výlučně na elementární biologické, resp. fyziologické vztahy. Redukcionismus záleží v tom, že pro oslnění poznáním podkladu dané formy pohybu v pohybu nižší úrovně nevidí příslušní pracovníci vznik nových vyšších kvalit, jako jsou látkové vlastnosti hmoty, specifické projevy života a tvořivý charakter myšlení a lidské činnosti, které sice vznikají na systémovém podkladě z příslušných pohybů nejblíže nižší úrovně, ale přitom jsou něčím více, něčím novým, co není vysvětlitelné pouze příslušnou nižší formou pohybu.

Protikladem redukcionismu je holismus, emergentismus a jiné idealistické směry, které se dopouštějí opačné chyby, tj. nevidí nebo nechtějí vidět pro kvalitativní odlišnost jevů vyšší formy pohybu hmoty jejich podklad, původ a vývoj z jevů předcházejících nižších úrovní. Tím ovšem popírají jejich materialistickou povahu i přirozený původ a zabředají do oblasti subjektivismu a idealismu. To jsou v biologii např. různé, svou dobu přežívající představy o zvláštní životní síle, „entelechii", apod., v psychologii různé formy fenomenologie, strukturalismu („gestaltismu"), personalismu, antropologismu a funkcionalismu, které v současné době stále více ústí v tzv. konstruktivismus; ten pokládá objektivní svět a jeho uspořádanost (organizaci) za výtvor (konstrukci) lidského rozumu.

(2) Analyzujme z uvedeného Engelsova hlediska specifiku *chemické formy pohybu hmoty*, tj. pohybu, při němž se podstata hmoty mění. Při každé chemické reakci dochází k látkové změně jedné nebo více látek v jednu

Toto sloučení je správné i užitečné i z hlediska vztahu k odpovídajícímu *zákonu negace negace*, který, jak ukázal Novák (1974), se uplatňuje mezi zmíněnými základními formami pohybu. Týká se tří základních vlastností, jimiž jsou tyto základní formy pohybu charakterizovány: za prvé vazby na jedince (individuum), jímž je těleso ve fyzice a organismus v biologii; za druhé přetržitosti a nepřetržitosti -- fyzikální a biologický pohyb jsou v daných mezích nepřetržité, chemický je naopak přetržitý; za třetí se týká proměnlivosti nebo stálosti hmotné podstaty daného jevu (předmětu) — ve fyzice a biologii zůstává podstata v příslušných mezích nezměněna, zatímco chemický pohyb je na jakékoli úrovni spojen se změnou hmotné podstaty (viz dále). Je pochopitelné, že nesmíme žádnou z uvedených vlastností stejně jako žádnou z forem pohybu chápat metafyzicky jako absolutně navzájem oddělené či odtržené, ale dialekticky, v jejich celkové vývojové kvalitativní i kvantitativní souvislosti.

Vývoj vědy ve 20. století vyžaduje, abychom Engelsovo schéma základních forem pohybu doplnili (Novák a Linhart, 1977). Engels sám mluvil na některých místech o atomovém pohybu, aniž by jej blíže specifikoval. V současné době je patrné, že Engelsovo pojetí „atomového pohybu" mělo hlubší podklad, jak nasvědčují nové poznatky jaderné fyziky posledních desetiletí. Ukazuje se totiž, že Engels měl pravdu i pokud jde o existenci pěti, a ne pouze čtyř, základních forem pohybu a že první z těchto pěti forem je vývojově nejnižší a předchází pohybu fyzikálnímu; liší se od něho opět neexistencí uvedených tří charakteristik — vazby na jedince, nepřetržitosti a stálosti podstaty. Rozdíl je pouze v tom, že se netýká atomů, ale hmotných polí, jejichž kvanty jsou rozličné elementární částice hmoty. Nelze jej tedy nazývat pohybem atomovým — označili jsme jej předběžně jako *pohyb elementární* (viz Novák a Linhart, 1977). To ovšem věda v době Engelsově a ještě dlouho potom nemohla znát. Přesto se však i zde projevila síla předvídavosti dialektického materialismu.

Shrňme nyní pro potřebu čtenáře, který se dosud s Engelsovým zákonem všeobecného pokroku blíže nesetkal, na konkrétních příkladech charakteristické rysy čtyř základních forem pohybu hmoty (zatím nepřihlížíme k našemu návrhu na elementární formu pohybu hmoty), jak vyplývají z Engelsovy koncepce, z různých prací sovětských autorů (Konstantinov et al., 1973, Šeptulin et al., 1975, Rutkevič, 1976, aj.) a z výše uvedených prací Novákových (1974, 1981) i našich vlastních (Linhart et al., 1981). [6a]

(1) *Fyzikální formu pohybu hmoty* můžeme definovat v souladu s defi-

---

[6a] V charakteristice čtyř základních forem pohybu hmoty se opírám o společné práce s V. Novákem (viz Novák a Linhart, 1977, aj.); přitom zde je — zejména ve čtvrté, sociální formě pohybu hmoty — množství dosud otevřených otázek.

vznik nervového odrazu i podmíněných reflexů a posléze — v souvislosti s vývojem společnosti — vznik lidského vědomí.

Engels (1950) při překonávání mechanismu starého materialismu zdůraznil, že kvalitativně odlišným druhům hmoty odpovídají jejich specifické, kvalitativně vzájemně odlišné formy pohybu. Zároveň ukázal na nejobecnější z těchto typů pohybu, které lze označit jako *základní formy pohybu hmoty* a do nichž můžeme rozdělit všechny dosud známé typy pohybu. Klasifikace základních forem pohybu, jak je podal Engels, zahrnuje pohyb mechanický, fyzikální, chemický, biologický a sociální. Engels dále objasnil jejich vývojový vztah i jejich odraz v historickém vymezení a rozdělení hlavních vědních oborů. Obrovský rozvoj všech vědních oborů za zhruba sto let od napsání Engelsovy Dialektiky přírody[6] přinesl mnoho nových poznatků i k této otázce. Přesto však můžeme říci, že jimi, podobně jako v případě mnoha jiných myšlenek klasiků marxismu-leninismu, nebyla Engelsova teze uvedena v pochybnost; naopak byla ve všech svých základních bodech potvrzena. V současné době se ujímá pro tuto zákonitost označení *Engelsův zákon všeobecného pokroku*, resp. *progresivního vývoje* (Bychovskij et al., 1972, Rutkevič, 1976, Brychnáč et al., 1978). Můžeme jej definovat takto: Základní formy pohybu hmoty, fyzikální, chemické, biologické a sociální, jsou v „dějinách sluneční soustavy" (Engels, 1950) v uvedeném sledu navzájem ve vývojovém vztahu, přičemž každá vyšší z nich je zvláštním případem předcházející formy pohybu a je v mnohém ohledu složitější a dokonalejší. Projevuje se v nich dialektika obecného a zvláštního, na kterou jsme upozornili při analýze kategorie hmoty a podle níž jednotlivé druhy pohybu patří k některým výše uvedeným základním formám pohybu. Základní druhy pohybu jsou navzájem spjaty vývojovými zákony, v první řadě hlavními zákony dialektiky, a představují nejvyšší kvality ve vývoji hmoty (Novák, 1974, 1981, Novák a Linhart, 1977, Linhart a Novák, v tisku, aj.).

Engels ve své Dialektice přírody mluví o pěti základních formách pohybu — rozlišuje a odděluje totiž od sebe pohyb fyzikální a pohyb mechanický. V citovaných pracech jsme se pokusili spolu s V. Novákem ukázat, že kategorii obecného a jednotlivého při Engelsově vymezení základních forem pohybu hmoty lépe odpovídá sloučení obou těchto forem pohybu, protože u obou totiž platí obecné vymezení pro předmět fyziky; ta se zabývá, jak známo, studiem těch změn, při nichž se podstata hmoty nemění. Dochází tím i k sloučení atomové a mechanické formy pohybu v jedinou základní formu pohybu — v pohyb fyzikální. Tím není samozřejmě řečeno, že by mechanický a atomový pohyb nebyly významné, navzájem odlišné formy pohybu. Shodují se ovšem navzájem v té nejvyšší kvalitě, která charakterizuje fyzikální formu pohybu.

[6] Český překlad vyšel v roce 1950.

strukcí našeho vědomí a způsobu poznávání skutečnosti (zobecňování a abstrakce), nýbrž primárně existuje objektivně ve věcech, v jejich rozmanitosti a v jejich vzájemných vztazích. Totéž platí o pohybu hmoty, který dialektika chápe jako *všeobecnou změnu* všech druhů pohybu včetně lidského myšlení. Pohyb „vůbec" je tudíž abstrakce, která odráží obecné rysy různých objektivně existujících pohybů hmoty.

Pohyb existuje vždy v určitém vztahu ke svému protikladu — *klidu*. V jednotě těchto protikladů je pohyb neustálý, absolutní, kdežto klid je pouze dočasný, relativní. Relativnost klidu je dvojí: předně je klid relativní ve vztahu k jiným tělesům (např. dům, v kterém bydlím, je na Zemi v klidu, ale zároveň je v pohybu vzhledem k Slunci; kosmonaut je v klidu vůči kosmickému tělesu, v němž se nachází, ale je v pohybu vůči Zemi a vůči Slunci, atd.); za druhé je klid relativní ve smyslu dočasnosti, tj. klid tělesa, jeho rovnováha jsou neustále narušovány působením jiných těles.

Relativnost klidu (rovnováhy) těles vyvrací nejen nesprávnou hypotézu o tzv. „tepelné smrti" vesmíru (která vychází z mylného předpokladu o tepelné rovnováze vesmíru), nýbrž i současný strukturalismus, který jednostranně zdůrazňuje statičnost struktur a nevidí jejich dynamiku, podmíněnou jejich vnitřními protiklady. V proudu změn ovšem existuje relativní stabilita, tj. těla a organismy jsou relativně stálé, mají svou *kvalitativní určenost;* např. organismus zůstává až do smrti sám sebou, i když se vyvíjí a mění, tj. v mezích určité míry zde probíhají kvantitativní i kvalitativní změny. Současní idealisté vnášejí do této otázky četné nejasnosti. Např. Bergson tvrdí, že pohyb je živým proudem, v němž není nic určitého. Intelekt může postihnout pohyb jen „kinematograficky"; Bergson zde jednostranně interpretuje známé psychologické výzkumy, kdy u diváka v kině je vyvolán dojem kontinuity děje prostřednictvím rychlého promítání diskontinuitních obrázků, z nichž každý zachycuje určitý klidový stav. Podle Bergsona je život nekonečný pohyb a klid je pouze „klam" našeho vědomí, které si uspořádává dění tak, aby se v něm mohl člověk orientovat. Bergson, který zde po vzoru jiných idealistů zveličuje obtížnost poznávání pohybujícího se světa, přehlíží důležitý dialektický vztah mezi kontinuitou (nepřetržitostí, stálou změnou) a diskontinuitou (přetržitostí), tj. relativní stabilitou věcí a jejich stavů. Současná věda potvrzuje existenci neustálé změny, ale zároveň i to, že po určitý časový interval jevy přírody i společnosti zachovávají svou kvalitativní určenost.[5]

Se vznikem života a potom i vědomí vzniká nový typ *zachovávání rovnováhy* mezi organismem a vědomím. Existence živého těla vyžaduje neustálé obnovování jeho biochemického složení prostřednictvím látkové výměny. Vývoj organismů vede k vytváření nových mechanismů vyrovnávání se s prostředím, k rozvoji nových adaptačních procesů na změny životních podmínek. Důležitou kvalitativní změnou ve vývoji organismů byl

[5] Otázka kontinuity (resp. kontinuálnosti) a diskontinuity má základní význam (jak dále ukážeme v V. kap.) pro výklad poznání, zejména myšlení (viz též Brušlinskij, 1979).

stranných a reálně existujících *forem pohybu hmoty*.[3] Engels ve své teorii vývoje různých forem pohybu hmoty zdůraznil tři důležité aspekty dialektiky: předně to, že *objektivní dialektika* vládne veškeré přírodě; za druhé to, že dialektika je koncepcí *progresívního vývoje*, tj. vývoje od nižšího k vyššímu; dále ukázal na to, že svět je ve své materiální podstatě jednotný a že tato jednota záleží ve vnitřní souvislosti mezi nižšími a vyššími formami pohybu hmoty. Pohyb v anorganické přírodě je tudíž třeba vidět v jednotě s vyššími formami pohybu hmoty na úrovni organického života a lidské společnosti.

Při výkladu této základní metodologické otázky je nutno vycházet z toho, že *hmota a pohyb* jsou neoddělitelné; pohyb je, jak řekl Engels (1950), způsob existence hmoty. Existuje nekonečné množství pohybů právě tak jako nejrůznějších pohybujících se částic hmoty. Jedno a totéž fyzikální těleso, od elementárních částic hmoty až po kosmické těleso, může vykonávat současně neomezený počet nejrůznějších pohybů, jak vyplývá již z nejjednodušší astronomické úvahy o pohybu Země. Přitom ani dva z těchto pohybů nejsou navzájem totožné — liší se jeden od druhého už i tím, že probíhají v různém prostoru a čase. Mnohé z těchto pohybů jsou si ovšem navzájem podobné, některé více, jiné méně. Podle toho můžeme rozlišovat nejrůznější druhy, způsoby a formy pohybu: v mechanice např. pohyb přímočarý, rovnoměrný a zrychlený, odstředivý a dostředivý, pohyb kruhový atd.; existují nejrůznější jiné pohyby fyzikální, např. pohyb světla, pohyb molekul, který je podkladem tepla, pohyb vzduchu, jenž je podkladem zvuku. Podobně rozlišujeme druhy pohybu chemického, biologického atd. Tyto nejrůznější druhy a způsoby pohybu vytvářejí složitou hierarchii navzájem nadřazených úrovní (Novák a Linhart, 1977).

Při analýze kategorie hmoty a jejího pohybu vycházíme z dialektického vztahu *obecného, jednotlivého* a *zvláštního*. Hmota jakožto substance je souhrnem těles, kterých je nekonečně mnoho, jsou nekonečně rozmanité a existují v systému vzájemného působení. Pojem hmota vystihuje to, co je obecné pro všechna tělesa. Obecné tudíž existuje prostřednictvím jednotlivého a jednotlivé existuje v obecném. Protiklad obecného a jednotlivého je východiskem, jak ukázal Lenin (1960),[4] pro výklad dialektiky vůbec. Kategorie hmoty vyjadřuje právě to obecné, co existuje ve všech hmotných tělesech. Obecné, jednotlivé a zvláštní není proto pouhou kon-

---

[3] Z tohoto hlediska jsou zvláště důležité práce Sovremennoje jestěstvo-znanije i materialističeskaja dialektika (Moskva, Nauka 1977); u nás viz sborník symposia: Hmota a pohyb z hlediska filozofie a přírodních věd (J. Dubnička a I. Zapletal, red., 1980); dále viz též J. Linhart a kol.: Základy obecné psychologie (1981).

[4] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 365.

mezi materialismem a idealismem. Ve skutečnosti je však podle Macha hmota určitá zákonitá souvislost elementů (počitků), tj. v této základní otázce Mach zůstává subjektivním idealistou. Řada neopozitivistů vycházejících z Machových názorů (např. Wittgenstein, 1958, aj.) se pod vlivem těchto názorů přímo pojmu hmota vyhýbá. Podle Wittgensteina „svět je souhrn faktů a ne věcí", přičemž atomární fakta jsou jednoduché gramatické věty, jako je např. „toto je malé", „toto je zelené", apod.; z nich se logickým zpracováním konstruují věty složitější. Pomocí takto chápaného faktu lze pak obratnou sofistikou učinit zbytečnou kategorii hmoty. Tyto otázky, které neopozitivisté matou a mísí s idealismem, řeší, jak dále ukážeme, materialismus na základě principu odrazu.

Jiným ve filozofii a psychologii rozšířeným objektivně idealistickým směrem zejména v protestantských zemích je *personalismus*. Personalisté, opírající se o Leibnize, převzali od něho jeho představu o monádách, tj. duchovních podstatách, které svou činností přetvářejí svět. Monády jsou uspořádány hierarchicky a na vrcholu se nachází nejvyšší monáda (tj. bůh). Hmota je podle Leibnize „jinobytí" duše, tj. cosi, co spojuje morálky světským, tělesným svazkem (Lenin, 1960).[2] Personalisté obnovili Leibnizovu koncepci, vyšli z představy monád a přizpůsobili je subjektivnímu idealismu. Americký personalista Flewelling (1952) píše: „Všechno v kosmu je živé. Žít znamená konat, tvořit, a tvořivost je výlučně vlastností osobnosti."

Personalisté tudíž interpretují hmotu jako „jinobytí duše", tj. jako něco druhotného jak ve vztahu k lidskému, tak popřípadě i k božskému vědomí.

Z tohoto hlediska představuje behaviorismus více materialisticky a zároveň i scientisticky orientovaný směr v západní psychologii, zatímco personalisté jsou v psychologii i filozofii zřetelně ovlivněni protestantským náboženstvím, které je na Západě (zejména v USA) dosud značně dogmatické. V situaci, kdy pozitivismus a behaviorismus jsou na Západě na ústupu, orientují se západní psychologové, kteří se nehodlají otevřeně spojit s idealismem, na Piagetovu koncepci kognitivního vývoje, popřípadě na určitou formu neopragmatismu (např. v oblasti sémiotiky) nebo na operacionalismus.

Všechny uvedené nemarxistické směry zastávají tedy v otázce hmoty a vědomí víceméně zřetelně subjektivistické hledisko. Tento subjektivistický idealismus, mnohdy značně zastřený, překonává dialektický materialismus, který vychází z principu odrazu.

b) Formy pohybu hmoty

V poslední době se při studiu metodologických základů vědy a jejího vývoje věnuje pozornost Engelsovu (1950) odhalení kvalitativně mnoho-

---

[2] V. I. Lenin: Spisy. Sv. 38. Praha 1960, s. 387.

logicko-metodologického aparátu při výzkumu zákonitostí objektivní skutečnosti i poznávajícího a jednajícího subjektu, tak i základ nového vztahu filozofie a speciálních věd. Marxisticko-leninská filozofie řeší poprvé v dějinách vědy uceleně (systémově) a správně vztahy bytí a poznání; především tím, že překonává tradičně chápanou ontologii a tradičně chápanou gnoseologii jako samostatné, metafyzicky od sebe oddělené filozofické disciplíny. To plyne koneckonců z toho, že cílem dialektiky je poznávat hmotný svět takový, jaký skutečně je; pouze takové poznání je teoretickým východiskem cílevědomého a uvědomělého přetváření přírodního a společenského prostředí člověka. Proto musíme nutně přihlížet k tomu, že *vztah subjektu a objektu* je výsledkem předchozího historického vývoje světa a jeho přeměny člověkem. Jinak totiž teorie poznání upadá do subjektivismu a logicko-teoretický aparát se pak pragmaticky jeví jen jako pouhý nástroj poznání, jako prostředek orientace pragmaticky jednajícího člověka. To ovšem zabraňuje odpovědět na otázku, co je poznání jakožto odraz objektivní reality, jak poznávat pravdivě skutečnost a jak jednotlivé prvky teoretické reprodukce skutečnosti se stávají prvky metody jejího poznání (Ruml, 1976).

Z našeho rozboru plyne, že analýza kategorie hmoty má základní význam pro všechny vědy a tedy i pro vědy o člověku. V těchto vědách, zejména v psychologii, je otázka *vztahu hmoty a vědomí* zvláště složitá. I když současná psychologie nepodléhá naivnímu idealistickému názoru, že svět je produktem vědomí, nebo, jak věřil Hegel, že „absolutní idea" se ztělesňuje do světa věcí, přesto jsou dosud ve vymezení pojmu hmota a jejího vztahu k vědomí četné nejasnosti. Vzhledem k tomu, že starý subjektivní idealismus v podání Berkleye (vycházel z teze, že „existovat znamená být vnímaný") se stal příliš průhledným a nepřesvědčivým, přešli soudobí idealisté k jemnější sofistice v podobě neopozitivismu, neobehaviorismu a strukturalismu.

Vycházejí přitom z názoru Macha, který tvrdil, že svět se skládá z „elementů", jež ztotožnil s pocity (teplé, tvrdé, černé apod.); tím, že Mach pokládá věci za „komplexy počitků", postavil se proti filozofickému materialismu. Uvedeme Machův příklad (viz Rutkevič, 1976): Nechť člověk, který má nervovou soustavu N, pozoruje oheň O a pociťuje proud tepla T. Ani oheň, ani teplo podle Macha neexistují bez vědomí, které je vnímá. Jde zde tudíž o funkční vztah, který je možno vyjádřit takto: $O = O(N)$, $T = T(N)$. To je prozatím „matematicky" formulovaný subjektivní idealismus, tj. oheň i teplo jsou učiněny závislými na vědomí (resp. na nervové soustavě). Z výše uvedených dvou rovnic vyloučil Mach dočasně argument N (nervovou soustavu, resp. vědomí), čímž dostal rovnici $T = T(O)$, tj. proud tepla závisí na jeho zdroji. Elementy v této souvislosti vystupují jako „fyzické", a to dík dočasnému vyloučení souvislosti s vědomím (N), bez kteréžto souvislosti však ani oheň, ani teplo podle Macha nemohou existovat. Mach zde tudíž provádí nepřípustnou sofistiku: nejdříve vysloví základní tezi, že tzv. elementy jsou počitky, pak „dočasně" připustí, že to jsou fyzikální jevy: snaží se tedy toliko pomocí operací se slovy odstranit rozdíl

Avšak Engelsův metodologický postup, který záleží v tom, že vychází z historického vývoje společnosti, že přechází od nižších forem pohybu hmoty k vyšším, je nezbytným předpokladem adekvátního zobecnění poznatků speciálních věd i v současnosti. Engelsova teorie forem pohybu hmoty dále rozvíjená současným dialektickým materialismem (viz Dubnička a Zapletal, 1980, aj.) je základem pro objasnění obecných zákonitostí vývoje světa včetně lidské společnosti. Tato koncepce je neslučitelná jak s redukcionismem (který redukuje zákonitosti vyšších forem pohybu na nižší), tak s emergentismem (který popírá, že v nižších formách pohybu hmoty se vytvářejí předpoklady pro vznik vyšších forem). Právě proto tato koncepce umožňuje jak poznání obecných zákonitostí světa jako celku, tak i určení historického místa jednotlivých typů hmotných objektů (a s nimi spojených forem pohybu) ve skutečnosti a jejich vztahu k vývoji světa jako celku (Ruml, 1976).

Důležitým momentem v procese vědeckého poznání objektivního světa i vnitřního světa člověka je *přechod od jevu k podstatě*. Živé nazírání odráží v počitcích a vjemech především konkrétnost a jedinečnost předmětů, procesů a jevů objektivní skutečnosti; naproti tomu myšlení odráží v pojmech, soudech, úsudcích a teoriích obecné spojitosti, podstatné a nutné vztahy objektivní skutečnosti. Analýza procesu vědeckého poznání ukazuje, že podstata není něco neměnného; existuje např. přechod od podstaty prvního řádu k podstatě hlubší, který je možný jedině tehdy, jestliže poznáváme zkoumanou oblast skutečnosti v nových souvislostech a jestliže objevíme její nové vlastnosti. Proto Lenin, když uvažuje o tom, jak se lidské poznání objektivního světa prohlubuje, uzavírá, že elektron je stejně nevyčerpatelný jako atom; zároveň spojuje nevyčerpatelnost poznání elektronu směrem „dovnitř" s tím, že celá příroda je nekonečná.

Pojem podstata souvisí s pojmem *substance*, jež je vyjádřením toho, do jaké míry poznávající subjekt pronikl od vnějších jevových stránek k postižení základních, obecných vlastností, k odrazu určujících momentů skutečnosti. Metafyzické pojetí substance je charakterizováno tím, že podstata je vysvětlována jako jednou provždy daný a neměnný nositel vlastností, jako nějaký všeobecný základ bytí, který existuje mimo bytí konečných měnících se věcí. Ve skutečnosti je substance bytím právě těchto věcí, avšak nikoli v jejich oddělenosti, nýbrž v jednotném systému jejich vzájemného působení. Dialektickomaterialistické pojetí substance je zároveň pojetím historickým. Vyvíjejí se nejen jevy, nýbrž i jejich podstata i její poznání. Historický vývoj jako jednota relativně stálých a proměnlivých momentů zahrnuje také vývoj podstaty, její ozvláštnění v jednotlivých jsoucnech a vzájemné působení jednotlivých oblastí skutečnosti navzájem. Pozitivisté odmítají — aby popřeli logickou možnost materialismu — v celém rozsahu pojem substance, který ovšem znají jen v jeho metafyzické podobě. Tvrdí, že vlastnosti a vztahy existují zcela odděleně a že lidé sami ve svém poznání z nich konstruují jednotlivé objekty. Tuto konstrukci chápou v Kantově a Machově duchu subjektivně idealisticky jako vytváření věcí z elementů-počitků.

Výše uvedené teze o vztahu hmoty a vědomí ukazují, že podstatným rysem marxisticko-leninské filozofie je vypracování koncepce *světa jako celku*, zkoumání dialektiky objektu a subjektu v jednotě, jejímž základem je společenská praxe lidí. To je východisko jak pro vytvoření obecného

s kategorií hmoty. Rovněž kategorie vědomí má své příbuzné pojmy; je to např. pojem duše, který však navazuje na nevědecké (zejména náboženské) předpoklady, dále je to pojem myšlení, psychický odraz (resp. psychika) — ty však mají své specifické významy; kategorie vědomí je nejvhodnější, protože vystupuje jako přímý protiklad kategorie hmoty.

Ve své práci budu často používat pojmu *bytí*, který je filozofickým pojmem, jímž se označuje objektivní svět, hmota, existující nezávisle na našem vědomí. Dialektický materialismus pokládá materiálnost světa a jeho bytí za pojmy totožné, tj. odmítá idealistickou představu o bytí, které by existovalo před hmotou nebo nezávisle na hmotě. Popírá proto možnost odvodit bytí z aktu vědomí, jak to činí někteří idealisté včetně existencialistů. Vědomí, které je nejvyšší formou odrazu skutečnosti, není pasívní, nýbrž je aktivní silou, která na bytí a na jeho vývoj působí. To platí zvláště o *společenském bytí*, kterým rozumíme materiální život společnosti, výrobu hmotných statků, výrobní a společenské vztahy, které určují vznik společenského vědomí.

Vědomí a *hmotu* nelze ani ztotožňovat, ani stavět do absolutního protikladu. Protiklad mezi nimi má absolutní povahu jen v mezích základní teoretické otázky, tj. otázky, co je prvotní a co druhotné. Takto chápaný protiklad má základní význam v boji proti idealismu. Naproti tomu zdůraznění relativnosti tohoto protikladu za hranicemi gnoseologie je zaměřeno proti pokusům postavit vědomí a hmotu zcela proti sobě, tj. proti dualismu. Tato relativnost dále znamená, že vědomí a všechny jeho produkty jsou ve svém důsledku součástí jednotného materiálního světa a že ve světě neexistuje nic kromě pohybující se hmoty se všemi jejími vlastnostmi (atributy) včetně odrazu. Z ontologického hlediska jsou naše tělo i myslící mozek součástí objektivní přírody; toto materialistické hledisko je východiskem principu odrazu a zároveň je tímto principem proniknuto (Rutkevič, 1976, Brychnáč et al., 1978, Linhart a Novák, v tisku).

Uvedli jsme, že hmota jakožto kategorie k označení objektivní reality je dána nezávisle na lidském subjektu a na jeho praktické činnosti. Hmota se člení na jednotlivá hmotná jsoucna a na jednotlivé typy hmotných objektů, které jsou ve smyslu Leninovy definice hmoty v neustálém pohybu; tímto pohybem je určován jejich tvar. Vznikají tak struktury neživé hmoty (reostruktury), živé přírody (biostruktury) a struktury, které se vyvíjejí na podkladě myšlení a jednání lidí (noostruktury) a jež mají své specifické zákonitosti, např. při sledu myšlenkových operací (Macovschi, 1976, Novák, 1980). Dialektika vývoje těchto struktur, jejich působení a vzájemné přechody jsou odráženy v dialektice lidského myšlení.

Engels v Dialektice přírody[1] navrhl klasifikaci jednotlivých typů hmotných objektů a forem pohybu hmoty. Tato klasifikace je ovšem závislá na tehdejším stupni poznání.

---

[1] B. Engels: Dialektika přírody. Praha 1950, s. 62—76.

(viz kap. II) — subjekt a jeho jakoby nezávislá aktivita východiskem pro idealistický výklad přírody, společnosti i vzniku člověka. Při překonávání těchto názorů je třeba hlouběji objasnit kategorii hmoty a kvalitativně různé formy jejího pohybu.

a) Hmota, bytí a vědomí

Pojmy hmota a pohyb, bytí a vědomí, fyzické a psychické jsou nejobecnější a nejširší pojmy, k nimž se současná filozofie a věda dopracovaly. Východisko tvoří pojmy hmota a pohyb — názor na ně se postupně vyvíjel. Předmarxistický materialismus zkoumal pojem hmota především z ontologického hlediska (tzv. substanciální teorie). Zásadní obrat v pojetí hmoty nastal vznikem *dialektického materialismu* (Dubnička a Zapletal, 1980).

Lenin, který zobecnil nové poznatky všech věd, podal definici hmoty, která zahrnuje nejen ontologický, nýbrž i gnoseologický aspekt a která se stala základem pro hlubší rozpracování filozofických kategorií. *Hmota* je podle Lenina filozofická kategorie, pomocí které označujeme objektivní realitu, kterou člověk svými počitky odráží a která existuje nezávisle na našem vědomí (našich pocitech, vjemech, představách, pojmech atd.). Pojem vědomí nelze objasnit a definovat bez polární kategorie, jíž je hmota; vědomí však není vůči hmotě v absolutním protikladu. *Vědomí* definujeme jako vlastnost hmoty, avšak nikoli hmoty veškeré, ale hmoty vysoce organizované, tj. mozku; zároveň je vědomí nejvyšší formou odrazu skutečnosti, která jakožto objektivní je na vědomí nezávislá.

Současný vědecký materialismus dospívá v této základní otázce k následujícímu filozofickému obrazu světa: *Svět je hmotný,* je pohybující se hmotou; přitom neexistuje hmota bez pohybu, stejně jako neexistuje pohyb bez hmoty; hmota se pohybuje v prostoru a čase podle objektivních zákonů. Tento názor převládá u většiny lidí a uznává jej většina přírodovědců. Aby však přestal být pouze živelným názorem, u něhož se často projevuje tendence k mechanistickému materialismu, bylo nutno provést analýzu obou polárních kategorií, hmoty a vědomí.

Kategorii hmoty nelze ztotožňovat s jiným pojmem, jako je např. bytí, existence, příroda a fyzické jevy. Žádný z těchto pojmů totiž není tak přesně definován jako pojem hmota. Např. bytí znamená objektivní hmotný svět, existující nezávisle na našem vědomí; avšak někteří filozofové jej chápou jako synonymum pro termín existence, do níž je možno zahrnout i počitky, prožitky apod. V tomto nemarxistickém smyslu zneužívají termínu existence některé současné idealistické směry (např. existencialismus). Je proto nutno přesně vymezit, v jakém smyslu pojmu bytí, resp. existence, užíváme. Podobně je tomu i s ostatními pojmy příbuznými

zkumu hraniční obor mezi přírodními a společenskými vědami. Z přírodních věd má nejblíže k biologii; navazuje na biologické studium chování (i etologii) jediného biologického druhu, tj. člověka (Homo sapiens). Přitom objektivní důvody (význam subjektivního faktoru ve vývoji společnosti, složitost psychiky i její význam pro regulaci lidské činnosti) vedou k vzniku soustavy věd o člověku, mezi nimiž psychologie zaujímá důležité místo. K teoreticky zvláště náročným otázkám patří problém vztahu mezi biologickými a sociálními činiteli ve vývoji člověka (viz kap. I,4).

K pochopení toho, jaké místo v soustavě věd zaujímají vědy o člověku, zejména sama psychologie, je nutné objasnit některé klíčové filozofické a metodologické otázky. K nim patří i otázka základních forem pohybu hmoty.

2. Jednota nižších a vyšších forem pohybu hmoty

Předmětem jednotlivých vědních oborů jsou různé *formy pohybu hmoty*. Pohyb je základním způsobem existence hmoty, je od hmoty neoddělitelný. Poznání pohybu znamená poznat, jak existuje hmota, co je hmota. Do obecného pojmu pohyb je nutno zahrnout shodné i odlišné vlastnosti forem pohybu včetně jejich vzájemných přechodů. Pohyb hmoty je tudíž jednota obecného a zvláštního, spojitého a přetržitého, stálého a proměnlivého aj. Není určen nějakou vnější příčinou, je vnitřním samopohybem, který je neoddělitelný od hmoty; pohyb, který je nekonečný a věčný, předpokládá kvantitativní i kvalitativní přeměny (Dubnička, 1980).

Jednou z dosud málo objasněných otázek je to, jak na základě vývojových zákonitostí vznikají z nižších forem pohybu hmoty vyšší formy, včetně nejvyšší formy — sociálního pohybu. Z hlediska vývoje člověka a jeho vědomí je zvláště důležité hlouběji objasnit zákonitosti psychosociální úrovně pohybu hmoty, tj. těch zákonitostí, které postihují vztahy mezi psychikou a společenským pohybem.

Hlubší objasnění těchto základních otázek je důležité jak pro pochopení vztahů mezi člověkem, společností a světem, tak i pro rozpracování teoretických základů věd o člověku. Nemarxistické směry se zde dopouštějí základních chyb tím, že buď redukují vyšší psychickou úroveň na pohyb fyziologický (resp. tělesný, jak to např. mnohdy činí behaviorismus), nebo že odtrhují lidské vědomí, osobnost, aktivitu člověka od materiálních biologických a sociálně ekonomických základů. Tak vznikají různé idealistické názory v podobě fenomenologie, personalismu, antropologismu, tzv. humanismu, pragmatismu a konstruktivismu, pro které je — jak dále ukážeme

autoři (Kováč, 1975, Pardel a Boroš, 1975, Koščo, 1975, Linhart et al., 1981). Jednotliví autoři vycházejí ve své klasifikaci z určité teoretické koncepce a implikují určitou interpretaci vztahu teorie a praxe v psychologii. Vědecké poznatky se vlivem zdokonalených výzkumných metod neustále prohlubují a diferencují; zároveň se tyto poznatky zobecňují a integrují do systému, který objasňuje určitou oblast skutečnosti (Filkorn, 1960). Ve svém pojetí vycházím z výše zdůvodněné vzájemné jednoty diferenciace a integrace ve vývoji vědních oborů. Obvykle přijímané členění soustavy psychologických věd do tří skupin, tj. disciplíny obecné (teoretické), speciální a aplikované, doplňuji čtvrtou skupinou — disciplínami hraničními.

Schematický přehled takto koncipované soustavy psychologických věd podává obr. I,3. V ní nejsou uvedeny všechny psychologické vědy, které v současné době přesáhly počet 50 disciplín. Přehled soustavy psychologických věd zároveň ukazuje, že soustava psychologických věd se s rozvojem vědy upřesňuje. Proto schéma na obr. I,3 představuje otevřený systém, jehož kritéria je možno prohlubovat a který je třeba doplňovat v závislosti na vědeckém pokroku.

Z určitého hlediska lze říci, že psychologie je předmětem svého vý-

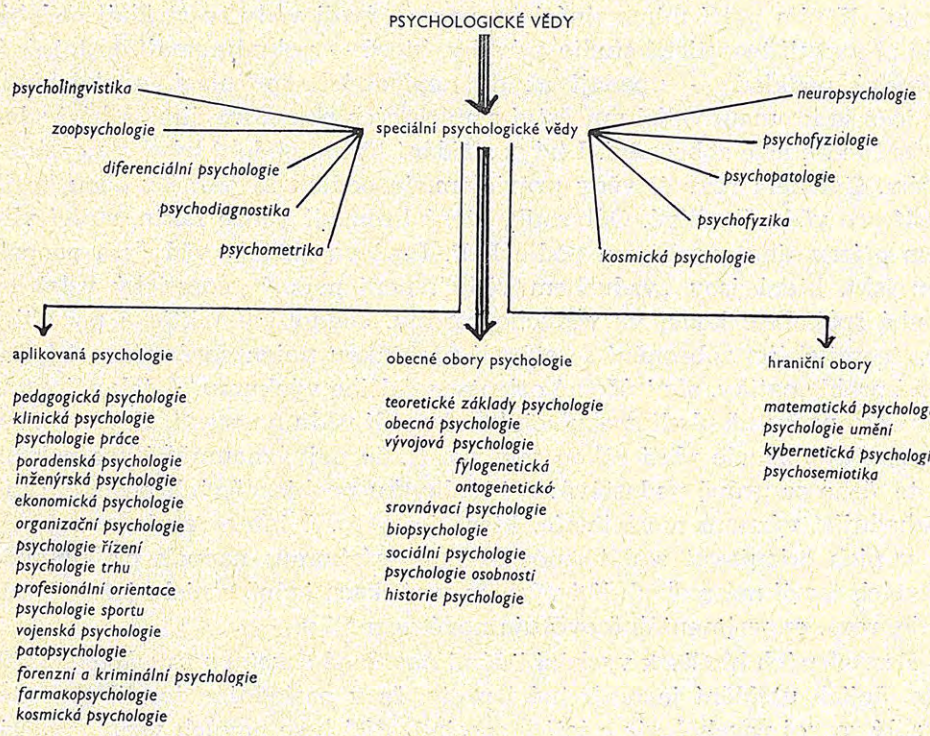

Obr. I,3: Schéma soustavy psychologických věd.

vytvořená v Řecku kladla důraz na *vysvětlovací* funkci vědy, která převládala až do evropské průmyslové revoluce.. Po vzniku strojové velkovýroby překonává věda svůj nazíravý charakter a stává se *aktivním činitelem* samotné výroby, v níž lidé přetvářejí přírodu. K nové přestavbě vědy dochází v etapě současné *vědeckotechnické* revoluce, kdy zejména v socialismu věda rozvíjí své čtyři základní společenské funkce: funkce poznávací, funkce vědy jako výrobní síly, funkce vědy jako teoretického základu řízení společenských procesů a konečně funkce kulturně výchovná a světonázorová (Hajko, 1981). V socialismu probíhá proces sjednocení těchto funkcí hlavně proto, že praktická realizace vědeckých poznatků vyžaduje tvůrčí aktivitu nejen profesionální inteligence, nýbrž všech pracujících. Věda se tímto vlivem začíná orientovat nejen na techniku, ale i na problematiku vývoje celé společnosti a rozvoje člověka. Do popředí vystupují otázky formování jeho poznávacích schopností (intelektu), tvořivé činnosti a všestranného rozvoje jeho osobnosti. Tím nabývá i soustava věd nových rysů — nesleduje pouze potřeby techniky, nýbrž je předbíhá a stává se vedoucí silou materiální výroby. Důsledkem toho je i vznik nových vědeckých oborů a jedním z nich je soustava věd o člověku.

Vývoj vědy je však ovlivňován i jejími vnitřními podmínkami a zákonitostmi. K nim patří mimo jiné i to, že ve vývoji vědy se střídají období, kdy převažují teoretické studie a úvahy, které — pokud nemají dostatečný faktický podklad — upadají až do neplodných spekulací, s obdobími, v nichž se hromadí velké množství empirických poznatků, jimž schází adekvátní teoretické zobecnění. I když střídání těchto období bývá v neplánovitém, živelném rozvoji vědy pravidlem, je podléhání jedné z obou krajností pro vědu škodlivé. Odborník, který hromadí pouze fakta, ztrácí vlivem přízemního empirismu podle I. P. Pavlova „křídla vědy"; a naopak bez fakt, která jsou „vzduchem vědy", není možný teoretický vzlet — pouhé spekulace končí ve vzduchoprázdnu. Jednotlivé faktické poznatky bez teoretického zobecnění se stávají překážkou nejen správného chápání dané problematiky, ale i účelné orientace dalšího výzkumu. A tak přízemní empirismus nutně plodí spekulaci, která svádí vědu na scestí. Novák (1979) upozorňuje, že zde platí zákon minima, tj. že nejvýznamnější pro pokrok je to, čeho se právě nedostává: při nadbytku neobjasněných poznatků má rozhodující význam nová teorie, která je správně interpretuje, umožňuje se v nich orientovat a dát směr dalšímu výzkumu; naopak, při přemíře různých teorií má rozhodující význam verifikace jedné z nich, jež zdůvodňuje, resp. experimentálně ověřuje nové poznatky.

Z uvedených hledisek vychází i námi navržená *soustava psychologických věd*. Jejich utřídění je nezbytné i proto, že v posledním desetiletí nastal rychlý rozvoj psychologie a jejích specializujících se nových vědních disciplín. Otázkami soustavy psychologických věd se u nás zabývají četní

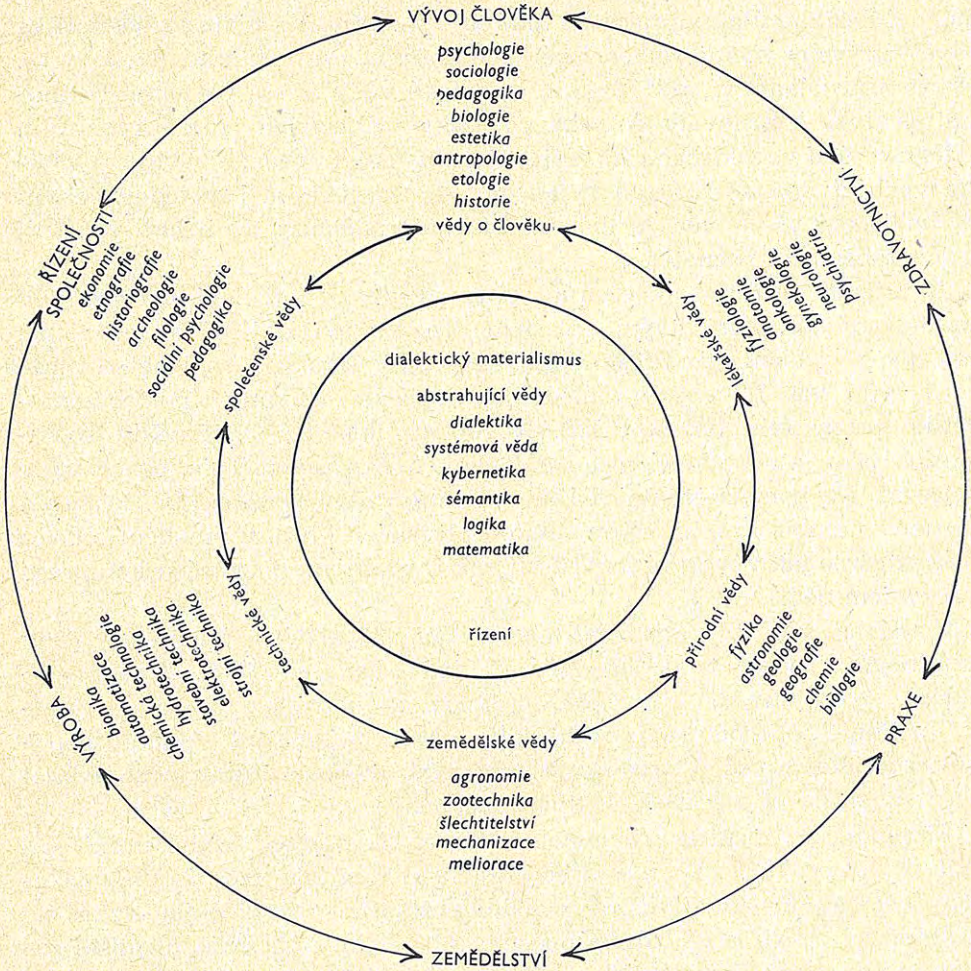

Obr. I,2: Přirozená soustava věd o člověku.
Sedm skupin věd, jejich hlavní obory a jejich vztah k příslušným odvětvím lidské činnosti a společenské praxi.

podílí — jak ukážeme v příští kapitole — velké množství vědních disciplín vycházejících jak z makro-, tak i mikropřístupu (Linhart, 1978c).

Sledujeme-li historii vědy i jednotlivých vědních oborů, zjišťujeme zákonité fáze jejich vývoje, podmíněné závislostí vědy jako nejmladší formy společenského vědomí na *socioekonomické základně* a tedy i na společenské dělbě práce. Věda vznikla po oddělení duševní práce od práce fyzické a zaznamenala přeměnu spontánně poznávacích procesů ve specificky kognitivní druh lidské činnosti. Předpoklady pro vznik vědy byly vytvořeny v Egyptě, Babylonii, Indii, Číně, zejména pak ve starém Řecku. Soustava

měly důležitou úlohu praktické potřeby společnosti, zejména jednotlivá odvětví výroby včetně zemědělské, dále potřeby zdravotnictví, výchovy aj. Obory jako lékařství, pedagogika, technické vědy aj. se postupně osamostatňovaly a zahrnovaly do sebe poznatky příbuzných teoretických věd. Integrace ústí ve vědeckou filozofii, z jejíchž zásad uvedené vývojové schéma vychází; tím se zároveň vyjadřuje, že teoretickým i metodologickým východiskem všech věd je dialektický materialismus, do něhož vyúsťují jejich zobecněné poznatky.

Roustoucí potřeby společenské praxe vedly k oddělení *užitých věd* (aplikovaných). Jednotlivým oblastem praxe odpovídají vědy technické, spojené s výrobou (viz též obr. I,2), dále vědy lékařské (spojené se zdravotnictvím, obr. I,2 a vědy zemědělské, které se rozvinuly z potřeb zemědělské praxe (viz též obr. I,2). Nověji vznikly též užité vědy společenské, jako je ekonomie, sociologie, ekonomická psychologie, psychologie práce aj. Na pomezí těchto věd se rozvinuly vědy pedagogické. Diagram uvedený na obr. I,1a je ovšem určitou abstrakcí, která v mnohém ohledu zjednodušuje jak vývojové souvislosti, tak i vztahy mezi společenskou praxí a rozvojem věd.

Soustavu věd lze uspořádat podle různých kritérií. Např. lze vědy skupinově uspořádat podle vztahu „jednoduchý-složitý". Jiné uspořádání, které uvádí obr. I,1b, vychází z kategorie „obecné-zvláštní", přičemž „obecné" se týká filozofie, zatímco „zvláštní" vyjadřuje povahu speciálních věd. V živé skutečnosti jsou uvedené vztahy mezi vědami mnohem složitější a často dialekticky rozporné.

Přehledně znázorňuje přirozenou soustavu věd a jejich vztah k praxi obr. I,2 (viz Novák, 1979). Do původních šesti věd jsou jako sedmá oblast včleněny vědy o člověku. U každé z vědních oblastí je uveden její vztah ke společenské praxi, k základním oborům lidské činnosti. Zvláštní místo zaujímají abstrahující a metodologické vědy, které jsou spolu s dialektickým materialismem a jejich hlavními obory včleněny do středu kruhu.

Vztah mezi diferenciací věd a jejich integrací je dialekticky vzájemný. Čím více pokračuje diferenciace, tím více vzrůstá potřeba vytvářet teoretické syntézy, komplexní a systémové přístupy a integraci jednotlivých oborů (Sirácky, 1968). Obě tyto protikladné a zároveň nezbytné stránky vývoje vědy se vzájemně nevylučují, naopak, na jejich vzájemné podmíněnosti závisí skutečná produktivnost a teoretická úroveň vědeckého výzkumu. Nalezení a využití jednoty těchto dvou protikladných stránek konkrétní vědecké práce není však snadné; na dnešní úrovni úrovni rozvoje vědy to nutně vyžaduje dělbu práce a systémový přístup jak v kolektivech odborníků různých oborů, tak vědců s různým zaměřením (experimentátorů, analytiků, syntetiků aj.). Příkladem takovéhoto syntetického přístupu je současné úsilí o vytvoření systému věd o člověku, na němž se nutně

dělovat a osamostatňovat jednotlivé vědní obory jako matematika, astronomie, fyzika, chemie, potom biologie a posléze i psychologie.

V současné době můžeme všechny vědní obory rozdělit na čtyři hlavní skupiny: tři skupiny věd, které lze označit jako předmětně konkrétní, u nichž předmětem studia jsou jednotlivé konkrétní jevy objektivní skutečnosti. Jde o *vědy přírodní, vědy společenské* a *vědy užité* (mezi nimi mají specifické postavení technické a zemědělské vědy); čtvrtou skupinu tvoří *vědy obecné* a *abstrahující* (viz obr. I,2), které lze též označit jako meto-

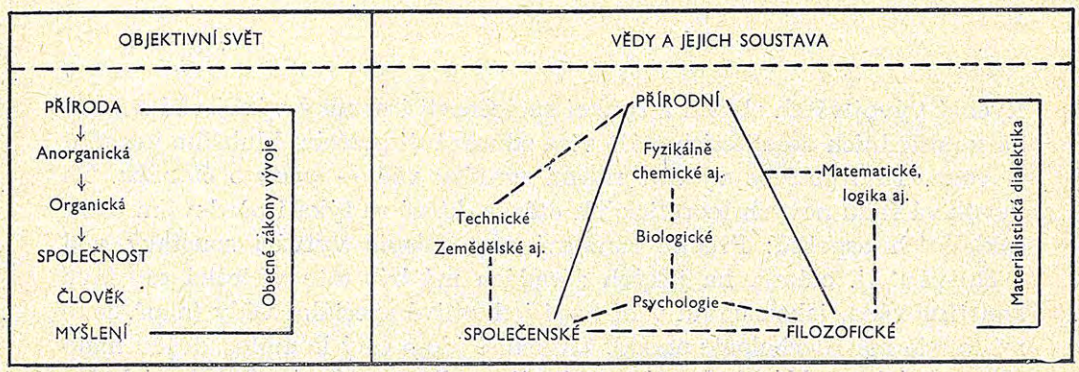

Obr. I,1a: Schéma klasifikace věd.

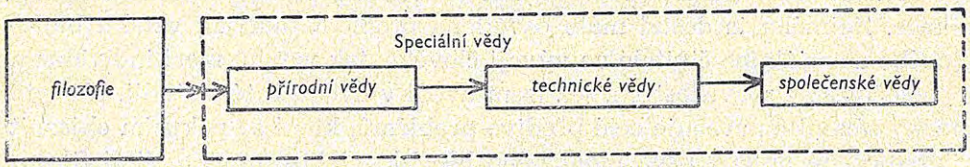

Obr. I,1b: Lineární uspořádání vědního systému.
V uvedeném lineárním uspořádání je vztah filozofických a speciálních věd odvozován z kategorie „obecné-zvláštní" (podle Kedrova, 1959).

dologické a metodické; k nim řadíme matematiku, logiku, sémiotiku (sémantiku), kybernetiku aj.

Vědy *tvoří přirozenou soustavu věd,* kterou znázorňuje klasifikační diagram na obr. I,1a (volně podle Kedrova, 1955). Uvedená klasifikace věd vychází z těchto předpokladů (Pardel, Boroš, 1975): svět existuje objektivně a mění se podle obecných zákonů vývoje, přičemž každá věda je složitý odraz určité úrovně pohybu hmoty a jejích vzájemně spojených stránek (viz. kap. I,2). Soustava věd v sobě zahrnuje historickou a objektivní následnost jejich vzniku a vývoje. Vědní obory i jednotlivé vědy se vyvinuly z původně nediferencované přírodovědní filozofie. Při diferenciaci věd

I. Vědy o vývoji člověka

Rychlý vývoj všech oblastí a funkcí společnosti i prudký vývoj věd zejména v posledních desetiletích stále více zdůrazňují potřebu hlubšího poznání člověka. Tato potřeba vytváří novou syntézu věd — *vědy o člověku*. To vyvolává řadu nových teoretických otázek, které se týkají především dvou základních aspektů: Předně samotné *metodologie* vytváří soustavy věd o člověku, tj. otázek, na jakých zásadách má být tato vědecká soustava konstituována, jakou úlohu v ní mají jednotlivé speciální vědy (např. jaké místo zde má psychologie apod.). Za druhé jde o celý komplex dosud málo objasněných problémů, které se týkají *vzniku a vývoje člověka* jakožto produktu biologické evoluce (Homo sapiens) i jako subjektu a objektu společensko-historického procesu, jako subjektu poznání, činnosti a komunikace. Zejména je dosud málo osvětlena problematika jak vztahu biologického a sociálního činitele ve vývoji člověka, tak vztahu mezi individuem a společností v souvislostech, jež jsem uvedl v úvodu k této studii. Na tyto otázky zákonitě navazuje celé předivo problémů, které se pokusím objasnit v předložené práci z psychologického hlediska, jež se opírá o širší filozofický kontext s cílem překonat současný *filozofický antropologismus*.

1. Přirozená soustava věd

Věda, která jako celek patří mezi nejmladší formy společenského vědomí, se v průběhu historie společnosti vyvíjela a zdokonalovala v závislosti na potřebách praxe. Už u řeckých filozofů a vědců (Aristotela, Archiméda aj.) můžeme sledovat, jak hromadění konkrétních poznatků spojených s určitou praktickou oblastí (např. plavectvím) je nutí soustředit se na specifický okruh problémů, na hledání nových metod poznání a zříkat se předčasných závěrů na základě pouhé spekulace. Postupně se tak začaly z filozofie vy-

Tato práce, která je zobecňující syntetickou studií hlavního úkolu státního plánu VIII-5-1, jehož byl autor v létech 1975—1980 koordinátorem, zdůvodňuje potřebu využít při řešení výše uvedených komplexních otázek, patřících k soustavě věd o člověku, všechny dostupné nástroje současné vědy: marxisticko-leninskou filozofii, experimentální a teoretickou psychologii, psychofyziologii a biologii, kategoriální systém materialistické dialektiky, logiku, sémiotiku, matematické modely psychických procesů aj. Uvedený systémový přístup je náročný a vyžaduje týmovou spolupráci.

Děkuji všem spolupracovníkům Psychologického ústavu ČSAV v Praze i katedry obecné a pedagogické psychologie Filozofické fakulty Karlovy university v Praze za vzájemnou a účinnou spolupráci. Dále děkuji vědeckému redaktorovi doc. dr. Čechákovi, CSc. a recenzentovi doc. dr. Sedlákovi, CSc. za četné podněty a připomínky.

V Praze 1. 9. 1981. *J. L.*

kladní filozofické i psychologické otázky vztahu mezi myšlením i přírodou, duchem a hmotou. Problematika poznání vývoje člověka i poznání sebe sama je proto otázkou nikoli úzce subjektivní a osobní, nýbrž otázkou vnitřně spjatou s praktickým životem, s materiálním bytím lidí. Otázka souvislosti psychiky a vědomí s hmotným světem, závislosti vývoje psychiky na hmotných podmínkách, není jen otázkou poznatelnosti světa, ale i toho, jak ovládnout a řídit vlastní psychické procesy. Revoluční přetváření světa se tudíž opírá nejen o znalosti z fyziky, techniky, chemie a biologie, nýbrž i o psychologické a filozofické znalosti vývoje lidské psychiky, společenského a individuálního vědomí. Soustava poznatků, která vede k pravdivému poznání jak vývoje objektivního světa, makrokosmu, tak i sebe sama jako mikrokosmu, je neobyčejně složitá. Je však nutno ji vytvořit, neboť je jedním z východisek k řešení globálních otázek života a praxe současné společnosti.

Vědomí jakožto nejvyšší forma odrazu je ve vztahu k objektivnímu světu druhotné, odvozené. Jeho druhotnost však neznamená, že vědomí na hmotný svět nepůsobí. Naopak, čím vyspělejší je společnost a její vědomí, tím větší je aktivní vliv vědomí na přetváření přírody i společenského bytí. *Sféra aktivního působení vědomí* patří k dnes nejvíce diskutovaným a snad i nejméně jasným otázkám současné vědy. To souvisí s tím, že se stává místem nejostřejších ideologických konfrontací současné epochy. Papež Jan Pavel II. ve své encyklice nedávno prohlásil, že církev přenechává politické otázky státu, otázky ekonomické příslušným hospodářským orgánům, sama si však ponechává sféru vědomí. Tím však církev zároveň naznačuje, že si pro sebe hodlá ponechat vše lidské, řízení všech základních lidských otázek. Oproti této jednostranné snaze církve přisvojit si oblast vědomí dovozuji, že vědomí nepatří ani bohu, ani církvi, ale že patří lidstvu, společnosti, která je ve svém historickém vývoji vytvořila.

Tyto složité otázky však nelze převést pouze na ideologický spor s náboženstvím nebo např. s existencialismem. Jde o problematiku mnohem hlubší — *o způsob nového uchopení světa*, o vytvoření nové socialistické kultury, o pochopení místa člověka v nové, revolučně se rozvíjející společnosti. To vyžaduje nové a hlubší objasnění podstaty vědomí a lidské osobnosti a jejich úlohy v pokrokovém rozvoji společnosti. Zvláště důležité je správně pochopit povahu a možnosti aktivního působení lidského vědomí na vývoj společnosti a na přeměnu světa. Tyto nazrálé problémy a úkoly, jež je naléhavě nutno řešit, vyvolávají potřebu hlouběji osvětlit společenskou podstatu člověka, nově analyzovat podstatu odrazu, vztah psychického odrazu k mezilidské komunikaci aj. Právem se zde mnoho očekává od psychologie. Má-li psychologie splnit toto očekávání, musí se v celé šíři zmocnit této nové náročné tématiky a zvládnout ji na úrovni současné vědy.

základě vědeckého marxisticko-leninského názoru. Hlavní přednost socialismu tkví v tom, že, jak zdůraznil L. I. Brežněv, „... člověk poprvé v historii získal možnost vědomě a cílevědomě vytvářet podmínky své existence."[1] *Tomuto hledisku je podřízeno určování společenských cílů, které podmiňují rozvoj každého člověka.*

Charakteristickým rysem současné fáze vývoje socialismu je intenzívní vědeckotechnický rozvoj, který má co nejvíce zrychlit společenský pohyb tím, že se cílevědomě spojuje s přednostmi socialistické hospodářské soustavy. Věda, která razí cestu pokroku lidského poznání, zasahuje za socialismu do všech oblastí života, stává se výrobní silou.[2] *To vyžaduje, jak zdůraznil vícekrát G. Husák, spojovat rozvoj vědy s řešením zásadních rozporů a problémů, s bojem nového se starým, nevyhnutelné inovace se strnulou rutinou.*[3]

Nové úkoly vyžadují i nový systém poznatků a nové vědecké metody. Jedním z nových přínosů je vytvoření soustavy věd o vývoji člověka, které se rozvíjejí v jednotě s vědami o vývoji lidstva (Anaňjev, 1980a, b). V předložené práci uvádím do základních kategorií věd o vývoji člověka a objasňuji na základě nových poznatků místo a úlohu člověka ve světě i v rychle se rozvíjející socialistické společnosti. To vyžaduje nový metodologický přístup nejen k takovým klíčovým otázkám jako je vztah člověka a společnosti, dále vztah mezi činností, odrazem a vědomím, teorií a praxí, mezi společenskými a individuálním vědomím aj. Předložená publikace má přispět k osvětlení toho, jak je vývoj člověka determinován společností a jak lidé jakožto aktivní subjekt svou tvořivou a společnou činností přispívají k rozvoji socialistické společnosti. Dosavadní výzkumy již objasnily některé hlavní zákonitosti vývoje odrazu, vědomí, lidské osobnosti, jejích potřeb, motivace a uvědomělé činnosti ve vztahu k společenskému bytí, k přírodnímu i pracovnímu prostředí. Zvláště naléhavým úkolem sociologie, psychologie i věd o člověku je pomáhat v co nejvyšším rozsahu socialistické praxi, rozpracovat kromě teoretických otázek i metodologii účinných aplikačních metod.

Vývoj společnosti je zákonitě spojen nejen s pokrokem v poznání světa, nýbrž i s hlubším poznáním sebe sama. Tím se dotýkáme zá-

---

[1] L. I. Brežněv: Zpráva o činnosti ÚV KSSS XXIV. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. In: L. I. Brežněv: Projevy a statě 1964—1971. Praha 1972, s. 711.

[2] V. Biľak: Za další zvýšení úrovně a účinnosti politicko-výchovné a ideologické práce. Zpráva předsednictva ÚV KSČ přednesená na 15. zasedání ÚV KSČ dne 25. března 1980, aj.

[3] G. Husák: Jdeme po správné cestě. Rudé právo z 30. 4. 1973, aj. V tomto smyslu byla vyzdvižena úloha vědy, zejména společenských věd a marxisticko-leninské ideologie, v řadě materiálů ÚV KSČ.

Koincidence změny okolností a lidské činnosti může být postižena a racionálně pochopena jen jako p ř e v r a t n á p r a x e.

K. Marx

Růst poznání znamená nejen ovládnutí objektu, ale i samého poznání.

V. P. Kopnin

Úvod

Lidstvo za posledních dvě stě let neobyčejně zrychlilo tempo svého ekonomického i kulturního rozvoje. Existence lidstva od vzniku člověka, Homo sapiens sapiens před padesáti tisíci roky představuje zhruba devět set generací, přičemž velkou část hodnot materiálních i duchovních vytvořily poslední čtyři generace. Pokrok technický, ekonomický a společenský je v této relativně krátké epoše historie lidstva přímo ohromující. Rodí se nová převratná revoluční praxe a vzniká nový způsob myšlenkového uchopení světa; tento nový způsob se týká nejen přetváření a ovládnutí skutečnosti, nýbrž i poznání a ovládnutí člověka samého. Zároveň se však prohloubil ostrý protiklad mezi tímto stále se zrychlujícím tempem společenského rozvoje a mezi antagonistickými třídními rozpory, jimiž trpí současný kapitalistický řád. Tento řád, jenž se živelně pohybuje ve stále se opakujících cyklech konjunktura-deprese-krize, není již schopen progresivně rozvíjet společnost a svou existencí brzdí pokrokové tendence ve vývoji všeho lidstva.

Je historickým posláním socialismu překonat tyto rozpory, vytvořit nový společenský řád a jemu odpovídající kulturu. To je neobyčejně složitý, mnohostranně podmíněný proces, jehož jednou stránkou jsou zvýšené nároky na jednotlivého člověka, na lidské kolektivy i na celou společnost, druhou stránkou je naopak tendence k všestrannému uspokojování potřeb lidí včetně potřeb a zájmů kulturních. Vysoké naděje jsou vkládány do vědy, která se ocitá ve středu pozornosti jako nikdy předtím. Nejen vědci sami, ale i přední společenští a političtí činitelé uznávají, že věda se stále více stává klíčovým činitelem pokroku lidské společnosti. Kvalitativně nové úlohy vyvstávají zejména před společenskými vědami včetně psychologie, jejichž posláním je odhalovat zákonitosti společenského vývoje, kde se zvláště důležitou otázkou stává vztah člověka a společnosti. Hlouběji než dosud je nutno analyzovat tu okolnost, že v socialistické společnosti lidé stále aktivněji participují na řízení sociálních a ekonomických procesů, v nichž jsou v pracovním procesu začleněni. Problémy a úkoly, které před ně rozvoj socialistické společnosti klade, se snaží řešit stále uvědoměleji na

Fc/8908

Schváleno rozhodnutím
ministerstva školství
České socialistické republiky
č. j. 23.177/82-31
ze dne 14. září 1982
jako vysokoškolská příručka
pro studenty filozofických fakult
studijního oboru psychologie.

© *Josef Linhart 1984*

Vývoj vědomí člověka a společnost

Metodologická studie

JOSEF LINHART

ACADEMIA PRAHA 1984

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Vědecký redaktor
doc. dr. Vladimír Čechák, CSc.

Recenzoval
doc. dr. Jiří Sedlák, CSc.

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD
PSYCHOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

Vývoj vědomí člověka a společnost

Metodologická studie

Tem. skup. 02/9
21-023-84
Cena brož. výt. 50,– Kčs
509-21-827